

Мазкур китобда ўрта асрларга оид қўлёзма манбалар асосида яратилган ва архивлардан ахтариб топилган аниқ маълумотларга таянган ҳолда Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек даврларидаги сиёсий воқеа-ҳодисалар, иқтисодиёт масалалари, мазкур салтанатлардаги маданият ва санъат равнақи ёритилди.

Тарихчилар, мутахассислар ва кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Бош муҳаррир- Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги *Аҳмадали Асқаров*

Масъул муҳаррир- *Оқилхон Одилхон*

ИБ № 136

ISBN 89890—106—X

T $\frac{4101000000}{358}$ 96

Муҳаррир *Гулнора Хўжаева*
Рассом *Боян Хайбуллин*
Сураткаш *Сергей Давидов*

Босишга рухсат этилди 15.02.96. Босмахонага берилди 11.03.96. Қоғоз бичими 70×100 $\frac{1}{16}$. Босма л. 16,5. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Адади 5000 нусха. Буюртма № 5639. Келишилган нарх.

© Қомуслар Бош таҳририяти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Китобнинг оригинал-макети "ЎзФанТ" акциядорлик жамияти томонидан ЭҲМ орқали тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Ижарадаги Тошкент матбаа кўрхонасида босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Мундарижа

СЎЗ БОШИ	5
КИТОБХОНГА	10
МАСАЛАГА ОИД МАНБАЛАР	12
I. ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВР ТАРИХИНИ ЎРГАНИШГА ОИД АСОСИЙ МАНБАЛАР	13
II. ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВРИ ҲАҚИДА ИЛМИЙ АДАБИЁТ	28
III. ФОЛЬКЛОРДАГИ ТЕМУР ОБРАЗИ	43
IV. БАДИИЙ АДАБИЁТДА ТЕМУР ТАВСИФИ	45
V. ТЕМУР ҚИЁФАСИНИ ЯРАТИШ МАСАЛАЛАРИ	47
VI. УЛУҒБЕК ТАРЖИМАИ ҲОЛИ ВА УНИНГ ИЛМУ ФАНДАГИ САФДОШЛАРИНИ ЎРГАНИШ БЎЙИЧА МАНБАЛАР	50
VII. "УЛУҒБЕК ЗИЖИ" ШУҲРАТИНИНГ ОШИШИ ВА УНИНГ ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ ЖАҲОНФАНИДА КЎПАЙИШИ	56
VIII. ЖАҲОН АДАБИЁТИДА "УЛУҒБЕК, УНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ" МУАММОСИ	61
IX. УЛУҒБЕК ҚАБРИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ МАСАЛАЛАРИ	66
X. УЛУҒБЕК ХАЛҚ ХОТИРАСИДА	68
ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА МОВАРОУННАҲРНИНГ СИЁСИЙ АҲВОЛИ	71
I. АМИР ТЕМУР. XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ - XV АСРНИНГ БОШЛАРИДА ТУРКИСТОННИНГ СИЁСИЙ АҲВОЛИ	71
1. Мовароуннаҳр учун кураш	71
2. Марказлашган давлатнинг ташкил топиши	78
3. Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрда	79
4. Темур ва Шарқ мамлакатлари	84
5. Давлат тuzилиши	88
II. ШОҲРУХ ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА ТЕМУР ИМПЕРИЯСИ	89
1. XV аср бошида Темур империяси	89
2. Улуғбек. Мустақил идора этишининг бошланиши	92
3. Давлат ва XV асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт	93
4. Хориж билан муносабат	95

III. ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ДИНИЙ	
МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ	102
ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА МОВАРОУННАХРДА	
ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ	113
1. <i>Мовароуннаҳрда қишлоқ хўжалигининг аҳволи ва аграр</i>	
<i>муносабатлар .....</i>	113
2. <i>Тоғ-кон ишлари .....</i>	123
3. <i>Ҳунармандчилик .....</i>	124
4. <i>Савдо .....</i>	137
5. <i>Савдо йўллари .....</i>	154
ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДАГИ МАДАНИЯТ	165
1. <i>Меъморчилик .....</i>	165
2. <i>Тасвирий ва амалий санъат .....</i>	200
3. <i>Ўрта Осиёда қўлёзма китобнинг бадий безаги .....</i>	219
4. <i>Томоша санъати ва мусиқа .....</i>	227
АМИР ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВРИГА ОИД МАНБАЛАР	230

✓ Кенг халқ оммасида ўзининг ва бутун инсониятнинг тарихий ўтмишини англаб етишга қизиқиши ортиб бораётгани суронли ва мураккаб давримизнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Бу ҳодиса ниҳоятда қонунийдир. Ҳозирги даврнинг зиддиятларга тўлиқ воқелиги мозийга қайтиб, унинг жамики ижобий-салбий жиҳатларига ҳолис баҳо берган ҳолда, келажак учун сабоқ олишни, ушбу куннинг кўплаб масалаларига ўтмишдан жавоб топишни, тарихнинг яширин маъно-моҳиятини англаб ета олишни тақозо этади.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда, жаҳондаги “кекса” ва “ёш”, “катта” ва “кичик” ҳар бир халқнинг тарихи диққатга сазовор бўлиб, тарихнинг теран фалсафаси ва ҳақиқатини англаб етиш ҳамда ўтмишнинг кўп асрли ижобий ва салбий тажрибасини назарда тутган ҳолда порлоқ келажак сари интилишнинг энг оқилона йўлларини кўзлаш учун бой материал бера олади. Ўрта Осиё мамлакатлари ва халқларининг кўп минг йиллик бой ўтмиши бунинг учун кўрғазмали ва ёрқин мисолдан биридир. Шарқий яримшардаги шу улкан ҳудуд бутун жаҳон цивилизациясининг тарихи саҳифаларида ўзининг мумтоз ўрнига эга. Бу тарихнинг унутилмас саҳифаларидан аксарияти эса ўрта асрларда яшаб ўтган Амир Темур ва Мирзо Улугбек каби буюк сиймоларнинг номи билан боғлиқ ва жаҳон аҳлига кенг миқёсда маълум.

Амир Темурнинг зиммасига нафақат Шарқ мамлакатлари ва халқларининг тарихига, балки кўп жиҳатлардан бутун башарият тақдирига янги ва муҳим саҳифалар битиш вазифаси юкланган эди.

Йирик, яхши қуролланган ва ҳаракатчан кўшиннинг ташкилотчиси ҳамда моҳир раҳбари, жаҳон миқёсидаги даҳо саркарда сифатида Амир Темурнинг ажойиб ва кўп томонлардан бекиёс фазилатлари аллақачонлар кенг кўламда эътироф этилган. Ҳарбий ҳаракатларининг ўзига хос стратегия ва тактикаси давлат арбоби, моҳир сиёсатчи, доно ва серғайрат ҳукмдорнинг темир иродаси ҳамда табиий салоҳияти билан уйғунлашган ҳолда Амир Темурга шарқда Ғарбий Олтойдан

тортиб ғарбда Ўрта ер денгизи соҳилларига қадар бўлган ҳудудда улкан салтанатни барпо қилиш ва бошқариш имконини берди.

Айни вақтда Ўрта Осиёнинг мустақиллиги, унга нисбатан мўғул ва бошқа босқинчиларнинг ҳужумларини даф этиш учун кескин, бир мақсадга қаратилган ва муросасиз кураш тарихи ҳам Амир Темур номи билан боғлиқ. Феодал тарқоқлик, вайроналик келтирувчи ўзаро урушлар ва айрим ўлкалар ҳокимлари фақат ўзини ўйлаб ажралиб чиқиши ҳаракатларининг ватани учун ҳалокатли оқибатларини олдиндан кўра билган Амир Темур Ўрта Осиёда пойтахти Самарқанд бўлган йирик ва қудратли давлат тузишдек азалий орзусини амалда рўёбга чиқара билди. Шу биргина далилнинг ўзиёқ унинг ўз халқи олдидаги хизматларини кўрсатиб турибди ва миннатдор авлодлар ҳам унинг сўнмас хотирасини эъзозлаб сақламоқда. ✓

Ҳ. Тарих Темурнинг илм-фан ва маданият, адабиёт санъат ҳомийси, шаҳарсозлик ишининг устаси, сиёсат ва ҳаётга нисбатан мушоҳада доираси кенг бўлган синчков ва қизиқувчан суҳбатдош сифатидаги киёфасини ҳам қолдирган. ✓

Амир Темурнинг суюкли невараси Улуғбекка эса шон-шухрат ва жаҳоний эътироф бошқа жиҳатлардан насиб этди. Темурнинг муқаддас хотирасига чуқур ҳурмат билан ёндошгани ҳолда Улуғбек буюк бобосига ҳос жаҳон микёсидаги сиёсий ва давлат арбоби бўлишдек улугъ фазилатларни меросга олгани йўқ. Шу билан бирга Мовароуннаҳрнинг олий ҳукмдори сифатида Мирзо Улуғбек бобоси Амир Темурнинг васиятларига содиқ қолишга ва унинг анъаналарини муносиб равишда давом эттиришга интилди. Бизгача етиб келган манбалардан маълум бўлишича, у ўзининг ички сиёсатида халқ оммасининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилашга, Самарқанднинг илм-фан, маданият ва маърифатнинг йирик маркази сифатидаги мавқеини сақлаб қолишга, ташқи сиёсат соҳасида эса қўли остидаги ҳудудларнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган чоратadbирларни амалга оширган.

Бироқ илм-фан соҳасидаги ва биринчи навбатда унинг астрономия сингари тармоғидаги жўшқин ва юксак нуфузли фаолияти Улуғбекнинг бутун инсоният олдидаги энг буюк ва улкан хизмати бўлиб қолди ва шундай бўлиб қолаётир. Бу борада у тадқиқотчилик ишининг ажойиб ташкилотчиси ва ўз даврининг буюк алломаси сифатида юксак қобилиятларини намоён этди. Улуғбек замондошлари бўлган энг

истеъдодли астрономларга эътибор бериб ва тадқиқотларга жалб этиб, уларнинг гуруҳига бошчилик қилди ва катта ишларни амалга оширди. Юлдузлар жадвали (астрономик жадвал)ни яратиш бўйича ўз даврида кўп томонлама янги ва энг мукаммал бўлган бу тадқиқот-“Улуғбек зиж” унга шон-шуҳрат келтирди. Мазкур машаққатли меҳнат Улуғбекнинг иродаси ва бевосита иштироки билан Самарқандда барпо қилинган йирик расадхонада олиб борилган илмий кузатувлар негизида бажарилди. Аллома раҳбарлигидаги Самарқанд астрономия мактабининг тадқиқотлари яқуни жаҳон илм-фани хазинасидан абадий ўрин олди. Шунингдек, Улуғбекнинг шеърят ва тарих илми соҳаларидаги фаолияти ҳам маълум.

Ана шуларнинг бари Амир Темур ва Улуғбек даврининг нафақат Ўрта Осиё, балки бутун инсоният тарихидаги ўрни ҳақида сўз юритиш имконини беради. Ватанимиздаги ва хориждаги кенг китобхонлар оммаси эътиборига ҳавола қилинаётган ушбу асар ана шу даврни кўрсатишга бағишланган.

Китоб Темур ва Улуғбек даврини, уларнинг ҳаёт йўлини муфассал ва изчиллик билан ёритишга даъво қилмайди. Бу вазифа асрлар мобайнида тўпланган билимларни ҳар томонлама пухта ўрганиш, тарихий манбаларнинг бой заҳирасини, илмий муомалага ҳали тўлиқ киритилмаган фактик материалларни синчковлик билан теран тадқиқ этиш асосида яратилажак бўлғуси асарларда адо этилгусидир.

Ушбу китоб муаллифлари эса ўз олдиларига ҳозирги ўқувчига Темур ва Улуғбекнинг ҳаёти ҳамда фаолиятидаги энг ёрқин ва диққатга сазовор айрим саҳифаларни ўша даврнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги энг муҳим воқеа-ҳодисалар билан узвий боғлиқликда таништиришдек анча камтар ва чекланган вазифани қўйишган. Шу мақсадда муаллифлар тарихий манбалар ҳамда илмий, шу жумладан ватанимизда ва хорижда чоп этилган, китоб иловасида муфассал кўрсатиб ўтилувчи энг янги адабиётнинг таҳлил этилувчи доирасини ҳам тадқиқот кўламида қамраб олишга уринишди.

Ўтмишнинг Амир Темур ва Мирзо Улуғбек сингари буюк тарихий арбобларини ёритишга бир ёклама ва юзаки ёндошувдан қочиш истаги муаллифлар жамоаси ишидаги ўзига хос фарқланувчи хусусият бўлди. Бу зотларнинг ҳаёти ва фаолияти албатта ҳар томонлама ёритишни тақозо этади, зеро уларнинг иккови ҳам, ҳар

бири ўз ҳолича фавқулодда шахслар, буюк шахсий фазилатларга эга, иродали, изланувчан, мушоҳадали, бир жойда қотиб қолмаган, ҳамма юрган ва аллақачонлар топталиб кетган сийқа йўллардан юрмайдиган инсонлар тимсолидир. Амир Темур билан невараси Улуғбекнинг ҳаёти ва фаолиятидаги бетакрорлик ва серқирралиги ҳам айнан ана шунда, бу эса тарихчиларга ривожланган ўрта асрлар Шарқидаги якунловчи босқич даврининг руҳи, мураккаблиги ва зиддиятларини айнан мана шу зотларнинг шахслари орқали кўриш, идрок қилиш ва акс эттириш имконини беради.

Шунга мувофиқ ҳолда китоб муаллифлари Амир Темур ва Мирзо Улуғбек янглиғ асл тарихий шахслар жимжимадор мақтовлару бежаб кўрсатишларга асло муҳтож эмас, деган асосли ва ҳаққоний фикрдан келиб чиқишди. Улар кимлигини ишларининг ўзи кўрсатиб турибди. Бинобарин, башариятнинг кўп асрли тарихи авлодлар хотирасида ўз давридаги кўплаб таниқли арбоблардан ҳаммасининг номи эмас, балки тарихий ҳаётнинг энг буюк иштирокчилари номинигина бежиз саклаб қолмаган. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек сингари шахслар ҳаққоний равишда ва энг қатъий танлов бўйича асрларга кетгули шон-шуҳратга сазовор бўлишди, ўз замондошлари ва уларнинг ворислари тақдирини ижодий мазмун билан тўлдиришди.

Китоб муқаддимаси Темур тўғрисидаги тарихий лавҳадан иборат бўлиб, жаҳон илм-фанида Темурга оид билимлар ва тасаввурларнинг тўпланиш жараёни ҳақида ҳикоя қилади. Маълумки, Амир Темур сингари йирик ва мураккаб тарихий шахслар теварагида хилма-хил мунозараю баҳслар бўлиши табиий ҳол, шу боис ҳам жаҳон илм-фанида Темур ва унинг фаолияти тўғрисида бағоят турли-туман, гоҳо ўзаро зид фикрлар ва нуқтан назарлар қатлами вужудга келган. Бу борада шу нарса эътиборга моликки, замонлар ўтгани сайин Амир Темурга нафақат ўрта асрларнинг даҳо саркардаси, балки йирик ва узоқни кўра олувчи сиёсий ва давлат арбоби, моҳир дипломат, ўзи яратган жаҳоний салтанатни бошқариш тизимининг ташкилотчиси ҳамда Ўрта Осиёдаги марказлашган қудратли давлат асосчиси сифатида қараш тобора яққолроқ кўрина бошлади. Улуғбек ва унинг даври тўғрисидаги билимларнинг тўпланиш жараёни ҳам айнан шу тарзда кўриб ўтилади.

Китобнинг навбатдаги лавҳалари ўқувчини Мовароуннаҳр билан Хуросоннинг Амир Темур ҳамда Мирзо Улуғбек давридаги сиёсий,

ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти билан таништиради. Темур ва Улуғбек даврида Ўрта Осиёни ташқи олам билан боғлаб турган савдо йўлларининг ривожланиш тарихи, диний вазиятлар (ислом ва тасаввуф тараққиёти) муаммолари, Темур ва Улуғбек даврида кўлёзма китобни бадиий безатиш санъатининг ривожи, томоша ва мусиқанинг аҳволи сингари яхши маълум бўлмаган мавзуларни ёритишга катта эътибор берилди.

Китобда ўқувчини Темур ва Улуғбек давридаги тасвирий ҳамда амалий санъат билан таништираувчи бўлимга кенг ўрин ажратилади. Меъморий-қурилиш ишларининг ривожланиши ҳамда жаҳон шаҳарсозлик меросининг Самарқанддаги Регистон, Бухоро, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги улуғвор иншоотлар каби шоҳона ёдгорликларининг қурилиш тарихи тўғрисидаги маълумотлар катта қизиқиш уйғотади.

Қисқаси, ушбу китоб ўқувчини Амир Темур ва Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган гўзал ва бетакрор даврни ўрганиш билан боғлиқ бўлган масалаларнинг кенг доираси ичига олиб киради. Амир Темур билан Мирзо Улуғбек ва уларнинг даври тўғрисидаги мазкур янги асарни ўқувчи қизиқиш билан қўлига олади ва ундан кўп фойда топади, деган умиддамиз.

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академиясининг
академиги А.А. Асқаров

✓
Хозирги пайтда, айниқса, суверен ва мустақил давлат-Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши натижасида республика аҳолиси ҳамда Ғарб ва Шарқ давлатлари кенг жамоатчилигининг Ўзбекистон тарихига кизиқиши тобора ортиб бормоқда. Ўзбекистоннинг кўп асрлик ҳамда кўп қиррали тарихи жаҳоншумул тарихий воқеаларга бой, шулар орасида Темур ва унинг набираси Улуғбек даври алоҳида ажралиб туради. ✓

Темур, биринчидан, ўз даврнинг атоқли сарқардаси ҳамда оламга машҳур катта империяни тузган тарихий шахс, иккинчидан, Ўрта Осиёда кучли марказлашган, пойтахти Самарқанд бўлган давлатнинг асосчиси сифатида донғи кетган Улуғбек тарихга темурийлар сулоласининг кўзга кўринган ҳокимларидан бири, машҳур Самарқанд расадхонасини ташкил қилган ажойиб астроном-олим сифатида кирган. Шу расадхонада бутун дунё биладиган юлдузлар мажмуаси (каталоги)–“Улуғбек зижлари” тузилган.

Табийки, Темур ва Улуғбекнинг ҳокимлик қилган йиллари манбаларда (шу шахслар ҳаётлигида ёзилган ҳамда кейинги авлодлар асарларида), турли мамлакатлардаги шарқшунос олимларнинг асарларида ўз аксини топган. Хозирги даврда бу масала борасида бой адабиёт мавжуд. Лекин бу адабиётларнинг бир қисмидан ўқувчилар фойдалана олмаса, кўплари ноёб нашрларга айланиб, уларни улкан кутубхоналардан топиш амри маҳол бўлса, айрим китоблар мазмун жиҳатидан у ёки бу маънода эскирган бўлиб, янгича ёндошишни талаб қилади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, бир гуруҳ тарихчи-шарқшунослар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти раҳнамолигида ушбу асарни нашрга тайёрлаб, китобхонлар эътиборига ҳавола қилишмоқда.

Тарих фанлари доктори Б.В. Луниининг тарихий очеркида Ватанимиз ва чет эллар фанида Темур ва Улуғбек таржиман ҳолига онд кўп вақтдан бери йиғилган маълумотлар жамланиб, солиномачилар ва тадқиқотчиларнинг бу масаладаги қарашлари чуқур таҳлил қилинадн. Бундай ёндошиш Темур ва Улуғбек каби буюк шахслар фаолиятининг ҳамма қирраларига тўғри ва объектив баҳо беришни енгиллаштиради.

Темур ва Улуғбек давридаги Ўрта Осиё сиёсий тарихига онд ранг-баранг фактларга асосланган шарҳ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги Б.А. Аҳмедов қаламига мансуб. Мазкур шарҳда Темур ва Улуғбек ҳокимлиги давридаги ўлкадаги мураккаб ҳамда қарама-қаршилиқларга бой шаронт таҳлил қилинган.

Темур ва Улуғбек давридаги Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти ва турмуши, XIV-XV асрларда ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг моҳияти масаласи олимлар томонидан етарли ўрганилмаган муаммолар қаторига киради. Шу билан тарих фанлари доктори Р.Г. Муқминова томонидан манбаларни тўплаш ва таҳлил қилиш асосида ёзилган Темур ва Улуғбек давридаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга бағишланган очерк китобхонлар назарини, албатта, ўзига тортади.

Китоб муаллифлари жамоаси ўз эътиборларини Темур ва Улуғбек давридаги Ўрта Осиё халқларининг маданияти ва турмушини кенг ёритишга ҳаракат қилдилар.

Жумладан Б.А. Аҳмедовнинг очерки шу давр фанига онд бўлса, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги Г.А. Пугаченкова Темур ва Улуғбек давридаги ўта бой тарихий-меморчилик мероси, ўзига хос юксак ривожланишни ҳар томонлама ёритиб беради (Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ва бошқа шаҳарлар ҳамда жойлардаги ёдгорликлар-шаҳар қурилиши, маҳаллалар, масжидлар, миноралар, мазорлар, мақбаралар, мадрасалар, карвонсаройлар, шох саройлари, боғлар, маданий-мемориал комплекслар, бинолар беағи ва бошқалар).

Китобда ўша даврнинг тасвирий-амалий ва томоша санъатларига ҳамда муסיқасига катта эътибор берилган.

Темур ва Улуғбек даври маданий ҳаётининг муҳим кўринишларидан бири ўша даврга хос бўлган юксак қўлёзмачилик санъати, қўлёзма китобларни ўта дид билан безаш санъати эди. Масаланинг шу мураккаб томони тарих фанлари номзоди Н.Н. Ҳабибуллаевнинг очеркида ёритилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, ёш тадқиқотчи олим Э.Э. Каримовнинг мақоласида Темур ва Улуғбек давридаги мафкуравий вазият таҳлил этилади.

Темур ва Улуғбек замонасидаги ташқи савдо иқтисодий ва сиёсий алоқаларни тўлақонли ёритиш Ўрта Осиёнинг ташқи дунё билан боғлаб турувчи савдо йўллари тарихсиз мумкин эмас. Бу муаммони тарих фанлари номзоди Г.А. Аъзамова ҳал қилишга ҳаракат қилган.

Китоб ниҳоясида Б.В. Луинин томонидан тузилган асосий манбалар ҳамда ватан, чет эл адабиётлари келтирилади.

Китобнинг муаллифлари ушбу асар ҳурматли ўқувчиларимизга Темур ва Улуғбек подшолиги давридаги Ўрта Осиё тарихини аниқ ва яхлит тасаввур қилишга ёрдам беради деб ишонадилар ҳамда китоб юзасидан бўладиган мулоҳаза ва истақларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар.

“Темур Кеш ҳокими Тарағайбекнинг ўғли. Кеш шахри яқинидаги Хожа Илғор қишлоғида 1336 йил 8 апрелда (736 ҳижрийнинг 25 шавъонида) тутилган. Мўғулистонлик Туглик Темурхон босқинидан сўнг у Қашқадарё вилоятининг ҳокими қилиб тайинланади. 1370 йили Балх ҳокими Хусайн устидан ғалабадан кейин Балх вилоятини эгаллаб, пойтахтни Самарқандга кўчиради, Амир унвонига муяссар бўлади. Шундан сўнг Темур Чингизхон авлодлари номидан Мовароуннаҳрни, яъни Амударё ҳамда Сирдарё оралигини бир ўзи бошқара бошлайди. 1386 йилдан Темурнинг машҳур юришлари бошланади, натижада бутун Эрон, Озарбайжон, Арманистон, Гуржистон ҳамда Кавказорти забт қилинади. Ҳиндистонга юриш қилиниб, 1398 йили Дехли ишғол қилинди. 1400 йили Кичик Осиёдаги Сивас, Алеппо (Ҳалаб), Дамашқ ҳамда Бағдод эгалланди. 1402 йили Амир Темур Анқара ёнида Турк султони Боязид устидан ғалаба қозониб, уни асир олди. 1404 йил охирида пухта тайёргарликдан сўнг Хитойга ҳарбий юриш бошланди, аммо у 1405 йил 18 февралда Ўтрор шахрида Темурнинг вафоти муносабати билан тўхтади. Турли энциклопедик нашрларда қисқа ва лўнда қилиб бериладиган Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига оид материаллар асосан, шулардан иборат эди.

Албатта, бу қисқа ва қуруқ сатрлар Темурдек шахс ҳақида, унинг қизгин ҳаёти ва фаолияти тўғрисида кенг тасаввур бериши амри маҳол. Энциклопедияларда Темур ҳақида ёзилган қисқа ва қуруқ сатрлар ортида ўзининг оламшумул ишлари билан дунёни ҳайратга солган, ўз номини жаҳон солномасига абадул-абад муҳрлаган, ўз фаолияти билан Шарқдаги кўпгина мамлакатлар ва халқларнинг ҳаёти ва тақдирига бевосита таъсир қилган, ҳаттоки Ғарбдаги давлатларнинг манфаатларига бевосита алоқадор бўлган ишларни амалга оширган улуғ инсоннинг шахси турибди.

Одамлар хотирасида Темурнинг номи Ўрта Осиёда маркази – Самарқанд шахри бўлган кучли марказлашган давлат бунёд этилиши тарихи билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Мазкур тарихий воқеа Темурнинг феодал тарқоқликка, амир ҳамда беқларнинг ўзаро кураши, турли кўзғолонларга қарши кўп йиллик изчил, аёвсиз кураши борасида амалга ошди.

Шу боисдан табиийки Темур ва теурийзодалар ҳаёти ва фаолияти ҳақида бой манбалар ва адабиётлар мавжуд. Булар Темур давридан бошлаб, бир неча асрлар мобайнида яратилган. Бу манба ва адабиётлар ўрта асрнинг мураккаб ҳамда улуғ сиймоси бўлмиш Темур ҳақида ранг-баранг қарашларни ўзида мужассамлаштирган.

Шунинг учун азиз муштарийларни умумий тарзда бўлса ҳам Темур ва теурийларнинг даврлари борасидаги адабиётларнинг аста-секин тўпланиши, бойиши жараёни билан, бу борада нималар қилинди-ю, нималар қилиниши кераклиги билан таништиришни лозим топдик.

I. ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВРИ ТАРИХИНИ ҲРГАНИШГА ОИД АСОСИЙ МАИБАЛАР

Табиики, Темурдек атоқли тарихий шахс, унинг ишлари ва ҳаёти Ҳрта Осиёда, жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида ёркин из қолдирган, у ҳақда турли-туман маълумотлар, ривоятлар мавжуд. Буларнинг бир қисми ҳақиқатга яқин бўлса, қолганлари афсона, бир қисми Темур даврида ёзилган бўлса, иккинчилари кейинги даврларда бунёд этилган. Мазкур маълумотларнинг аксарияти Ҳрта асрларнинг сўнгги даврида яшаган муаллифларнинг қаламига мансуб бўлиб, Шарқ қўлёзмалари номи билан маълумдир.

Бизнинг кунларгача етиб келган маибаларнинг асосий мазмунини энг аввало, Темурнинг ҳарбий юришларини тавсифлаш ташкил этади. Бу жиҳатдан тарихшуносликда Темурнинг машҳур ҳамда энг катта ҳарбий юришларини уч асосий даврга бўлиш расм бўлган: 1386 йилдан бошланган “уч йиллик юриш” даврида асосан Мовароуннаҳрга бостириб кирган Олтин Ҳрда хони Тўхтамиш билан кураш олиб борилди: 1392 йилдан бошланган “беш йиллик юришда” Каспий бўйи вилоятлари, Ғарбий Эрон ҳамда Бағдоц забт этилди, Жанубий Русияга юриш амалга оширилди, Терек дарёси бўйида Тўхтамиш кўшинлари тор-мор қилинди, Ҳиндистон ҳудудига кирилди. 1399 йилдан бошланган “етти йиллик юришда” Озарбайжон ва Кавказорти ҳокими бўлган ўгли Мироншоҳ ерларига бостириб кирган душманларни яқсон қилди, Усмонлилар султони Боязид, Миср султони Фароц билан уруш қилди. Кичик Осиёдаги Сивасни ҳамда Ҳалабини (Алеппони) эгаллади, сўнгра Суриядаги Дамашқ босиб олинди. 1402 йилги Анқара ёнидаги машҳур жангда “енгилмас” Боязид кўшини тор-мор этилди. 1404 йили Самарқандга қайтиб келган Темур кўпдан бери режалаб юрган Ҳитойга қарши юришга тайёргарликни давом эттирди.

Темур даврига оид энг илк маибалардан бири фикҳшунос Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислои Яздийнинг “Ғўзнои ма газавоти Ҳиндистон” асари бўлиб, бунда Амирнинг Ҳиндистонга юришининг кунчилиги берилган. Бу “Кундалик” шахсан Темурнинг топшириғи билан олим томонидан 1399-1403 йиллар оралиғида ёзилган.

Ушбу “Кундалик” Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилинган алоҳида юришига бағишланган бўлиб, бизгача етиб келган мукамал қўлёзмалардан биридир. “Кундалик”нинг айрим жойлари баландпарвоз, Темур шахсини маҳзия қилишга бағишланган бўлишига қарамай, унга танқидий кўз билан қаралса, Темурнинг ҳарбий ютуқларининг илдизини, унинг урушларда ва шаҳарларни қамал қилишда қўллаган стратегия ҳамда тактикага оид усулларини, Темур замонасида амал қилган амирлар ва баҳодирлар тизимининг моҳияти ва структурасини тушунишга тааллуқли қизиқарли маълумотлар, динц ҳалқининг Темур кўшинларига кўрсатган қаршиликлари тўғрисида муҳим хабарларнинг шохиди бўламиз.

Булардан ташқари Темур замондошлари ҳамда сафдошлари тўғрисида, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар бор.

Ғиёсиддин Али юқоридагиларни кўрсатишдан аввал маҳсус бобда Темурни Самарқандга келишидан тортиб, унинг ҳокимиятининг Мовароуннаҳрда

мустаҳкамланишигача бўлган даврдаги юришлари ҳақида ҳикоя қилади. Сўнгра унинг Мўғулистон, Хоразм, Мозандарон, Озарбайжонга қилган юришлари, Маҳмуд Ғазнавий ерларининг тобе қилиниши тўғрисида сўз боради. Муаллифнинг Темур ҳокимияти натижасида унга қарам бўлган ҳудудлардан савдо олиб бориш учун хавф тутатилганлигини қайд қилиши аҳамиятга моликдир.

1902 йилда Тошкентда бўлиб, Туркистон халқ кутубхонасининг кўлёзма асарлари билан танишган В.В. Бартольд “Кундалик”нинг кўлёмасига эътиборни қаратди. Кўлёманинг форсча матни унинг шогирди Л.А. Зимин томонидан нашрга тайёрланди ва В.В. Бартольднинг таҳрири ва кириш сўзи билан чоп этилди.¹

Китобга ёзилган кириш сўзида Ғиёсиддин Алининг ушбу асари Темур тарихини ёритишда муҳимлиги таъкидланиб, бу китобдан машҳур тарихшунослар, соҳибқирон замондоши Низомиддин Шомий, Амирдан сўнг йигирма йилдан кейин у ҳақда асар ёзган Шарафуддин Али Яздий фойдаланганликлари кўрсатиб ўтилади. 1958 йилда А.А. Семёнов томонидан форс тилидан рус тилига ўгирилган Ғиёсиддин асарининг наشري чиқди.² Шундай қилиб, Темур юришларига бағишланган асосий манбалардан яна бири фан оламининг мулки бўлиб қолди.

Ғиёсиддин Али асарининг асосида Темурнинг Ҳиндистонга юришида у билан бўлган Насириддин Умарнинг кундалиги ётади, деган тахмин бор. Бу кундалик воқеаларнинг қуруқ рўйхатидан иборат бўлиб қолганлиги Темурни қониқтирмайди ва у Ғиёсиддин Алига юришни батафсил ёритишни топширади.

Шунинг учун бўлса керак, муаллиф томонидан ёзилган асар ўз матнининг кўтаринкилиги ва Темур кифасини илоҳий кучга эга бўлган пахлавон сифатида таърифлаш билан ажралиб туради. А.А. Семёнов шу нарсага эътиборни жалб қилдики, Ғиёсиддин Темурнинг шиори “Адолат ва кучни” эслатади, бу эса шу давргача фанда устивор бўлиб келган “Адолат кучдир”, деган тушунчадан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Яна бир Темур саройининг тарихчиси Низомиддин Шомийнинг асари ҳам қимматлидир.³ У Табризлик бўлиб, Бағдодда яшаган, бу шаҳар Темур томонидан забт этилгандан сўнг, унга содиқ фуқаро бўлиш учун қасамёд этган. 804 (1401-1402) йилда Низомиддин Шомий Темурнинг подшолиги тарихини китобхонларга тушунарли тилда яратиш тўғрисида фармони олий олган. Сарой солномачиси сифатида Темурнинг кейинги юришларида у билан бирга бўлган Низомиддин Шомийнинг асари “Зафарнома” ёки “Темур Зафарномаси” номини билан маълум. Мазкур асар бизнинг давримизгача икки таҳрирда етиб келган ва унда воқеалар тафсилоти 816 (1404) йилнинг охиригача етказилади. Муаллиф асарни яратишда Темур тарихига оид қатор оғзаки ва ёзма манбалардан, жумладан унинг юришларида битилган кундаликлардан ҳам фойдаланган.⁴

1. “Дневник похода Тимура в Индию”. Гийаса ад-дин Али. Издание Л.А. Зимина под редакцией В.В. Бартольда. -П гр., 1915, XXXVI+231 с. (Тексты по истории Средней Азии, Вып.1).

2. Гийас ад-дин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А.А. Семёнова. -М., 1958, 207 стр.

3. Шунинг таъкидлаш керакки, Темур тарихига оид бўлган, ўз замондошларининг асарлари мавжуд бўлиб, улар бизгача етиб келмаган. Масалан, Темурнинг расмий тарихи унинг тириклик вақтида Али ибн Жамолиддин Ислоом томонидан битилган.

4. В.В. Бартольд бу ном шахсан Темур томонидан берилган деб кўрсатади (В.В. Бартольд, Сочинение т.V. с. 166).

Фанда Низомиддин Шомийнинг асарини Фиёсиддин асари каби сарой тарихчилари томонидан яратилган Темурнинг “расмий” тарихи қаторига қўшади. Бу борада, деб кўрсатади В.В. Бартольд, Фиёсиддин Алининг асари Темур тарихини яратишдаги биринчи тажриба сифатида Алини қониктирмайди ва унинг буйруғи билан Низомиддин Шомийнинг асари билан алмаштирилади. 1937 йилда Низомиддин Шомий асари Ф. Тауэр томонидан чех тилида чоп этилади.¹ Шунгача “Зафарнома” Оврупо тилларига ўгирилмаган эди, “русчага ўгирилган айрим нарсаларнинг нашрини мустасно этганда”.²

Фиёсиддин Али ва Низомиддин Шомий асарларидан сўнг Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сига мурожаат қиламиз. Мазкур асар Темурнинг ҳарбий юришлари тарихини ёритишга яқун ясайди, В.В. Бартольд таъкидлаганидек бу “кўп нусхаларда сақланган, жамоатчилик ўртасида кенг тарқалган ҳамда кейинги тарихчиларга ўз таъсирини ўтказган” асар эди.³

Шарафуддин Али Яздийнинг асари “Темур Зафарномаси” ва “Жаҳонгир Темур тарихи” номлари билан ҳам маълум.

Тарихчи ва шоир Мавлоно Шарафуддин Али Яздий Язд шаҳридаги йирик олим шайх Хожихи Яздийнинг ўғли бўлиб, ўспиринлигида отаси каби шаҳардаги сўфийлик оқимига мансуб шайхлар билан мулоқотда бўлган. Маълум вақтдан сўнг у Шохрухнинг ўғли форс ҳокими Султон Иброҳим саройига яқинлашишга муваффақ бўлди. Ноқулай вазиятнинг вужудга келиши – унинг сотқинликда айбланиши, саройни тарқ этишга мажбур қилди ва у маълум вақт Самарқандда яшади, кейинчалик ўзининг қадрдон қишлоғи Язд яқинидаги Тафтга қайтиб келди. Шу қишлоқда Алишер Навоий билан Шарафуддин Али Яздийнинг учрашганлари маълум. Яздий 858 (1454) йилда вафот этди. “Зафарнома”дан ташқари унинг қаламига бир неча бошқа асарлар, шу жумладан назм тарзида ёзилган “Темур тарихи” ҳам мансуб.

Муаллиф ўз “Зафарномаси”ни “соҳибқирон фатҳномаси” ёки “Жаҳонгир тарихи” деб ҳам номлайди.

Темурий шаҳзодаларидан Султон Иброҳим истаги билан бошланган “Зафарнома” Шарафуддин Али Яздий томонидан 828 (1424-1425) йилларда тугалланади.

“Зафарнома”нинг асосий матнида 1414 йилда ёзилган кириш (“Зафарнома” муқаддимаси), айрим ҳолларда Бошланиш (Ифтитах) деб аталадиган қисм ҳам берилди. Мазкур қисмда Темурнинг насл-насаби, Ўрта Осиёда Чингизхондан бошлаб то Темургача мўғуллар тарихи ва Темур тарихига онд биринчи ҳамда унинг вафотидан сўнгги қатор воқеалар тафсилоти берилди. Кўлёманинг бир неча таҳрири, жумладан қисқартирилгани ҳам мавжуд. Шарафуддин Али Яздийнинг асари

1. Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnama par Nizamuddin Sami avec des additions empruntées au Zubdat-ut-tawariki Bausunguri de Hafis-i Abru. Edition critique par F. Tauer, t. 1 Texte persan du Zafarnama, Pracha, 1937; t. 2, Introduction, commetaire, index, Pracha, 1956.; Tauer F. Vorbericht von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Haqi-i Abru's // Archiv orientální, vol. IV, Pracha, 1932, pp. 250-256.

2. Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор в трёх частях. Перевёл с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть II, М., 1972, с. 790-791.

3. Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII, М., 1973. с. 278.

кўп ҳолларда ва асосан Низомиддин Шомийнинг асари негизида ёзилган. Бунга далил унинг асаридан келтирилган қатор парчалардир.¹

Умуман олганда “Зафарнома”нинг манбалари қуйидагилар эди: Низомиддин Шомий “Зафарнома”сининг режаси ва тузилиши; Темурнинг айрим юришларининг тафсилотлари ва кундаликлари, булардан Шарафуддин Али Яздий ўзининг ўтмишдошига караганда тўлароқ фойдаланади; Темурга ҳамроҳ бўлган форс ва уйгур мирзаларининг ёзувлари; назм шаклида ёзилган “Хон тарихи” номли туркий солнома; юриш қатнашчилари ва замондошларининг оғзаки айтганлари.

Кейинчалик “Зафарнома” матни шоир Лутфий томонидан форс, Хотифий (1521 йилда вафот этган) томонидан тожик тилида шеърӣ усулда ёзилади. XVI аср бошларида бу асар матнини Муҳаммад Али Ибн Дарвишали Бухорий ўзбек тилига ўтиради.

Али Яздий “Зафарнома”сининг форс тилидан француз ва инглиз тилларига биринчи таржимаси 1722-1723 йилларда чоп этилди. Таржимон Петт де ля Круа таржимаеининг инглизча ривояти,² 1885-1888 йилларда Калькуттада “Ҳиндистон кутубхонаси” сериясида икки томлик таржима амалга оширилди.³ Рус тилида “Зафарнома”дан парчалар турли пайтларда чоп этилган, шулардан биринчиси 1836 йилда Петербургда амалга оширилган эди.⁴

XVI-XIX асрларда ал-Бухорий, ал-Ҳивокий томонидан ўзбек тилига, ал-Аъжамий томонидан турк тилига ўтирилган матнлар қўлёзма тарзида мавжуд. Энг янги айнан нусха нашри 1972 йилда Тошкентда А.К. Аренде таҳрири остида, Асом ўринбосевнинг муфассал кириш сўзи билан чиқди.⁵

Умуман олганда “Зафарнома”нинг форсча матни бир неча маротаба, тўлик ва қисман, француз, инглиз, турк, рус, ўзбек ва бошқа тилларга ўтирилган ҳолда чоп этилган. Биз бу жойда, “Зафарнома”нинг турли муаллифлар томонидан бошқача тарзда ифодаланган ва қисқартирилган матнларини қайд қилмаймиз.

Ҳозирги кунларда Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг “Зафарнома”ларига ўхшаш, ўзларида чин ва ёлғонни (ўрта асрларда булар орасидаги

---

1. Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей., с. 119-122; Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей..., с. 251-264.

2. Histoire de Timur-beg...Ecritte en Persan par (Sherefeddin Ali... Traduite en Fracois par...Petit de la Croix, Paris. 1722; The History of Rec, known by the name of Tamerlane the Great Written in Persian by Cherefeddin Ali. Native of Resd. -London, 1723.

3. The Zafarnamah by Mavlana Sharafuddin Ali of Yazd. Stited...by Mavlani M. Irandad, vol. 162, Calcutta, 1885-1888.

4. Яна қаранг: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.-Л., 1941. Также извлечения из “Зафар-наме” в пересказе Л.А. Зимина: Зимин Л.А. Четвёртый поход Тимура на Хорезм // Туркестанские ведомости, 1910, № 260; Шараф ад-дин Йезди. Зафар-наме. Перевод с персидского О.Ф. Акимушкина // Материалы по истории киргизов и Киргизии, Вып. I, М., 1973 (Выдержки).

5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. ўринбосевники. Тошкент, 1972, 1240 б; Урунбосев Асам. Шараф ад-дин Али Йезди и рукопись его труда “Зафар-наме”. В кн.: Шараф ад-дин Али Йезди. Зафар-наме. Ташкент, 1972, с. 23-34.

тафовутни аниқ ажратавермас эдилар) уйғунлаштирган тарихий солномаларни адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Яна шу нарсага қайд қилиш лозимки, Али Яздийда Темур шахси ва фаолияти ҳақида мавжуд бўлган толеънома маъносини очиш шу нарсадан далолат берадики, муаллиф ўз томонидан кўчларга кўтариб мақталган идеал подшо Темурни айна вақтда зулм ташувчилар қаторига қўшади, зеро, Али Яздий замонасидаги муаллифлар эзгулик билан зулмнинг (худо жазоси), яхшилик билан ёмонликнинг доний ва қонунийлигига ишонганлар. Бу нарсада сўфийлик дунёқарашининг таъсири мавжуд.¹

Низомидин Шомиё, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқаларнинг асарларидан ташқари Темур ва Шохрухнинг замондоши Тождин ас-Салмонийнинг асари “Зайл Зафарнома” ёки “Тарихномаи Салмоний” (1410 й.) диққатга сазовордир. Муаллиф Шохрухнинг амрига биноан ўз асарида Темур (сохибқирон Ҳазрат) подшолигининг охириги йиллари ва у вафот этганидан кейинги даврни (то 1409 йилгача) кўрсатган.² Шунинг айтиш лозимки, тарихий манбалардан бири сифатида “Салмоний тарихномаси” қанчалик муҳим бўлмасин, унда шахсан Темур ҳақидаги маълумотлар оз, борлари ҳам унинг ҳаётининг охириги йилларига оид бўлиб, Мўғулистон ва Хитойга юришларга тайёргарлик ҳақидадир. Темурнинг касалга чалиниши ва вафот этиши эса ёрқин бўёқларда муфассал берилган: “Ҳижрий бўйича 807 йилнинг 18 шаъбони чоршанба ўтар кечаси” унинг хони “ўз уйдан чиқиб, Оллоҳ қароргоҳига отланди” ва ҳозир ундадир, у ерда Куръон таъбирича “осойишталик, хушбўйлик, роҳат боғи мавжуд”.³

Айниқса Тождин томонидан Темур вафотидан сўнг ҳокимият учун курашнинг қизиқ кетишига тегишли хабарлар келтирилиши қимматлидир.

Шу нарса аниқланганки, Шарафуддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида Темур подшолигининг сўнгги даврларини ёритишда ас-Салмоний асарида фойдаланган.

Темур даврига яқин, унинг ворислари темурийларнинг фаолияти билан боғлиқ манбалардан алоҳида эътибор берадигани Ҳофиз Абрунинг асарларидир. Бу асарлар асосан, XV асрнинг иккинчи ва учинчи ўн йилликларига тегишлидир. Ҳофиз Абру (Шаҳобуддин Абдуллоҳ бин Лутфуллоҳ бин Абдурашид ал-Ҳавофий) Ҳиротда тутилган бўлиб, Темур саройига яқин турган, кейинчалик Шохрухнинг сарой тарихчиси бўлган (1431 йилда, баъзи маълумотларга кўра 1430 йилда вафот этган)⁴. Унинг қаламига бири жуғрофияга, иккинчиси тарихга оид икки йирик асар мансуб. Тарихга оид асарда бутун дунё тарихи бўйича тўпламининг (“Мажмаъ уг-таворих”) мундарижаси ва кириш сўзи берилган. Ушбу тўпламининг биринчи жиловининг биринчи бўлими Темурга бағишланган.⁵

1. Полякова Е.А. Образ человека и времени в средневековых таджикско-персидских хрониках. - Автореферат докторской диссертации... Ташкент, 1986, 46 с.

2-3. Sams al-hush. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tag as-Salmani. Persischer Text in Faksimile (Hs. Lala Ismail Efendi 304) ins Deutsche übertragen und kommentiert von Hans Robert Roemer, Weisbaden, 1956. Яна: Тадж ад-дин ас-Салмони. Тарих-наме. Баку, 1991.

4. Ҳофиз Абру Темурнинг ўз оғзидан эшитган сўзларга ишора қилади.

5. Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения. - В кн.: Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII. М., 1973, с. 74-97; Хафиз-и Абру. Уша жойда, 600-601 б.

Ҳофиз Абру асарининг тарихга бағишланган қисми масаланинг манбашунослигига “Зубдат ут-таворих” (“Солномалар қаймоғи”), олдинги матн эса “Махмаъ ут-таворих” (“Тарих тўплами”) номи билан кирган. Ҳофиз Абру тўпловчи сифатида ўз асарларига унга маълум, кейинчалик йўқолиб кетган бир қатор хабарларни қўшган. Шунинг учун ҳам унинг асарларининг маълум бўливлари шу даврдаги воқеалар ва шароитни кўрсатиш учун муҳим биринчи манба ҳисобланади.¹ Илгари Ҳофиз Абру асарларининг айрим бўливлари маълум бўлган бўлса, ҳозирга келиб у матнларнинг ҳаммаси бор, лекин улар Фарб ва Шарқдаги турли кутубхоналардаги қўлёзмалар рўйхатида айрим-айрим ҳолда сақланмоқда.

6 Ҳофиз Абру томонидан тайёрланган Темур подшоҳлиги тарихига келсак, унинг тадқиқотчилар эътиборини тортадиган баъзи бир томонлари бор. Масалан, Темурнинг расмий тарихчилари, асосан унинг ҳарбий юришларига, қисман у қурган саройлар ва масжидларга кўпроқ тўхталган бўлсалар, Ҳофиз Абру Темур томонидан Самарқанд яқинидаги Анҳор туманида ва Мурғоб ўзанининг юқориги қисмида амалга оширилган суғориш ишлари ҳақида ҳам ёзади.²

Бундан ташқари, Ҳофиз Абру ўз асарида Темур ўлими тўғрисида ҳам ҳикоя қилади, бундай ҳикоя Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий асарларида ҳам йўқ. Яна шу нарсани айтиш лозимки, Ҳофиз Абру асарлари Абдураззоқ Самарқандий фойдаланган асосий манбадир.

Бизнинг давримизда Ҳофиз Абру асарига Ф. Тауэрнинг нашрлари бағишланган.³ Ҳофиз Абру асаридан сўнг, Камолиддин Абдураззоқ бин Жамолиддин Исҳоқ ас-Самарқандий (816/1413-887/1434 йиллар) тожик тилида ёзилган, “Матла-ъ ус-саъдайн ва махмаъ ул-бахрайн” (Икки бахтли юлдузнинг балқини ва икки денгизнинг бирлашиши) асари катта эътиборга моликдир. Абдураззоқ Самарқандийнинг асари Али Яздийнинг китоби билан биргаликда Темур тарихининг энг батафсил баёнини ташкил қилиши кўлчилик томонидан тан олинган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг асари 1304 йилдан то 1470 йилгача бўлган тарихий даврга бағишланган бўлиб, мўғуллар ҳукмронлигининг охириги ўн йиллиги ва Темур ҳамда темурийлар даврини ўз ичига олади.

Абдураззоқнинг таржиман ҳолига келсак, у Хиротда туғилиб шу жойда вафот этган, отаси Шохруҳ саройида қози ва имом бўлиб хизмат қилган. Унинг ўзи элчи лавозимида Ҳиндистонда бўлган⁴, Шохруҳ вафотидан сўнг Абусаид Баҳодир ва бошқа темурийларда хизматини давом эттирган. 1463 йилда Шохруҳ томонидан қурилган Хиротдаги сўфийлар хонақоҳига шайх қилиб тайинланган. Султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимлиги йилларида вафот этган.⁵ Ўз асарини ёзиш жараёнида Абдураззоқ

1. Уша жойда, 601 б.

2. Бартольд В.В. Сочинения, Том III. М., 1965, с. 113, 194.

3. Tauer F. Analyse des matières de la première moitié du Zubdatu-t-tawarin de Hafiz-i Abru. - *Chracteria orientalia, præcipue ad Persiam pertinentia*, ediderunt F. Tauer, V. Kubickova, J. Hrdek. -Praga, Hafiz-i Abru's //Biblioteka Orientalis, XV, Leiden, 1958, S. 146-148; Tauer F. Vorbericht über die Editions des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafis-i Abru's //Arenis Orientalis, Vol. IV, Praha, 1932, pp. 250-256.

4. Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси, -Тошкент, 1960.

5. Бартольд В.В. Абд ар-Раззак //Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII. М., 1973, с. 582; Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандий. Тошкент, 1965, 46 б; Абдураззоқ Самарқандий асарларининг рўйхати қуйидаги китобда: Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII, ...с. 617.

Самарқандийга бир гуруҳ олимлар ёрдам берган, уларнинг орасида Низомиддин Абдул Восий (Низомиддин Шомий билан аралаштирманг) ҳам бор эди. Кўлэзма устидан иш 1470 йилда тугаса ҳам, бундан кейин ҳам муаллиф унга қатор ўзгаришлар киритган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг асари, Темурга бағишланган ўтмишдошларининг асарлари каби Темурни улуғлаган ва мактов характериға эға. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Абдураззоқ асарларининг унинг ўтмишдошлари бўлмиш Низомиддин Шомий. Шарафуддин Яздийларнинг “Ғалабалар китоби”, Ҳофизи Абрунинг “Солномалар қаймоғи”, Мусавийнинг “Тарихи ҳайрат” кабилар ва бошқаларнинг асарлари билан боғлиқлиғи бор, шу билан бирға унинг асарларида бир қатор тафсилотлар мавжудки, бундайлар бошқа муаллифларнинг асарларида учрамайди.

Бизнинг кунларда Абдураззоқ Самарқандийнинг асари форс-тожик тилидан ўзбекчаға ўтирилган.¹

Темур давриға онд манбалар ҳақида гап борар экан, унинг ўзи томонидан ёзилган эмиш, деган бир асарға алоҳида тўхталишимиз лозим. “Малфузати Темурий” ёки “Воқеоти Темурий” (“Темурнинг таржиман ҳол эсдаликлари”) кўлэзма асарида Темурнинг етти ёшлиғидан тортиб то вафотигача бўлган ҳаётининг тафсилоти берилган. Сўнгра илова тарзида “Темур тузуқлари” ва “Темур ўғитлари” келтирилади. Туркий тилда ёзилган кўлэзманинг асл нусхаси барча изланишларға қарамасдан, ҳозиргача номаълум. Бизгача етиб келган кўлэзманинг асли хуросонлик Абу Толиб ал-Хусайн Арабистон бўйлаб саёҳати даврида Яман волийси Жаъфар Пошшо кутубхонасидан топиб, туркий тилдан форс тилиға ўтирган.² Узи таржима қилган бу кўлэзми у 1047 (1637-38) йиллар оралиғида Буюк Бобурийлардан Шоҳ Жаҳонға (1628-1659 йиллар) тақдим қилган. Шоҳ Жаҳоннинг топшириғиға биноан шу йилнинг ўзида кўлэзма матни Муҳаммад Афзал Бухорий томонидан таҳрир қилиниб, ундаги тафсилотлар то Темур вафотигача, яъни 1405 йилгача “Юлдузлари бахтли равишда уйғунлашган кишининг ҳикматли сўзлари” номида етказилган. Зўр бериб излашларға қарамасдан, ҳозирги кунгача туркий тилдаги “Таржиман ҳол” ва “Тузуқлар”нинг кўлэзмаси топилгани йўқ. У ҳақда ягона эслатма Толиб ал-Хусайнға мансуб. Ўрта Осиёда ҳам кўлэзми топишға уришдилар. Зеро “Темур тузуқлари” асл матнидан унинг шахсини, саркарда, моҳир давлат арбоби, дипломат, Ўрта Осиёда ҳамда босиб олинмиш, унинг бепоён империяси таркибиға кирган мамлакатларда халқлар турмушининг ташкилотчиси, қонун ва қондалар асосчиси сифатида янада яхши англаб олган бўлар эдик.

Асосий ривоятларға қараганда “Тузуқлар” Темурнинг девонида яратилиб, унинг ўзи таҳрир қилган ёки ҳеч бўлмаганда, унинг саройиға яқин одамлар томонидан тузилган. Яна бир ривоятға қараганда “Тузуқлар”ни Темур мирзаларға айтиб туриб ёздирган.

Матнда давлатни ва унинг “12 синфдан”³ иборат аҳолисини идора қилишда 12 қондаға асосланганлигини ва мазкур қондаларға қўшин ташкил қилиш ва уни сақлаш усуллари, фуқаро ва қўшинларни бошқарадиган юқори мартабали амалдорлар томонидан ўз вазифаларини сифатли бажаришға қаратилган талаблар, “душманлар

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн. Т., 1969, 464 б.

2. Бу ўринда “тоифа” ёхуд “ижтимоий гуруҳлар” атамаси тўғри келади.

ва дўстлар билан муомала” тамойиллари, солиқлар борасидаги снѐсатнинг асослари, урушлар олиб бориш стратегияси ва тактикаси, ташқи снѐсат асослари ва бошқалар кириши таъкидланган. “Темур таржиман ҳоли” форс-тожиқ тилидан ўзбек тилига асли хўжандлик Кўкон қозиси Набижон Хотифий томонидан 1251/1835-36 йилларда қисман, яъни Темурнинг амир Ҳусайн билан ярашиш воқеасигача таржима қилинган.¹

1891 йилда Н.П. Остроумов Набижон Хотифий таржима қилган “Тамерлан автобиографияси”ни нашр қилдирди.²

Шу нашрдан рус тилига таржимани Н.С. Лякошин амалга оширди.³

1934 йилда Набижон Хотифийнинг юқоридаги кўлѐзмасининг мукаммал таржимаси амалга оширилди. Бу нашрда “Автобиография”нинг шарҳи ва таснифи берилиб, унинг адабий-бадий морфологияси “Темур тушлари”нинг аломатлари кўриб чиқилди ва қуйидагилар таъкидланди. “Автобиография”да содир бўлаётган воқеаларнинг реаллиги ғайритабиийлик билан бирга кўрсатилади, бунинг устига ҳаётнинг асосий стихияси—уруш, деб саналади.⁴ Мазкур таржимада Британия музейида сақланаётган XVII асрга оид кўлѐзмаларнинг матни ҳам ҳисобга олинди. Бундан илгари Оренбург илмий архив комиссияси тўпламига оид бўлган XVII аср кўлѐзмаларидан дostonлар нашри амалга оширилган эди.⁵ Британия музейининг кўлѐзмаларида Оренбургдагидан фарқ қиладиган нусхалар бор эди.

“Тузуқлар” масаласига келсак, унинг 1783 йилдаёқ Оксфордда Дэви Уайт томонидан форс матни ва унинг инглиз тилида таржимаси нашр қилинди. Бироқ бу таржима алақачон эскирган, унинг изоҳланган матнини янгидан нашр қилиш лозим.⁶

1308 ҳижрий йилда “Тузуқлар” Бомбай шаҳрида форс тилида нашр этилди.

Рус тилида “Тузуқлар” 1894 йилда чиққан эди⁷. 1968 йилда унинг айнан нусхаси И.М. Мўминов сўзбошиси билан янгидан нашр қилинди.⁸

1. Ср.: Дмитриев Л.В., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института востоковедения АН СССР, П., М., 1975, с. 44-47.

2. Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения, мифы. Тюркский текст. Ташкент, 1890-1891.

3. Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Никола Лякошина. -Ташкент, 1894, 115 с.

4. Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Тимуре. Перевод с тюркского и джагатайского языков. Вступительная статья и комментарий В.А. Панова. Посвящается светлой памяти В.В. Бартольда. -М., 1934, 351 с.; Яна қаранг. Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура с присовокуплением разных отрывков до истории касающихся...Составленная лектором (Казанского) университета Ибрагимом Хальфиным. -Казань, 1821.

5. Васильев А. В., Балгимбаев Г. Г. История Чингис-хана и Тамерлана. Перевод джагатайской рукописи XVII в. //Труды Оренбургской учёной архивной комиссии, Вып. XIX, Оренбург, 1907, с. 117-157. Institutes, Political and Military written...by the great Timour first translated into Persian by Aby Talib Alhusaien and the nie into English, with..., notes by Major William Dary...The whole world published with a preiace, indexes...Ru J. White. -Oxford, 1830.

6. Инглизча 1783 йилги нашрдан таржима ҳам мавжуд (1787), Немисча таржима парчалари А. Вамбери (1897 г.) томонидан чоп этилган. Institutes, political and military of the Emperor Timur. In Persian and English. -Book the first. -Calcutta, 1785. “Тузуқлар” икки марта урду тилига ўтирилган. (Субхон Бахша ва Фазлуллоҳ таржималари). “Тузуқлар”нинг литография нусхалари маълум (Бомбай, 1890, Техрон, 1868) ва ҳоказо.

7. Уложение Тимура (Тамерлана). Н. Остроумова. -Казань, 1894, 115 с.

8. Уложение Тимура. -Ташкент, 1968, 146 с. (Предисловие И.М. Муминова). Переиздание: Уложение Тимура. -Ташкент, 1992, 108 с.

Ҳозирги пайтда “Тузуқлар”нинг форс тилидан ўзбекчага ўғирилгани нашрдан чиқди.¹

Ғарбий Оврупо адабиётларига келсак, уларнинг орасида ўзининг илмий ва маърифий аҳамияти жиҳатидан ҳозиргача ягона ўзига хос манба—1403 йили Темур пойтахти Самарқандга юборилган испан элчиси Рун Гонсалес де Клавихонинг хотира дафтари дир.

Мазкур кундалик дафтар биринчи марта 1582 йили Севилье шаҳрида “Улуғ Тамерлан тарихи”² номи билан, сўнгра 1782 йили Мадридда “Улуғ Тамерланнинг ҳаёти ва фаолияти” номида нашр қилинган. Бу асар кейинчалик ҳам тўлиқ ёки айрим парчалар ҳолида инглиз ва бошқа тилларда босилган.

“Кундалик дафтар” матнининг рус тилига биринчи таржимаси академик И.И. Срезневский томонидан амалга оширилган. Ушбу матни шарҳлашда кўзга кўринган шарқшунослар В.В. Григорьев, П.И. Лерх, К.П. Паткановлар қатнашган. Таржима 1881 йили, Срезневский вафотидан сўнг нашр қилинди.³ Срезневскийнинг таъкидлашича, “Клавихонинг воқеаларини баён қилиш усулининг ўзинёқ муаллифни ноҳақлик ва ноинсофликда айблашга йўл қўймайди...У донишмўн ўзининг кузатишлари орқали кўрган нарсалари қайси-ю, бошқаларнинг ҳикояларидан билиб олгани қайси эканлигини ёзиб боради”.

Энг янги, аниқ ва мукамал таржимани, янгиланган ва тўлдирилган шарҳи билан И.С. Мироков амалга оширди.⁴ Де Клавихо кундалик дафтарининг каттагина қисми унинг Қадикс яқинидаги Авлиё Мария портидан то Ўрта Осиё чегараларига, Самарқандгача бўлган саёҳатини ёрқин бўёқларца кизиқарли тасвирлашга бағишланган. Мазкур қисмда Темур таржиман ҳолига ҳамда тарихига, унинг ҳарбий ва сиёсий фаолиятига тегишли маълумотлар ҳам бор. Бу борада бизни кизиқтирадигани Клавихо ва унинг ҳамроҳларининг “Самарқанд пошшолиги”да, айниқса унинг пойтахти Самарқандда бўлишидир. Клавихо Темур қароргоҳини, унинг саройлари, боғлари, Темур онласи ва унинг ўзи билан учрашув, тантана маросимини, соҳибқироннинг амри билан ўтказилган дабдабали базм-зиёфатлар, тўй-томошаларни кизиқарли, кўп ҳолларца жуда бўрттириб тасвирлайди. Муаллифнинг этнографик кузатишлари Самарқанднинг турли-туман бинолари, савдо жойлари ва бозордаги товарлар таркиби, маҳаллий суд ишлари ҳақидаги маълумотлари ўта қимматлидир.

1. “Темур тузуқлари”, Форсийдан Алихон Тўра Соғуний ва Хабибулла Кароматовлар таржимаси (“Шарқ юлдузи”, Тошкент, 1989, 8-сон, 127-178 б.) яна “Уложение Тимура”, “Звезда Востока”, Ташкент, 1989, № 5 с. 23-43.

2. “Улуғ Тамерлан тарихи ёхуд Кастилиянинг қудратли қироли дон Энрико III июнати ила Рун Гонсалес де Клавихонинг элчилиқ сафари ҳақида кундалик ҳикоялар”.

3. Клавихо Р. Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И. И. Срезневского. -СПб., 1881, (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, Том XXVIII, N1).

4. Рун Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг). Перевод со старониспанского. -М., 1990, 212 с.

Бу аснода шуни қайд қилиш лозимки, Клавихо қудратли ва кучли иродали Темурнинг сўзлари ва хатти-ҳаракатларига эътироз қилиб бўлмаслигини, унинг йўл-йўригини бузганлар устидан жазо шафқатсиз эканлигини тасдиқлайди.

Клавихо назаридан қурувчиларнинг кундалик ҳаёти, Самарқандда аҳолининг тигиз жойлашганлиги ҳам четда қолмайди. Шунинг учун аҳолининг бир қисми шаҳар атрофида, яшашга мажбур эди, деб кўрсатади. Бу тафсилотларнинг ҳаммаси Темур, унинг атрофидаги баёнлар ва мамлакат пойтахти ҳақидаги тасаввурларимизни бойиғади. Шу жиҳатдан воқеаларни бевосита ўзи кўрган киши Клавихонинг хотира дафтари Темур ва унинг даврини ўрганишда ноёб қўшимча манба вазифасини ўтайди.

“Улуғ Татария”, Ўрта Осиё ва Темур ҳақида биринчилар қатори хабар берганлардан яна бири бавариялик дворянин яроғбардори Иоганн (Ганс, Иван) Шильтберг (Шильдбергер) (1382-1440) эди. Султон Боязид жангчилари томонидан Никополдаги 1396 йилдаги урушда асир олинган Шильтбергер, кейинчалик Султон қўшини таркибида 1402 йилги Анқарадаги жангда қатнашиб, Темурга тутқин бўлиб қолади. У Темур қўшинлари сафида бир неча мамлакатларда бўлади, жумладан Ўрта Осиёда ҳам. Темур вафотига қадар Самарқанд саройида сақланади. Кейинчалик у Олтин Ўрдага жўнатилади ва фақатгина 1427 йилда Батум ҳамда Константинопол орқали ўз ватанига қайтишга муваффақ бўлади.

“Мюнхенлик Шильтбергернинг асирга тушиши ва қайтиб келиши ҳақидаги гаройиб қисса” бир неча маротаба нашр қилинди ҳамда XV-XVI асрларда машхур бўлган.¹

Шильтбергернинг 60 ҳикоясидан 10 таси (№12-21) Ўрта Осиёга бағишланган.

Темур саройидаги ўз ҳаётининг айрим томонларини қизиқарли тафсилотлар билан берган Шильтбергер ҳикояларининг, умуман олганда, илмий аҳамияти оз. Бунинг устига у ўзи қатнашган жанглари тасвирлаганда ақл бовар қилмайдиган ишончсиз маълумотларни кўплаб ишлатади.²

Архиепископ Иоанн (Джон) Суйанийскийнинг Темур қўшинлари Боязидни тор-мор қилгандан сал кейин, Парижда ёзилган эсдалик-ёдномаси ҳам қизиқарлидир. Иоанн Темур саройида Франция қироли Карл VI нинг вакили вазифасини бажарар эди ва ўзининг эсдалигида Темурнинг ҳарбий ютуқларини тасвирлайди. Архиепископ Иоаннинг маълумотлари Темур иқтисодий сиёсатининг айрим томонларини тушунишга ёрдам беради. Масалан, у ўзининг эсдалигида тижорат аҳли учун қулай имкониятлар яратилганлиги ва уларнинг манфаатларининг ҳимоя қилиниши, савдо муомалаларидан бож олиниши, муҳим қонлар устидан давлат ҳукмронлиги, истило қилинган мамлакатлардан олинадиган хирожларнинг тартиби, ҳукмдорларга пул ва маҳсулот соликлари тўлиқ олингандан сўнг, бошқа мажбуриятлар бажарилгандан кейин

1. Шильтбергер нашрлари: Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка Л., 1916, с. 9-10, 1867 йили Шильтбергер асарлари рус тилида чикди (Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 г по 1427 год. Перевод с нем. и прим. Ф. Брун. (Записки Императорского Новороссийского университета. т.1, Одесса, 1867.) Бу куйидаги асар бўйича таржима этилганди: Neumann K. Fr. Reisen des Johannes Schiltberger aus Munchen in Europa, Asia und Afrika. -Munchen, 1859, 166 b.

2. Қаранг: Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России// Бартольд В.В. Сочинения, Том IX, М., 1977, с. 280-281.

коладиган даромад, ва аксинча, ўз мажбуриятларини бажармаганларнинг Темур томонидан қаттиқ жазоланиши ҳақида ёзади. Мовароуннаҳрда барча шаҳарлар ва қишлоқлардан солиқларнинг ўндан бир қисми ҳамда рентанинг чорағи олинар эди.

Манбашунослик очеркимизда теурийлар ва ундан кейин ўтган муаллифларнинг Темур ҳақидаги асарлари устида ҳам сўз юритишимиз лозим. Бундай асарлар кўп сонли бўлиб, уларнинг ҳар бири манбашунослик нуқтаи назаридан турли қимматга эга. Биз учун эса энг кераклиси Темур ва унинг даври ҳақида кам маълум бўлган маълумотлардан хабар қилашганидир. Яна бир ҳолатни қайд қилиш керакки, мазкур асарлар ўз аҳамияти жиҳатидан Темур даври муаллифларининг асарларига тенг кела олмайди. Чунки буларнинг аксарисидан илгари маълум бўлган воқеалар қайтарилади ёки бўлмаса улар баъзан бузиб, ноаниқ кўрсатилади. У муаллифларнинг китоб ва рисолалари кўпинча ҳар жой-ҳар жойдан олинган маълумотларнинг тўпламидан иборат бўлиб, уларда кўпроқ халқ орасида кенг тарқалган афсоналардан келтирилади. Шунинг учун биз қуйида шундай асарларнинг Темур даврига яқин пайтларда, яъни “иссиқ из босилмасдан” ёзилганларига қисқа тўхталамиз. Масалан, 1412-1414 йиллар атрофида, Темур вафотидан кўп ўтмай, унинг невараси форс ҳокими султон Искандарга аталиб умумий тарих бўйича муаллифи номаълум асар тузилади (“Искандар аноними”). Бу асар ичида Темур тарихининг қисқа норасмий ривояти ҳам бор эди. Бу тахминни бошқа тадқиқотчилар ҳам таян олади). “Искандар аноними”нинг муаллифи Муниддин Натанзийдир.¹

Бу асардан катта парча 1957 йили Ж. Обен томонидан Техронда нашр қилинади. “Искандар аноними”нинг Темур ҳақидаги қисмининг мазмуни Абдураззоқ Самарқандийнинг асари матнидан бизга маълум. Натанзий асарида Темур вафоти тўғрисида қимматли ҳикоя мавжуд. Форсийда Темур набираси Султон Искандар учун ёзилган “Тарихи ҳайрат”, “Яхши ишлар солномаси” асарининг муаллифи Муҳаммад бин Фазлуллоҳ Мусавий Низомиддин Шомий, Шарафуддин Яздий, Хофизини Аbruнинг Темур ҳақидаги асарлари билан яхши таниш эди. Мусавийнинг асарида Темур давридаги воқеалар жуда қисқа берилган, лекин унинг китобида Темурнинг расмий тарихида бўлмаган ҳикоялар бор². Бу асар 1428 йилдан олдин ёки кейин ёзилган. Мусавий Хофизини Аbruнинг асаридан ҳам фойдаланган. Яна бир аҳамиятга молик

1. Бартольд В.В. Определение “Анонима Искандера” (Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII, М., 1973, с. 481-482. Ещё об “Анониме Искандера” (там же с. 491-503) ва бошқ. Бартольд “Мунтахаб ут-таворих” Муиний асари “Искандар аноними”нинг асосини ташкил этади, дея аниқлаган: “Новейшие соображения касательно авторства “Анонима Искандера” (Муниддин Натанзи?) қаранг: Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей..., Вып.3, 1975, с. 76-80.

2. Бартольд В.В. Историк Мусави как автор “Тарих-и ҳайрат”// Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII, М., 1973, с. 323-327.

асар дунёга маълум ва машҳур, кенг билимли тарихчи олим ҳамда давлат арбоби, араб Ибн Халдуннинг (вафоти 1406 йил) асарлариدير. У ўзининг “Бугун дунё тарихи” ва бошқа асарларида инсоният эволюцион тараққиётининг қонунларини аниқлашга ҳаракат қилди. Ибн Халдун Темур билан Дамашқнинг таълим бўлиши ҳақида музокаралар олиб борган шаҳар ваколатининг аъзоси бўлган. У бу ваколат хатти-ҳаракатидан мустақил эканлигини бир неча бор таъкидлаган эди. Ибн Халдун Темур билан алоҳида суҳбатлашиш шарафига муҳим бўлган ва бу суҳбат чоғида соҳибқиронни ўзининг билимлари, айниқса, ҳарбий тарих соҳасида билимларининг чуқурлиги билан таажжублантирган.

Ибн Халдуннинг сўзига қараганда, Темурни кўпларнинг жодугарлик, соҳргарлик кучига эга бўлган шахс, деб кўрсатиши “Бўлмагур, бекор гап, у фақат юқори заковатли ўткир ақлга эга бўлган, баҳсларни яхши кўрувчи, бу баҳсларда нима дейишни аъло даражада биладиган шахсдир”.¹

Ибн Халдун айтишига қараганда, у билан суҳбат чоғида Темур “бугун Мағриб давлатларини, уларнинг жойлашиши ва шаҳарларини” батафсил сўзлаб беришни илтимос қилган. “Темур яна Ибн Халдуннинг X аср бошларидаги тарихчи ат-Табарийнинг қарашларига қандай баҳо бериши билан қизиққан. Албатта, буларнинг ҳаммаси Темур таржиман ҳолини муҳим хусусиятлар билан бойитади.

Темур ва темурийлар даври XV асрда яшаган тарихчи Мирхонднинг (Муҳаммад бин Ховандшоҳ, 1433-1498 йиллар) асарида ҳам ёритилган. Унинг “Раъзат ус-сафо фи сират ал-анбий-а ва-л-мулк ва-л-хулофа” (Пайгамбарлар, шохлар ва халифалар таржиман ҳолига бағишланган тозалик боғи) асарининг олтинчи жилдида Темур ва темурийларга бағишланган воқеалар тафсилоти 1469 йилгача етказилган.¹

Мирхонд, Алишер Навоий адабий тўғарагининг аъзоси, Хиротдаги темурийлар саройида шаклланган тарихнавислар мактабининг вакилидир. Эрон ва Ўрта Осиёда унинг асарлари намунали ҳисобланиб, Оврупо тадқиқотчилари ўртасида кўп вақтгача Эрон ва Ўрта Осиё тарихи бўйича ягона манба ҳисобланган. Мирхонднинг невараси ва ўқувчиси Ғиёсуддин ибн Хумомидин Хондамир ал-Хусайний (1474-1535 ёки 1537) бир неча асарларнинг муаллифи эди. Улар ичида энг машҳур-ажойиб китоблар таржиман ҳолларини қамраб олувчи жаҳон тарихи-“Ҳабиб ус-сийар”дир.

Бу асарни филологик ва тарихий шарҳлар билан шарқшунос В.В. Григорьев қисман рус тилига таржима қилди (3-китобнинг 1-бўлимини). Бу таржима йирик хитойшунос Н. Бичуриннинг (Иакинф) батафсил тақризи ёзилишига сабаб бўлди.²

Муҳаммад Шайбонийхон буйруғи бўйича унинг сарой муаррихларидан бири (Муҳаммад Солиҳ бўлиши мумкин?) томонидан ёзилган “Таворих-и гузида нусратнома” асари 908ҳ. /1502 м. йилга тегишлидир. Унда Чингизхон, Темур ва Шайбонийхон

1. Муҳаммад ибн Хаваншах ибн ал-Махмуд. Раъзат ус-Сафо, VI, Лахнау, 1904-1905* Тарих-е Раъзат ус-Сафо..., Т. 1-17. -Тегеран, 1399/1960. Мирхонд асарлари рўйхати куйидаги китобда: Крымский А. Е. История Персии, её литературы и дарвишской теософии, Том III, М., 1917.
2. Хондемир. История монголов от древнейших времён до Тамерлана. Перевод В.В. Григорьева. -СПб., 1884; Dorn B. Die Geschichte Tabarigans und der Serbedare nach Chondemir Persisch und deutsch. -St. -Peterburg, 1859; Histoire des Khans mongols du Turkistan et de la traduite de persian et, accompagnée de notes par M.C. Defnemy//Journal Asiatique, t. XIX, 1852; Хабиб ус-сийар. Издание седьмое. Тома I-IV, Тегеран, 1954.

юришлари ҳақида ҳикоя қилинади.¹ Темур ҳақидаги ҳикоя Тўхтамишнинг Ок Ҷрдадан Самарқанд саройига қочишидан бошланиб Темурнинг Хоразм юриши билан якунланади.

Темур қаҳрамонликлари тўғрисида ҳикоя қилувчи Абдуллоҳ Хотифий Жомийнинг "Темурнома" асари XVI асрда яратилган. Шарафуддин Али Яздий ва бошқалар асарлари асосида ёзилган Абдурахмон Сираётнинг "Тарихи Темур" асари эса XVII аср бошида битилган.

Юқорида келтирилган мисоллар билан чегаралансак бўлади.²

*
* * *

Ўз ватанларига ўртаосиёлик кўшинлар кириб амалга оширган ишларни васф этувчи манбаларнинг бир гуруҳини форс, араб, грузин, армени, турк, византиялик ва бошқа муаллифларнинг асарлари ташкил этади.

Темур даври билан шугулланувчи тарихчилар бу гуруҳ манбалари билан ҳисоблашмасдан, уларни эътибордан четда қолдирмасликлари ёки паст баҳоламасликлари керак, албатта. Бу ҳилдаги асарлар муаллифларининг кўпчилиги ўзлари ёзган воқеаларнинг гувоҳи бўлганликдан уларнинг китобларида кам маълум бўлган айрим воқеалар, ҳарбий ҳаракатлар, уларнинг натижалари ҳақидаги хабарлар кўпшаб топилади.

Табиийки, уларнинг "Темур шахсига ва ишларига бўлган муносабатлари очик душманлик руҳида. Темурнинг зафарона юришлари унга туркий ва мўғул халқларининг ҳарбий маҳоратини юксаклаштирган енгилмас кўмондон шухратини келтирди. Забт этилган халқлар хотирасида эса Темур исми босқинчи лашкарбоши ва шафқатсиз подшоҳ рамзи сифатида сақланиб қолди.³

Баъзи бир мисоллар билан чеклансак бўлади.

Тўлиқлиги ва маҳоратлилиги жиҳатидан биринчи ўринга сурялик Ибн Арабшоҳнинг (1392-1450) асаридек муҳим манбани қўйсак бўлади. У ўзининг "Ажойиб ал-мақдур ори навойиб Темур" асарида Темурнинг тўлиқ тарихини яратишга ҳаракат қилди.⁴

1. "Зафарноман Хотифий", Лакхнау, 1869(2-нашрия 1896), Мадрас. 1957.

2. Италия олимия Бартрандо Миччанелли (1370-1455) "Дамашқ харобалари" китобини айни вақт ўтмасдан ёзди. XV-XVI асрларга келиб Италия ёзувчиси Жано Франческо Браччолини (1380-1459) ва француз мутафаккири Жак Боден (1530-1596) Темур ҳақида асарлар яратишди. Жак Боденни Темур шахси шунинг учун ҳам қизиқтирар эдики, унинг назарида Соҳибқирон феодал тарқоқ давлатларни маҳв этиб ўрнида кучли конституцион монархиани ўрнатган эди. Сўнги ўрта асрнинг бошқа муаллифлари ҳам Темур ҳақида китоблар ёзишди. Булар П. Мехи ва Перандипкуслардир. 1724 йили немис бастакори Георг Фридрих Гендель "Темурланг" операсини яратди. Яқинда америкалик олим Эдвард Олворд томонидан ёзилган "Замонавий ўзбеклар", "Маданият тарихи" китобининг бир боби ҳам Амир Темурга бағишланади. (Саттарова З. "Темур известный и неизвестный", "Правда Востока", 16 сентябрь 1993 й.).

3. Массон В.М., Ромодин В.А. Тимур и Тимуриды. - В кн.: Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Том 1, -М., 1964, с. 328.

4. Ahmedis Arabiahae Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes Latine vertit, et adnotationes adjerit S.H. Manger. T.1-2, deoovardiae. 1767-1772 ва бошқа нашрлар.

Дамашқлик Ибн Арабшоҳ ўз шахрини Темур тарафидан тор-мор қилинишининг гувоҳи бўлди. У 12 ёшлигида тутқинга олиниб, Самарқандга юборилди. Самарқандда Темур подшоҳлиги сўнгги йилларининг шоҳиди бўлди. 1401-1411 йилларда Ибн Арабшоҳ Ўрта Осиё, Волга бўйини (Олтин Ўрдани) кезиб чикди. Бундан сўнг ҳам у Туркия ва Мисрга боришга муваффақ бўлди. У юқори билимли ва кўпни кўрган киши эди. В.В. Бартольд Ибн Арабшоҳни “ажойиб кишилар” қаторига қўшган.¹

Ибн Арабшоҳ Темурга нисбатан ўта душманлик ҳисси билан ёнгандан сарой тарихнавислари асарларига танкидий, қарши фикр юритиб, буюк жаҳонгирни қоралайди.

Ибн Арабшоҳ, асосан Темур юритган урушларнинг салбий натижалари ҳақида ҳикоя қилди. Масалан, у Азак-Азовни олиш кезида шундай деб ёзади: “У кўп молларни босиб олди, уларни бўлди ва олиб кетди. Босиб олинганни, ўлжани тақсим қилиб берди, талашга, зўрликка, ўлдиришга, асир олишга руҳсат берди, қабилаларни йўқ қилди, тартибни ўзгартирди. Қўлга олинган олтин-қумушни, асирларни, мол-мулкни олиб кетди”².

Шу билан бирга Ибн Арабшоҳнинг Темур шахсига берган баҳоси эътиборга молик: “У ўзининг 70 ёшига қарамасдан акли зийрак, жисмонан кучли ва маҳкам... У заҳархандалик ва рижкорликни яхши кўрмас, бахтсизликда тушқунликка тушмас эди...ўтқир ва кўркмас эди, ташқи кўриниши бўйинсунушни ва ҳурматлашни талаб этар эди. У ботир ва шижоатли аскарларни севарди. У баҳслашишга мойил эди, ишнинг пўсткаласини дарров тушуниб етар... ҳақиқатни ёлғондан бир зумда ажратар, муҳлис йўл кўрсатувчиларни айёр ва тулки ёлғончилардан фарқлар эди. Агар бирор ишни бажариш ҳақида буйрук ёки белги берса, у бошқа эслатмас эди, ўз ечимини ҳеч қачон ўзгартмас эди. Уни етти иклимнинг Енгилмас Эгаси-соҳибқирон, яъни қулай жойлашган юлдузлар туркумининг, ҳукмдори деб атадилар.”³

Ҳозирги кунда Ибн Арабшоҳ асари ўзбек тилига таржима қилинган.⁴

Темурга салбий муносабатда бўлганлар орасида мисрлик тарихчи Ибн Тагриберди (1411-1465 ёки 1469) ҳам бор. У Темурнинг Туркия, Миср, Сурияга нисбатан олиб борган сиёсати ва урушлари ҳақида ёзиб, уларни қоралаган.⁵ Ибн Арабшоҳ каби Дамашқнинг олиними ва таланиши ҳақида дарғазаб ёзади.

XV аср армани тарихчиси Метопеци Товма ҳам Темурнинг ўзи ва Шарққа қилган юришлари ҳақида ғазаб ва ғараз билан ҳикоя қилади.⁶

1. Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII, М., 1973. с. 488.

2. Ибн Арабшах. Чудеса predeterminedения в судьбах Тимура. В кн.: (В.Г. Тизенгаузен) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т.1, СПб., 188, с. 466. Уватов Убайдулла. Ибн Арабшах и его сочинения “Аджамб ал-мақдур фитаваид Тимур”. -Автореферат диссертации...Ташкент, 1974, с. 6-9, 13-16, 25-26.

3. Цит. по: Хукхэм Х. Тамерлан-завоеватель. -Лондон, 1964, с. 107-108.

4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи Тарихи Таймур (Темур Тарихида тақдир ажойиботлари). 1 китоб. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоиди Убайдулла Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев, тарих фанлари доктори. -Тошкент, 1991, 326 б. 2 китоб, 1992, 192 б.

5. Ибн Тагрибарди. Ал-Нуджум аз-захира. Том XII, Қоҳира, 1956, 245 б. (араб тилида).

6. Neve F. Expose des guerres de Tamerlan et de Schah-Rohk dans l'Asie occidentale, d'apres la chronique armenienne inedite de Tomas de Madzohr. -Bruxelles, 1859. Армянские источники по Средней Азии. -М., 1985; Мецопский Фома. История Тимур-Ланка и его преемников. Перевод с древнеармянского. -Баку, 1957. Джорджджие И.И. История военного искусства Грузии. -Тбилиси. 1990. с. 141-151.

Темурга душман бўлган мамлакатларда яратилган тарихий асарлар сафига рус тилидаги “Повесть о Темур-Аксаке” ни ҳам қўшса бўлади.

Маълумки, Темур Тўхтамишни тор-мор қилгач, Русия ерларига қараб юради. Бу тўғридаги хабар Москвани ҳимояга таёргарлик кўришга ундайди. Василий I аскар билан Ока дарёсига йўл олади. Аммо Темур Рязань князлиги чегаралари ёнида ярим ой тўхтаб тургач, нари бормаи, Олтин Ўрдага ёпирилди ва уни тор-мор қилди. Унинг бу ютуғидан Москва ҳукумати тўлиғича фойдаланди. У Олтин Ўрдага бошқа бож тўламай кўйди.

Тўғри, бир ярим аср мобайнида ҳисобсиз бойлик йиққан Олтин Ўрда шаҳарлари Темур эътиборини кўнглидаги ўлжа сифатида ўзига қаратди. Бу шаҳарларга бойликлар турли йўллар билан: талон-торож урушлар орқали, савдо қарвонлари билан, бож ва беҳисоб совға сифатида оқиб келган эди.¹ Бундай шаҳарлар у даврда кенг, лекин ривожланмаган Рус минтақасида йўқ эди. Бунинг устига рус ўрмонлари Темур суворийларининг юришини оғирлаштиради.² Рус ерларининг ичкарасига бўладиган узоқ ва оғир юриш қутилмаган ҳодисаларга дучор этарди. Бунинг устига Темур босиб олмакчи бўлган жаҳон савдо йўлларидан Рус узоқда эди.

“Темур ва Рус” мавзuida сўз юритган рус тарихчиси С.М. Соловьёв шундай дейди: “Темур рус ерларига киргач, Елецни олиб, унинг князини асирга олади, атрофдаги ерларни талайди” Соловьёв фикрича, Русда Темурни келишини билган эдилар ва бунга тайёр эдилар. Рус лашкарлари Ока дарёси бўйида тўпланган эди. Лекин Темур Рязань ерида 15 кун туриб, Рус ерларидан қайтиб чиқиб кетди” Мухими шуки, Соловьёв фикрича, Тўхтамиш аскарлари Темур тарафидан енгилгач, “Олтин Ўрда кўп вақтгача Москва князига хавфсиз бўлиб турди”.³

Шу воқеаларнинг садоси сифатида қадимги рус адабиётида “Повесть об Темир Аксаке” каби нодир ва ўзига хос асар пайдо бўлди. Бу ҳикоя, афтидан, Темур-жаҳонгир ҳақидаги Русга кириб келган оғзаки хабарлар негизида ёзилган.⁴ Ҳикоя, умуман олганда, ярим эртақ тусида тузилган.

“Повесть”да Темурнинг Ассурия ва Бобилни забт этганлиги “Библия” аъёнасига монанд афсонавий хабарлар бор эканлигини, шу билан бир қаторда “Повесть”да бошқа эртақ, ҳикоят, афсоналарга хос бўлган асарлардагидек ўйланиб топилган сохта хабар, сеҳрга ишонил ҳақиқий воқеалар билан чатишиб кетади: “Шарқ мамлакати, Кўк Ўрда, Самарқанд еридан Темур-Оқсоқ номли бир подшоҳ келиб, улкан уруш бошлаб юборди”.⁵

Темурнинг Русга қарши ҳаракатлари рус солномаларида ҳам сийрак ўрин олди.⁶

1. Егоров В.Л. Золотая Орда: миф и реальность. -М., 1990, с. 60.

2. Амир Темурнинг 1383-1384 йилларда Астробошга нақадар азоб-укубат билан етишганлиги бир эслаб ўтайлик. “Ўрмонлар шу қадр қуюқ эдики, Амир Темур лашкарлари кунига 3 вёрст йўл юра оларди...” (Бартольд. В.В. Сочинения т. II, часть I, с. 783).

3. Соловьёв С.М. История Руси с древнейших времён. Книга II (Тома 3-4). М., 1960, с. 369-370.

Павлов Н.Г. История Туркестана. Ташкент, 1911, с. 15.

4. Текст см. в кн.: Памятники литературы древней Руси XIV-середины XV вв. -М., 1981, с. 217-267.

5. Памятники литературы древней Руси XIV-середины XV вв...с. 231.

6. Полное собрание русских летописей, Том XXV, М., 1949, с. 222-223; Том XI, М., 1965, с. 151-152.; Том VI, с. 124; Гребенюк В.П. Повесть об Темир-Аксаке. -Автореферат кандидатской диссертации..., М., 1971.

Умуман айтганда, бу ерда биз бир ўхшашликни кўришимиз мумкин. Гиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий каби тарихчилар унинг шахсини, ишларини, бошқарув даврини қай даражада кўкка кўтарсалар, шу даражада у босиб олган мамлакатларнинг баъзи солномачилари унинг юришларининг салбий томонларини, унинг ўзини, шахсини ёмон, қора қилиб кўрсатадиган ҳамма фактларга, воқеаларга ўқувчи эътиборини қаратадилар. Шунга қарамасдан, тарихнавислик фани талаблари асосида, Темурга душман бўлган гуруҳ вакиллари асарларини танқидий қабул қилган ҳолда, Темур даврини илмий ўрганиш мақсадида бу асарлардан ҳам ҳақиқий воқеалар, хабарларни олиш зарур, улардан кўз юммаслик керак.

II. ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВРИ ҲАҚИДА ИЛМИЙ АДАБИЁТ

Темур тарихи тўғрисида чет эл тарихнавислиги ўта бой, шу бондан биз ўтмишдаги тарихчиларнинг энг характерли ва муҳим асарларига ҳамда ҳозирги даврда босилган баъзи бир тўпламларгагина қисқа тўхталиб ўтамиз. Шунинг ўзи ҳам ўқувчиларни илмий адабиётда мавжуд бўлган Темур ҳақидаги асосий фикрлар билан таништиришга kifоя қилар.

Бу борада энг аввало машҳур инглиз тарихчиси, қудратли Рим империяси инқирози ҳамда парчаланишига оид ҳамма томондан тан олинган маълум асарларнинг муаллифи Эдвард Гиббон (1737-1794) нашрларига мурожаат қилишимиз лозим. Бу нашрларда муаллиф Фарбий Оврупо ва Шарқдаги ўрта асрлар тарихига тўхталганда, Темур шахсини ҳам четлаб ўтмайди. “Бутун дунёни истило қилиб, унга ҳукмронлик қилиш шухратпараст Темурнинг бош мақсади эди... Авлодлар ҳурматига эга бўлиш, уларнинг ёдида қолиш бу олижаноб зотнинг иккинчи истаги эди... Аммо ўлимидан сўнгги шон-шухрат борасидаги ҳаёллари самарасиз бўлиб чиқди. “Унинг васиятлари (бу ерда “Темур тузуқлари” кўзда тутилса керак) Оврупога номанъумлигича қола берди, у томондан мағлуб қилинган халқлар ўзларининг хўрланганликлари учун қасд олиш пайига тушдилар. Гиббон, Темурнинг оддий фуқародан Оснё ҳукмдори даражасига кўтарилишини¹ алоҳида таъкидлади.

Темур ҳақида тарихчиларнинг Гейдельберг мактаби деб аталувчи мактабнинг энг кўзга кўринган вакили Фридрих Шлоссернинг (1776-1861) катта, бош асари “Бутун дунё тарихи”да ҳам сўз боради. Демократизм ва ахлоқий маърифат руҳи билан сугорилган Шлоссернинг мазкур асари жаҳоннинг кўпгина илгор жамоат арбобларининг эътиборини ўзига жалб қила олган.²

Шлоссер сўзи бўйича Темур-“бахтли жангчи, жаҳоннинг янги истилочиси... шу билан бир қаторда олисдаги Шарқнинг қонун чиқарувчиси эди, Оснёдаги камёб бўлган тактик ҳамда стратегик билимларни ўзлаштириб, у ердаги тўдаларни ўзига жалб қилди”

Шу билан баробар, Шлоссер Темурнинг доно давлат арбоби, ахлоқий ва сиёсий – тамайллари эгаси бўлиш ҳуқуқига шак келтирди. У, Темур қиёфасини яратишдаги

1. История упадка и разрушения Римской Империи Эдуарда Гиббона. Перевёл с английского В.Н. Неведомский, Часть VII, М., 1886, с. 170-172.

2. Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история. Русский перевод под редакцией Н.Г. Чернышевского и В.А. Зайцева. Тома I-XVIII. СПб., 1861-1869.

шоирона романтизми ҳамда унинг саройдаги солномачилар хушомадгўйлигини рад қилди. Темурнинг қўшини “одамларни минг-минглаб қирар эди”. Шунга қарамай, Шлоссер Темур фаолиятининг бошқа томонини ҳам кўрсатиб ўтди. “У юришлардан тез-тез Бухоро ва Самарқандга қайтар, ўзининг янги салтанатида Тузуклар ҳамда қонунлар эълон қилар эди. Маъмур қонунлар тўплами унинг амри билан амалга ошириладиган дахшатлар, вайронагарчиликларга мутлақо қарама-қарши тарзда эди.”¹

Яна бир тадқиқотчи, “Умумий тарихнинг” машҳур муаллифи Георг Вебер куйидагиларни қайд қилади: “Темур лашкарбоши, ҳоким ва қонунонос сифатида юксак талантга эга бўлиб, “билимларга ўч эди, олим, рассомларга ҳомийлик қилар ва яхши кайфияти бўлганда “одил қози” эди.

Шундай қарапда бўлган Вебернинг сўзича, Темур “инсон, ҳоким сифатида турк султони Боязиддан юқори туради. “Боязид фақатгина истилолар ҳақида ўйлаб, давлатни бошқаришни унутиб, уни очқўз, бузук, ўз манфаатини ўйловчи ва сотқин ҳокимлар ҳамда қозилар қўлига бериб қўйди”.²

Темур тўғрисидаги энг янги нашрлар ҳақида сўз борганда, авваламбор, 1964 йили босмадан чиққан Хельда Хукэмнинг “Темурланг—истилочи” номи катта ишнини айтиб ўтмоқ даркор. Китобнинг номи унинг йўналишини кўрсатиб турибди. Х. Хукэм атоқли лашкарбоши Темур ва унинг ҳарбий юришлари тўғрисида батафсил ҳикоя қилар экан, соҳибқирон фаолиятининг бошқа жиҳатларини ҳам кўрсатади.

Хельда Хукэмнинг тўғри таъкидлашича, “муаллифлар кўпинча Темур ҳарбий юришларининг вайрон этувчи эканлигини кўрсатадилар. Ҳақиқатда ҳам, Темурдек мустаҳкам кучга қаршилик кўрсатганларнинг ҳоли вой эди. Шу билан бир вақтда, кўпинча Темур истилолари ҳамда унинг ҳокимлигининг сиёсий ва бошқа оқибатларини унутиб қўядилар. Оврупо масаласига келсак, Темур Византияга юзланган ўлим хавфини ва Константинополнинг қулашини ярим асрга кечиктирди. Охириги салб юриши мағлубиятга учради ҳамда юқоридаги зикр этилган кейинга қолдириш христианлик ва Оврупо учун катта аҳамиятга молик эди.

Темурнинг Олтин Ўрдага, Сибирдан то Кавказгача бўлган ҳудудни эгаллаб ётган Чингизийлар империясига берган зарбаларининг ҳам аҳамияти катта эди—Мўғул татарлари энди шимолдаги чўллар устидан устунликдан маҳрум бўлган эдилар, Олтин Ўрда ҳукмронлиги даврида Шарқий ва Ғарбий Осиё ўртасидаги қуруқликдаги қарвон савдоси Каспийнинг шимоли ва Орёл денгизи атрофидан ўтган бўлса, Темур ва унинг ўғиллари даврида яна Самарқанд ва Трансоксания орқали ўтабозлади”.

Х. Хукэм А.Ж. Тойнбининг³ Мовароуннаҳр ҳеч қачон жаҳон маданияти марказларидан бўлмаган, балки бошқа маданий марказлар таъсирини узатувчи ролини бажарган, деган фикрига қўшилмаслигини ҳам аҳамиятга молик деб айтиш мумкин.

1. Ўша асар, III том, 503-504 б.

2. Всеобщая история Георга Вебера. Том VIII. Перевёл Андреев. -М., 1887, с. 541, 549.

3. Бу ўринда таниқли инглиз мутафаккири Арнольд Тойнби (1889-1975) қаламига мансуб “Тарихга етишув” асари назарда тутилаяпти, рус тилидаги нашри: А.Дж. Тойнби. Постигжение истории, Сборник, М., 1991.

Ҳақиқатда ҳам Темурга Мовароуннаҳр ва бутун Ўрта Осиёнинг кўп асрлик сиёсий, иқтисодий ва тарихий-маданий бой ютуқлари мерос бўлиб қолган эди. Темурнинг юксалишигача бўлган даврда бу ҳудудда ҳали “Улуғ Искандар” тўғрисида хотира мавжуд эди. IX-X асрларда ва ундан кейин Ўрта Осиё умуминсоний маданиятни ўзининг қатор машҳур мутафаккирлари, файласуфлари, математиклари, астрономлари, шифокорлари, тарихчилари, географлари, адабиёт ва санъат арбобларининг асарлари билан бойитди. Жаҳон цивилизациясига қўшилган бу ҳисса кейинчалик Оврупони қайтадан маданий тикланиш ишига хизмат қилди ҳамда кўп асрлар давомида Оврупо фанининг моддий-маънавий асосини ташкил этди.

Ҳарбий санъатда Темур Чингизхондан қолишмас эди.

Темур фан аҳлини хуш кўрар, улар билан мулоқотда бўлишни ёқтирар, ўз халқининг тарихини чуқур билар, яхшигина шахмат ўйнар, ажойиб хотирага эга шахс эди. Темур ўз элчилари томонидан келтирилган бошқа мамлакатларнинг ҳаёти, аҳволи ҳақидаги хабарлар билан қизиқар, кўпинча “ўз душманларининг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий кучсизлигидан усталик билан фойдаланар эди”. Темур даврида Самарқанд илм-фаннинг йирик марказига айланди. ✓

Умуман олганда, Хельда Хукэмнинг кўп ва турли-туман материалларидан фойдаланиб ёзилган китоби қизиқарли, муфассал бўлса ҳам Темур ҳақидаги адабиётга муҳим янгилик қўша олмайди. Айни вақтда ҳозирги пайтда кенг Фарб китобхонлари учун мўлжалланган асарлар ичида Темур ҳаёти ва фаолиятини иложи борида яхши ёритган китоблардан ҳисобланади.

1989 йили “Ислом маданияти бўйича Кембридж тадқиқотлари” сериясидан Беатриса Манкнинг “Темурнинг юксалиши ва ҳокимлиги” китоби чоп этилди.¹ Бу асарлардан муаллиф XIV аср ўрталаридаги Чигатой улуси тарихининг қисқача очеркини, Темурнинг ҳокимиятни эгаллаши ва унинг бу ерда олиб борган ички давлат ҳамда ҳарбий сиёсатини ёритади. Сўнгра Темурнинг ҳарбий саркарда, йирик қўшин ташкилотчиси сифатида фаолияти, унинг юришлари ва қатор мамлакатлар халқларининг бўйсундирилиши ҳақида гап боради. Темур маъмуриятининг тузилиши ва вазифалари, янги ғалабалар учун курашининг орта бориши алоҳида тадқиқ қилинган.

Темур ҳақидаги энг янги чет эл нашрларида исломшуносликка оид қатор асарлар муаллифи, шарқишунос Жан-Поль Рунинг “Темурланг” номли муфассал асарини айтиб ўтмоқ даркор.² Кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган, билимдонлик билан қизиқарли ёзилган мазкур асарда муаллиф Темурни қонуний равишда дунёга номи кетган машҳур ҳарбий саркардалар Искандар Зулқарнайн, Доро, Цезарь, Чингизхон, Наполеон Бонапарт сафига қўшади.

Ру ўз асарини “Чингизхон меросини” қарашдан бошлаб, Ўрта Осиё ва Эрон тарихига, Темур таржиман ҳолининг бошланғич босқичларига оид материалларини

1. Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlan. -Cambridge, 1989, 228 p. 1. Introduction. 2. The Ulus Chaghatay in the mid fourteenth century. 3. Temur's rise to power: the politics of the Ulus Chaghatay. 4. Temur's army of conquest: the Ulus Chaghatay. 5. Temur's army of conquest: outsiders and conquered peoples. 6. Structure and function in Temur's administration 7. The struggle for succession 8. Conclusion.

2. Jean-Paul Roux. Tamerlan. -Paris. Librairie Artheme Fayard, 1991, 380 s. Jean-Paul Roux. Babur. Histoire des Grands Mongols, Paris, 1986.

беради. Сўнгра Темурнинг Тўхтамиш билан яккама-якка кураш тарихи ёритилиб, Темур мақсадлари ва уларнинг реаллиги масаласига тўхталади, унинг серғайрат инсон, ўз даврининг йирик арбоби сифатидаги “портретини” чизишга ҳаракат қилади. Темур давридаги ҳар хил диний эътиқодларнинг ёйилиши масаласига ҳам старлича ўрин берилади. Темур салтанатидаги маданий ҳаёт ёритилади. Китобнинг бир бобида қуйидаги сарлавҳалар келтирилади: “Давлат ва жамият. Сиёсий ғоя. Армия. Дипломатия. Молия. Жамият. Хотин-қизлар” Асарнинг якуновчи қисми Темур ҳокимиятининг натижаларига бағишланиб, “Муваффақиятсизликми ёки кутукми?” деган савол билан якунланади.

Шу нарсани таъкидлаш лозимки, кейинги ўн йилликларда Фарбда Темур ҳақида бир неча тўпламлар, китобларнинг пайдо бўлиши унинг шахси ва даврига бўлган қизиқиш сусаймаганлиги, эътиборни ўзига тортаётганлигининг далилидир. Жавоҳарлал Нерунинг Темур ҳақидаги сўзларини кўшамиз: “Ҳозир ҳам Марказий Осиёда тўрт жаҳонгир: Искандар, Султон Маҳмуд, Чингизхон ва Темурнинг номларини эслайдилар” Неру Темурда Чингизхон жасоратини қайтармоқчи бўлган шахсни кўради, шунинг учун ҳам у ўзини “Она тарафдан Чингизхон авлодиман” деб бежиз атамаган”, – дейди.¹

Энди Темур ҳақидаги собиқ Иттифок адабиётини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда хизмат қилган француз шарқшуноси М. Шармуа Темурнинг 1391 йилда Тўхтамишга қилган юришини батафсил кўрсатувчи асарини тайёрлаб, нашр қилди. Бу китобни тайёрлашда муаллиф ўша даврда унга маълум бўлмаган Низомиддин Шомийнинг асаридан бўлак масалага тегишли бўлган барча манбалардан фойдаланади. Бу манбаларни Шармуанинг ўзи француз тилига ўгирди ва уларга қисқача изоҳ берди.²

А.Ю. Якубовскийнинг мутахассис сифатидаги фикрича, Шармуанинг бу фойдали асари “ҳозирги кунгача 1391 йилдаги юришнинг тарихини ўрганишда ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ”.³

Шармуанинг ушбу асари, кейинчалик пайдо бўлган, М.Н. Иванининг Чингизхон ва Темур давридаги ҳарбий санъат ҳақидаги китобига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.⁴

Бу китобни ёзишда Иванин Осиёдаги шарқшунос-мутахассисларнинг асарларидан ҳам фойдаланган.

Москва университетининг умумий тарих бўйича профессори, кўзга кўринган рус тарихчиси ва жамоат арбоби Т.Н. Грановскийнинг (1813-1855) Темур ҳақидаги фикрлари муҳим ва қизиқарлидир. Фанца либерал-буржуа йўналиши тарафдори бўлган Грановский фикрича “Темурнинг кўпгина истилоларида қанчайдир бир маълум сиёсий мақсадни пайқаш қийин” “Темур босиб олган мамлакатларда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ўрнига ҳарбий юришни давом эттираверган” Темур қонуни “кучга асосланган вақтинчалик қудратни саклаб туриши мумкин эди-ю,

1. Неру Джавахарлал. Открытие Индии. Перевод с английского. -М., 1965, с. 242, 250.

2. Charneau M. Expedition de Timour leak du Tamerlan contre Togtamiche Khan de l'oulous de Djoutchy, en 793 de l'herige ou 1391 de notre ere// Memoires de l'Academie imperiale des science de Saint Petersburg. Sixieme serie, sciences politiques, Histoire et philologie. tome 3. St. -Peterbourg, 1836. S. 89-505.

3. Якубовский А.Ю. В кн.: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение... с. 340.

4. Иванин М.Н. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. -СПб., 1846 (второе издание: 1875).

лекин ҳаққини давлат барқарорлигини таъминлай олмас эди...Натижада Темурнинг жасоратида (худди Чингизхонникидай) яратувчиликдан кўра бузгунчилик устун бўлди. "Шунинг учун ҳам, Грановский таъкидлаганидек, Темур вафотидан юз йил ўтмасданок, унинг давлати барбоқ бўлди."¹

Машҳур рус тарихчиси С.М. Соловьёв (1820-1879) қайд қилганидек "Олтин Ўрда Темур томонидан тор-мор этилгандан сўнг, у кўп вақтгача, Москва князига хавфли бўлмай қолди".²

Ушбу айрим мисоллар билан чекланиб, кейинги давр адабиётини кўришга ўтар эканмиз, биринчи навбатда академик В.В. Бартольднинг Темур ва унинг даври ҳақидаги асарларига алоҳида тўхталишимиз зарур. Унинг асарлари умуман олганда Темур "масаласини" ўрганишда бебаҳо хазина бўлиб, турли мулоҳазалар юритишга имкон беради. Бизни, энг аввало Бартольднинг Темур шахси ва фаолиятига берган баҳоси қизиқтиради.

Темур ҳақидаги адабиётда унинг шахсий сифатига оид хабарлар бисёр, яъни Амирнинг қизиқувчанлиги, олимлар, адабиёт ва санъат арбобларига ҳомийлиги, шахмат ўйнашни яхши кўриши, ички ва ташқи сиёсат бобида билимдонлиги ва ҳоказо. Темур таржимаи ҳолига оид бу муҳим жihat академик В.В. Бартольд томонидан қисқа, лўнда ва ишонарли тарзда қайд қилинган. Бу шунинг учун ҳам муҳимки, олим ҳар бир фактни манбалар ҳамда адабиётлар бўйича чуқур ва танқидий ўрганган, текширганган сўнг ишлатган ва нашр қилган.

"Чингизхон билан Темур ўртасидаги тафовут кейингисининг кенг илмлилиги билан белгиланади"³, деб ёзди В.В. Бартольд. "Темур мактаб кўрмаган ва саводсиз бўлган, аммо у ўзининг она туркий тилидан ташқари, форс тилига ҳам сўзлаган, олимлар билан суҳбатни хуш кўрган, айниқса тарихга оид асарларни эшитишни ёқтирган, тарихдан унинг ажойиб хабардорлиги мусулмон тарихчилари орасида машҳур бўлган Ибн Халдуни ажаблантирган: Темур тарихий ва афсонавий қаҳрамонларнинг ботирлиги тўғрисидаги эртақлардан ўз лашкарларини руҳлантириш учун фойдаланган... Темур ҳарбий кучларни ташкил қилиш икки-чикирлари билан шахсан ўзи шугулланган, ўз рақибларининг кучлари ва улар ерларининг ҳолатлари тўғрисида маълумотларга эга бўлган, ўз кўшинлари орасида сўзсиз нуфузга эга бўлган... Темурнинг мухташам биюлари, уларни қуришда соҳибқироннинг ўзи фол иштирок этгани, унинг юксак, кам учрайдиган бадий дидга эга эканлигидан далолат беради..."

Бартольднинг тубандаги фикрлари ҳам ўзига хосдир: "Темур динга алоҳида эътибор берган, сиёсий мақсадларни кўзлаган. У дин пешволари ҳамда дарвешларга сиртдан ҳурмат кўрсатар, руҳонийлар мулкани бошқаришга аралашмас..., ўз

1. Сочинения Т.Н. Грановского. Часть I. -М., 1866, с. 337, 341-342.

2. Соловьёв С.М. История России. Кн. 1-ая, Том I-V, изд. 2-е, СПб., 1909, с. 102. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабасида "нафақат Мовароуннахрнинг улкан бойликлари ва Амир Темурнинг ҳарбий тадқиқотчилик истеъдодига эътибор эмас, балки аввало русларнинг Куликово майдонидаги ғалабаси тўғрисида эришилган". (А.Ю. Якубовскийнинг бу фикри ушбу асардан олинди: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. "Золотая Орда и её падение". с. 374).

3. Бартольд уни "энг буюк жаҳонгирлардан бири" деб атади (Энциклопедический словарь "Брокгауз-Ефрон", том XXXIII, СПб., 1901, с. 195).

фуқаролари томонидан дин ақидаларини бажаришни назорат қилар..., лекин ўзи шахсан дин томонидан таъқиқланган лаззатлардан баҳраманд бўлар эди...Харбий ҳамда фуқаролар бошқаришининг тузилиши фақатгина Чингизхон қонуллари асосида белгиланарди; кейинчалик дин пешволари уни эътиқодли мусулмон сифатида тан олишдан бош тортдилар, чунки у Чингизхон қонуллари дин кўрсатмаларидан юқори кўйган эди“.¹

Бартольд яна шу нарсани қайд қилдики, “Темур доимо давлат тартиби ғояси тарафдор эди. Бир-бирига қарши турган майда ҳокимлар мавжудлигида бу тартибни амалга ошириб бўлмас эди“.²

В.В. Бартольд фикрича, Темур томонидан тузилган салтанат ўзида турк-мўғул давлатчилиги, турк-мўғул ҳарбий тузуми унсурлари билан мусулмон маданиятининг унсурларини ўзига хос мужассамлаштирган эди. .

В.В. Бартольднинг таъкидлашича, Темур “ўз мақсадлари йўлида мўғул империясининг, шу жумладан Чигатой хонлигининг ғоялари ва анъаналаридан фойдаланишга ҳаракат қилди...Мўғул ҳарбий анъаналари олдида ислом анъаналари...Темур учун фақат иккинчи даражали аҳамиятга эга эди. Шундай бўлсада, у, ислом анъаналаридан ўз ҳаракатларини оқлаш учун, ўз салтанатининг обрўсини кўтариш учун устомонлик билан фойдаланди” “Бошқа мамлакатларда ҳам исломга раҳнамолик қилиш Темур учун ўз сиёсий мақсадларини амалга ошириш учунгина керак эди”

Бартольднинг тубандаги сўзларини ҳам келтирамиз: “Шухратпараст Темур учун шундай интилиш хос эдики, у ўзининг оламшумул бузувчилик ҳамда яратувчилик хатти-ҳаракатлари билан дунёни лол қолдирмоқчи бўлар, бунда у ўз ҳаракатларининг бошқа элларга таъсирга катта баҳо бериб, натижаларининг пухталигига кам эътибор берар эди“.³

Умуман, Бартольд бир неча мартаба қуйидагиларни қайд қилган: “Темур бир вақтнинг ўзида шафқатсиз бузувчи ва меҳрибон қурувчи бўлган; унинг томонидан ажойиб боғлари билан бирга дашаматли бинолар қурилган, шаҳарлар ҳамда қишлоқлар қайта тикланган, сугориш шохобчалари тузатиш ва янгилари бунёд этилган; расмий (сарой) тарихчисининг (Шарафуддин Али Яздий-Б.Л.) ибораси

1. Бартольд В.В. Тимур// Энциклопедический словарь “Брокгауз-Ефрон”. Том XXXIII, СПб., 1901, с. 195-196.

2. Ўша жойда, 195-бет. Масаланинг ушбу томони кейинчалик ҳам таъқиқланган: “Яъни XV асрда Мовароуннаҳр” ўзаро нифоклар исканжасида қолди. Чингизхон уруғидан бўлган вакиллар устомон ҳарбий бошлиқлар ва сиёсий фитначилар томонидан кўтирчоқ сифатида фойдаланилди. Бундай пайтда мамлакатни феодал парчаланишидан фақатгина қатъий журъаткор давлат арбобининг темир қўлларигина қутқара оларди. Шундай арбоб топилди”, У-Амир Темур эди. (Массон В.М., Сарияниди В.И. Каракумы: заря цивилизации, М., 1972, с. 149).

3. Бартольд В.В. История Туркестана. Бартольд В.В. Сочинения, Том II, часть I, М., 1963, с. 153-154. Бартольд “Амир Темурнинг Самарқанддан ташқари жойларда вайронгарчиликлар олиб келди” деган фикрга қарши чиқади ва уни ўта ошириб юборилганини таъкидлайди. (Ўша жойда, 159 б.)

билан айтганда, Темур экин унадиган бир парча ернинг бўш қолишига йўл қўймаган”.¹

Бунда Бартольд чамаси Мовароуннаҳр ҳудудини кўзда тутган бўлса керак. Яна бир бошқа жойда Бартольд шундай дейди: “Темур томонидан баҳайбат суғориш ишлари нафақат унинг қадрдон Мовароуннаҳри ва Хуросонда олиб борилмасдан, балки бағоят узоқ жойларда—Муғон чўли ва Кобул водийсида ҳам амалга оширилган” (Шарафуддин Али Яздий ва Ғиёсишин Али тасдиғига биноан).² Шунинг қайд қилиш лозимки, масаланинг бу томони ҳали чуқур тадқиқотларни талаб қилади, зеро бу илмий изланишлар Темурнинг яратувчилик фаолиятининг кўламига аниқлик киритсин ва Бартольд бу масалада ўз мушоҳадаларида бўрттиришга йўл қўйганми, йўқми, деган саволга жавоб берсин.³

Бартольд яна “Темурнинг шахсий бошқаруви ўрнатилган ерлар билан яқинда босиб олинган ҳудудлар орасида катта фарқ бор эканлигини”⁴ кўрсатади. Умуман олганда унинг истилочилик интилишлари “маданий Олш Осиё томон қаратилган бўлиб, мазкур ерларда Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун зарур чоралар кўрди, у ерлардан ўз оила аъзоларига мулклар ажратди: унинг чўл вилоятларга юришлари фақатгина босқин характерида бўлди”.⁵ Лекин Бартольднинг бу фикрига қўшилиб бўлмайди, чунки чўл минтақаси ҳисобланган Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамиш устига юриши Темур давлати учун иқтисодий ва сиёсий зарурат эди.

Бартольд Темурнинг Хитой билан ташқи сиёсий (дипломатик) алоқаларига ҳам кизиқди. У. Бретшнайдер асарларининг иккинчи томи “*Mediaeval researches*” қисқартириб ёзиш жараёнида унинг матнини жуғрофий эмас, йиллар бўйича таснифлаш асосида қайтадан тартибга солатуриб, унга ўз тузатишларини киритган. Бартольд “Хитой ҳукуматининг Темур ҳамда Шохрух билан алоқаларини” ҳам ёритди.⁶

Адабиётларда Темур томонидан тузилган империянинг ҳамда унинг ворислари—темурийлар ҳукмронлигининг қисқа муддат давом этганлигини, асосан соҳибқирон вафоти билан боғлайдилар. Албатта, Темурдек жасур, метиндек иродали, тажрибали ҳоким ўзига бўйсунган ерларни қаттиққўллик билан бошқарган. Бу борада В.В. Бартольднинг Шарқдаги ҳаёт фақатгина сулолалар тарихига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки “Шарқда ҳам худди Ғарбдагидек, вайронагарчиликлар маълум мураккаб сабаблар натижасида келиб чиқади”, деган аниқ фикрини инобатга олиш лозим.⁷

1. Қаранг: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. -Бартольд В.В. Сочинения, том I, часть I, М., 1963, с. 266.

2. Бартольд В.В. (Царствование Тимура). Раздел в работе “Улугбек и его время” (Бартольд В.В. Сочинения, Том II, Часть I, 1964, М., с. 60-62.

3. Бу борада Бартольд асарига шарҳ ёзган замондошимиз В.А. Ромодиннинг фикри ўринлидир. (Бартольд В.В. Сочинения, том II, часть I, М., 1964, с. 159).

4. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира//Бартольд В.В. Сочинения, Том II, часть I, М., 1963, с. 734-735)

5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана//Бартольд В.В. Сочинения, Том II, часть I, М., 1963, с. 266.

6. Қиёс.: Туманович Н.Н. Описание архива В.В. Бартольда. М., 1976, с. 247.

7. Бартольд В.В. Сочинения, Том VII, М., 1971, с. 457.

В.В. Бартольднинг Темур ҳақида кўплаб қимматли фикрлари ва ўринли кузатишлари билан бир қаторда, унинг соҳибқирон истилоларининг мақсадлари ва сабаблари ҳақида мушоҳадаларида гализликлар ҳам бор. Масалан, у “Темурнинг ҳарбий юришлари, унинг шуҳратпарастлиги билан боғлиқ шоҳ ҳокимиятига бўлган юксак ҳавас, истилочилик юришларини бошлашга олиб келди”, — деганда жуда ҳам ҳақ эмас.¹ Бундан ташқари, Бартольднинг асарларида масаланинг сиёсий-стратегик ҳамда ижтимоий-иқтисодий томони суғ еритилган.

Тарихчи-шарқшунос А.Ю. Якубовскийнинг (1886-1953) Темур ҳақидаги асарлари жамоатчиликка яхши маълумдир. Унинг Темур ҳақидаги махсус асари биринчи марта 1946 йилда чиқди.² Бу асардан муаллиф кейинчалик бошқа нашрларда ҳам фойдаланди. Кейинги нашрларда маълум қўшимчалар ёки қисқа ўзгартиришлар Р.Н. Набиев, С.А. Азизконова, Б.А. Аҳмедов томонидан амалга оширилди.³

Темур ҳақидаги А.Ю. Якубовский асарлари фактларга бой, бизни қизиқтирадигани Темур ҳаёти ва фаолиятининг у ё бу томонларига берилган баҳо, унинг шахсини характерли белгилари тўғрисидаги муаллиф фикрларидир. Якубовский Темурнинг қуйидаги сифатларини, яъни шахсий довюраклик, саҳийлик, одамларни ажрата билиш ва ўзига ёрдамчилар танлай билиш, етакчи ролида чиқа билиш қобилиятини алоҳида таъкидлайди. Барча Мовароуннаҳр ҳокимлари ўртасида биринчи ва танҳо бўлиб олгандан сўнг, Темур айрим жойларнинг ўзига бўйсунмаган, нотинч ҳукмдорлари билан курашни бошлаб юборди. Бу курашда “уни кўплаб шаҳарликлар ва дехқонлар ҳамда мусулмон диндорларининг вакиллари астойдил қўллаб-қувватладилар”. Шу билан бир қаторда, Темур “давлатни бирлаштириш билан боғлиқ бўлмаган, аксинча босқинчилик юришларини ҳам бошлаб юборди. Агар Темурнинг Хоразм ва Олтин Ўрда билан жанглари Ўрта Осиёни кучли давлатга бирлаштириш манфаатлари билан боғлиқ бўлса, унинг Эрон, Кавказорти ва бошқа узоқ мамлакатларга қилган юришлари истилочилик ва талончилик юришлари эди. Якубовский фикрича, Темур фаолиятида “уруш урушни келтириб чиқаради”, деган нақл мосдир. Бир юришни тугатиб соҳибқирон ўзининг беҳисоб одамларига ҳамма қўлга туширилган маблағларига таяниб, иккинчи юришни тайёрлай бошлар эди. Темурнинг “узоқ Хинд юришига ёки Хитойга қарши юришга тайёрланишига деч қандай сиёсий зарурат йўқ эди”.

Шу билан баробар Якубовский Темур “миқёси буюк ҳожим сифатида савдонинг афзалликларини яхши тушунар, шунинг учун ҳам жаҳон қарвон савдоси йўллари устидан ҳукмронлик қилишга интилар эди”, деб таъкидлайди. Шу мақсадларда у, Олтин Ўрдани ҳарбий жиҳатдан тор-мор қилди. Юксак ташкилотчилик

1. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. — В кн.: Бартольд В.В. Сочинения, Том II, часть I, М., 1963, с. 732. Бартольднинг “Амир Темур юришларида” иқтисодий масалалар ҳам анча муҳим аҳамият касб этган”, дейиши унинг юқоридаги сўзларига зид келади.

2. Якубовский А.Ю. Тимур. Опыт краткой политической характеристики// Вопросы истории, М., 1946, № 8-9, с. 42-74.

3. Якубовский А.Ю. Государство Тимура. Мавераннахр и Хорасан при Тимуридах (XV в.). В кн.: История Узбекской ССР, Том I, Ташкент, 1967, с. 435-508. Л.В. Строеванинг асари Темур давлати пайдо бўлишига бағишланган: “Возникновение государства Тимура”//Учёные записки Ленинградского гос. университета, №128, Л., 1952, с. 64-87.

қобилиятига ҳамда кучли иродага эга бўлган Темур “том маънода ўз даврининг фарзанди эди” Баҳайбат феодал империясини туза туриб, Темур айна вақтда уни янги ҳокимликларга бўлиб ташлади (Суюрғол тизими). Фақат Мовароуннаҳр парчаланмай (Фарғона бундан истисно), у ерда маъмурий бирликлар (туманлар) сақлаб қолинди. Умуман олганда, Темур давридаги ҳокимликнинг барча тизими “ёрқин деспотик хусусиятга эга эди”.

Темурнинг ҳарбий даҳоси “икки томонлама намоён бўлди. Кўшинларни қайта қурувчи ҳамда саркарда сифатида”

Сиёсатчи сифатида Темур билимини, айниқса, амалий фойда келтирувчи билимини кадрлар эди. Унинг мусулмон руҳонийлари билан дўстларча алоқалари “Феодалларнинг юқори қатлами ҳамда жангчилар орасида” машҳур бўлишига кўмаклашарди.

Якубовскийнинг қатъий хулосаси қуйидагича эди: “Темур—чуқур (зиждиятларга) эга бўлган арбобдир”. Ўрта Осиёдаги фаолиятининг ижобий томонлари кўп эди. Лекин “барибир у жаҳон тарихига шафқатсиз истилочилардан бири сифатида абадул-абад кирди”. Унинг фикрича, Темурнинг ички сиёсати ўзи суянациган кўчманчи ва ўтроқ феодал зодагонлари манфаатларига мос эди... Солиқ Темур даврида илгаригидек қолдирилган эди”.¹

Темур шахси ва фаолияти ҳақидаги А.Ю. Якубовскийнинг ҳамда В.В. Бартольднинг қарашлари ҳозирги даврда биздаги, шу жумладан Фарбдаги “Темур тарихнавислигига” катта таъсир кўрсатди.

Шу билан бир қаторда, Темур шахсининг баъзибир масалалари бўйича А.Ю. Якубовский қарашларида маълум ўзгаришлар ҳам бўлди. Мисол учун, 1950 йилги нашрларда шундай дейилган: “Темурнинг Ўрта Осиёдаги фаолиятида кўп ижобий томонлар бор. У феодаллар ўртасидаги кўзғолонларни ҳамда феодал тарқокликни бартараф қилишга ҳаракат қилди, жуда катта қурилиш ишларини олиб борди”.²

И.П. Петрушевскийнинг Чингизхондан фарқли ўлароқ Темур истилочилик юришларининг асосида “маълум иктисодий режа” бор, яъни Оврупю—Осиё савдосидаги қарвон йўллари устидан тўлиқ назорат ўрнатишга интилиш ётар эди”, —деган фикри аҳамиятга моликдир. Асосий қарвон йўллари ўтадиган Эроннинг, Кавказорти ва Олд Осиё мамлакатларининг ишғол қилиниши ҳам шу билан боғлиқ эди. Шимолдаги йўллар (Қорадеңгиз бўйи ва Каспий бўйи чўлларидаги) устидан Темур ўзининг доимий ҳукмронлигини ўрнатмай, балки “уни ёпиб қўймоқчи бўлди, шу мақсадда бу йўлларда жойлашган йирик шаҳарлар—Урганч, Сарой Берка, Аштархон, Азов ва бошқаларни яқсон қилди. “Темур босиб олган мамлакатлар эвазига Мовароуннаҳр иктисодиётини ривожлантирмоқчи бўлди”.³

1. Якубовский А.Ю. Владычество монгольских ханов в Средней Азии и борьба её народов против монгольских завоевателей. - В кн.: Всемирная история. Том III. М., 1957, с. 573-575. Масаланинг худди шу томони И.П. Петрушевскийнинг Эрон хусусидаги мулоҳазаларида кўзга ташланади. Чунки “Сабзавордаги сарбадорларнинг янги кўзғолони 1383 йили Темур томонидан аёвсиз бостирилди. 1387 йили унинг кўшинлари Исфаҳондаги халқ кўтарилишини даф қилди... 1392 йилда Мозандаронда ҳам шу ҳол рўй берди”.

2. Унинг қуйидаги китоблардаги мақолаларини солиштириб кўринг: “Падение Золотой Орды” ва “Очерки истории СССР. Период феодализма”, Часть II.

3. Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и Тимуридов. - В кн.: История Ирана. М., 1977, с. 162.

Академик Н.И. Конраднинг Темурда Искандар Зулқарнайн ва Қушон подшоши Канишканинг руҳи мужассам бўлди, деган ўзига хос фикри мавжуд. “Ҳа, мен янглишганим йўқ, — деб ёзади Конрад, — Чингизхон авлоди бўлган ва унинг емирилган империясини қайтадан тикламоқчи бўлган Темурда Искандар ва Канишканинг руҳи мавжуд эди. “Чингизийлар империяси”, “Олмон миллатининг муқаддас Рим империяси” каби Эски дунёнинг марказий зонасида энг қадим замонлардан биринчи марта рўй-рост шаклланган, ўрта асрларда янги куч билан янграган оламшумул гоянинг маҳаллий кўриниши эди. Буни Темур тушунармиди, айтиш қийин, лекин унинг мазкур улуг гоя пайдо бўлган жойда камолатга етиши унинг идеалларида ўз аксини топмасдан қолмади”.¹

60-йилларнинг охирида Темур шахси ва фаолиятига кизиқиш яна авж олди. Бунга туртки бўлган нарсаси И.М. Мўминовнинг “Ўрта Осиё тарихида Темурнинг роли ва ўрни” рисоласининг ўзбек ва рус тилларида чоп этилиши бўлди.² Илмий тадқиқотлардан ҳоли бўлмаган ушбу рисола, асосан илмий-оммабоп тарзда бўлиб, Темур ва унинг даври ҳақидаги маълум манбаларга асосланиб ёзилган эди. Бироқ, бунда муаллиф рисоланинг асосий мазмуни этиб, Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги тутган ўрни, биринчи гада феодал тарқоқлиги шароитида маркази Самарқанд бўлган кучли марказлашган давлатни барпо қилишдаги ролини кўрсатишдан аввал илмий жамоатчилик доирасида кенг муҳожама қилинди (1968 йил 5 июнда). Темур шахси ва фаолияти ҳақидаги муҳожама қатнашчиларининг фикрлари хилма-хил бўлса ҳам, улар “И.М. Мўминовнинг иши маърифий характерда бўлиб, кенг китобхонлар доирасининг” эътиборига молик деб топдилар ва шунинг учун уни чоп этишга асос бор, деб ҳисобладилар.³

Адолат юзасидан қайд қилиш лозимки, И.М. Мўминов Темурнинг Ўрта Осиёда йирик ва кучли давлат асосчиси эканлигини айтатуриб унинг олиб борган урушлари “босқинчилик характерида бўлган” ҳамда “босиб олинган мамлакатлар халқларининг ёдида шафқатсиз истилочи сифатида қолган”, деб кўрсатади. Муаллиф шуни ҳам айтиб ўтадики, фанда ҳали “Темур давлатида мавжуд бўлган меҳнаткашлар оmmasини эзиш шакли ва усулларини” чуқурроқ тадқиқ қилиш зарур, чунки Темур “мулкдор синфлар манфаатлари йўлида” хизмат қилди, дейди.

Шу билан баробар, рисола муаллифининг диққат марказида, асосан, Темурнинг сиёсий арбоб, йирик Ўрта Осиё давлатининг ташкилотчиси, “маданиятни яратувчи ва қадрловчи”, сифатидаги хизматлари турган. Матбуотда шу даврда конъюнктура характерига эга бўлган, ўтмишнинг “подшо, император, хонлар” ва бошқа ҳокимларини кўкларга кўтариб макташга қарши чиқишлар кетаётган бир даврда масаланинг шу томони кўзга танланди. И.М. Мўминовнинг кизиқарли китобчасининг “туноқдорлар” қаторига тушиб қолишига шунинг ўзи кифоя эди.

1. Конрад Н.И. Среднеазиатское возрождение и Алишер Навои. //Иностранная литература. М., 1969, № 2, с. 213.

2. Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников. -Ташкент, 1968, 46 с.; Мўминов Иброҳим. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли ёзма манбалар маълумоти асосида. – Тошкент, 1968, 51 б.

3. Иброҳим Мўминов ташаббуси билан ўша 1968 йили “Темур тузуклари” китобининг 1894 йили Н.П. Остроумов томонидан чиқарилган нашрининг айнан нусхаси чоп этилди, унга И. Мўминов сўз боши ёзган.

Газета ва журнал саҳифаларида китобчага (муаллифнинг номи аталмай) бевосита юқоридаги руҳда бўлган П.Н. Федосеев, А.Н. Яковлев ва бошқаларнинг аксадолари босилиб чиқди. Тошкентлик тарихчи М.А. Абдураимов “СССР тарихи” журналида И.М. Мўминов рисоласини очикдан-очик “фош” қилувчи ва уни сўзсиз қораловчи мақола билан чиқди.¹

Бу масала бўйича Кавказорти, Эрон ва Русиядаги феодализм муаммолари бўйича мутахассис А.П. Новосельцевнинг Темурга бағишланган муфассал мақоласи эълон қилинди.

Темурнинг тарихга Чингизхон каби баҳайбат салтанатни қурган жаҳонгир сифатида номи кирганини таъкидлаб, А.П. Новосельцев: “биргина шунинг ўзи Темур ҳақида кўп адабиётлар борлигининг боисидир”, дейди. Шу билан бирга, асосий манбалар аллақачон маълум ва тадқиқ этилган. Бироқ ҳали ҳам арман, грузин, бир қатор араб манбаларидан етарли фойдаланмаслик ҳоллари бор. Бу ҳолнинг таассуф қиладиган томони шундаки, мазкур манбаларда фақатгина Темур юришлари ҳақида маълумотлар бор бўлибгина қолмай, ўша давр халқаро муносабатлари ҳақида ҳамда жаҳонгир фаолиятига тегишли хабарлар ҳам мавжуд.²

Шарқ муаллифларининг маълум доираси, шу жумладан, Эрон, Ўрта Осиё ва бир қатор бошқа мамлакатларнинг кўпчилик мусулмон тарихчилари, асосан Темурнинг сарой солномачилари ва уларнинг ворислари асарларида шаклланган анъаналарни давом эттирдилар. Кўп асрлар бўйи мазкур тарихчиларнинг асарларида Темур—Чингизийларнинг ҳайбатли “куёви”, ғолиб ва бахтиёр саркарда ҳақида ҳурмат билан сатрлар битилган.³ А.П. Новосельцев бунини қуйидагича изоҳлайди: “Темур даврида кейинги солномачилар, улар қайси синфдан чиққан бўлишларига қарамасдан, “ҳамиша, ҳукмрон синфлар ёки уларнинг маълум қисмлари, шу жумладан кўчманчи асқодадаларнинг манфаатларини ифодалаганлар” Шу боисдан улар ўтмиш воқеаларининг ўз асарларида ҳомийлари—турли ижтимоий даражадаги феодалларнинг синфий манфаатлари, орзулари, талабларига монанд кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Кучли ҳукмдор, феодалларни халқ газабидан ва бошқа ларзалардан кўриқловчи, катта ўлжа келтирувчи, зафарли юришларни ўзгартирувчи Темур образи ҳукмрон табақаларга ёқар эди.

А.П. Новосельцев мақоласининг фактологик томони билан бир қаторда, унинг Темур ва унинг фаолияти ҳақидаги асосий хулосалари ҳам аҳамиятга моликдир. Темурнинг истеъдодли саркарда, моҳир ташкилотчи ва “яхши дипломат” эканлигини таъкидлаб, муаллиф унга баҳо беришда бошқа ҳал қилувчи омиллар биринчи ўринга чиқади, деб ҳисоблайди. Темур Мовароуннаҳр (Чингизий) аъёнларининг манфаатларини ифодаловчиси эди. У ўз салтанатининг марказий вилоятлари устидан ғамхўрликни худди Чингизхон давридагидек босиб олинган, кўпинча хонавайрон қилинган мамлакатлардан жуда кўп моддий бойликларни тортиб олиш билан бирга кўшиб олиб борди. Юқорида айтганлардан келиб чиқиб, Новосельцев Бартольд, айниқса Якубовский билан баҳслашиб, улар маданият ва маданий алоқалар тарихига катта

1. Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Тимуру и Тимуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах//История СССР, М., 1973, № 5, с. 47-51.

2. Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура//Вопросы истории, М., 1973, №2, с. 3-20.

3. Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура... с. 4.

эътибор бериб, Темурнинг вақтинчалик юксалишининг моддий асосларини етарли баҳоламай, унинг Ўрта Осиёни бирлаштирувчи ва Мовароуннаҳрда кучли давлат асосчиси сифатидаги хизматларини бўрттириб кўрсатадилар, —деб ҳисоблайди. Шу сабабдан кўпинча Якубовский Темур шахсини таърифлашни жуда ошириб юборди, ҳатто “у—яхши, иқтисодга рноя қиладиган хўжайин” деган иборани қўллайди, деб уни танқид қилади.

И.М. Мўминов рисоласи ҳақида А.П. Новосельцев муаллиф Якубовский изидан бориб, “Темурни бўрттириб тасвир қилишни охирга етказди”, деб ҳисоблайди. И.М. Мўминовнинг ёзишича, Темур—фаросатли, зийрак сиёсатчи, “ўзига хос ватанпарварликни” тарқатувчи, мамлакатнинг обрў-эътибор, шон-шарафи ва манфаатларининг ҳимоячиси, маданиятнинг қурувчиси ва кадрига етувчи, Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий юксалишини таъминлаган, Шимолий Африка халқларини турк зулмидан қутқазган шахс ва ҳоказо.

Адолат юзасидан айтмоқ даркор, А.П. Новосельцев ўз мақоласида баҳс қизғинида И.М. Мўминов рисоласида айтилган баъзибир фикрларни четлаб ўтган. Муаллиф ҳар ҳолда очикдан-очик шундай деган эди: “Темур кўшинларининг забт қилинган мамлакатлардаги ёвузликларни ва унинг олиб борган сўзсиз талончилик руҳидаги босқинчилик урушларини қатъий қораламасдан илож йўқ”. Бундан ташқари И.М. Мўминов, Темур давлатидаги “синфий муносабатлар ва антагонистик карама-қаршиликларни” янада чуқурроқ ўрганишга, бу давлатдаги “феодал зулм занжирида бўлган меҳнатқашлар оммасини эзишнинг шакл ва усулларини” янада синчиклаб таҳлил қилиш ҳамда кўрсатишга даъват қилган эди.

И.М. Мўминов рисоласини кескин қоралаганлар қаторида М.Ғ. Ваҳобов ҳам бор эди. Унинг ўз сўзи билан айтганда: “Темур ҳақида рисола чиқиши билан 1969 йилнинг март ойида, уни ошқора равишда марксизмга зид ва зарарли” деб айтганман, 1986 йил декабрида, “менинг вазифам марксча-ленинча назариянинг тозалиги учун курашиш, Темур шахсини идеаллаштиришни фош қилиш” ва идеаллаштириш “ёшлар онгини заҳарлайди” ҳамда “омманинг коммунистик тарбиясига катта зарар етказди” деб тасдиқлаганман”.¹ Ваҳобовнинг мазкур фикрларининг бир ёқлама эканлигини тушунтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Ҳозир, И.М. Мўминов асарининг нашр қилинганлигига чорах аср ўтгандан кейин, шуни рўйи-рост айтиш мумкинки, муаллиф, пойтахти Самарқанд бўлган Ўрта Осиёдаги йирик марказлашган давлатнинг ташкилотчиси Темурнинг фасолиятини ёритишга, албатта ҳаққи бор эди. Бунинг учун И.М. Мўминовни қандайдир бир “исён”да айблашга асос йўқ, факт фактликча қолаши. Аммо, муаллифнинг муҳолифлари уни Темурнинг шахсини улуғлашга берилиб кетганликда айбладилар. Аслида, И. Мўминовнинг хатоси шу эдики, у Темурнинг чет элларга қилинган ҳарбий юришларига бир хил баҳо берган. Бу Темур юришларининг чуқур таҳлилидан далолат бермас эди.

А.П. Новосельцевнинг 1973 йилдаги мақоласидан сўнг, Темур ҳақида адабиётда махсус тадқиқотлар пайдо бўлгани йўқ.

1. Ваҳобов М.Ғ. О правде-только правду. //Правда Востока, 21 июня 1988 г.

Темурнинг ташқи сиёсат борасидаги дипломатия фаолиятига келсак, бу масала ҳақидаги адабиётни И.И. Умняковнинг нашрлари жонлангирди. Мазкур нашрларда Самарқанднинг Фарбий Оврупо давлатлари билан ташқи сиёсий алоқалари, Темурнинг шу давлатлар, жумладан, Византия ва Франция раҳбарлари билан ёзишмалари кўриб чиқилган.¹

Темурнинг дипломатик алоқаларига оид мавзунини давом эттириб, А.А. Ҳасанов Темур ва Миср султонлари ўртасидаги ёзишмалар, уларнинг бир-бирлари билан элчиҳоналар айирбошлаш масаласини кўриб чиқди. Темурнинг юқоридаги ёзишмаларидан аввал, унинг Ироқдаги Миср султонининг ва уларнинг вассалларига юборган номаларидан парчалар келтирилади. Мазкур мактубларда Темур ўз қудратини намоён қилишга интилади, ноҳиларни марказга бўйсунмасликка даъват этади ва шундай қилиб, унга бўйсунсалар уларнинг мавқен сақланиб қолмажаклигига ишора этилади.

Темурнинг Миср султони Барқуқнинг ўзига ёзган биринчи мактуби 1393 йил билан белгиланган. Барча ёзишмаларнинг мазмунига қараганда, Темур Миср билан дўстона алоқаларни ўрнатишга уринади. Сабаби, агар унинг мазкур мамлакат билан алоқаси нотинч бўлса, Темурнинг Осиёдаги асосий рақиблари Усмонлилар Туркияси ва Минлар Хитойи билан курашига путур етиши мумкин эди. Темурнинг Мисрга хат ва элчиларни юбориши, хатда Темурнинг куч-қудратини тан олишга қаратилган “тўғри йўлдан” боришнинг зарурлигига ишоралар Миср ҳокими томонидан серғаклик билан ҳисобга олинди. Шу 1393 йилнинг ўзида, Сурияда Темур элчиларининг ўлдирилишидан сўнг, Барқуқ номига мазмунидан Темурнинг уруш очиш хавфи биланиб турган янги хати юборилди. 1394 йили Барқуқ вафотидан сўнг, Темур унинг ёш ўғли султон Фаражга, у отасининг хатосини тузатади, деган умид билдирилган мактуб юборди. Лекин бу содир бўлмагандан сўнг, 1400 йилда Темурнинг Сурияга голибона юриши амалга ошди. Шундан сўнг Фараж ҳукумати Темур билан дўстлашишга тайёр эканлигини изҳор қилди. Кейинги ёзишмалар Темурнинг Миср билан муносабатларининг мураккаблигидан далолат беради. Бу даврда Темур Мисрни бўйсундириш вазифаларини кўймай, уни иттифокчи ролида ҳеч бўлмаса бетараф мамлакат сифатида кўрмоқчи бўлган ва бунга эришган.²

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсиннинг бир чиқиши эътиборини ўзига тортади. Ёзувчи “Тарих Темурнинг қонхўрлигини кечирмайди”,—дейиш билан бирга, Темур “Русияни мурдор қилган, Москвага хавф солган” Тўхтамишни ўлдириб, Боязидни ер билан яқсон қилиб, “Оврупонинг ярмисини турк асоратидан озод қилди”, деб кўрсатади. Темур “майша хонларни бир-бири билан яраштирди, шу билан улар ўртасидаги қон-қардошларининг тўхтовсиз урушига чек қўйди, кўп давлатларни

1. Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. - В кн.: История Самарканда, Том I, Ташкент, 1969, с. 173-195; Его же. Из истории международных отношений Средней Азии и Западной Европы в начале XV в. -М., 1960, II с. (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР); Малозвестный французский источник о Тимуре// Труды Самаркандского гос. университета им. А. Навои, Новая серия, Вып. 101, Самарканд, 1960, с. 173-179 и др.

2. Ҳасанов А.А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом в конце XIV-начале XV вв. //Востоковедение. Сборник научных трудов ТашГУ им. В.И. Ленина, №589, Ташкент, 1981, с. 126-133.

бирлаштириди, улуг империяни тузди, фан ва маориф, меъморчилик, адабиёт ва санъатнинг равнақиға асос солди”¹, деб ҳисоблайди. Бу жойда шу нарсани қайд қилиш лозимки, Темур ўзининг Тўхтамиш ва Боязид билан курашида шахсан ўзининг пировард мақсади қилиб, Русия ва Москвани қутқариш ҳамда Оврупонинг ярмини озод қилишни қўймаган. Бундан ташқари айнан Темур фан ва маданиятнинг юксалишиға асос солди, деган фикр ҳам аниқлик киритишни талаб қилади. Бинобарин, Ўрта Осиё Темурдан анча аввал илмий тафаккур ва маданий ҳаётнинг ривожига баракали улуш қўшган.

Келтирилган мисоллар етарли ҳамда шундан далолат берадики, Темур ва унинг тарихни турли вақтда ўрганган ҳар хил тадқиқотчиларнинг фикр ва мулоҳазалари ҳам хилма-хилдир. Тўғри, уларнинг ҳаммаси Темурнинг истилочилик юришларининг шафқатсизлигини таъкидлашда озми-кўпми бирдамдирлар, шу билан бир қаторда унинг саркарда ва ҳарбий бошлиқ сифатидаги талантини, жанг вақтида қўшинларни бошқариш санъатининг устаси эканлигини тан оладилар. Тадқиқотчилардан айримлари Темур сиймосида донишманд давлат арбоби, сиёсатдон, мохир дипломат, қонуншунос, фан ва санъат ҳомийси, Мовароуннаҳр заминида кучли марказлашган давлат ташкилотчиси сифатида кўрсатсалар, баъзи бирлари Темурни аниқ ва асосли сиёсий мақсадлари, ҳаракатининг маълум режаси бўлмаган раҳмсиз ва золим истилочи, деб биладилар. Темур шахсининг тарихдаги роли тўғрисида шуни айтиш керакки, собиқ СССР тарихчилари масалаға бир қадар объектив ёндошишға интилдилар. Аммо кўпчилик муаллифлар Темур фаолиятиға, унинг тарихдаги ролиға тўғри баҳо беролмадилар.

Охирги йиллардаги нашрларға келганда, 80000 нусхада чиққан “Тамерлан” номли улкан китоб² ҳақида сўз юритмасдан илож йўқ. Бу китобда олимларнинг Темур ҳақидаги асарларидан ҳамда манбаларнинг матнларидан тўлиқ ёки қисман парчалар келтирилади. Темур ҳақида турли пайтларда ва ҳар хил характерға эга бўлган асарлардан тузилган тўпламнинг зарурлиги ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бироқ, мазкур тўпламни яқиндан синчиклаб қаралса, уни наридан-бери пала-партиш тайёрланган нашрлардан бири эканлиги аён бўлади. Темур ҳақидаги адабиётта бўлган талабнинг мўллиги китоб бозорида шунга ўхшаш тўпламларнинг пайдо бўлишиға олиб келмоқда.

“Тамерлан” сарлавҳаси остида чиққан китобда муҳим манбалардан парчалар берилмаган, материални жойлаштиришда солинома қондасиға амал қилинмаган, бунинг устиға китобда келтирилган манба матнларини аслидан таржима қилган кишиларнинг номлари кўрсатилмаган. Айрим жойларда манба матнлари низоҳсиз, ўзбошимчалик билан қисқартирилган, ҳаттоки уларға маъносини бузадиган ўзгартиришлар киритилган. Матнларнинг шарҳлари берилмаган, илмий аппарат, яъни далиллар тўлиқ тушириб қолдирилган. Бундай ҳолат кенг китобхонлар оммасини нашр қилинаётган материалларнинг муаллифлари ким ва матнларнинг характери қандай эканлигини билишдан маҳрум қилади. Китобнинг номини Темур

1. Мирьохсин. За правду истории//Правда Востока, 7 июля 1989 года.

2. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. Составление, подготовка, обработка текста. Р. Рахматаллиева. М., 1992, 544 с.

эмас “Тамерлан” деб (соҳибқироннинг овруполашган лақаби “Темурланг”, яъни унинг бир оёғи оқсагани учун “Темур-оқсоқ” деб аталган)¹ номланиши ҳам таажжубланарлидир.

Пировардида, кўпдан бери этилган зарурат, яъни Темур ва унинг ишлари ҳақида Карл Маркснинг фикрлари дейилмиш масалага аниқлик киритиш фурсати етди. Масаланинг моҳияти тубандагича: кўп вақтлардан бери, то ҳозирги кунгача ўнлаб, юзлаб Темур даври тадқиқотчилари, жумладан ўта билимдонлари ҳам “Маркснинг Темур тўғрисидаги фикрлари”га мурожаат қилиб, ундан энг ишончли манба сифатида кўчирма келтирадilar. Бу ерда гап Маркснинг “Хронологик кўчирмалари” ҳақида бормоқда. Унда қуйидаги матн бор: “Темурнинг сиёсати минглаб одамларни эзиб, сўйиб, аёлларни, болаларни, эркакларни, ўспиринларни қириб ташлаб ва натижада улар орасида даҳшат тугдиришга қаратилган эди”. Шу билан баробар “Темур ўзининг янги подшолигига мамлакатни қуриш тизимлари ва қонунларни берди, булар унинг буйруғи билан аскарлари томонидан амалга оширилган ваҳшийликлар ва ёвуз вайронагарчиликларга ўта зид эди”.²

Бу борада шу нарса диққатга сазоворки, тадқиқотчиларнинг “Маркс мулоҳазалари”дан кўчирмалар келтиришга ёндошишда илим оламида Темурга тарихий шахс сифатида баҳо берилиши масаласи бўйича олиб борилган олимлар баҳсининг таъсири сезиларли бўлди. Темурнинг истилочилик юришлари шафқатсиз тусда олиб борилди деб ҳисобловчи олимлар, Марксдан кўчирманинг “минглаб одамларни эзиб, сўйиб, қириб ташлаб...даҳшат тугдириш” деган қисмини, Темур фаолиятининг салбий томонлари билан бирга кўп ижобий тарафлари ҳам бор эди, деб сановчи тадқиқотчилар Маркс кўчирмасининг бошқа қисми, яъни “Темур ... мамлакатни қуриш тизимлари ва қонунларни берди...” деган бўлагини келтирар эдилар.

Ваҳоланки, тарихнавислик нуқтаи назаридан масала жуда осон эди. Юқорида келтирилган кўчирманинг икки қисми ҳам Маркснинг қарашлари ва баҳосини ақс эттирмас эди, чунки бу сўзлар унинг сўзлари эмас эди. Мазкур кўчирма Маркс томонидан илгари биз кўрсатган Фридрих Шлоссернинг “Бугун дунё тарихини” ўқиш жараёнида ўзи учун шу китобдан сўзма-сўз ёзиб олинган жумлалар эди. Айни шу жумлалар Маркснинг “Хронологик кўчирмаларининг” асосини ташкил қилди.⁴

Ажабланарлиси шундаки, юқоридаги зикр этилган кўчирмалар тарихчиларнинг бир асаридан иккинчисига “кўчиб” юрганда “Маркс ва Энгельс архиви” ноширлари ҳамда таҳрир ҳайъатининг Маркснинг қисқартма ёзувларидаги Шлоссерга тегишли бўлмаган, аксинча Марксга тегишли бўлган сўзлар умумий матндан курсив ҳарф билан ажратилади, деган кўрсатмаси инобатга олинмади. Ушбу кўрсатмани ҳисобга

1. Қаранг: Луяин Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды её читателей. // Общественные науки в Узбекистане, 1992, №9-10, с. 66-70.

2. Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса, Том VI, 1939, с. 184-185.

3. Масалан, 1973 йилги 5-сонда “Вопросы истории” журналида кўчирманинг ушбу қисми Маркс томонидан “Темур сиёсатига берилган ўта аниқ баҳо” деб қаралади, ёхуд “Ўзбекистон халқлари тарихи”нинг 1992 йилги Тошкент нашрига қаранг (162-163-бетлар).

4. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса, Тома V-VIII, 1938-1940.

олсак, Маркс қаламига мансуб фақат битта “дахшат” деган сўз қолади, қолган матннинг ҳаммаси Шлоссерга тегишли бўлиб чиқади.¹

Албатта, нима учун Маркс ўз эътиборини Шлоссернинг айнан шу сатрларига қаратди ва ўзи учун ёзиб олишни зарур деб санади, дейиш мумкин. Бу эса бошқа масала.

III. ФОЛЬКЛОРДАГИ ТЕМУР ОБРАЗИ

(афсоналар, ривоятлар, дostonлар, қиссалар)

Табийки, кўплаб мамлакатлар ва халқларнинг тақдири билан боғлиқ бўлган Темурдек ёрқин ва атоқли шахснинг фаолияти, вақт ўтиши билан у ҳақидаги юзлаб қиссалар, ривоятлар, дostonларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Агар шу типдаги материалларни алоҳида тўплам қилиб чиқарилса таҳсинга сазовор иш бўлар эди. Чунки бундай тўплам Темур таржиман ҳолининг қайси томонлари ҳамда қайси жиҳатлари халқ ёдида мустаҳкам ва узоқ сақланиб қолишининг сабабларини тушунишга ёрдам берган бўлур эди.

Биз бу борада баъзи бир мисоллар келтириш билан чегараланамиз. Темур (Са-Темир, Шох-Темир) шахси турли халқларнинг эпосида кўплаб учрайди. Масалан, “Идигей ва Тўхтамыш ҳақидаги дoston” қозоқлар, қорақалпоқлар, кўчманчи ўзбеклар, нўғойлар, туркманлар, Қрим чўллари ва Жанубий Сибирнинг турк аҳолиси ўртасида кенг ёйилган эди. Мазкур шеърӣ асарда Темур ва Тўхтамышнинг яккама-якка курашига тегишли бўлган реал воқеалар ўз аксини топган.² Бу эпик қисса “улар ҳаёт бўлган даврдаёқ” яратила бошлаган эди.³

1712 йилда ёзиб тамомланган Мирза Румузнинг “Темур ҳақида китоби” (ёки “Бахт-саодат эгаси Амир Темур Кўрагоннинг тарихи”) ҳам ўзига хос асарлардандир. Энг аввалги даврда ёзилган қатор тарихий асарлар асосида битилган бу китобда фольклор характерига эга бўлган кўпгина афсонавий ҳамда текширилмаган маълумотлар жамланган. Бу жиҳатдан характерли китоблардан бири XVIII асрнинг бошларида битилган Абдурахмон Сиратнинг ўзида Темур тарихини ҳам қамраб олган “Энг улуг ҳазиналар” асаридир. Мазкур рисолада тарихий манбалар билан бир қаторда халқ оғзаки ижоди, афсоналар билан тигиз боғлиқ маълумотлар ҳам бор. Ақл бовар қилмайдиган ҳаёлий эртақлар мавжуд. Масалан, Темурнинг исмоилийлар шоирн ҳамда ваъзчиси, 470/1078 йилда вафот этган Носир Хусрав билан муносабатлари ҳамда кураши тўғрисидаги афсона ёки бўлмаса Темурнинг Дашти қитчоқ ва Русияга юрishi, Москвани эгаллаши, ундан сўнг Русия томонидан то “Шохрух подшолиги давригача” бож тўлаб туриши тўғрисидаги чўпчаклар ва бошқалар шулар

1. Фридрих Кристоф Шлоссер. Всемирная история. Том VIII, 1870, с.503.

2. Қаранг: Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос, -Л., 1974, с. 357-367 и др. (Образ Тимура в “Сказании об Едиге”).

3. Эдигей ва Тўхтамыш афсонаси. Унинг Чўқон Валихоновга мансуб қозоқча матнини Н.М. Мелиоровский кашф этган: СПб., 1905, 13 б.

жумласидандир.¹ Темур тўғрисидаги шу афсоналардан бирини шарқшунос В.А. Жуковский рус тилига ўтирган.²

XVIII асрга оид Волгабўйида топилган қўлёзмалардан бирида (“Хикоя” деб номланган) Темурнинг рус шаҳри Владимирга юриши ва у томонидан булгорларни забт этилиши ҳақидаги қисса бор.³

Насрий усулда эски ўзбек тилида номъялум муаллиф томонидан ёзилган, XIX аср қўлёзмалар рўйхатидаги “Амир Темур ҳақидаги хикоятдан кўчирма” деб номланган асар асосида ҳам Темур ҳақидаги халқ ривоятлари ва қиссалари ётади.⁴

Араб халқ эпоси “Сират Аби Зайдда” ҳам Темур бир араб қабиласи томонидан олиб борилган фантастик жангнинг иштирокчиси сифатида тасвирланган.

Айрим ҳолларда Темур эртақ ва аллегорияларнинг шартли иштирокчиси сифатида намоён бўлади. Мисол учун, ҳозирги араб адабиётининг классиги Миср ёзувчиси Махмуд Теймур ўзининг 1946 йилда ёзилган ҳаёлий сатирасида Темурни, шу жумладан Антоний ва Клеопатрани ҳам нариги дунёдан келиб, ҳозирги кундаги Мисрдаги ҳар қандай урушга қарши чиқаётганларнинг асоссизлиги ҳақидаги баҳснинг иштирокчилари тарзида тасвирлайди.⁵

Юқоридан номи зикр этилган Шильтбергернинг (1381-1440) сўзига қараганда, Темур кўмилган мақбарада гўё кечалари нолалар эшитилар эмиш, бу оҳ-воҳ, инграшлар Темур томонидан асир олинганларни ватанига жўнатилгандан сўнг тўхтаганмиш.⁶

Темур хотирасининг халқ орасида мустаҳкам ва узоқ сақланишига мисол қилиб, академик В.В. Бартольд шу нарсани кўрсатадики, ҳали ҳам илгари даврларнинг ҳашаматли қурилишларини одамлар ё Темур ёки Абдуллахон номи билан боғлайдилар.⁷

Бу борада Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган Евгений Марковнинг далиллари ҳам ибратлидир. У қасрда, турли даврларга оид меъморчилик ёдгорликларини (масжидлар, мазорлар, карвонсаройлар, мадрасалар, сардобалар ва бошқаларни) бориб кўрмасин, маҳаллий аҳоли доимо уларни Темурнинг (“Марказий Осиё халқлари тасаввурда сеvimли қахрамон ва улуғ подшоҳ”) қурувчилик фаолияти билан боғлаганлар. “Темур дарвозаси” қозларига битилган ёзувлар ҳақида Марков тубандаги ривоят гувоҳи бўлган эмишки, “бу қозли тор дарани Темур қўллари билан суриб кенгайтирган” экан. Яна бир қатга сардобани кўраётганда Марковнинг ҳамроҳи унга шундай деган: Сардоба қудук! Сув! Буни ҳам Темур қурган...Туялар сув нчган, одамлар сув нчган, бутун атроф сув нчган”⁸.

1. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института Востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения. -М., 1975, с. 284-285.

2. Очерки по истории русского востоковедения, V,-М., 1960, с. 11.

3. Салахетдинова М. А. Об одном неизвестном персидском сочинении по истории народов Поволжья//Страны и народы Востока, Вып. IV, М., 1965, с. 147-154.

4. СВР, II, с. 436.

5. Крачковский И.Ю. Исторический роман в современной арабской литературе. -В кн.: Крачковский И.Ю., Избранные сочинения. Том III, М., -Л., 1956, с. 23-24.

6. “Путешествия Шильтбергера...”, с. 27.

7. Бартольд В.В. Сочинения, Том III, с. 565.

8. Марков Е. Очерки путешествия...Евгения Маркова, Том I, СПб., 1901, с. 381, 431, 443 и др.; Легенды о Тимуре//Закаспийское обозрение, Ашхабад, 1901, №195.

Темур образининг авлодлар хотирасида қандай чуқур из қолдирганига, унинг қудратли фотиҳ, бутун умри ҳарбий юришларда ўтган ва бу юришларда Темурнинг афсоналарда ўз аксини топган уруш ҳамда ҳарбий қудрат даҳоси сифатидаги мўъжизакор кучи намойиш бўлганлигига қуйидаги лавҳа мисол бўла олади. Маълумки, 1941 йилнинг июнь ойида илмий мақсадларда Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасидаги қабрлар, шу жумладан Темур қабри ҳам очилган эди. Шундан сўнг, шу йилнинг июнь ойида 1941-1945 йиллардаги уруш бошланди. Буни халқ Темур оромининг бузилганлиги билан боғлаб, унинг мақбарасидан ташқарига уруш руҳи отилиб чиқди, деб ҳисоблади.¹

Фурсатдан фойдаланиб, яна бир ривоят ҳақида сўз юритиш лозим. Вақт-вақти билан ҳозирги кунгача Темурнинг Самарқанддаги жуда бой кутубхонасининг тақдирини масаласи кўтарилди. Бу кутубхонадаги китоблар соҳибқироннинг амри билан йиғилган, шу жумладан Арманистон, Сурия ва бошқа мамлакатлардан олиб чиқилган “юнонлар, римликлар, сурияликлар ва арманларнинг” ноёб ва қимматли кўләзмаларидан ташкил топган, дейилади. Бундай афсоналар бир неча асрдан бери мавжуд, лекин ҳозиргача мазкур кутубхонанинг аниқ излари топилгани йўқ. Бу борада А. Вамбери,² А.Л. Кун³ ва бошқа шарҳшуносларнинг⁴ изланишлари ҳам натижа бермади. Фақатгина, “Усмон Куръони Темур кутубхонасидан бўлса керак ва у Ироқдан олиб келинган”, деган тахмин ҳақиқатга яқинроқдир.

IV. БАДИИЙ АДАБИЁТДА ТЕМУР ТАВСИФИ

Бу ҳақда сўзлашдан аввал шу нарсани қайд қилиш лозимки, буюк шоир ва мугафаккир Алишер Навоий (1441-1501) ҳам Темурдек улуғ инсонни юқори баҳолаб, унинг мураккаб ва зиждиятли шахс эканлигини таъкидлаб ўтади. Зеро Навоий замонасида Темур ҳақида хотиралар ҳали янги ҳамда ёрқин эди.

Юксак маданият соҳибини Алишер Навоийга Темурнинг илм ва маънавият аҳлига кўрсатган ғамхўрлиги жуда ёқар эди. Бу ҳақда Навоий шундай дейди: “Агар Темур қаерда фан, маданият ва санъат аҳлини учратса, уларни ўз ҳомийлигига олар, уларга иззат-иқром кўрсатар, уларнинг тарбиясига аҳамият берар ҳамда бу зотлардан ўз олтий мажлисида надим (маслаҳатчи) сифатида ва бошқа лавозимларда фойдаланарди” Кенг миқёсли ҳамда голибона ҳарбий юришлар Темурнинг номини Фарбда ҳам машҳур қилиб юборди. Бу ҳолат адабиётда ҳам ўз аксини топди. Бу борада Темур образи, кўпинча, ўзига хос ҳамда кўп қиррали тарзда талқин этилди. Бунга ёрқин мисоллардан бири қиролича Елизавета саройидаги машҳур инглиз шоири ва драматурги Кристофер Марло (1564-1593)нинг ижодидир. Унинг соҳибқиронга бағишланган трагик асари “Улуғ Темурланг” деб аталиб, 1587-88 йилларда ёзилган,

1. Правда, 30 октябры 1991 г.; Каюмов Малик. Восток аршином не измерить// Литературная газета, 25 августа, 1993.

2. Вамбери Арминий. Путешествие по Средней Азии, совершённое в 1863 году. СПб., 1865, с. 107.

3. Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана//Материалы для статистики Туркестанского края, Вып. III, СПб., 1874, с. 40-57.

4. Каранг: Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. -Ташкент, 1965, с. 74, 98-99, 109-110, 132, 148, 162, 167-168, 183, 193-194, 209, 220-221.

биринчи марта 1590 йилда чоп этилган. Бу асар драматик усулда эркин тарзда ёзилган Темурнинг таржиман холи бўлиб, муаллиф уни худо изми билан ҳақиқат учун курашувчи шахс сифатида талқин этади.¹ Марло тасвирида Темур беҳибс жисмоний кудратга эга бўлган афсонавий паҳлавон, букилмас иродага эга бўлган, қишлоқнинг “оддий йигитларидан” ташкил топган кўп сонли жангчиларнинг доҳийси. Оврупода Темурга бундай таъриф берилишининг боиси шундаки, унинг Боязиднинг қатта кўшини устидан ғалабаси туркларнинг Константинополни мағлуб қилишини яна эллик йилга орқага сурди. Ҳозирги давр бадий адабиётида Темур ҳақидаги асарлардан марҳум С.П. Бородиннинг “Самарқанд осмонида юлдузлар” ва “Шиддатли Боязид” асарлари алоҳида ажралиб туради.

Темур вафотидан беш йил олдинги воқеаларни қамраб олган С.П. Бородин асарлари кенг китобхонлар учунгина қизиқарли бўлмай, балки тарихчилар эътиборини ҳам ўзига тортади. Чунки муаллиф тарих, археология, нумизматика борасида илмий тадқиқотлар олиб борди. У Темур даври бўйича чуқур билимга эга бўлиб, романларни ёзишда кўпгина араб, эроний ва бошқа манбалардан фойдаланган, музей ва архивларда ишлаган, Темур кўшинлари ва унинг ўзи бўлган мамлакатлар бўйлаб саёҳат қилган адиб эди. Бородиннинг сўзи билан айтганда, у ўз романларида воқеаларни тарихий фактларга мумкин қадар яқинлаштиришга ҳаракат қилади, уларни “шонрона фикрлаш нури” орқали кўрсатишга ҳаракат қилади.² Бу аснода Бородиннинг Темурдек жаҳон тарихи солномасига ўз номини абдий муҳрлаган шахснинг мураккаблиги ва кўпқирралигини ифодалашга ҳаракат қилиши характерлидир. Бородин эпопеясининг асосий мақсади: халқнинг мангулиги, зўравонлик билан барпо қилинган нарсаларнинг барчаси халқларнинг тинчликка ҳамда бирликка бўлган табий интилишларининг тарихий мантики олдида барбод бўлади.³

Ҳозирги пайтда ёш ўзбек шоири Тохир Қаҳдор ўз ижодида Темур шахси ва унинг даврини ёритишга бел болаган.

---

1. Кристофер Марло. Сочинения. -М., 1961, с. 261; См. также: Морозов М.М. Кристофер Марло. -В кн.: Морозов М.М. Избранные статьи и переводы. М., 1954; Парфёнов А. Кристофер Марло. М., 1964.

2. Бородин С.П. Прошлое-настоящее. //Дружба народов. М., 1971, № 10, с. 207.

3. Лобакова Т. Исторические источники и художественная правда (На материале эпопеи С.П. Бородина “Звёзды над Самаркандом”). В кн.: Средняя Азия в творчестве русских советских писателей. Из истории русско-восточных литературных контекстов. -Ташкент, 1977, с. 186-211.

Қудратли подшо ва лашкарбоши Темурнинг ташқи қиёфаси Шарқнинг XV аср ва кейинги даврлардаги бадний миниатюра рангасвирларида акс топган. Лекин булар аслига қараб чизилган портретлар бўлмай, балки ўша давр миниатюрачилари томонидан қабул қилинган анъаналар бўйича тасвирланаётганларнинг ўзига хос хусусиятларинигина эмас, балки уларнинг умумий руҳини акс эттирадиган асарлар эди. Бу борада биринчи ўринда лашкарбоши Темур ҳаётини ёритувчи манзараларни кўрсатиб ўтишимиз лозим. Масалан: “Сейистоннинг Темур қўшинлари томонидан бўйсундирилиши”, “Корабоғдаги кофирлар билан жиҳод урушига Темурнинг отланиши”, “Темурнинг Тўхтамиш лашкарларини тор-мор қилиши”, “Темурнинг Ҳиндистонга юриши”, “Султон Боязиднинг Темур томонидан асир олиниши” ва бошқалар. Миниатюраларда “тинч” характердаги мавзулар ҳам бор, яъни “Темур ва Ҳамадоний баҳси”, “Темур Самарқанд яқинидаги базмда” ва ҳоказо¹.

Шарафиддин Али Яздийнинг “Ғалабалар китоби” қўлёзма асаридаги бир миниатюрада акс эттирилган Темур портрети, “гўёки Темур ҳаётининг охирида уни шахсан билган сураткаш томонидан битилган”, деган тахмин тасдиқланмайди, чунки мазкур миниатюра XVII асрнинг биринчи ярмида яратилган.²

Ҳозирги пайтда биз деярли аниқ қайта тикланган Темурнинг ташқи қиёфаси тасвирига эгамиз. Бу борада олимлар Темур дафн қилинган жой масаласини синчиклаб ўргандилар, унинг жисмоний қиёфасини тиклаш борасида катта ишларни олиб бордилар.³

Темурнинг охириги дафинаси Самарқанддаги Гўри Амирдир. 1941 йил июнида олимларнинг махсус комиссияси томонидан Темурнинг мозори очилди ва ундаги амирнинг суяк қолдиқлари ўрганилган. Антрополог олим Л.В. Ошанин хулосасига қараганда Темурнинг суяклари йирик, шу жумладан оёқ, қўл суяклари узун, ўртача бўйли чайир одам бўлган. Бош суягининг мия ҳажми ўта кенг. Темур сурункали, ўнг тизза ва ўнг елка бўғим касаллигига мубтало бўлган, бундан ташқари, унинг ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи, камон ўқидан бўлса керак, кучли майибланган, ўнг оёғи оқсоқ бўлган ва ўнг қўлини зўрға ишлаётган, чунки тирсак бўғини қотиб қолган эди. Бу ҳолатни унинг оқсоқлиги тўғрисидаги ва Сейистондаги жанглардан бирида ўнг қўлидан яраланганлиги ҳақидаги тарихий ёзма манбалар тўлиқ тасдиқлайди. Жарроҳ профессор Н.А. Богораз фикрича, Темур ўспиринлик давридан бошлаб ўнг тизза бўғини, эҳтимол яна ўнг тирсак бўғини сили дардига чалинган. Булардан ташқари, эҳтимол яраланишдан бўлса керак Темур бош суягининг олди қисмида деярли 2 см келадиган чанчиқ изи бор.⁴ Соҳибқирон бош суягини тадқиқ қилиш

1. Пугаченкова Г.А. и Галеркина О. Миниатюры Средней Азии в избранных образцах. -М., 1979, табл. 48, 48а; Восточная миниатюра в собраниях Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни АН УзССР. Ташкент, 1980, табл. 32, 35, 36, 37 и др.

2. Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII, М., 1973, с. 197.

3. Бартольд В.В. О погребении Тимура. -Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т. XXIII, СПб., 1915, (Бартольд В.В. Сочинения, Т. II, Ч. I, М., 1964, с. 423-454).

4. Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гури-Мир в Самарканде. -В кн.: Кары-Ниязов Т.Н. Размышления о пройденном пути. Ташкент, 1967, с. 235-236.

натихасида, антрополог олимлар қуйидаги хулосага келдилар, “Темурнинг бош суяги брахикрон, яъни Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типига киради”.¹

Бош суяги ва унинг қолдиқлари асосида одамлар ташқи кифасини тикловчи мутахассис антрополог М.М. Герасимов Темур бюстини яратди.²

1948 йили А.А. Семёнов томонида Гўри Амир хилхонасидаги Темур қабри устига қўйилган мармар тошдаги араб ёзувларининг (Темур насабномаси, Қуръон сураларидан сатрлар) ҳамда Темур қабрига қўйилган нефрит тошдаги мисраларнинг (Темур шажараси, қора-яшил нефрит тошининг қасрдан олиб келинганлиги ҳақидаги хабарлар) биринчи мартаба тўлиқ ва аниқ илмий таржимаси амалга оширилди.³ Бу Темур номи билан боғлиқ бўлган эпиграфикага оид ёдгорликларни ўрганишга қўшилган сезиларли ҳисса эди.

Яна бир Темур даври эпиграфикасига оид ёдгорликлардан бири уйғур ҳарфлари ила чигатой ҳамда араб тилида 1391 йил тошга ўйиб ёзилган икки тилдаги ёзувдир. Бу тош Қозоғистоннинг Қорасоқбой деган жойидан топилган бўлиб, ҳозир Петербургдаги Давлат Эрмитажиде сақланмоқда.⁴ Ундаги ёзувда “Турон Султони, яъни Темур ҳижрий 793 йилнинг ёзида (1391й) 200 минг лашкар билан Тўхтамышга қарши юриш қилди”,—дейилган.⁵ Бу ёзма манбалардаги маълумотларга тўғри келади.⁶ Шундай қилиб, Темур ва унинг даври тарихига оид бизгача етиб келган манбаларнинг деярли ҳаммаси жаҳон фани доирасига кирган. Бироқ уларнинг кўпчилиги ўзбек ва Ўрта Осиё халқларининг тилларига, рус тилига ўтирилмаган. Бу муаммони иложи борича тезроқ ҳал қилиш фурсати етди. Бунинг устига баъзи бир манбаларни мутахассислар—тарихчилар, географлар, филологлар ёрдамида қўшимча шарҳлаш даркор.

Вақти келиб, номлар, географик, топонимик кўрсаткичлар билан таъминланган манбаларнинг мукамал тўпламини чиқариш фойдадан холи бўлмас эди. Ҳали ҳам Темурга оид манбаларнинг, айниқса, унинг ҳаёти ва фаолиятига тегишли манбаларнинг илмий асосда пухта ҳамда танқидий чоғиштирма таҳлили амалга оширилмаган.

1. Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении. В кн.: Ошанин Л.В. Зезенкова В.Я. Материалы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. статей. Ташкент, 1953, с. 107-112; еѳ же. Черепа Тимура и Тимурицов (XV в.) //Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина, Вып. 232, Археология и антропология, Ташкент, 1964, с. 190-196; Ошанин Л. В. Антропологическое исследование скелетов Тимура и Тимурицов//Там же, с. 74-189.

2. Герасимов М.М. Портрет Тамерлана//Критичне сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, XVII, М., 1947, с. 14-21. Также: Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. М., Л., 1949, с. 153-165.

3. Семёнов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков Гур-и Эмире//Эпиграфика Востока, II, М. -Л., 1948, с. 49-62; См. также: Массон М.Е. Третий кусок нефритового надгильника Тимура// Там же, с. 63-75 (надпись на третьем куске).

4. Ёзув Марказий Қозоғистондаги Олтин Чўку тоғининг Қорасакпай қони яқинидан топилган.

5. А.Ю. Якубовский бир суҳбатда айтишича “Турон” атамаси Туркистон ва Мовароуннаҳрга тенг келади. (Қиёс: Қононов А.Н. Родословная туркмен, Сочинения Абу-л-Газихана Хивинского. М. -Л., 1958, с. 87.

6. Ср.: Пономарёв А.И. Поправки к чтению “надписи Тимура”//Советское востоковедение, III, М., 1945, с. 222-224. См.: Поппе Н.Н. Карасакпайская надпись Тимура. //Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. Том II, Л., 1940, с. 185-187.

Ўқув мақсадлари учун, Темурга онд муҳим манбалар ва адабиётлардан, зарур тушунтиришлар билан таъминлаган парчалар хрестоматиясини тайёрлаш ва нашр қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Жаҳон тарихи соломаларида ўз аксини топган Темур шахсининг улуглиги ва ўзига хослиги, Шарқда ва Фарбда, унинг ҳақида турли мазмундаги кўплаб мақолалар, очерклар, обзорлар, эсселар, этюдлардан тортиб монографик характердаги умумлашган илмий асарлар каби бой адабиётнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Афсуски, бу бой адабиётнинг мукамал ва йиғма библиографик кўрсаткичи яратилмаган. Бу савобли ишни жаҳондаги йирик кутубхоналардаги мутахассислар ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Мазкур адабиётларнинг кўпида биринчи навбатда Темурнинг улуг лашкарбоши эканлиги ҳамда унинг истилоларининг тарихи берилган. Бу албатта, табий нарса, шу билан баробар адабиётларда масаланинг ижтимоий-иқтисодий томони дуруст ёритилмаган. Бу нарса, айниқса, Темур ҳокимияти давридаги Ўрта Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига тегишлидир. Бу борада қуйидаги фикрлар ўз долзарблигини ҳали ҳам йўқотмаган, яъни "Темур даврига онд Ўрта Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи етарли ўрганилмаган. Аксинча, Темурнинг аввалги давр ва кейинги давр, яъни унинг ворислари даври яхши маълум."¹

Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига онд тўпламларнинг, шу жумладан бизнинг давримизда яратилганларининг (Хукем, Манц, Ру ва бошқаларнинг асарлари) аҳамиятини қайд қила туриб, шу нарсани эътироф қилиш лозимки, шу пайтгача, бор манба ва адабиётлардан унумли фойдаланилган ҳолда яратилган Темур ва унинг ҳақида ёзилган чуқур, ҳар томонлама тадқиқ қилинган капитал монографик асарга эга эмасмиз.

Демак, ҳозирги кунда ҳам В.В. Бартольднинг қуйидаги сўзлари эскиргани йўқ: "Темур подшолиги даврининг тарихий аҳамиятига қарамасдан, бу даврга онд ёзма манбалар ва моддий ёдгорликларнинг кўплигига қарамай, ҳанузгача на туркий, на овруполиклар тилида Темур ҳақида етук монографик асар яратилмади".²

Маломатлар бўлсинким, Темурнинг ватани, у тузган давлатнинг ҳудуди бўлган Ўрта Осиёда ҳозиргача чуқур асосда тадқиқ қилинган, ёки бўлмаса кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган илмий-оммабоп руҳдаги, улуг соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган асар яратишга уринилгани йўқ.

Бу борада, яъни Темур ҳақида китоб яратишда, ўз даврида В.В. Бартольд томонидан тузилган ва ҳозиргача нашр этилмаган Туркистондаги давлатчилик тарихига онд дастур қўл келиши мумкин, китобнинг учинчи бўлими Темурга бағишланган бўлиб, айрим жойларидан парчалар келтирамиз: "Темур. Туркистон Темур даврида. "Сарбадорлар" ҳаракати. 1369 йилдаги қурултой. Темурнинг босқинчилик урушлари ва уларнинг аҳамияти. Мамлакат иқтисодий кучлари, маданияти ва санъати ривож. Савдо, қарвон йўллари ва ирригация соҳасидаги гамхўрлик. Темурнинг салтанатни бошқариш шакллари ривожлантириши. Давлат

1. Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. Часть II, М., 1953, с. 664.

2. Бартольд В.В. Состояние и задачи изучения истории турецких народностей // Сочинения, Том V, М., 1968, с. 464; Ср. также с его указанием на то, что "строгое научное исследование о Тимуре и его эпохе до сих пор нет" (Бартольд В.В. Тимур // Энциклопедический словарь "Брокгауз-Ефрон", Том XXXIII, 1901, с. 197).

ҳокимияти тузилишига ижтимоӣ шартларнинг таъсири. Рухонийлар ва савдогарларнинг роли. Қишлоқ қатламлари (Деҳқонлар).¹

Ўйлаймизки, юқоридаги чизги асосида яратилган Темур ҳақидаги асар, унинг шахсини бўрттирмай ва камайтирмай, объектив ёритишга хизмат қилар эди. Темурнинг ишлари ва фаолияти ҳеч қандай бўяб кўрсатишларга муҳтож эмас.

Темур ҳақида ҳаққоний асар яратишдек муборақ ишларга, Ўзбекистон олимлари ва ёзувчилари тезроқ киришади, деган умиддамиз.

“Улугбек... адолатли, қудратли ва мурувватли шох—олим бўлган эди. У олимликнинг юқори даражасига эришди ҳамда нарсаларнинг моҳиятини чуқур англай олди... Геометрияда у Евклид, астрономияда Птолемей каби эди”

Давлатшоҳ Самарқандий

VI. УЛУГБЕК ТАРЖИМАИ ҲОЛИ ВА УНИНГ ИЛМУ ФАНДАГИ САФДОШЛАРИНИ УРГАНИШ БЎЙИЧА МАЊБАЛАР

✓ Темур Кўрагоннинг невараси ва Шоҳруҳнинг ўғли бўлган Муҳаммад Тарағай (Улугбек)² 796 ҳижрий йилнинг 19 жумодул-аввал милодий 1394 йилнинг 22 март куни Султония шаҳрида таваллуд топди. У 1409 йили Шоҳруҳнинг тўнгич ўғли сифатида отаси тарафидан Самарқанд ҳокими этиб тайинланди. Улугбек бошқаруви даврида бу шаҳар йирик маданият марказига айланади. Улугбек Шоҳруҳ вафотидан сўнг (1447 йилнинг март ойида) салтанат тахтига ўтиради, лекин 2 йил 8 ой ўтмасданоқ ўз ўғли Абдуллатиф кўрсатмаси билан ўлдирилади. ✓

Улугбек ҳақидаги энг қисқа биографик маълумот шундан иборат. Лекин бу қисқа қуруқ сатрлар ортида жаҳон тарихига таниқли давлат арбоби, табиат фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган машҳур астроном, юлдузлар жадвали (“Улугбек Зичи”) муаллифи сифатида номи дунёга машҳур Самарқанд расадхонаси қурувчиси бўлган кишининг улкан ва мураккаб ҳаёти турибди.

Табийки, сўз Улугбек шахси ҳақида борар экан, бизнинг фикримиз авваламбор унинг замондошларининг, фандаги сафдошларининг ёки ҳеч бўлмаса, унинг вафотидан оз вақт ўтган сўнг ёзган муаллифларнинг бизгача етиб келган гувоҳликларига қаратилади.

1. Туманович Н.Н. Описание архива В.В. Бартольда. М., 1976, с. 244.

2. Муҳаммад Тарағай исми “ҳали Темур ҳаётлик пайтидаёқ Улугбек номи билан алмашиб бўлганди, бег ёхуд бек атамаси Темур давлатидаги турк халқлари томонида форсларнинг “амир” атамаси ўрнида қўлланган. “Энди нима учун Темурга тааллуқли исмининг Шоҳруҳнинг катта ўғлига берилиши ва ёшлигидаёқ шу исми олиши хусусида маълумотга эга эмасмиз” (Бартольд В.В. Сочинения, том II, часть 2, М., 1964, с. 64).

Афсуски, худди шундай гувоҳликларни ўз ичига олган манбалар кам сонли, бунинг устига тўлиқ эмас. Тарихнавислик фани мазкур даврда содир бўлган барча воқеаларни акс эттирувчи асарларни қолдирмаган. Улар бўлган бўлса ҳам, ҳозирча фанга маълум эмас. Улуғбек ҳаёти ва у қурган расадхона ҳақидаги ўша давр майда тафсилотлари шунинг учун ҳам жуда қадрлидир.

Шу асарлардан энг дастлабкиси Шамсуддин Али ибн Жамолулислом (1399-1403 йилларда ёзилган)нинг “Темурнинг Ҳиндистонга қилган юришлари кундалиги” солномасидир. Унда Ҳиндистон юриши даврида Улуғбекнинг ўз бобоси Темурни Самарқанддан Кобулгача кузатиб борганлиги қайд этилади.¹ Шунингдек, айни хабарлар Темур амри билан ёзилган Низомиддин Шомий (1401-1402 йиллар)нинг “Зафарнома” асарида ҳам келтирилади.² Шохобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ал-Ҳавофий (яна Ҳофизни Аbru номи билан машҳур)нинг “Зубдат ут-таворих” номли тарихий асари XV аср 20-йилларининг иккинчи ярмида ёзилган. Унда Темур ва Шохруҳ бошқаруви даврида Улуғбек ҳаёти ҳақида хабарлар берилади.³ XV аср бошида ёзилган Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи ахбар Теймур”⁴ асари ҳам Улуғбек ҳақида баъзи маълумотларни ўз ичига олади.⁵ Темур саройи тарихнависи Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида эса Улуғбек номи 1404 йилдан то 1411 йилгача бўлган воқеаларни тавсиф этиш даврида бир неча марта эслатиб ўтилади.⁶

Улуғбек даврига яқин бўлган қимматли асарлардан яна бири Камолиддин Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матляъ ус-саъдайн” солномасидир.⁷ Бу асар Самарқандда 1468-1471 йилларда ёзилган. Ўз даврида Абдураззоқ ишлаб турган обсерваторияга ташриф буюрган. Биз у туфайлигина обсерватория биноси баланд ва доиравий шаклда бўлганлиги, унинг ичида доирали осмон куббаси, 7 ҳаракатдаги юлдузлар тасвирланган ажойиб расм ва чизмалар бўлганлигини биламиз.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Улуғбекни нафис адабиёт билан шугулланган давлат арбоби сифатида тасвирлайди. Алишер Навоий ишорати билан ёзилган Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида Улуғбек билан биргаликда Темур

1. Собрание восточных рукописей Института востоковедения АН УССР (СВР), Том I, Ташкент, 1952, с. 55.

2. Tauer F. Histoire des conquest de Tamerlan intitulee Zafar-nama par Nisamaddin Sami. -Praha, 1937, S. 170-171.

3. СВР, VI, 1963, С. 17-22; A persian Embassy to China an extract from Zubdatu'l Tawarikh of Hafiz Abri. -Lahore, 1934 (подробнее см. в нашей работе, посвященной историографии Тимура и в указателях источников и литературе по Тимуру и Улуғбеку). Hafiz-i Abri Chronique des Rois Mongols en Iran. Texte persian ed. et trad. par. K. Bayani, T. 1-2, Tehran, 1938.

4. Китоб аджа'иб ал-мақдур фи ахбари Тимур ли-л-фадли-л-адби-л-хамли-л-ариби ваҳиди асрихи ва фариди даҳрихи ак-да-л-кадат Шихаб-ад-дин Ахмад ибн Мухаммад ибн Абдаллах ад-Димишки Ал-Ансари ал-ма'руф Ибн Арабшах. -Ал-Кахира, 1305 (Каир, 1887-1888).

5. Кўлэзма турли даврларда араб тилида, шунингдек тўлиқ ва қисман турк, француз ва рус тилларида чоп этилган.

6. Бу ҳақда қаранг: Тагирджанов А. Т. Описание тиджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки Ленинградского государственного университета, I, История, биография, география. Л., 1962, с. 119-126.

7. Абдураззоқ Самарқандий. Матляъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн. (Форсчадан таржима, муҳаддима ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники) Тошкент, 1969.

ва унинг авлодлари тўғрисида маълумотлар бор.¹ Ундаги муҳим хабарлар қаторига расадхона қурилиши ва ободонлаштирилувида Улугбекнинг сафдошлари қатнашганлигини киритишимиз мумкин. Бу бино “аниклик ва ижтиҳод иля қисқа вақт ичида қуриб битирилди”

Улугбек ва унинг замондошлари ҳақидаги маълумотларни унинг даҳшатли ўлимидан 40 йил сўнг тасниф этилган Давлатшоҳнинг “Тазкират уш-шуаро” (892 хижрий/1486-87 милодий йил) номи машҳур баёзида учратишимиз мумкин.²

“Улугбек,—деб кўрсатади Давлатшоҳ,—олимлиқнинг юқори даражасига кўтарилди...Икки шохли Искандар Зулқарнайн давридан ҳозиргача ҳокимият бошида Улугбек сингари подшоҳ-олим бўлмаган. У... расадхонага асос солди... бошқа олимлар, жумладан илм аҳли ва фозиллар шухрати Қозизода Румий ва Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид Коший билан биргаликда Расадхона қурилишини тугатди ҳамда “Султон зижи”ни ёзиб тугатди. Улугбек бошқариш ва суд ишларида таҳсинга сазовор қондаларга риоя қилар эди”

Ғиёсиддин Кошийнинг ўз отасига Самарқанддан Кошонга ёзган хатининг тўлиқ таржимасини келтириш мумкин. Мазкур хатда Улугбек, унинг ходимлари, Самарқанд расадхонасини қуриш ва жиҳозлаш ҳақида қимматли хабарлар зикр этилган.³

Теурийлар сулоласидан чиққан давлат арбоби, шоир ва адиб Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома”сида Улугбек Мирзо қурган бинолар қаторида расадхонани атаб, унинг уч қаватли бўлганлиги ҳақида қимматли маълумот қолдирган.⁴

Улугбек даври эпиграфик обидалари қаторидан 1425 йилда Илон ўтди дарасида битилган ёдгорлик тош ёзувини қайс этишимиз лозим. Ушбу ёдгорликда Улугбек ўзи олиб борган ҳарбий ҳаракатлари муносабати билан “Улуғ султон, дунё халқлари салтанатларини забт этувчи, Аллоҳ таолланинг ердаги кўланкаси” сифатида тавсифланади.⁵

XVI аср қўлёзма асарлари ичида, Бобур маълумотларидан тапқари, Улугбек ҳақидаги хабарларни Зайнуддин Восифийнинг (1517-1539) “Бадоӣё ул-вақоӣё”, Муҳаммад ал-Балхийнинг (1575 йил) “Нодир хабарлар мажмуъаси”, Аҳмад ибн Али ал-Балхийнинг “Халқ хотирасидаги ҳикматлар хазинаси”, номаълум муаллифнинг “Ажойиб ал-акбар”, Ҳофиз Танишнинг (1584 йил) “Шарафнома-ӣн шохӣй”, Амин Аҳмад Розийнинг (1593 йил) “Ҳафт иқлим”, ал-Ҳасаний ал-Маждийнинг (1595 йил)

1. СВР, 9101 қўлёзма. Навоӣй Улугбекни олим сифатида ҳам улуғлаган.

2. Dawlatschah de Sacuv Silrestre Histoire des Poetes par Douletschah ben-Alaeddoulet algari al Samarkandi. Manuscrits Persans de la Bibliotheque du Roi...Notices et extrais, t.IV, An.7, 1798; Dawlatschah. The Tadhkirat-u'sh-Shuara (“Memoirs of the Poets”) of Dawlatshah din, Ala'ud-Dawla Bakhtishah al-Ghazi of Samarkandi. Ed. in the original Persian with prefaces and indices by E.G. Browne, London-Leide, 1901.

3. Ушбу хатнинг турли тиллардаги нашрлари хусусида қаранг: Юсупова Д.Ю. Письмо Гийас ад-дина Каши к своему отцу из Самарканда в Кашан. В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 37-64.

4. “Бобурнома”, Тошкент, 1989, 45 б.

5. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. -СПб., 1870, с. IX, 26.

“Мажмуъалар нақши” ва бошқа асарларда учратамиз. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасидаги шу каби қўлёзма асарлар тавсифини А. Носиров бажардилар.¹

Шуни айтиш жоизки, Улуғбек номи ва у бажарган ишлар кейинги авлодлар хотирасида бардаб бўлганлиги сабабли, улар кейинги асрларда битилган асарларда ҳам такроран зикр этиладилар. Бу ерда кўп сонли мисолдан бирини келтирсак етарлидир. Шох Махмуд Чуроснинг (1676-1677 йиллар атрофи) тарихида шу сўзларни ўқиймиз: “Абдуллатиф Мирзо Самарқанд яқинидан оқиб ўтувчи Сўх дарёси бўйида олим, одил подшоҳ, расадхона асосини қурган Султон Шохрух ўгли Улуғбек Мирзони шаҳид даражасига кўтарди”, яъни ўлдиртирди.²

Улуғбек ўзбек шоири Лутфий (1366-1466) ва у каби Чигатой доирасига тегишли бўлган шоирлар ижодида “билим таратувчи подшоҳ” сифатида талқин этилади.³

Улуғбекнинг расадхона барпо этиши, унда “Зиж”нинг тузилиши ҳақидаги маълумотларни Абдуллоҳ Кобулийнинг (1601 йил) “Мажмаъ ут-таворих”, Косон аш-Шерозийнинг (1610 йил) “Мунтахаб ут-таворих”, Сунжан Рай Мунший (1695 йил) “Солномалар йигиндиси” ва бошқа кўп асарларда учратамиз.⁴

XVII аср муаллифи Саййид Роқим “Тарихи Саййид Роқим”да расадхона битмай туриб вафот этган, уни қуришда қатнашган астрономларни санаб ўтади.⁵

Тарихнавислик қончаларига биноан XVIII-XIX асрларда ёзилган шарқ қўлёзмалари саҳифаларида сочилиб ётган Улуғбек ҳақидаги тўпланган у ёки бу маълумотларни ҳисобга олмасдан бўлмайди. Лекин Улуғбек ўчмас хотираси кўрсаткичи сифатида маълум қимматга эга бўлган бу очик билвосита маълумотлар барибир манба қаторига ўтмайди.

Улуғбекнинг ўзи ҳам китоблар, ҳаттоки шеърлар ёзганлиги ҳақида муҳим маълумотлар бор. Бу асарларнинг кўплари бизгача етиб келган. Улуғбек томонидан ёзилган бўлса керак, деб тахмин қилинадиганлардан бири “Тарихи арбаъ улус” (Тўрт улус тарихи) дир.⁶ “Тарихи арбаъ улус” Шимолий Хитойдан то Ироқгача чингизийлар қурган мамлакатлар тарихи ҳақидаги асар. Бу муаллифи тўлиқ маълум бўлмаган асар ривоятлар ва бошқа манбалар асосида Чингизхон авлодлари шажарасини ва шу билан бир қаторда Ўрта Осиё дёрида бўлиб ўтган воқеаларни буюк истилоҳчи ўлимидан XV асргача бўлган давргача баён этади.

Мазкур асарнинг форс тилидаги тўлиқ матни ҳозиргача топилгани йўқ, лекин унинг Улуғбек асари эканлиги ҳақида гувоҳликлар кўп сонлидир. Хонцамир, Мирза

1. Насыров Абдулла. Указатель литературы (источников) о жизни и деятельности Улугбека. - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, с.362-377.

2. Шах Махмуд ибн Мирза Фазул Чурас. Хроника. Перевод О.Ф. Акимовича. М., 1976, с. 158, 226.

3. Валидов А.З. Джагатайский поэт Лутфий и его диван (сборник стихотворений). - Казань, 1914.

4. Насыров Абдулла. Указатель литературы... с. 369, 372-373.

5. Шишкин В.А. Обсерватория Улугбека и её исследование/Труды Института истории и археологии АН УзССР, Том V, Обсерватория Улугбека, Ташкент, 1953, с. 88-89.; Абу Тохир Хожа Самария, Ташкент, 1991, 25 б.

6. Ёхуд “Улуси арбаъ Чингизий” (Чингизхоннинг тўрт улуси), ушбу асарнинг Британия музейидаги нусхаси инглиз тилига таржима қилиниб, Майлс томонидан “Шажарат ул-атрақ” номда нашр этилган.

Муҳаммад Хайдар, Махмуд ибн Вали ва бошқа ўрта асрлик муаллифлар бу асардан кенг фойдаланишган, ундан мисоллар келтирганлар. Кейинги давр тадқиқотчиларининг фикрича, “Тарихи арбаъ улус” Улуғбекнинг ўзи бўлмаган тақдирда ҳам, аниқ унинг бошчилиги ва бевосита иштирокида ёзилган.¹ Ҳар қандай шароитда, номи зикр этилган асар Улуғбекнинг ҳар тарафлама ривожланган, қобилиятли олим эканлигини исботлайди. ✓

Улуғбек сафдошлари ижоди ҳақида гапирилганда, Қозизода Румийнинг “Бир градус синусини аниқлаш ҳақида рисола”си биринчи гада эслатилар эди.² Лекин маълум бўлишича, бу асар ҳам Улуғбек қаламига мансуб экан.³

Маълумки, Улуғбек юксак маданиятли киши бўлган. У ўз тили туркий (чигатой, эски ўзбек) тилидан ташқари, араб ва форс тилларини яхши билган. У шеърлар ҳам ёзиб турган. Афсуски бу шеърларнинг матнлари сўнгги даврларгача номаълум бўлиб қолаётир. Фақатгина биргина бизнинг давримизга яқин замонда яшаган шоир унинг шеърларидан намуна келтиради.

Шуниси диққатга сазоворки, Улуғбекнинг буюк замондошлари адиблар Мавлоно Саккокӣ ва Мавлоно Лутфӣ, Мирзонинг шоирлик маҳоратини юқори баҳолаганлар. Эҳтимол, Улуғбек ўз шеърларини бирор таҳаллус, мумкинки Дурбек номи билан битган. Лекин бу эҳтимол далилларни талаб этади.⁴

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, Улуғбек ўз машҳур бобоси Амир Темурга ҳурмат ва эъзоз ҳисси билан қараган. Масалан, Темур вафотидан сўнг унинг номи теурийлар зарб этган тангалардан ўчиб кетади. В.В. Бартольд қайт этишича, фақат Улуғбеккина сулола асосчиси хотирасига содиқ қолади. Биз Улуғбек чиқарган тангалардан шу сўзларни ўқиймиз: “Амир Гўрогон ҳимматидин Улуғбек Гўрогон-сўзиниз”⁵.

“Улуғбекда, ўзининг бадий ва илмий кизиқишларига қарамасдан туркийлик ҳисси ўта кучли бўлиб, шунинг учун Темур даври ҳарбий-сиёсий анъаналарини кўз қорачиғидай асраган”, деган академик В.В. Бартольднинг сўзларини эслашимиз жоиз.⁶ Теурийларнинг илк даврига тегишли бўлган манбаларда айтилишича, Улуғбек Амир Теуурнинг сеvimли невараси бўлган. Ҳикоя қилишларича, Амир Теуур Дамашқни забт этиб Самарқандга қайтгач, Теуур куйидаги сўзларни қиличга ёздириб, уни Улуғбекка ҳадя қилади: “Ушбу қилич меники эди, энди шу дақиқада уни сеvimли Улуғбек Баҳодирга ҳадя қилдим. У менинг салтанатимнинг куч-қуввати бўлади. Умидим—у ҳам мен каби шу қиличдан фойдаланади. Мен бу фоний дунёда истаганимни ўринладим! У ҳам шунга етишсин.”⁷ ✓

1. Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии... с. 118-120.

2. Бартольд В.В. Монеты Улуғбека. -ИГАИМК. Т.П, Петроград, 1922, с. 190-192. (Сочинения, Т.IV, М., 1966. с. 362-364; тажже: Сочинения, Т.V, М., 1968, с. 180).

3. Гўрагон-мўгулча “куёв” дегани, Амир Теуур Чингизхон хонадонига куёв бўлгани боис шу номни олган ва шу номни авлодларига ҳам мерос қолдирган. (Бартольд В.В. Сочинения, Том V, М., с. 180).

4. Бартольд В.В. Мир Али-Шир и политическая жизнь. В кн.: Мир Али-Шир. Сборник к пятисотлетию со дня рождения. -Л., 1928 (Бартольд В.В. Сочинения, Том II, Часть 2, М., 1964, с. 199).

5. Тождиян ал-Салмоний, Боку, 1991, 13 б.

Ва ниҳоят, Улугбек шахсини ва унинг даврини тушунишда манбалар ичида унинг фандаги яқин сафдошларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги, уларнинг астрономик асарлари ҳақидаги шарҳ қўлёзмаларидаги маълумотлар катта ўрин тутadi.

Улугбекнинг бебаҳо хизматлари қаторига Самарқанд обсерваториясида ишлаш учун йирик астроном ва математикларни у томонидан таклиф этилиши; уларнинг сермахсул фаолияти учун барча шароитларнинг яратилишини келтиришимиз мумкин. Самарқанд астрономик мактабининг дунё фанига қўшган улкан ҳиссасини, унинг иш натижаларини илмий баҳолаш учун Улугбек устозлари, сафдошлари ва ўқувчиларининг улушини ҳисобга олмасдан белгилаш мумкин эмас. Шу сабабдан уларнинг ҳаёти, илмий фаолиятини ўрганиш, улар қолдирган илмий меросни нашр этишга бўлган қизиқиш каттадир. Бизнинг кунларда Улугбек сафдошлари астроном ва математикларнинг асарларини ёритувчи махсус адабиёт мавжуддир.¹ Улугбек замондошлари ичидан “Ўз даври Афлотуни” Салоҳиддин Муса ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Қозизода Румий (1360-1437). Ғиёсиддин Жамшид Коший (1430- йил вафот этган), Алоуддин Али Ибн Муҳаммад Қушчи (1402-1474)ларни санаб ўтишимиз керак.²

Қозизода Румий, Коший, Али Қушчи ҳақида китоблар,³ уларнинг ўзларининг асарлари кўплаб нашр этилаётти.⁴ Масалан, Коший ўздан астрономик асбоблар ҳақида рисола қолдирган (1416 йил ёзилган). Бу китоб бевосита Самарқанд обсерваторияси билан боғлиқ бўлмаса ҳам, расадхона асбоб-ускуналарини тушунишда ёрдам беради.⁵

Бу асарлар “Улугбек Зихи” билан биргаликда Самарқанд астрономик мактаби дунё фани тарихида алоҳида ҳодиса эканлигини исботлайди. Барча тадқиқотчиларнинг исботлашича, Улугбек астрономия мактаби вакиллариининг илмий фикрлари умумжаҳон табиий фанларининг ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлган.⁶

1. Адабиётлар кўрсаткичига қаранг.

2. Ўша давр астроном олимлари ҳақида: Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Харазми до Улугбека и его школы (IX-XVI вв.). В кн.: Из истории эпохи Улугбека. -Ташкент, 1965, с. 100-172; Матвиевская Г.П. Математические и астрономические рукописи Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР. -В кн.: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, Ташкент, 1972, с. 169-200; Матвиевская Г.П., Талащев Х. Математические и астрономические рукописи учёных Средней Азии X-XVIII вв. -Ташкент, 1981, 148 с. и др.

3. Ар-Румий, Ал-Коший, Али Қушчи ҳақида қисқача маълумотлар: Матвиевская Г.П. К истории математики Средней Азии IX-XV вв., Ташкент, 1962, с. 72-76 (шу ерда Ўрта Осиё математикаси тарихига оид манбалар рўйхати берилган).

4. Ал-Қаши Джемшид Ғиёсиддин. Ключ арифметики. Трактат об окружности. Перевод Б.А. Розенфельда, под редакцией В.С. Сегала и А.П. Юшкевича. М., 1956; Али Қушчи. Астрономияга оид рисола И.М. Мўминов томонидан таҳрир этилган ва сўз боши, кириш мақола ёзилган. Т., 1968. (Айнан шу асар рус тилида А.У. Усмонов таржимасида, Самарқанд, 1970). Али Қушчи. Письма об астрономии. Введение и статья И.М. Мўминова. -Ташкент, 1968, 272 с.; Мўминов И.М. Избранные произведения, Том II, Ташкент, 1970, с. 198-204 ва ҳоказо.

5. Рисола матни В.В. Бартольднинг “Улугбек и его время” асарида берилган. Русча нашри: Шишкин В.А. Обсерватория Улугбека и её исследование. Труды института истории и археологии АН УзССР, Том V, Ташкент, 1953. с. 91-94. Шунингдек В.В. Бартольд нашр этмаган таржима мавжуд (Архив РАН, ф. 68. оп I л 53).

6. Мўминов И.М., Файзуллаев А.Ф. Естественно-научные идеи астрономо-математической школы Улугбека. -В кн.: Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане, Ташкент, 1977, с. 200-211.

VII. “УЛУҒБЕК ЗИЖИ” ШУҲРАТИНИНГ ОШИШИ ВА УНИНГ ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ ЖАҲОН ФАНИДА КЎПАЙИШИ

Улуғбек, унинг сафдошлари ва шогирдлари томонидан қурилган Самарқанд расадхонаси замонда яратилган машҳур “Улуғбек Зиж”, аниқроғи “Зиж Кўрагоний” (Кўрагоннинг янги астрономик жадвали) жаҳон фанига кўшилган бебаҳо хиссадир. Улуғбек даврида фалакиёт фани билан қизиқадиганлар кўп бўлиб, улар томонидан кўплаб астрономияга оид жадваллар тузилган эди. Масалан, Улуғбекнинг бўлғуси сафдоши Ғиёсиддин Жамшиднинг “Зиж Ҳаконий”ида у ўзидан олдин тузилган Насриддин Тусийнинг “Зиж Илхоний”сидаги маълумотларни ўзгартириб, маҳаллий, яъни Самарқанд кенглигига мослаштирамоқчи бўлди. Улуғбекнинг машҳур юлдузлар жадвали яна қуйидаги номларда юритилади: “Зиж Султоний”, “Зиж Гурогоний”, “Улуғбекнинг астрономияга оид жадваллари”, “Султон-Кўрагонийнинг астрономик жадваллари”, “Султоннинг янги астрономик жадваллари” ва бошқалар.¹

Вақт ўтиши билан, “Улуғбек Зиж” бутун дунёга таралиб ва тан олинди, “Улуғбек тарихнавислиги”нинг асосий ҳамда бўлинмас қисмига айлана борди. Табиийки у аввало Шарқ мамлакатларида, сўнг Ғарб давлатларида кенг тарқалди.

Маълумки, Улуғбек ва ундан кейинги даврда Шарқ билан Ғарб ўртасида кенг ва барқарор доимий алоқалар, шу жумладан тарихий-маданий боғланишлар ўрнатилмаган эди. Шунинг учун бўлса керак Улуғбекнинг ва сафдошларининг ажойиб астрономик асарлари ҳақидаги хабар дарров Ғарбий Оврупо мамлакатларига етгани йўқ. Шунинг учун мазкур мамлакатлардаги илм аҳли “Улуғбек Зиж”ни илмий ҳамда амалий аҳамиятини муносиб баҳолаб, унинг астрономик билимлар ривожига роли ва фахрий ўрнини аниқлагунча маълум вақт керак эди.

Ғарб олимларининг одиллигига тан бериш керак. Улар Самарқанд расадхонасидаги кузатишлар асосида вужудга келган “Улуғбек Зиж” асари билан танишганларидан сўнг Улуғбек ва унинг мактабининг жуда катта хизматларини эътироф этдилар.

Улуғбекнинг юлдузлар жадвалига оид биринчи нашрлар Ғарбий Оврупода XVII асрнинг ўрталарида пайдо бўлди.

Биринчи Улуғбек асарларига боғлиқ нашрлар машҳур Оксфорд дорилфунининг астрономия профессори Жон Гривс (Иоганн Гравийус) номи билан боғлиқ. 1643 йидаёқ унинг томонидан Улуғбек юлдузлар жадвалига оид тадқиқот ёзилган эди. Лекин бу асар нашр қилинмай қолди. Гривс 1648 йили жадвалнинг бир қисмини (98 юлдузлар ҳолатини) нашрга тайёрлади, бу асар ундан сўнг юқоридаги дорилфунун профессори Брайнбриж томонидан нашр қилинди.² Шу 1648 йилнинг ўзида “Улуғбек Зиж”нинг географияга оид қисми Жон Гривснинг шарҳи билан босмадан

1. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том I, Ташкент, 1952, с. 288 и др.

2. *Tabulae integræ Congitudinis et latitudinis stellarum fixarum Juxta Ulug Beigi observationes; Canicularia... quibus accesserunt, insigniorum aliquot Stellarum Longitudinis vet Latitudines ex astronomicis observationes Ulug Beigi, nunc primum a I. Gravio publicatae... Oxoniae, 1648.* “Canicularia” см.; *Quibus accesserunt, Insigniorum aliquot Stellarum Longitudines, et Latitudines. Ex astronomites observationibus Ulug Beigi, Tamerlani Magri nepotis. -Oxoniae, 1648: The first edition of extracts from “Zij Ulug Beg”. Prepared by J. Greaves, Oxford, 1648.*

чикди.¹ Яна шу олим томонидан 1650 йилда Лондонда “Хронология” номи билан “Улутбек Зижги”га ёзилган сўз бошининг биринчи қисми чоп этилди.² 1665 йилда Оксфорд кутубхонасидаги қўлёзмаларни сақловчи олим, шарқшунос Томас Хайд (1636-1703) “Улутбек кузатишлари орқали аниқланган ҳаракатсиз юлдузларнинг узунлиги ва кенлигига оид жадвал” номи ишни тайёрлади ҳамда латин ва форс тилларида чоп этди.³

Оксфорддаги нашрлар Фарбий Оврупо олимлари томонидан Улутбек илмий меросини ўрганиш ва омма ўртасида тарқатишга қаратилган муҳим бошланғич босқич бўлди. Бу ҳодиса “Улутбек Зижги” “Альмагест”да милодий II асрда нашр қилинган Гиппарх-Птолемей жадвалидан сўнг иккинчи бўлиб тарихга кирган илмий кашфиёт эканлигини яна бир бор тасдиқлади.

Оксфорд кутубхоналаридаги асарлар орасида олис Самарқанддаги астрономларнинг қўлёзмалари бўлишини қуйидагича тушунтириш мумкин: чамаси бу қўлёзмаларни, жумладан “Улутбек Зижги”ни Истанбулга Али Қушчи томонидан келтирилган бўлса керак. Али Қушчи кейинчалик Ойё Сўфия масжидидаги Олий мусулмон мактабини бошқарди. Жон Гривс ўзининг саёҳатлари чоғида Истанбулда ҳам бўлиб, шарқ қўлёзмаларини тўплаб юрган, эҳтимол шуларнинг орасида “Улутбек Зижги” ҳам бўлгандир.⁴

Томас Хайднинг юкорида кўрсатилган асари чиққандан сўнг чорак аср ўтгач, 1690 йилда Гданьск шаҳрида машҳур поляк астрономи Ян Гевелийнинг латин тилида “Астрономия дарахчиси” номи асари чоп этилди. Бу асар муаллиф вафотида уч йил ўтгандан сўнг нашр этилди.⁵ Бу китобнинг ўзига хос томони шу эдики, муаллиф ўз асарида Улутбек жадвалининг маълумотларини Гевелий давритача маълум бўлган Птолемей, Тихо Браге, Ригчиоле, Гасс ҳамда Гевелийларнинг юлдузлар жадвалидаги маълумотлар билан таққослади.

Шу даврлардаёқ Улутбекнинг номи нақадар ҳурматланганлиги ҳамда тан олинганлигининг ёрқин далили сифатида қуйидаги мисолни келтиришимиз мумкин.

Ян Гевелий китобига ноширлар шу даврдаги жаҳонга донғи кетган астрономларнинг сиймоларини акс эттирган икки гравюрани киритдилар. Гравюраларнинг бирида, юмалоқ стол атрофида, Астрономия илоҳийси Урания

1. *Binae Tabulae Geographicae, una Nassir eddini Persae altera Ulug Beigi Tatar; Opera et Studio J. Gravii nunc primum publicatae et commentario ex Abulfeda aliisque Arabum Geographis illustratae*, Lugdum, Batavorum, 1648. 1711 йили Оксфордда “Зиж”нинг география қисми нашр этилди (1807 йили у Венада Д. Александриду таржимасида юнон тилида чиқди).

2. *Epochae celebriores, Astronomis, Historicis, Chronologis, Chataiorum, Syro-Graegorum, Arabum, Persarum, Chorasmiorum usitatae: Ex traditione Ulug Beigi...las primum publicavit recensuit et commentariis illustravit Joannes Gravius*. -Londoni, 1650.

3. *Tabulae longitudes et latitudinis stellarum fixarum ex observatione Ulugh Beighi, Tamerlane Magni Nepotis, regionum ultra Gihonum (Oxcum) principis. Ex tribus manusripts persicis, jam primum Luce (ac Latio) donavit, et commentariis illustravit, Tomas Hayde...*, Oxonii, 1665. “Зижги Кўрагоний”нинг янги нашри Томас Хайд асарларининг II жилдига киритилган ва у 1767 йилда Грегори Шарп томонидан чоп этилган. Учинчи нашри 1843 йили, тўртинчиси 1872 йилда Лондонда Франсис Бейли томонидан чиқарилган. (Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии..., с. 171-174).

4. Щеглов В.П. Распространение “Зидж Улутбек”..., с. 145-146.

5. Ян Гевелий. Атлас звездного неба. -Ташкент, 1968.

ҳайкалининг икки тарафида ўтирганлар сафида ўзбек Улуғбек ҳам бор. Бошқа ўтирган астрономлар поляк Гевелий, немис Гасс, юнон Птолемей, даниялик Тихо Браге, италиялик Риччиолилар эди. Иккинчи гравюрада Улуғбекнинг жаҳондаги ўн бир астрономлар—Александрия мактабининг астрономи юнон Тимохарисдан (милоддан аввалги III аср) то Гевелийгача—орасида тик турганлиги ифодаланган. Улуғбек кнѳасининг аниқ ишончли тасвири бўлмагани учун унинг расми ва кийган кийимлари мазкур гравюраларда шартли равишда берилган, яъни шарқона характерга эга эмас. Бу борада энг муҳими Улуғбекнинг жаҳонга донғи кетган астрономия фани арбобларининг орасидан ўзига муносиб ўринни олишидир. В.П. Шчегловнинг куйидаги сўзлари ҳам аҳамиятга молик: “юқоридаги гравюралар ўзига хос ажойиб символга эга, яъни фан олимлар ва халқларни ажратмасдан, аксинча бирлаштиради, уларнинг ҳаракатларини одамзотнинг тараққиѳига йўналтиради”.¹

Вақт ўтиши билан Улуғбек мероси борган сари фан солномасидан мустаҳкам ва кенг ўрин олабозлади. Ёркин мисол, “Улуғбек Зиж”нинг Птолемей, Тихо Браге ва бошқаларнинг жадваллари билан биргаликда 1725 йилда нашр қилинган Гринвич обсерваториясининг биринчи директори Д. Флейстиднинг “Осмон тарихи” китобига киритилишидир.²

1767 йилда юқорида номи зикр этилган Томас Хайднинг китоби асосида Г. Шарп Оксфордда Улуғбек жадвалини қайта нашр эттирди.

XIX асрнинг биринчи чорагида инглиз шарқшуноси Ж.Ж. Седийо (1777-1878) “Улуғбек Зиж”ни таржима қилди, лекин у нашр қилинмай қолди. Унинг ўғли Л.П.Е.А. Седийо (1808-1875 й) 1839-53 йилларда “Улуғбек Зиж”нинг муқаддимасини ва жадвалларнинг ўзини форс ва француз тилларида нашр қилди.³

Лондондаги “Қирол астрономик жамияти”нинг аъзоси Френсис Бейли Улуғбек ва бошқа астрономларнинг жадвалини 1843 йилда чиқарилган “Птолемей, Улуғбек, Тихо Браге, Галилей, Гевелий жадваллари” деб номланган ўз китобига киритди. Асарни ёзишга Жон Гривс ва Томас Хайш нашрларидан фойдаланилди, қўлѳзмаларга солиштирилди, китобда муаллифнинг каттагина сўз бошиси ҳам бор.⁴

Доктор Петерс 1881 йилда, Париждаги Миллий кутубхонада сақланаѳтган “Зиж”нинг учта форс тилидаги қўлѳзмасини солиштириш бўйича иш олиб бора бошлади ва қўлѳзмалардаги эскирган ва тушунилиши кийин сўзларга маъно

1. Шчеглов В.П. Вступительная статья... с. XVII.

2. Flamsteedus. Historia caelestis. V. III, part. 2, London, 1725 (бу китобга муаллифнинг ўзи тузган каталог ҳам кирган). XVIII аср бошида Гуржистонда ҳам “Улуғбек Зиж”га кўзичиш уйғонди ва шоҳ Ваҳтанг V нинг диққатини тортди.

3. L.P.E.A. Sedilliot. Tables astronomiques d'Oloug-Beg, fils de Schah-Rohk, fils de Tamerlang commentiecs et publiees avec la texte en regard, Tome I, Introduction, fascicule, Paris, 1839; Prolegomenes de Tables Astronomiques d'Oloug-Beg. Publiees avec et variantes, et precedes d'une introduction; par M. L. P. E. A. Sedilliot..., Tome I (texte), Paris, 1847, Tome II (Tranlation), Paris, 1853 (текст и перевод на французский язык предисловия к “Зидж Улуғбек”) Улуғбеку-астроному была посвящена и одна из глав книги Деламбра (Histoire de l'Astronomie du Mouen Age. -Paris, 1819).

4. The Catalogues of Ptolemy, Ulugh Beigh, Tycho Brahe, Halley, Hevelius. Deduced from the best Authorities. With various notes and corrections, and a Preface to each Catalogue... By Francis Baily, Esq. President of Society, Memoirs of the Royal Astronomical Society, vol. XIII, London, 1843 (тагин 1879 йили нашр этилди).

берадиган июҳли лугат (Глоссарий) тайёрлади. Бу ишни асримизнинг бошида Эдвард Болл Кнобел ниҳоясига етказди. У қўлёзманинг 22 нусхаси устида иш олиб бориб, китобга муфассал кириш сўзи ёзди.¹ Бу даврга келганда жаҳондаги кутубхоналарда “Улугбек Зиж”нинг кўп нусхалари йиғилган бўлиб, улар Шарқ мамлакатларида турли даврларда ёзилган эди. Шулардан энг дастлабкиси XV асрга оид эди.

Юқорида айтганларимизга яна шу нарсани қўшишимиз лозимки, улут олим тўғрисидаги фундаментал ишлардан бўлак “Улугбекшунослик” библиографиясига унинг фаолиятининг, илмий меросининг турли жабдаларига бағишланган беҳисоб нашрлар киради.²

Хулоса қилиб шунни айтишимиз лозимки, XX аср бошларидаёқ Улугбекнинг номи ва асарлари жаҳонга машҳур ва манзур бўлди.

Россияга “Улугбек Зиж” ҳақидаги асосий хабарлар Ғарбий Оврурога қараганда кечроқ етди. Аммо лекин, 1739 йил 25 июнидаёқ Петербургда Фанлар академиясининг мажлисида астроном Ж.Н. Делиль (1688-1768) “Улугбекнинг астрономик жадвалларининг бир форс тилидаги қўлёзмаси тўғрисида” номли илмий ахборот билан чиқди.³ Ўз вақтида чоп этилмаган мазкур қўлёзмалар тарихнавислар назаридан четда қолди, фақат бизнинг кунлардаги тадқиқотчиларнинг эътиборини ўзига жалб қилди. Делильнинг бу қўлёзмасининг дастхати француз тилида битилган.⁴ Париждан таклиф қилинган Делиль Петербург расадхонасининг асосчиси бўлиб, араб ва форс тилларини билган, Улугбек ва унинг мактаби билан чуқур қизикқан.

Диққатга сазовор томони шуки, Делиль Улугбекнинг “Зиж”лари устида ишлаш даврида ўзига кўнгилли ёрдамчилар топиб олди, улар қаторида шу даврда Петербургда яшаган Грузия подшоиси Вахтанг V, унинг ўғиллари Бакар ва Вахушти, ҳамда Вахтангнинг мирзоси М. Кавкасидзе бор эди. Уларнинг биргаликдаги сўй-ҳаракатлари билан “Зиж” грузин тилига ўгирилган.⁵

Делильнинг ташаббуси билан Олмониядан Петербурга таклиф этилган ва ташқи ишлар коллегиясига таржимон қилиб олинган йирик шарқшунос олим Г.Я. Кер (1692-1740) коллегия ҳужжатхонасидан Улугбек “Зиж”нинг бирқанча қўлёзмаларини топди. Уларни қиёсий таҳлил этиш натижасида олим “Зиж”нинг тўлиқ танқидий матнини тузди ва латин тилига ўтира бошлади. Бу ишда Делиль жадвалдан ўрин олган бир қатор хатоларни тузатиш билан Керга муҳим ёрдам берди.⁶

1. Ulug Beg's Catalogue of Stars. Revised from all Persian Manuscripts existing in Great Britain, with a Vocabulary of Persian and Arabic words By Edward Bali Knobel. -Washington. 1917.

2. J.T. Zenker. Bibliotheca orientalis. Manuel de Bibliographie Oriental, Leipzig, I, 1846, p. 130-138, II, p. 70-77; Bibliographie General de l'Astronomie, par C. Houzeau, Tome I, Bruxelles, 1889 ҳамда кейинги кўрсаткичлар.

3. Ленинградское отделение Архива АН СССР. Ф.1, оп. 35, д. 2, Л., 1-13.

4. Невская Н.И. Забытый перевод “Зиджа” Улугбека. -В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека, Ташкент, 1979, с. 110-129.

5. Орбели Р.Р. “Зидж” Улугбека на грузинском языке//Доклады АН УзССР, Ташкент, 1971, №2, с. 3-4.

6. Невская Н.И. Указ. соч., с. 113; Здесь же перевод на русский язык текста выступления Делиля 25 июня 1739 г. (с. 115-124).

Фанлар академиясининг юқорида айтиб ўтилган мажлисида Делилдан кейин сўзга чиққан Кер “бажарган ишларни ўқиб беришдан тапқари Академияга лотинча сўзбошини такдим этди.”¹ Шуниси диққатга сазоворки, мажлисида Академиянинг кўплаб буюк олимлари: математиклар, астрономлар, физиклар, тарихчилар ва бошқалар иштирок этарди ва ана шундай нуфузли анжуманда Делил Улуғбекка юксак баҳо берди.

“Буюк астрономлар орасида энг замонавийси. Ўзи ўта қудратли князь (Темур ва Шохруҳдан кейин—Б.А.) бўлган сабабли астрономияни ривожлантиришга киролларга хос сарф-харажат қила оларди. У Самарқандда... айтишларича, бутун дунёда тенги бўлмаган мактаб яратишни буюрди. Унинг маблағи билан таъминланувчи бу мактабда юздан зиёд олим фақат илмий тадқиқотлар билан шуғулланган.”²

1790 йили Улуғбекнинг номи “Тарихий лугат” дан, кейин эса шарқшунос И. Н. Березин нашр этаётган “Рус энциклопедик лугати”нинг (1873) “Энциклопедик лексикон”идан (1835) ўрин олди ва ҳоказо.

Ўрни келганда таъкидлаб ўтиш керакки, илм-фан оламида “Улуғбек Зиж”га берилган юксак баҳо асрлар мобайнида ўзгармай қолаверди.

Бир нечагина мисол келтирайлик. “Улуғбек Зиж” устидаги ишлар 1444 йили яқунланган деб тахмин қилинади. Орадан бир неча ўн йил ўтгач, “Зиж”га ёзилган шарҳларнинг муаллифи Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Хусайн ал-Биржоний Улуғбекнинг жадваллари “яқин-йироқдаги барча олимлар орасида энг машҳури ҳисобланади”, деб таъкидлаб ўтади.³

Машҳур фаранг астрономи, математик ва физик, “осмон механикаси”нинг тадқиқотчиси Пьер Симон Лаплас (1749-1827) шундай деб ёзган: “у (Улуғбек) юлдуз-ли осмоннинг буюк кузатувчиси... (унинг) иши чиндан ҳам янгилик, ҳолбуки, биз шу пайтгача учратган барча ишлар Птолемейдан олинган, жуда бўлмаганда координаталарга нисбатан... (Улуғбекнинг) астрономик жадваллари эса Тихо Браге даврига қадар бўлган жадвалларнинг энг яхшисидир”.⁴

Кейинроқ яшаб ўтган бошқа бир фаранг тадқиқотчиси Улуғбекнинг юлдузлар жадвали “моҳиятига кўра олти аср мобайнидаги иккинчи жиқий жадвалдир, XV асрга қадар юлдузлар жадвалларининг муҳимлигини фақатгина иккита астроном-Гиппарх билан Улуғбек тушуна олди”, деб таъкидлайди.⁵

“Улуғбек ва яқин зорисларининг астрономик асарлари,— деб ёзади академик В.В. Бартольд,—муслмон астрономия фанининг энг сўнгги ютуғи сифатида тан олинади”.⁶

1. Протоколы заседаний конференций императорской Академии наук с 1725 по 1803 год. Том I (1725-1748). -СПб., 1897, с. 557.

2. Невская Н.И. Указ. соч., с. 120-121. Тагин: История отечественного востоковедения до середины XIX века. -М., 1990, с. 66.

3. Ахмедов А. О комментариях Абд-ал-Али Хусейна Бирджанди к “Зиджу Улуғбека”. -В кн.: Из истории науки эпохи Улуғбека. Ташкент, 1979, с. 69-109.

4. Laplace M.D. Precis de l’Histoire de l’Astronomie. -Paris, 1865 p. 69.

5. Bognet. Histoire de l’Astronomie. -Paris, 1925, p. 230. Peter C.M.F. and Knoble E.B. Ulug-beg’s Catalogue of Stars. -Washington, 1917, p.10.

6. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии// Бартольд В.В. Сочинения, Том V, М., 1968, с. 180.

Улугбек расадхонасининг фаолиятини ўрганган тадқиқотчиларнинг умумий хулосаси шундан иборатки, бу фаолиятнинг илдиэлари Шарқу Фарбдаги астрономик билимлар ривожининг энг дастлабки боскичларига бориб тақалади. Ўрта Осиёдан бориб Бағдодда ишлаган Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Марвазий ва бошқа олимлар унинг олис салафлари эди. Улугбек расадхонасида олиб борилган кузатишларнинг кўлами ва қурилмасининг оригиналлиги бўйича расадхона ўз давридаги астрономик билимларнинг энг сўнгги ютуғи бўлди.

Буниси ҳам майли. Улугбекнинг астрономия мактаби оламнинг гелиоцентрик манзарасини англаб етиш арафасида турган бўлсада, айна кезде исломнинг асл ақидаларига (эътиқоднинг жамки жихатларини тушунтириб берувчи тизимига) мослашишга ҳаракат қилди.

VIII. ЖАҲОН АДАБИЁТИДА “УЛУГБЕК, УНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ” МУАММОСИ

Гапни шу муаммонинг тарихидан бошлайдиган бўлсак бу борада академик В.В. Бартольднинг форс, турк, олмон ва инглиз тилларига таржима қилинган “Улугбек ва унинг даври” номли фундаментал ҳамда кенг миқёсда машҳур асари нафақат ватанимиз, балки жаҳон адабиётида биринчи ўринда туриши шак-шубҳасиздир.¹

Маълумки, 1908-1909 йиллари Самарқанда Улугбек расадхонасининг харобалари очилиши илмий ва кенг жамоатчиликда унинг ҳаёти ҳамда фаолиятига бўлган қизиқишни кучайтириб юборди. “Улугбек ва унинг даври” асари айнан ана шу қизиқиш ҳамда Ўрта Осиё (жумладан, теуурийлар) тарихига нисбатан азалий ва ўзгармас диққат-эътиборнинг уйғунлигидан келиб чиқиб яратилган, деб тахмин қилиш учун барча асос бор. Асар 1918 йилга келибгина чоп этилди, аммо 1913 йил октябридаёқ Бартольд Н.П. Остроумовга “Улугбек тўғрисидаги тарихий мақола учун материал” тўплаётганини маълум қилган, 1915 йил бошларида эса асар Фанлар академиясига тақдим қилинган.

Бу ўринда таъкидлаб ўтиш муҳимки, адабиётда узок вақтларгача Улугбек тўғрисида фақат олим сифатида ёзиб келинди, унинг астрономия соҳасида хизматлари кўрсатиб ўтилди, холос. Давлат арбоби ва сиёсий арбоб сифатидаги фаолиятига кам эътибор берилар, ҳарқалай, сиёсий фаолияти умумий тарада қисқача ёритиб ўтиларди, холос.

Академик В.В. Бартольднинг юксак савиядаги асари кўп жихатлардан ханузгача беқиёс бўлган ажойиб ва теран тадқиқоти масала тарихидаги шу камчиликни тўлдирди.² Унинг асосий фикрлари шак-шубҳасиздир. Улугбекнинг илм-фан йўлидаги хизматларини заррача камситмаган ҳолда Бартольд олим Улугбекнинг фаолиятини ҳукмдор Улугбекнинг фаолиятидан яққол ажратиб кўрсатди. Ўзининг ибораси билан айтганда, Улугбек тўғрисидаги “Хукмронлигининг биринчи йилиданок

1. Умяков И.И. Аннотированная библиография трудов академика В.В. Бартольда. -М., 1976, №№ 160, 266, 175, 304, 306.

2. Бартольд В.В. Улугбек и его время. -Записки Российской Академии наук, Серия VIII, Том XIII, №5. Пгр., 1918, 160 с. (также: Бартольд В.В. Сочинения, Том II, Часть 2, М., 1964, с. 25-196).

сиёсатдан юз ўгириб, бутун вақтини математика ва астрономияга совурган ҳаёлпараст олим”, сифатида вужудга келган тасаввурни ҳисобга олди.¹

Бундан ташқари В.В. Бартольд ҳаққоний равишда таъкидлаб ўтганидек, диний ва миллий тафовутлардан қатъий назар, умумбашарий тараққиёт гоёларини кўтариб чиққан тахтдаги аллома сифатида Улуғбек мусулмон оламида яккаю ягонадир.²

Шуниси айниқса муҳимки, Бартольднинг тадқиқоти, асосан Ўрта Осиё тарихи бўйича илк манбаларнинг маълумотлар негизида яратилган.³ У яна айрим воқеа-ҳодисаларнинг санасини ва тарихий-жугрофий характердаги маълумотларни аниқлаштириш билан ҳам қимматлидир.

Бартольд асарининг сермазмунлиги боблар номидан ҳам кўриниб турибди: “Улуғбекнинг ёшлиги”, “Улуғбек ҳукмдор сифатида”, “Улуғбек даврида Мовароуннахрнинг ички ишлари”, “Улуғбекнинг илмий фаолияти ва шахсий ҳаёти”, “Улуғбек ҳаётининг ниҳояси ва Туркистонда янги даврнинг бошланиши”, “Улуғбек ҳаёти саналарда”. Ушбу асарига Бартольд Мирхонднинг “Раъзат ус-сафо”сидан олинган арабча матни илова қилган.⁴

Муаллиф, шунингдек, Ўрта Осиёда XV асрда икки хил дунёқараш ўртасида борган кураш тўғрисидаги ўта муҳим масалани ҳам ёритади: булардан бирининг ваҳили Улуғбек, иккинчисиники–нақшбандия тариқатининг раҳнамоси Хўжа Аҳрор эди. Хўжа Аҳрорнинг диний нуфузи шу қадар улкан эдики, Улуғбекнинг ўлимидан сўнг “темурийларнинг ҳақиқий ва сохта авлодларидан” бўлган расмий ҳукмдорлар ортида турган ҳолда мамлакатни амалда ўз қўлига олди.

Бартольд Улуғбек ва унга сафдош олимлар туркий тилда гаплашсаларда, илмий асарларини форс ва араб тилларида ёзишганини ҳам таъкидлаб ўтади. “Улуғбек ўз асарида аниқ фанлар, нафакат маҳаллий, балки халқаро аҳамият касб этиши учун уринади ва уларнинг адабий ҳамда илоҳиётта доир асарлардан устунигини шунда кўрадики, бир тил ва дин бошқасига алмашинуви аниқ фанлар қийматини ўзгартира олмайди” (Сочинения, том V, с. 181). Энди олим Улуғбекка келадиган бўлсак, Бартольд “астрономик жадваллар ва юлдузлар жадвали ўрта асрлар астрономиясининг улкан ютуғи телескоп кашф этилгунча бўлган даврда астрономия фани эришиши мумкин бўлган энг олий даража”, эканини таъкидлаб ўтади.⁵

Бартольднинг Улуғбек ҳақидаги асари чоп этилганига ҳам сал кам бир аср бўлаяпти. Ҳозирги тадқиқотчилар унинг шак-шубҳасиз юксак фазилатларига тан

1. “Улуғбек и его время” асарини Бартольднинг “Туркестан в эпоху монгольского нашествия” китобининг мантиқий давоми деб айтиш мумкин. Қarang: Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда, Ташкент, 1981, с. 154-156).

2. Бартольд В.В. Культура мусульманства//Бартольд В.В. Сочинения, Том VI, М., 1966, с. 196.

3. Улуғбек фаолиятига қисқача таъриф: Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии (Бартольд В.В. Сочинения, Том V, М., 1968, с. 180-181). Реферат доклада В.В. Бартольда “Улуғ-бек и Ходжа Аҳрар” (Записки Восточного Отделения Русского Археологического общества, Том XXIII, вып. III-IV, СПб., 1916, с. 7-9).

4. “Улуғбек и его время” асарининг иловасида Ғиёсийдин ал-Кошнӣнинг “Расадхона асбоблари ҳақида” (Рисола дар алати расад) берилган, кейинчалик уни рус тилига В.А. Шишкин таржима қилган. (Шишкин В.А. Обсерватория Улуғбека и её исследователи. Труды института истории и археологии АН УзССР, Том V, Обсерватория Улуғбека, Ташкент, 1953, с. 91-94).

5. Бартольд В.В. Культура мусульманства..., с. 196.

берган ҳолда айни пайтда ҳатто Бартольддек билимдон ва теран тадқиқотчи ҳам Улуғбек юритган ички сиёсатнинг айрим жиҳатларини етарлича ёрита олмаган ва баҳолай билмаган, деган хулосага мойиллар. Улуғбек ҳамма нарсадан ўзининг иродасини устун қўювчи мустабид пошхоҳ бўлмаган, лекин айни пайтда “муслмончилик нуқтан назаридан барча қарорлари шарият қонунларидан келиб чиқадиган ҳақиқий ҳуқидор ҳам эмасди”, деб таъкидлаб ўтганида Бартольд ҳақ эди.

Адолат юзасидан шунини айтиб ўтиш керакки, Бартольднинг қимматли асариди Улуғбекнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати, давлатидаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси, феодал ер эгалити тузилмаси ва ҳоказоларга оид маълумотлар ўз ўрнини топа олмаган. Бу жиҳатларни Бартольднинг ўзи ҳам эътироф этган. “Улуғбекнинг ҳукмронлик даврида халқ оmmasининг аҳволи қандай бўлгани” масаласига доир манбалар камлигини айтиб ўтади, фақатгина келтирган бир маълумотга кўра, “бу даврда ер солиқлари мумкин қадар камайтирилгани деҳқон аҳолининг турмушини яхшилашга ёрдам” берган, тамга (ҳунарманчилик ва ер солиқлари)нинг бирон-бир тарзда бекор қилинишларсиз сақланиб қолгани эса “диний доиралар назарида шарият қонунларига зид келган”.¹

Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, бу йўналишда илм-фан Бартольднинг асаридан бу ёнига исталган даражада илгарилаб кетолгани йўқ. Бинобарин, бу масалада маълумотларимизни маълум маънода тўлдирувчи мақолалар ҳарқалай пайдо бўлиб тургани муҳим.

Чунончи, Улуғбек давридаги Ўрта Осиё ҳаётининг хўжалик ва товар-пул жиҳатларини тушуниш учун Улуғбек танга зарб қилдиргани ҳақидаги маълумотлар бағоят қимматлидир. Шу ўринда В.В. Бартольднинг “Улуғбек тангалари” мақоласидан сўнг Е.А. Давидовичнинг Улуғбек 832/1418-29 йилда бошлаган пул ислоҳотига махсус бағишланган мақолаларини алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим. Ислоҳот моҳиятига кўра, Улуғбек бозор учун ягона, марказлашган (Бухорода зарб қилинган), ўзгармас ва сарҳад билмас, мустаҳкам танга беришга уринди, бу эса шаҳар ва кишлоқ аҳолисининг манфаатларига мос келарди.² Шунга мувофиқ тарзда эски тангани зарб қилиш таъқиқланди ва улар Ўрта Осиё кўплаб шаҳарларида янғисига алмаштирилди, янги танганинг вазни анча ошди ва уни зарб қилиш Бухорода марказлаштирилди. Кейинчалик мисни зарб этишда хазина даромадини ошириш мақсадида танга вазни камайтирилди. Улуғбек ҳаётининг охирига келибгина мис танга Бухородан бошқа жойларда ҳам зарб этила бошланди, ammo, ҳаммаси салтанат бўйича бир хил муомалада юраверди. Умуман олганда, Улуғбекнинг пул ислоҳоти ижобий ҳодиса бўлди, зотан “бир хил тангалар мамлакатнинг барча бурчақларига ҳеч қандай тўсиқсиз кириб борар ва барча бозорларга бир хилда хизмат кўрсатарди”.³

1. Бартольд В.В. Сочинения, Том II, Часть 2, с. 132-133.

2. Давидович Е.А. Материалы для характеристики денежной реформы Улуғбека. В кн.: Из истории эпохи Улуғбека. Ташкент, 1965, с. 274-299; сё же. Денежная реформа Улуғбека. -В кн.: Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (Медные монеты XV-первой четверти XVI в. в Мавераннахре). -М., 1983, с. 165-180.

3. Давидович Е.А. Материалы для характеристики... с. 298-299. Улуғбек зарбхонаси тангалари тадқиқотчиларни тобора қизиқтириб бораётти, бу ҳақдаги китоблар тўғрисида адабиётлар рўйхатидан танишишниги мумкин.

Е.А. Давидовичнинг фикрига кўра, Улуғбекнинг ички сиёсати тадқиқотчилар тасаввур этганидан ҳам “яхлитроқ, аниқроқ ва пухтароқ”, бўлган.¹

Тадқиқотчилар Улуғбекнинг пул ислохотини унинг ер рентасини камайтиришга ва асосий қисми хазинага диний арбоблар ва феодаллардан келувчи тамга солиқлари (тушувчи даромадлар)ни бошқаришга уриниши билан боғлашлари ҳам табиийдир. Бу унинг ички сиёсатида хос хусусият эди. Ўзаро низолар ва мутаассиб рухонийларнинг бир қисми Улуғбекнинг турмуш тарзидан норозилиги унинг фожиасига олиб борди, деган анъанавий фикр бор. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича эса фожианинг илдизлари янада теранроқ бўлиб, Улуғбек феодал зулми камайтиришга, у ҳам бўлса хазина ҳисобидан эмас, балки феодаллар ҳисобидан камайтиришга уринганига бориб тақалади. Бу эса феодаллар синфи турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларига мос келмасди ва пировард оқибатда ҳукмрон Улуғбекни сиёсий майдондан йўқотишга олиб келди.² В.В. Бартольд ҳам “Улуғбек даврида ер солиқлари мумкин қадар камайтирилган”, деб таъкидлаб ўтган.

Улуғбекнинг солиқ сиёсати ҳақида сўз юритилганда яна бир нарсани ҳисобга олимоқ зарур. Кейинроқ даврларга оид манбаларнинг маълумотларига кўра, Улуғбек Мовароуннахрнинг қишлоқ аҳолиси ҳаётини енгилаштириш учун солиқларни камайтиргани ҳолда аҳолининг савдо-ҳунармандчилик билан шуғулланувчи қисми учун айниқса оғир бўлган тамга солиғини бекор қилмаган ва шу гуруҳда норозилик уйғотган.

Шунингдек, Хиротта юриш чоғида (1448 йили шаҳар атрофи яқсон қилинишида) Улуғбек қаттиққўл бўлгани ҳам кўрсатиб ўтилади. Башарти ҳақиқатга тўғри келса, бу маълумотлар шуни кўрсатадики, “тахтдаги аллома” сифатида Улуғбек нақадар юксак фазилатларга эга бўлмасин, галаёнлари ўзаро низоларга тўлуғ суронли ва алғов-далғов давридаги феодал ҳукмдорларга хос у ёки бу ишлатлардан батамом кутула олмаган эди.³

Улуғбекнинг маърифатпарварлик фаолиятини ёритишга М. Тохиров уриниб кўрди.⁴

Ҳозирги вақтда эса Б.А. Ахмедовнинг теран тадқиқоти Бартольд китобининг гўё давоми ва қўшимчаси бўлди.⁵ Муаллиф ҳаққоний равишда таъкидлаб ўтганидек,

1. Давидович Е.А. Улуғбек как государственный деятель: оценка В.В. Бартольда и опыт новой интерпретации//Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1974, с. 26-28.

2. Давидович Е.А. История денежного обращения ...с. 179. Чеховичнинг фикрига кўра, Улуғбекнинг ички сиёсатида сарбардорлар сиёсати билан ўхшашлик кузатилади, шу билан унинг тарбиячиси бўлган шоир Ҳамза бин Али Малик Тусийнинг таъсири бўлгани ҳам эҳтимол, Тусий эса ашаддий сарбардорлардан бирининг ўғли эди (Чехович О.Д. К вопросу о воспитателе Улуғбека, -В кн.: Из истории науки эпохи Улуғбека, Ташкент, 1979, с. 10-18.

3. Чехович О.Д. Из источников по истории Самарканда XV века. -В кн.: Из истории эпохи Улуғбека, Ташкент, 1965, с. 301-309. Так же: Ахмедов Б.А. Улуғбек и политическая жизнь Мавераннахра XV века. -Там же, с. 40-65.

4. Тохиров М. Состояние школы в мавераннахрском государстве и педагогико-просветительская деятельность Мирзы Улуғбека. -В кн.: Проблемы совершенствования воспитания и обучения в школе. М., 1975, с. 149-159.

5. Ахмедов Б.А. Улуғбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV века. - В кн.: Из истории эпохи Улуғбека. Ташкент, 1965, с. 5-6.

“Бартольднинг монографияси яратилганидан буён ўша вақтда номаълум бўлган бир қатор манбалар топилди...” Жумладан Бартольднинг ташқиқотида Улуғбекнинг Кошғар учун кураши, теурийларнинг кўчманчи ўзбеклар билан ўзаро муносабатлари, Мовароуннахрнинг Улуғбек ҳукмронлиги давридаги ижтимоий ҳаёти, олимнинг ёшлик йиллари¹ каби ва бошқа муҳим масалалар етарлича ёритилмаганки, Б.А. Аҳмедов ўз асарида шу нуқсонларни тўлдиришга уринади.

В.В. Бартольд, Е.А. Давидович, Б.А. Аҳмедовларнинг китобларидан кейинги давр Улуғбекнинг ҳаётига доир бирон-бир муҳим далил бермади. Бироқ П.Г. Булгаков самарқандлик олим Абу Ҳафс Умарнинг “Матлаъ ан-нужум ва мажаъ ал-удум” асарининг 1364. йил билан саналанган қўлёзмасининг бир варағидаги диққатга сазовор бир ёзувга эътибор бериб қолди. Араб тилидаги бу ёзув асар матнига боғланмаган ҳолда Улуғбек ҳаётининг сўнгги кунларидаги воқеа-ҳодисаларнинг бевосита гувоҳи бўлган киши томонидан битилгани кўриниб турибди. Улуғбекнинг кўшини исёнчи ўғли Абдуллатифнинг кўшини билан жанг қилган кундан (бу сана аниқ эмас) Улуғбек ўлдирилган кунгача қанча вақт ўтгани адабиётда ҳануз номаълумлигича қолаётир. Мазкур ёзувда Абдуллатиф Улуғбекни 1449 йил 17 октябрда қўлга олгани кўрсатилган. Улуғбек эса, маълумки, ўша йилнинг 25 октябр кунини ўлдирилган. Бинобарин, қатлига қадар унга бор-йўғи саккиз кун яшаш насиб этган, ҳолос. Ана шу кунлар мобайнида Абдуллатиф отасини ҳаж сафарига ундаган. Бу ишларнинг бари шошилинч тарзда, атиги 2-3 кун ичида амалга оширилган, қолаверса, 17-25 октябр оралиғидаги қисқа муддат ичида Улуғбек Самарқандда, кейин Шохруҳида яширинишга ҳам уриниб кўрган.²

П.Г. Булгаков Беруний илмий меросининг Улуғбекка ва унинг мактабига таъсири масаласини ҳам кўриб ўтган.³

Энди Улуғбек раҳбарлик қилган Самарқанд астрономия мактабини ўрганишга келсак, бу ишга Ўзбекистон олимлари (А. Аҳмедов, Ғ.Ж. Жалолов, Д.Г. Вороновский, Г.П. Матвиевская, С.Ҳ. Сирожиддинов, А. Ўринбоев ва бошқалар) улкан ҳамда муҳим ҳисса кўшишди. Улар орасида республика Фанлар академиясининг академиги Т.Н. Қори-Ниёзийнинг кўп сонли ташқиқотлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Улуғбекнинг астрономия ва математика мактаби вужудга келиш тарихига, моҳиятига, янгилиги, илм-фанга кўшган ҳиссасининг аҳамияти ва ҳақозо жиҳатларига махсус бағишланган йирик ташқиқот асари кенг миқёсда машҳур.⁴ Физик-математик билимларининг тарихи билан ҳам мунотазам қизиқувчи йирик математик олим олиб борган энг муфассал ва кўшма ташқиқот алоҳида қиммат қасб этгани боис СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган. Машҳур астрономик жадваллар—Улуғбек “Зиж”и ва шу мактаб вакилларининг бошқа асарларини таҳлил этиш асосида XV асрдаги Самарқанд олимларининг жаҳон математикаси ва астрономия тараққиётига оид Т.Н. Қори-Ниёзийнинг ишлари Улуғбек мактаби олимларининг илмий меросини

1. Ўша асар, 46.

2. Булгаков П.Г. К биографии Улугбека//Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №8-9, с. 99-100.

3. Булгаков П.Г. Школа Улугбека и Беруни. -В кн: Из истории точных наук на средневековом Среднем и Ближнем Востоке, Ташкент, 1972, с. 57-60.

4. Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. -М.-Л., 1950, 330 с.

ҳамда улар ижодининг кўшини мамлакатлардаги математика ва астрономия ривожига таъсирини теран ўрганишга бағишланган”.¹

Шуни кўшимча қилиш қолдики, астроном ва давлат арбоби бўлган Улугбекнинг ҳаётига бағишланган илмий-оммабоп асарлар ёзилмаслиги мумкин эмасди, албатта. Бизнинг давримизга келиб, С.А. Ақромов, Ю.Н. Алескеров, Б.А. Аҳмедов, Т.А. Қориниёзий, Н.И. Леонов, М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова, В.А. Шишкин, В.П. Шчеглов ва бошқа муаллифларнинг очерклари нашр этилдики, бу тўғридаги маълумотларни ушбу китобга илова қилинган адабиётлар кўрсаткичидан топиш мумкин.

IX. УЛУГБЕК ҚАБРИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ МАСАЛАЛАРИ (ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТНОМА)

Янги ва энг янги давр олимларининг ишлари ва эришган асосий натижалари тўғрисидаги маълумотлар келтириб ўтилмаса, Улугбекнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг иродаси билан Самарқандда қурилган расадхонанинг вужудга келиши ҳамда иштини ўрганиш тарихига оид юқорида келтирилган умумий тарихий очерки тўлиқ бўлмай қолади.

Бу ўринда сўз Улугбек расадхонаси қолдиқларини излаш ва топиш, унинг ташқи қиёфаси ҳамда ички тузилишини тиклашга уриниш ҳақида бораётир.

Олимларни Улугбекнинг тасвирий санъат орқали бизгача етиб келган оз сонли тасвирлари ҳақиқий (сўз билан ифодаланган) қиёфасига нечоғли тўғри ёхуд соф шартли услубда ишлангани тўғрисидаги масала ҳам қизиқтиради.

1941 йил июнида эса тадқиқотчилар учун Гўри Амир мақбарасидаги Улугбек қабрини очиш ва суяқларини ўрганишдек ўта ноёб ва ягона имконият туғилди. Бош суягининг қолдиқлари бўйича юз қиёфасини тиклашнинг илмий усулини яратган таниқли антрополог олим М.М. Герасимовнинг Улугбек ҳайкалинини ясашга уриниши ана шу ўрганиш натижаларидан бири бўлди.

Темирлий Бобурнинг расадхона “Кўҳак тепалиги пастиди” жойлашган деган сўзларига гарчи XIX аср охиридаёқ эътибор берилганига қарамай, расадхона Улугбек мадрасасида бўлган, деган янглиш тахмин фанда узоқ вақтларгача ҳукм суриб келди. Туркистоншунос В.П. Наливкин эса Самарқанд оқсоқолларининг кўрсатмаларига асосланган ҳолда “расадхона шаҳарнинг ҳозирги эски қисмидан шимолда, Сиёб ариғи ортида, Обираҳмат ариғи яқинида, эски почта йўлидан ўнг томонда (Тошкент йўлида), тепалик пойида...ичида бўшлиқлар борлиги аниқ”, деб тахмин қилган.²

Самарқанд ўтмишининг билимдони В.Л. Вяткин ва унинг маҳаллий аҳоли вакилларида кўнгилли ёрдамчилари (Абу Сайид Махсум ва бошқалар) олиб борган узоқ муддатли тинимсиз изланишлар натижасида расадхона айнан шу алфозда топилди.

В.Л. Вяткин 1908-1909 йиллари Улугбекнинг Самарқанддаги машҳур расадхонаси қолдиқларини очиши, кейинчалик уларни ўрганиш ва расадхонанинг илк меъморий

1. Маташевская Г.П., Ахмедов А.А. Изучение истории математики на Ближнем и Среднем Востоке. В кн.: Академия наук Узбекской ССР. Ташкент, 1983, с. 55.

2. Протоколы и сообщения Туркестанского кружка любителей археологии. Год третий, Ташкент, 1897-1898. Протокол от 11 января 1898 года. с. 231-235.

қиёфасини тиклашга уриниш билан боғлиқ бой адабиётни бу ўринда кўриб ўтмаймиз. Шу соҳада бир қатор тадқиқотчилар (М.С. Булатов, Ю.Ф. Буряков, В.Л. Вяткин, Я.Ф. Фуломов, Т.Н. Қори-Низий, М.Е. Массон, В.А. Нильсен, Г.А. Пугаченкова, В.А. Шишкин, В.А. Шчеглов ва бошқалар) сермахсул иш олиб боришди. Уларнинг шу масала бўйича асарлари рўйхати китобга илова қилинаётган манбалар ва адабиёт кўрсаткичида берилган.

Расадхонага доир хилма-хил тахминлар ўртага ташланган. Ҳозирги кунга келиб, баландлиги расадхонанинг асосий асбоби секстантнинг ҳолати ва ўлчамларидан келиб чиқиш белгиланган, деган тасаввур бир қанча жиҳатлари бўйича бошқа тахминлардан фарқланмагани ҳолда узил-кесил бўлмаса ҳам, ҳар қалай маълум даражада барқарордир. Бино айлана шаклида, уч қаватли, учинчи қаватида очик равоқли айвон, бинога тож сифатида сталактит шаклидаги етти қаторли катта шарафа бўлган. Асосий дарвоза бино ўқида, шимол томонида бўлган кўринади. Бино ичида хоналар мураккаб, лекин аниқ шаклда жойлашган.

Энди Улугбек тасвирига келадиган бўлсак, Фрир галереяси (Вашингтон) мажмуасидаги бир миниатюра алоҳида ўрин тутати. XV асрнинг қирқинчи йилларида ишланган бу миниатюрада, Улугбек оиласи ва аъёнлари билан лочин овида тасвирланган. “Подшоҳлиги барқарор бўлгур буюк султон, Улугбек Кўрагон” шоҳона гулдор чодир остида, гулдор гилам устида ўтирибди. Миниатюранинг услуби ва яратилиш даврига қараганда, Улугбекнинг тасвири аслига яқин бўлиши керак. “Юзи чўзиқроқ, мошқичири соқоли ва мўйлаблари Ўрта Осиёга хос тарзда текисланган, қирғийбурун, кўзлари қийик. Улугбекнинг бошидаги оппоқ ва сербар намат қалпоқ ҳам Ўрта Осиё муҳитига хосдир.”¹

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ян Гевелийнинг “Астрономия даракчиси” китобидаги (1690 йил) иккита суратда Улугбек буюк астрономлар даврасида тасвирланган. В.П. Шчеглов “Улугбек тасвирида қандайдир даражада портретларга хос ўхшашлик бор, яъни масала очик қолади”, деб тахмин қилган.² Бизнинг ҳам имонимиз қомилки, бу тасвир шартли эканлигини очикдан-очик ва яққол кўришиб тургани шак-шубҳасиздир.

Улугбекнинг қиёфасини тиклаш учун энг ишончли материал, юқорида айтиб ўтилганидек, Гўри Амир мақбарасида Темур ва бошқаларнинг қабрлари очилганда олинди.³

Улугбекнинг скелети машҳур олим ва ҳукмдор қай тарзда ўлдирилганини тўлиқ тасдиқлади: боши буткул узиб ташланган, қолаверса, “ўткир ва кесувчи қуролда (қиличда?) шу қадар кучли зарба берилганки, юқори бўйин умуртқаси қий кесилганидан бош бир лаҳзада учиб кетган. Қийим қолдиқлари ҳам Улугбек

1. Пугаченкова Г.А. Портрет Улугбека. К проблеме миниатюрной живописи тимуридского Самарканда//Народы Азии и Африки, М., 1969, №6, с. 97-103; Яна: Обзор развития среднеазиатской живописи и миниатюры в избранных образцах (Из советских и зарубежных собраний) М., 1979, с. 18-19 и 60.

2. Ян Гевелий. Атлас звёздного неба...с. XVII.

3. “Гўри Амири тимурийларнинг қилхонасига айлантириш Улугбекнинг шахсан ўз иши эди” (Бартольд В.В. Сочинения, том II, Часть 2, М., 1964, с. 453). Улугбекнинг жасади Гўри Амирга Абдуллахон (1450-1451) даврида кўчириб ўтказилгани эҳтимолдан холи эмас.

ўлдирилган пайтдаги кийимида дафн этилган, деб тахмин қилишга асос беради: Шарнат кўрсатмасига биноан “шаҳид” либосида дафн этилиши лозим бўлган.¹

Улугбекнинг суяк қолдиқларини ўрганиш антропологларни олим қиёфаси Ўрта Осиё икки дарё оралиғининг мўғулга кўшимчалар аралашган европеоид типига мансуб деган хулосага олиб келди.² Антропологлар Л.В. Ошанин ва В.Я. Зезенковаларнинг фикрига кўра бобоси Темурнинг бош суягига нисбатан Улугбекда монголоид типни анча заиф намоён бўлган, бу аса Улугбекнинг отаси Шохруҳ европеоид типга мансублиги билан изоҳланади. Бироқ бўйи (165,8 см) ва бош суягининг ҳажми (1517 см³), шунингдек, бадани ва қўл-оёқ суяқларининг ўлчамлари бўйича Улугбек Шохруҳга нисбатан Темурга яқинроқ бўлган.³ Улугбек бош суягининг парчалардан иборат қолдиқлари бўйича антрополог М.М. Герасимов унинг қиёфасини тиклашга уриниб кўрди.⁴

Академик В.П. Щегловнинг гувоҳлик беришича, М.М. Герасимов Темур, Шохруҳ ва Улугбекнинг бош суяғи қолдиқлари бўйича тикланган қиёфаларини намойиш қилар экан. Улугбек ён томонидан отаси Шохруҳга ва олд томондан бобоси Темурга ўхшашлигига диққатни тортган.⁵

А.А. Семёнов Гўри Амир мақбараси дахмасидаги Улугбекнинг оқ мрамардан иборат қабр тошидаги битикни аниқ илмий таржима қилиш билан фанга катта ҳисса қўшди (“Бу нузли қабр... жаҳонга ва динга ёрдам берган... Улугбек султонниги... оллоҳ қабрини нурга тўлдирсин... чўлда азобда ўлди, (ўғли) унга нисбатан ҳақсизлик қилиб отасига ўтқир ханжар тортди”...)⁶ Ёзувадаги қораловчи оҳанг у пацарқуш Абдуллатиф ҳукмронлигидан кейин битилганидан далолат беради.

Х. УЛУГБЕК ХАЛҚ ХОТИРАСИДА

ЮНЕСКОнинг қарори билан 1994 йил Улугбек таваллудининг 600 йиллик тўйи йили, деб эълон қилингани номи жаҳон маданияти тарихига кирган Улугбекнинг хизматлари халқаро даражада эътироф этилишининг яна бир ёркин далили бўлди.⁷

1. Семёнов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире// Эпиграфика Востока, III, М.-Л., 1948, с. 48.

2. Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении. -В кн.: Ошанин В.Л., Зезенкова В.Я. Материалы этногенезе народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. статей. Ташкент, 1953, с. 107-112; её же. Черепа Тимура и Тимуридов (XV в.)// Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина. Вып. 232, Археология и антропология, Ташкент, 1964, с. 190-196; Ошанин В.Л. Антропологическое исследование черепов Тимура и Тимуридов// с. 74-189.

3. Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гур-и Эмир в Самарканде. -В кн.: Кары-Ниязов Т.Н. Размышления о пройденном пути. Ташкент, 1967, с. 241.

4. Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. М., 1949, с. 163-166.

5. Щеглов В.П. Иконография Улугбека. -В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 18.

6. Семёнов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире//Эпиграфика Востока, III, М.-Л., 1949, с. 47-48.

7. Эслатиб ўтган керакки, машхур немис олим Н. Меллер (1749-1874) ташаббуси билан Ойдаги кратерлардан бирига Улугбек номи берилган. (Щеглов, В.П. Ўша асар, XXV б.).

Самарқандда илмий-маданий марказ қурилиши лойиҳалаштирилмоқда. Энг яхши лойиҳа учун танловда Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг бир қатор меъморлари иштирок этишди.

Ўзбекистон республикаси Маданият вазирлиги бўлажак юбилейга бағишлаб очик республика танловини ўтказди. Танловнинг асосий мақсади—Мирзо Улугбек шахсининг хилма-хил қирралари ва аҳамиятини, Мовароуннахрнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётида маърифатпарвар ҳукмдор ўйнаган ролни акс эттирувчи тасвирий санъат асарларини яратишдан иборат эди. Унга махсус билими бўлган санъаткорлар яратган тасвирий санъат, графика, ҳайкалтарошлик, плакат, халқ амалий санъати ва манзарали-амалий санъат асарлари тақдим этилди.

1991 йили Тошкентда юқори малакали мутахассислар тайёрлашга, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлашга, хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, маданий ва илмий-техник ҳамкорликни кенгайтиришга ёрдам берувчи Улугбек номидаги хайрия жамғармаси ташкил этилди. Жаҳоннинг етакчи илмий марказларида ўқитиш ёки адабиёт ва санъат соҳасидаги фаолият учун тайёрлаш мақсадида ёш истеъодларни излаш ва саралаш тизимини ишлаб чиқиш кўзда тутилмоқда.

Улугбек номидаги муассаса ҳамда ташкилотларнинг кўпайиб бораётгани диққатга сазовор. Чунончи, Самарқанд давлат меъморчилик-қурилиш институтига, Фарғона давлат дорилфунунига Улугбек номи берилган. Самарқандда, расадхона харобалари ёнида Улугбек номидаги хотира музейи ишлаб турибди.

Шунингдек, халқаро илмий аҳамиятга эга бўлган Китоб расадхонаси ҳамда ЎзРФА Астрономия институти Улугбек номида.

1992 йили Ўзбекистон пойтахти Тошкентнинг йирик туманларидан бирига Мирзо Улугбек номи берилди ва унинг ҳайкали ўрнатилди. Тошкент вилоятининг Бекobod туманида Улугбек номи давлат хўжалиги бор. 1995 йилда Тошкент давлат дорилфунунига Мирзо Улугбек номи берилди.

Тошкентдан 10 км масофада Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Ядро физикаси институти жойлашган қасаба Улугбек номи билан юритилади.

Шу ўринда Октябр тўнтаридан аввалги даврда илгор зեңлилар Улугбек образини абадийлаштиришга уринганларини ҳам эслаб ўтиш керак. Чунончи, 1908 йили Самарқандда Улугбекка ёдгорлик ўрнатиш фикри туғилганди. Петербургдаги Рус Астрономия жамияти, Рус Жугрофия жамиятининг Тошкентдаги Туркистон бўлими ҳамда бошқа илмий ташкилотлар ва шахсан кўплаб таникли олимлар томонидан кизгин қўллаб-қувватланди. Астроном И. Сикора ёзганидек, “Улугбек аввалгиларига нисбатан бағоят мукамал бўлган юлдузлар жадвалларини яратгани тўфайли ҳам буюқдир. У кузатиш натижаларини кескин яхшилаган ва дунёда энг улкан кузатиш асбоби ёрдамида ажойиб натижаларга эришган кузатувчи сифатида буюқдир”.¹ Астрономия жамияти ҳузурда ёдгорлик учун хайр-эхсон тўплаш кўмитаси таъсис этилди. Бироқ бу хайрли ташаббус амалга олмади, чунки Туркистоннинг мустамлакачи маъмуриятидаги амалдорлар орасида Улугбек ёдгорлиги масаласига нафақат лоқайд, балки беписанд қарайдиганлар кўп эди.²

1. Сикора И. О памятнике Улугбеку//Известия Туркестанского отдела Русского Географического общества, Том IX, Ташкент, 1911, с. 78-83.

2. Савицкий А.П. Заметка о памятнике Улугбеку//Труды Ташкентского Гос. университета. Новая серия, Вып. 169, Исторические науки, кн. 34, Ташкент, 1960. с. 43-44.

Юқорида айтганларнинг барини ҳаёлан кўздан кечириб, шуни таъкидлаш лозимки, Улугбекнинг ишлари ва ҳаёти асрлар мобайнида жаҳон илмий жамоатчилиги ҳамда умуман кенг жамоатчиликнинг диққатини тортиб келаётгани бежиз эмас.

Улугбек ва унга сафдош астрономлар башарият билимлари ҳазинасига салмоқли ҳисса қўшиш билан илм-фанга унутилмас хизмат кўрсатишди. Улугбек ва унинг даврига бағишланган адабиёт умуман олганда, Улугбек тўғрисида инсон, сиёсатчи ва олим сифатида тобора яққолроқ тасаввур бермоқда. Лекин, аynи маҳалда шу йўналишда қилиш зарур бўлган ишларнинг бари амалга ошириб бўлинди, деб ўйлаш керакмас. Шунингдек ўрта асрлар ёзма манбаларининг Улугбек ва унинг муҳити тўғрисидаги жамки маълумотлардан тўлиқ фойдаланганига ишониш ҳам қийин. Улугбек ва унинг фаолияти ҳақида янги-янги фундаментал ва қўшма тадқиқотлар зарур. Ўзбек, рус ва бошқа тилларда ёзилган, ўқувчилар оmmasининг қизиқишини қондира оладиган юксак савияли илмий-оммабоп очеркларга эҳтиёж катта. Бироқ булар ҳам кифоя эмас. Улугбекнинг илмий меросини тадқиқ этувчи мутахассислар ҳаққоний равишда афсусланганларидек Улугбек асосий асари— "Зижи жадиди кўрагоний" ("Кўрагонийнинг янги юлдузлар жадвали") ҳанузга қадар тўлиқ таржима қилинмаган XV-XVII асрларда унга ёзилган кўп сонли шарҳлар тадқиқ этилмаган, Улугбек серкирра фаолиятининг айрим жиҳатлари ўрганилмаган.¹

Бундан келиб чиқадиган умумий хулоса шуки, Улугбек ва унинг даври тарихнавислиги соҳасида кўп ишлар ҳали олдинда турибди.²

---

1. Ахмедов Б.А. Улугбек и его исторический труд "Тарих-и арба'улус", В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 29.

2. Шу кунларга қадар Улугбек кутубхонаси ҳақидаги афсона етиб келган, унга кўра гуё Улугбек вафотидан сўнг шогирди Али Қушчи бу китобларни сирли равишда Самарқанддан олиб чиқиб кетган, дaттоки бу китоблар Қашқадарё ҳудудидаги Ҳазрат Башир қишлоғида бўлса керак деганлар бор. Бироқ археологлар бу қишлоқдан ҳеч нарса топилмаган: (Қабанов С.К., Шахурин К.А. Археологическая разведка в верховьях р. Кашкадарья//История материальной культуры Узбекистана, Вып. 7. Ташкент, 1966, с. 112-124).

ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА МОВАРОУННАХРНИНГ СИЁСИЙ АҲВОЛИ

Мовароуннахр, Эрон, Афғонистон ва Озарбайжонда 1370 йилдан 1506 йилгача ҳукмронлик қилган теурийлар сулоласининг вужудга келиши Амир Темур номи билан боғлиқ. У жаҳон тарихининг буюк саркардалари — Александр Македонский, Чингизхон каби из қолдирган сиймоларданцир.

Унинг набираси Мирзо Улуғбек даври ҳам диққатга сазовор. Султон Улуғбек бобоси каби маданиятни равақ топтириш борасида илм ва санъат аҳлига, хусусан хунармандларга катта эътибор берди. У ажойиб расадхона бунёд қилдириди ва атрофига риёзиётчи, файласуф ва фалакиётчи олимларни тўплади ҳамда буюк астрономия мактабини яратди. Шу билан бирга Мирзо Улуғбек тадбиркор давлат арбоби сифатида пул ислоҳоти ўтказди. У зарб эттирган ва муомалада пухта бўлган тангалар ҳануз олимлар диққатини тортиб келмоқда. Сулоланинг бошқа бир буюк вакили Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1484-1530) ва унинг тарихга “Буюк мўғуллар” (тўғрироғи бобурийлар) номи билан қирган авлодлари 330 йилдан ошиқ вақт мобайнида Ҳиндистонни идора қилиб, бу буюк мамлакатнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига муносиб ҳисса қўшдилар. Амир Темурнинг тожу тахт ва салтанатга эришиш йўлидаги ҳаёти ва ижтимоий фаолияти мураккаб, машаққатли ва ўзига хос эди.

I. АМИР ТЕМУР. XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XV АСРНИНГ БОШЛАРИДА ТУРКИСТОННИНГ СИЁСИЙ АҲВОЛИ

1. Мовароуннахр учун кураш

Амир Темур тарих саҳнасига Чингатай улусининг узил-кесил парчаланиши даврида чиқди. Парчаланиш жараёни XIV асрнинг 40-йилларида сулолавий низолар ва ўзаро феодал урушларнинг кучайиши оқибатида бошланган эди. Қозонхон (1338-1346) ва улус амирлари биринчи навбатда қудратли амир (Амир ул- умаро) Қозоғоннинг нуфузини пасайтириш учун кескин чоралар кўришга ҳаракат қилдилар. Қозонхоннинг зулми эса шу қадар авж олдики, муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, амирлардан бирон-бири Қаршига – хон ҳузурига йўл олар экан ҳаётдан умидини узган ва шу тўғайли хоннинг ҳузурига боришдан аввал онласи ва ёр-биродарлари билан видолашиб олардилар. Оқибатда, уларнинг кўпчилиги Соли саройга¹ Қозоғоннинг бош қароргоҳига қочиб бордилар. Қозоғон ҳам хоннинг қайсар

¹ Соли сарой - Амударёнинг шимолий соҳилидаги жой; ҳозир Сурхондарё вилояти Денов туманидаги Сарой қишлоғи.

табиатидан хавфсираб Соли саройни тарқ этмас ва амалда Қозонхондан мустақил бўлиб олган эди.

Қозонхон билан Қозоғоннинг ўзаро адовати охир оқибатда ўртада уруш чиқишга олиб келди. 1339 йилда Қозонхон итоатсиз амир (Қозоғон) ва унинг тарафдорларидан бутунлай қутулиш мақсадида унга қарши қўшин тортди. Қозонхон билан амир Қозоғон ўртасидаги жанг Дарайи занги деган ерда содир бўлиб, амир Қозоғоннинг исёнчи кучларининг мағлубияти билан тугади. Аммо негадир Қозонхон рақибини таъқиб этмади ва Қаршига қайтиб келди. Бу орада амир Қозоғон мағлубият аламини олиш учун янги жангга тайёргарлик кўрди, узоқ фурсат пайт пойлади. Ниҳоят бу фурсат етиб келди. 1346 йилнинг қахратон қишида кўпчилик қатори Қозонхон ҳам чорвасининг, айниқса йилқисининг кўп қисмидан ажралди. Бундан фойдаланган амир Қозоғон ва унинг тарафдорлари 1346 йилнинг баҳорда Қаршига, Қозонхонга қарши қўшин тортдилар. Қарши яқинида бўлган қонли уруш бу сафар хоннинг мағлубияти билан тугади. Хоннинг ўзи ўша урушда ўлдирилди.

Шундан сўнг Чингачой улуси устидан ҳукмронлик амир Қозоғоннинг қўлига ўтди, аммо у чингизийлардан бўлмаганлиги туфайли тахтга ўтиролмади. Турк-мўғул халқлари орасида катъий рисоя қилиниб келинаётган удумга биноан, тожу-тахт фақат “оқсуяклар” вакилига, яъни Чингизхон авлодига тегишли бўлган. Бироқ Қозоғон имкониятни қўлдан бой бермади. Чингизийлардан Донишманцчахон (1346-1348) ва ундан кейин Баёнқулихон (1348-1357) ни тахтга ўтказди. Лекин улар фақат номнагина хон эдилар, ҳолос. Амалда эса бутун ҳокимият амир Қозоғоннинг қўлида қолди. Лекин 1358 йилнинг қишида Амударёнинг жанубий соҳилида ов қилиб юрган амир Қозоғон фитначилар (Қозонхон тарафдорлари бўлиши керак, албатта) томонидан отиб ўлдирилди. Қозоғоннинг ўғли ва вориси амир Абдулла ҳокимиятни қўлда тутиб қололмади. 1358 йили у кўғирчоқ хон Баёнқулихонга қарши икки обрўли амир: Ҳисор вилоятининг ҳокими Баён сулдус ва Кеш (Шахрисабз) ҳокими Ҳожи барлос билан биргаликда бош кўтардилар. Самарқандга яқин ерда бўлган жангда хон қўлга олинди, қатл қилинди, амир Абдулла эса Амударё ортидаги ерларга қочиб кетди ва шу билан сиёсат сахнасида тушиб қолди.

Баён сулдус ва Ҳожи барлос томонидан тахтга ўтказилган Темуршоҳ атиги икки йилга яқин (1358-1359) ҳукмронлик қилди. Шундан кейин Чингачой улуси бирин-кетин ўзларини мустақил деб эълон қилган кўпгина майда бекликларга парчаланиб кетди. Хусусан, Кешда Ҳожи барлос мустақиллик туғини биринчи бўлиб кўтарди, шундан сўнг Хўжандда Боязид жалойир, Балхда Ўлжой Буғо сулдус, Шибиргонда Муҳаммадхўжа Аперди найман, Хутталон билан Арҳанг саройда амир Кайхусрав ва Ўлжой Аперди, Тотканд ва Сарипулда Хизр Ясаурий ҳамда Кўхистонда амир Сотилмишлар ўзларини мустақил деб эълон қилдилар. Айричилик сиёсати (сепаратизм) ўзаро феодал урушларига йўл очиб берди. Ҳокимият, обрў-эътибор ва бойлик орқасидан қувган беклар бир-бирларини талаб, аҳоли бошига оғир кулфатлар солардилар.

Нотургун сиёсий вазиятдан Мўғулистон хони Тулук Темур (1348-1363) фойдаланиб қолди. У икки бор (1360 ва 1361) Мовароуннаҳрга бостириб кириб, бир пайтлар куч-қудратга эга бўлган, сўнгга парчаланган Чингачой улусини бирлаштирмоқчи бўлди. 1360 йили у икки дарё оралиғида, яъни Сирдарё ва Амударё оралиғидаги

районларга мустақкам ўрнашиб ололмади. Унга Мўғулистоннинг ўзида содир бўлган исён ва тартибсизликлар халақит берди, бироқ, 1361 йилда у каттагина ҳудудни ўзига тобе этишга эришди. Чигатой беклари бирлаша олмай, ўз халқини ўз ҳолига ташлаб, тум-тарақай бўлиб қочиб кетдилар. Фақат Темурбек бошқача йўл тутди. У ўз мулкини Мўғулистон феодалларининг тажовузларида химоя қилишга қатъий аҳд қилди. Даставвал ҳўб ўйлаб кўриб, Туглуқ Темурнинг ҳузурига бориш ва унинг хизматига киришга қарор қилди. Бунинг эвазига Туглуқ Темурхон унга отаюрти Кеш ва унинг атрофидаги ерлар (Қашқадарё вилояти)ни унинг қўлига топширди. Кейинчалик ўзининг бу қилмишини Темурбек аҳолини мўғуллар томонидан талон-торож этишдан химоя қилишнинг бир йўли, яъни пухта ўйланган режа, юз минг кишылик қўшиндан кучли, деб изоҳлади.

Мўғулистон хонининг икки дарё оралиғи, яъни Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлиги икки ярим йилгина давом этди. 1362 йилнинг кузида Туглуқ Темур бу ерда ўгли Хизрхўжа ўғлонни қолдириб ва амир Бекчик билан Темурбекни унинг хизматига тайин этиб, ўз юрти Мўғулистонга қайтди. Аммо ёш ҳоким иродасиз эди, давлат ишларига безътибор бўлиб, кўп вақтини маншатда ўтказарди. Ҳаётий тажрибаси бой бўлган амир Бекчик бундан фойдаланиб қолди. Саройдаги ўз тарафдорларининг маъадига таяниб, у бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. Бундан Темурбек норози бўлди. У билан Бекчик ўртасидаги совуқчилик борган сари илдиэ ота бошлади.

Шу вақтдан эътиборан Темурбек ўз тақдирини худди ўзидек ёш, шижоатли амир Ҳусайн билан (амир Қозоғоннинг набираси) боғлади. Улар икковлон омад излаб Хивага юриш қилдилар, бироқ омад улардан юз ўгирди. 1362 йили Моҳан (ҳозирги Мари) яқинидаги Маҳмудий деган жойда туркман Алибекнинг қўлига тушгунларигача, улар чўлу биёбонларда кўп сарсон-саргардон бўлдилар. Улар 62 кун унинг қўлида тутқунлик азобини бошдан кечирдилар. Алибекнинг нияти уларни эронлик савдогарларга сотиш бўлиб, қарвон келишини пойлаб ётганди. Бироқ ҳар иккалалари Алибекнинг акаси Муҳаммадбекнинг ёрдами билан озодликка эришдилар.

Темур ва амир Ҳусайн ўзаро баҳамжиҳат ҳаракат қилишга келишиб олиб, Бухоронинг Зандона қишлоғида вақтинча ажралишдилар. Амир Темур, лашқар тўплаш мақсадида бўлса керак, ўз юрти Кешга, амир Ҳусайн эса Амударёнинг сўл соҳилига йўл олди. Улар Ҳилманц дарёси бўйидаги Гармсир вилоятида учрашишга қарор қилдилар. Уларнинг кейинги ниятлари қандайлиги ҳақида бир нарса дейиш қийин. Бироқ, шу нарса маълумки, Малик Қутбиддиннинг тақлифига биноан улар Сеистонга йўл олдилар. Малик Қутбиддин ўз душманларига қарши курашда уларнинг хизматидан фойдаланмоқчи эди, бунга эришиши ҳам. Кўрсатишган ёрдам учун Темурбек ва амир Ҳусайн пул, дуру жавоҳир ва қўматбаҳо совғалар олдилар. Бироқ, 1362 йилда Сеистонда бўлган ўша жангларда Темурбек ўнг қўли ва ўнг оёғидан оғир яраланди, оқибатда унинг қўли деярли қуруқшаб, ўнг оёғи эса умрбод оксоқ бўлиб қолди.

1362 йилнинг қолган ойлари ва 1363 йил тўлалигича Темурбек ва амир Ҳусайннинг мўғулларга қарши, замонавий ибора билан айтилса, “партизанлик уруши” билан кечди. Амударёнинг сўл соҳили (Қоҳмард, Дарагез, Арфис, Балх вилояти) таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилди ва бу ердан туриб, пайт пойлаб, улар

вакти билан дарёни кечиб ўтар ва мўгул гарнизонларига кўккисдан зарбалар бериб, Балх, Термиз, Пули сангин, баъзан Кеш ва Хузорга қадар етиб бордилар. Баъзи пайтларда Темурбек ва амир Хусайн шижоат кўрсатиб, ўзларидан анча ортиқ бўлган йирик мўгул кўшинларига ҳужум қилардилар. 1363-1364 йилларда улар мўгуллар устидан уч мартаба голиб чиқдилар. Дастлабкиси Пули сангинда содир бўлиб, унда Темурбек отряди рақибининг йигирма минглик кўшини устидан ғалаба қозонди. Кейингиси ҳам ўша Пули сангинда бўлиб, ундан кейин Темурбек Кеш томон от сурди ва уни ўзига хос ҳарбий ҳийла ишлатиб озгина куч билан эгаллади. У кўшиндан 200 отликни ажратиб олиб, уларга отларининг биқинига ергача етадиган қилиб дарахт шохларини боғлаб олишни ва биттадан бўлиб саф тортишни буюрди. Темурбек бошчилигидаги бу чавандозлар Кеш томон от қўйдилар. Отларнинг ортидан шу қадар катта чанг-тўзон кўтарилидики, гуё шаҳарга кўп сонли отлик кўшин яқинлашиб келаётгандек туюлди. Шаҳар кутволи доқдираб қолди, шаҳарни ташлаб қочди. Темурбек ва амир Хусайн ўзларидан сон жиҳатдан ортиқ бўлган мўгуллар устидан учинчи ғалабага ўша йили, яъни 1364 йилда Тошарик (Кеш вилояти) да эришдилар. Мўгуллар бутунлай тор-мор этилиб, уларнинг амирлари Бекчик, Искандар ўғлон, Ҳамид ва Юсуфхўжа асир олинди, уларнинг кўшини эса Сирдарё ортига улоқтириб ташланди.

Темурбек ва амир Хусайннинг ўзаро келишувларига кўра амир Хусайн Жиззахга, Темурбек эса Тошкентга келиб, уч ой мобайнида жароҳатларини даволашди. Сўнгра икки амир Самарқандга келиб, ҳузурларига чигатойлардан Қобулшоҳ ибн Дуржи ибн Илчигишой ибн Дувахонни чақириб Чигатой улуси тахтига ўтказдилар ва бу билан уни Мовароуннаҳр ҳокими қилиб қўйдилар.

Аммо Тўғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхўжа Мовароуннаҳр кўлдан кетишини нстамай, 1365 йил баҳорида кўшин тўплаб Мовароуннаҳрга юриш қилди. Темурбек ва Хусайн ҳам ўз кўшинларини Сирдарё бўйига олиб келдилар. Хижрий 766 йил рамазон ойининг бошида (1365 йил 22 май) эрта тонгда Чиноз билан Тошкент оралигидаги бир майдонда қонли жанг бўлди. Туш пайтида, зафар Темурбек ва амир Хусайн томон кулиб боқаётганда, Темурбек мўгулларнинг ўнг қанотини янчиб ташлаган бир пайтда, Хусайн қатъиятсизлик қилиб ўз кўшинини рақибининг сўл қанотига ташламади. Бунинг устига шу пайт осмонни қора булут қоплаб, кучли шамол туриб, қаттиқ жала қуя бошлади. Натижада ер балчиққа айланди, отларнинг оёғи тиззасигача ботиб, юришга мажоли қолмади. Бундай шароитда пиёдаларга ҳам, отликларга ҳам қийин бўлди, бироқ Темурбек жангчилари шижоат кўрсатиб жангни давом эттирдилар ва аҳтимол Хусайн ҳам шундай қатъият кўрсатганда жангда ғалаба қилишлари мумкин эди. Аммо у Сирдарё ортига чекинишни афзал кўрди. Бундай аҳволда ўздан анча кўп кучга эга бўлган мўгулларга қарши курашишдан маъно йўқ эди. Шу туфайли Темурбек ҳам бой берилган жанг майдонини ташлаб чиқди. Темурбек ва амир Хусайн ўз кўшинлари билан жанубга, Амударё бўйларида чекиниб Балх вилоятига яшириндилар.

Мўгулларга Самарқанд йўли очик эди. Илёсхўжа ҳеч қандай қийинчиликсиз Хўжанд, Жиззах ва Хўжанд билан Самарқанд оралигида жойлашган шаҳар ва қишлоқларни эгаллади. Самарқанднинг у пайтда мудофаа деворлари ва бошқа истехкомлари йўқ эди. Улар ўз даврида Чингизхон томонидан бузиб ташланганди

ва шу туфайли Илѣсхўжа шаҳарни ҳеч қандай машаққатсиз эгаллаб олишга ишончи қонил эди. Аммо у ҳисобдан янглишди, Самарқанд мудофаасини халқ ўз қўлига олди. Сарбадорлар¹ кўзголони бошланиб, мударрис Мавлонозода, ҳунарманд (калавачи) Абубакр Калавий ҳамда шаҳар гузарларидан бирининг оқсоқоли, моҳир тирандоз Хурдаки Бухорий раҳбарлик қилдилар.

Муаррих Фазлуллоҳ Мусавий воқеаларни шундай баён этади: Самарқанд халқи мўғуллар босқинини кутиб Жомеъ масжидига тўпланидилар, аммо ҳеч қандай қарорга келолмадилар; шунда уламолар табақасидан бўлган, насаби бухоролик амалдорларга бориб тақалган, ўзининг жасурлиги ва моҳир тирандозлиги билан машҳур бўлган бир киши олдинга чиқди; у ёнига қилич осиб олганди. Аста қадам ташлаб минбарга кўтаришди ва одатдаги салом-алиқдан сўнг халққа шундай нутқ ирод этди: “Жамоати муслимин! Ушбу дамда кофирлар беҳад катта кўшин билан мусулмонларнинг уй-жойларини талон-тарож этгани келишди; мусулмонлардан жузья² олиб, уни бож ва хирож³ деб атовчи ва уни ўз ихтиёрича сарфловчи ҳоким эса душман пайдо бўлиши биланок бизларни тақдир изнига ташлаб кофирлардан қочди. Шаҳар аҳолиси бордию ўзлари учун товон тўлаб, совға-инъом берсалар ҳам бу билан қутулолмайдилар. Қиёмат куни сиз, амалдорлар, жавоб берасизлар! Ким энди мусулмонлар манфаатини химоя қилишни, фузалоя фуқаро олдидаги мажбуриятни ўз бўйнига олади, токи биз ҳам ана шу кишининг оёқларига бош уриб унинг хизматида бўлайлик? Амалдорлар сукутга чўмдилар, шунда Мавлонозода сўзида давом этди: — Ҳеч ким мажбуриятни ўз бўйнига олишни истамас экан, мени қўллаб-қувватлашга тайёрмисиз? Йиғилганлар бунга розилик билдиришиб, уни раҳбар деб билдилар ва шу заҳоти яхши қуролланган ўн минг навқирон йиғит унга қасамёд қилди”⁴.

Самарқандликлар Мавлонозода, Абубакр Калавий ва Хурдаки Бухорий раҳбарлигида уч кеча-кундуз қўлни-қўлга бериб ишлаб шаҳарни мудофаага ҳозирладилар; қурол тутишга мажоли етган ҳар бир кишини тўпладилар, хиёбонларга кўчабанд (баррикада) ўрнатдилар, фақат асосий, катта кўча бундан холи қолди, холос. Шундай бўлса ҳам унинг маълум ерларига, кўчанинг ҳар икки томонига тирандозларни пистирмага қўйдилар. Мўғулларнинг отлик кўшини бу кўчадан жонжаҳди билан от қоптириб ўтган маҳалда у ўққа тутишди, бошқа кўчалардан эса ўта олмади, пилда аскарлар бўлса ёйандозларнинг қучли ўқ ёмғирига дуч келди. Илѣсхўжанинг кўшини кўплаб талафот бериб, шаҳардан чекинди. Устига устак Илѣсхўжанинг от уори орасида ўлат (тоун) тарқаб, кўп от қирилди. Бундай шароитда шаҳарга қайта ҳужум қилишга куч етишмасди. Шу сабабдан Илѣсхўжа чекинишга буюрди.

Сарбадорлар томонидан қандайдир демократик тадбирлар ўтказилган. Лекин ташкилоти ҳақида манбаларда бир нима дейилмаган. Бирок, Шарафуддин Али Яздийнинг китобида шундай жумла бор: “Ё Оллоҳ! Камбағални бадавлат кишига

1. Сарбадорлар - (форсча-бошини дорга тикканлар)—XIV асрда мўғуллар истибодига қарши кўтарилган халқ ҳаракати қатнашчилари.

2. Жузья - Жон солиғи.

3. Хирож - даромад солиғи.

4. Бартольд В.В. Историк Мусавви... Сочинение, Т.VIII, М., 1973, с. 326.

айлангирдинг”. Агар биз мана шу сўзнинг маъносига эътибор берадиган бўлсак, сарбадорлар амалдорлар мол-мулкнинг бир қисмини мусодара этиб, камбағалларга тақсимлаб берганлар, деб айтиш мумкин. Сарбадорлар жузъани ҳам бекор қилган бўлсалар керак.

Сарбадорларнинг галабаси ҳақидаги хабар жуда тез тарқалди. Бу тўғрида биринчи бўлиб Балх ёнида турган Амир Темур хабардор бўлди. Бу хабарни унга Аббос баҳодир етказди. У Темур томонида хабаргирлар (разведкачилар) отряди билан Мовароуннаҳрга юборилганди. Илбсхўжа устидан қозонилган ғалаба ҳақида Амир Темурга Мавлонозода хабар қилгани тўғрисидаги воқеанамаларнинг маълумотлари ҳам эътиборга молик. Қандай бўлишидан қатъий назар, Темурбек зудлик билан Шабартуга бориб, амир Хусайн билан учрашди. Улар келаси йили баҳорда, 1366 йилда Мовароуннаҳрга юриш қилишга қарор қилдилар, ҳозир эса Амударёнинг ўнг қирғоғида куч тўплаб барча тайёргарлик ишларини амалга оширадиган бўлдилар. Амир Хусайн бу пайтда Соли саройда, Темурбек эса Қаршида қароргоҳ қурди.

Қиш фасли тугаши билан улар Самарқандга қўшин тортиб, шаҳарнинг ғарбий тарафида тўхтадилар. Бизгача етиб келган манбалар берган маълумотларга кўра Темурбек ва амир Хусайн сарбадорларнинг раҳбарларига фаолиятларини маъқуллаб хабар берганлар ва улар билан учрашиш орзусида эканликларини билдирганлар. Шунга биноан, сарбадорларнинг раҳбарлари Қонигилга, Темурбек билан амир Хусайн ҳузурига совға-саломлар билан келишган. Дарҳақиқат, амирлар аввалда сарбадорларнинг раҳбарларига иззат-икром кўрсатишди, ammo эртаси куни келганларида бундай диққат-эътибордан, иззат-икромдан асар ҳам қолмади. Сарбадорларнинг раҳбарлари тўсатдан жазога маҳкум этилдилар. Бу воқеа ҳақида муаррихлар орасида аниқ ва яқдил бир талқин йўқ. Сарбадорларнинг раҳбарлари — Абубакр Калавий ва Хурдаки Булорий дорга осилдилар. Мавлонозодани эса Темурбек ўз ҳимоясига олди ва бу билан унинг ҳаётини сақлаб қолди.

Афтидан, Амир Темур билан Хусайн ўртасида сарбадорлар масаласида келишмовчиликлар бўлган бўлса керак. Амир Темур уларнинг айримлари, айниқса уларнинг юқори табақаси билан эскидан алоқада бўлган, дейишга асосимиз бор. Нима бўлганда ҳам амир Хусайн ва Темурбек сарбадорларнинг қўли билан Самарқандни қўлга киритиб олдилар. Бу воқеа 1366 йилнинг сўнггида содир бўлди. Лекин амирлар ҳокимиятни бўлиша олмадилар. Бунда амир Хусайннинг очқўзлиги ва маккорлиги муҳим рол ўйнади. Иш шу даражага бориб етдики, мўғуллар ҳайдаб юборилгандан сўнг у нафақат ўз амирларининг мол-мулкига, балки Темурбекнинг ҳам мулкига кўз олайтира бошлади. Жумладан, амирлардан Жоку, Сайфишдин, Оқбуго, Элчи баҳодир ва Давлатшоҳ Бахшилардан катта миқдорда пул талаб қилди. Улар амир Хусайн талаб қилган миқдордаги пулни тўлашга қодир эмасдилар. Бегўхтов талаб ва сиқувлар бошланди. Амир Темур ўз сафдошларини оғир аҳволдан қутқариш учун уларнинг қарзини тўлади. Боз устига, Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, бу йўлда у ҳатто хотинининг тақинчоқларини ҳам аяб ўтирмади. Бундай олижаноблиги билан у ўзининг ҳарбий сафдошлари ўртасида катта обрў-эътибор қозонди, амир Хусайн эса, аксинча, эътиборли одамлар ўртасида ўзига анчагина душман орттирди.

Сохта хоннинг қошида ўзларининг ишончли амалдорларини қолдириб, амирлар ўз мулкларига тарқалишиб кетдилар: амир Хусайн Соли саройга, Темурбек эса Кешга қайтди.

Амирлар орасидаги муносабат Ўрда хотун (Тормоширинхоннинг беваси)нинг қизи шавънига доғ туширадиган хатдан сўнг узил-кесил ёмонлашди. Амир Хусайннинг Самарқанддаги одамлари бу хат Темурбекка тегшли, деб миш-миш гап тарқатдилар. Аслида эса хат амир Хусайннинг кўрсатмаси билан ёзилганди. Шундай қилиб, амир Хусайннинг Темурбекка нисбатан ғаразли муносабатлари ва фиску-фужурлари 1366 йилдан бошлаб очикчасига курашга айланди. Амир Хусайн Балх қалъасини мустаҳкамлаб, ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўра бошлади. Темурбек ҳам Кеш ва Қаршида шу йўсинда иш тутди.

1370 йили амир Хусайн Балх, Қундуз ва Бадахшондан қўшимча куч тўплай бошлади. Унинг суворийлари гоҳо Амударёнинг ўнг қирғоғида Термиз атрофи ва Темур қопуғ яқинида пайдо бўла бошлади. Темурбек амир Хусайндан олдин ҳаракат қилишга аҳд қилди ва ўзининг бутун қўшини билан Кешдан чиқди. Суюргатмиш ўғлон ва бир неча амирларнинг қисмлари манглай (авангард) этиб тайинланди. Темурбек Темур қопуғдан уч фарсах масофада жойлашган Бийа деган манзилда қароргоҳ қуриб ўлтирганда унинг ҳузурига Андхуднинг таникли саййидларидан Саййид Барака ташриф буюрди. У Темурбекка ногора ва байроқ—ҳокимият ва салтанат рамзларини топшириб, унинг буюк келажагидан башорат қилди. Шу вақтдан бошлаб то вафот эттунига қадар (1404) Саййид Барака Темурбекдан ажралмасдан, унинг диний раҳнамоларидан бири сифатида ҳузурда бўлди. Темурбек Жайхундан Термиз ёнидан эмас, сал юқоридан -Убож кечуви орқали ўтмоқчи бўлди ва Чагонруд бўйлаб юқорига йўл олди. Бу ерда унга Қарқарадан лашкар билан амир Жоку барлос келиб қўшилди. Амир Хусайндан хавфсираб илгари Хутталондан Олойга қочиб кетган амир Кайхусрав ҳам шу ерда у билан бирлашди. Кейинги лашкаргоҳни Амир Темур энди Амударёнинг ўнг қирғоғида, Балхдан тахминан тўрт фарсах шарқда жойлашган Элбурз тоғ манзилида қурди. Бу ерда 771 йил рамазон ойининг бошида (1370 йил 29 март куни) Темурбекнинг (у бу вақтда Мовароуннахрнинг қатта қисмининг ҳақиқий ҳокими эди) тақлифига кўра Суюргатмиш ўғлон хон деб эълон қилинди. Балхга яқинлашган саййин Темурнинг куч-қудрати ортиб борди. Йўлда унга, жумладан, Шибиргондан Зинда Чашм Аперди, Хулм хазоралари, Бадахшон подшохи Шохмуҳаммад ва бошқалар келиб қўшилди.

Балх ҳижрий 771 йилнинг 11 рамазон ойи бошида (1370 й. 10 апрель куни) икки кунлик қамал жангларидан сўнг, таслим бўлди. Унинг эски шаҳар қисмида жойлашган Жомеъ масжидининг минорасига яширинган амир Хусайн қўлга олинди ва Амир Темур ўзининг иттифоқчиси бўлган Кайхусравга хун олиш асосида Хусайнни ўлдиришга тўсқинлик қилмади.

Мовароуннаҳр учун икки амир ўртасида узок йиллардан бери давом этиб келган кураш мана шундай тарзда тугади, бу курашда Амир Темур ғолиб чиқди. Балх олинганидан кейин, Амир Темур лашкарбошилари ва иттифоқчилари билан ўтказилган қурултойда Амир Темур Суюргатмишхон билан бирга Мовароуннахрнинг ҳукмдори деб эълон қилинди. Амир Темурнинг кенг тарих саҳнасига чиқиши мана шу тарзда амалга ошди.

2. Марказлашган давлатнинг ташкил топиши

Икки дарё оралигидаги ерларни, яъни собиқ Чигатой улусининг жануби-ғарбий қисмини бирлаштириш жараёни аниқ қандай кечганлиги ҳақида манбаларда оз маълумотлар сақланиб қолган. Аммо шуниси маълумки, ҳижрий 771 йилнинг тирмоҳ (1370 йил июль) ойида Самарқандда чакирилган курултойга Шибиргон ҳокими амир Зинда Чашмдан бошқа Чигатой улусининг барча амирлари ва қабила бошлиқлари тўландилар. Курултой тинч, ўзаро низоларсиз ўтди. Вилоят ҳокимлари, икки дарё оралигида яшовчи турк-мўғул қабилалари бошлиқлари Суюрғатмиш ва Амир Темурнинг олий ҳокимиятини тан олдилар.

Амир Темур Самарқандни мустаҳкамлаш чораларини кўриб, уни давлатнинг пойтахти деб эълон қилди. Бу даврга келиб Амир Темурнинг доно, узоқни кўзловчи ва иродали давлат арбоби эканлиги борган сари кўпроқ намоён бўла бошлади. У ўзаро низоларга барҳам бериб, ягона, кучли марказлашган давлатни барпо этишдан манфаатдор эди.

Йирик ҳарбий бўлинмаларнинг бошлиқлари этиб амирлардан Жоку, Ҳожи Сайфиддин, Аббос, Искандар, Аълам Шайх, Алайка кавчин, Ардашер кавчин, Қориннок ва бошқалар тайинланди. Сипоҳсолар (сар муқацдами сипоҳ) этиб Хитой баҳодир, Шайх Али баҳодир, Тобон баҳодир, Дукна, Бахтишоҳ, Арслон, Дурра баҳодир ва бошқалар тайинландилар.

Ўша 1370 йилдаёқ Шибиргон ва унинг иттифоз ҳокими Зинда Чашмнинг тақдири ҳал этилди.

Амир Темур Шибиргонни бўйсундириш чораларини кўриб, Зинда Чашмга қарши юришга шахсан ўзи бош бўлди ва Термизга қадар борди. Аммо Зинда Чашм амир Улжойту орқали Темурдан узр сўраб, ўзи билан учрашишни илтимос қилди. Амир Темур бу илтимосни қабул қилди. Бироқ Темур кўшини орқага қайтиши биланок Зинда Чашм яна айирмачилик йўлига ўтиб, Балх ва Термиз атрофини талон-тароҳ эта бошлади. Темур унга қарши Жоку барлос бошчилигида кўшин юборишга мажбур бўлди. Шибиргон олиниб, Зинда Чашм Самарқандга келтирилди. Амир Темур шахсан ўзи уни сўроқ қилди, лекин сиёсат юзасидан, Жоку барлос ва бошқа амирларнинг илтимосларини инобатга олиб, Зинда Чашмни авф этди ва ҳатто, уни ўз хизматига олди.

Агарда Балх, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Фарғона ва Тошкент Темур байроғи остига дарҳол ўтган бўлсалар-да, Хоразм унга кўп ташвишлар келтирди. Кўп йиллик шиддатли кураш олиб боришга тўғри келди ва ниҳоят бешта ҳарбий юришдан сўнг уни бўйсундиришга муваффақ бўлинди.

XIV асрнинг 70- йилларида Хоразм Олтин Ўрда амири Нонгадой (1361 й. Саройда ўлдирилган)нинг авлодлари қўлида эди. Дастлабига Темур Хоразмни тинч йўл билан бўйсундиришга уриниб кўрди ва 1371 йилнинг март ойида Гурганжга Алафа тавочи бошчилигида элчилар юборди. Хоразм ҳокими Ҳусайн Сўфини дўстлик ва бардамлик муносабатлари ўрнатишга даъват этувчи нома ҳам юборишди. Бироқ Ҳусайн Сўфи Амир Темурнинг маслаҳатларига қулоқ солмади. Унинг жавоб хатида ҳатто шундай дейилганки: “Бу вилоятни мен қилич ёрдамида қўлга киритдим,

шунинг учун уни фақат қурол ёрдамила тортиб олишлари мумкин". Темурнинг иккинчи элчиси Шайхулислом Жалолиддин Кешийни эса зиңдонга ташлади. Бу, албатта уруш бошланишига олиб келди. Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши хижрий 773 йилнинг ёзида (1371 йил июль ойида) бўлди. Унда у Котни эгаллаб, Гурганжни қамал қилди. Хусайн Сўфи қамал вақтида вафот этди, унинг иниси ва тахт вориси Юсуф Сўфи сулҳ сўради. Темур сулҳ тузиб, Самарқандга қайтади.

Хоразмга иккинчи юриш хижрий 774 йил рамазон ойида (1373 йил февраль-март ойлари) содир бўлди. Унга сабаб бир қанча амалдорларнинг, хусусан Кайхусрав Хутталонийнинг ўғли Султон Маҳмуд, Хизр Ясаурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Маҳмудшоҳ Бухорийларнинг Хоразмга қочиб бориб Юсуф Сўфини Темурга қарши гиж-гижлаши бўлди. Юриш Бухорода тўхтатилиши, чунки Хоразм ҳокими яна узр сўраб, уруш ҳаракатларини тўхтатишни илтимос қилди.

Учинчи юриш (хижрий 777 баҳор бошида – 1375 й.) ҳам охирига етказилмади. Бунга Сорибуро ва Алимшоҳларнинг Темур Самарқандда қолдирган амирларига қарши кўтарган исёни сабаб бўлди.

Амир Темурнинг Хоразмга қилган тўртинчи юришига сабаб Юсуф Сўфи томонидан яна сулҳ шартларининг бузилиши бўлди. Темур Мўғулистон ҳокимларидан Камариддин ва Оқ Ўрда ҳокими Урусхон билан кураш олиб бораётганлигидан фойдаланиб, Юсуф Сўфи Темурнинг чегарадош мулкларига мунтазам равишда талончилик босқинлари уюштира бошлади. Бу юриш 780 йилнинг шаввол ойи (1379 й. январь-февраль)да бошланиб, яна сулҳ битими имзоланиши билан тугади.

Бирок Хоразмнинг янги ҳокими Сулаймон Сўфи Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан бирлашиб, Темурнинг Хоразмга чегарадош бўлган ерларини талон-тароҳ эга бошлади. Бу Темурнинг Хоразмга хижрий 790 йил (1388 й.)да бешинчи марта юришига сабаб бўлди. Бу юриш Сулаймон Сўфининг қочиши ва Гурганжнинг олиниши билан тугади. Ўшанда Суюрғатмишхон ва Амир Темур номларига Гурганжда хутба ўқилиб, танга зарб қилинди. Шундан сўнг ўлканинг нафақат илгари Чигатой улусига кирган ҳамда Хусайн Сўфи томонидан зўрлик билан тортиб олинган жануби-шарқий қисми, балки ўлканинг шимоли-ғарбий қисми ҳам Амир Темур давлатига қўшиб олинди.

3. Мовароуннаҳр ва Олтин Ўрда

Амир Темур Жўчи улуси (Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда) ва Мўғулистон ҳокимлари билан узоқ вақт қаттиқ кураш олиб борди. Бу курашдан мақсад салтанатнинг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий сарҳадларини Дашти қипчоқ кўчманчиларининг ҳужумларидан муҳофаза этиш, Жўчи улусини заифлатириш ва уни ўз таъсир доирасига киритиш эди. Мўғулистонга келганда эса, унга нисбатан Темурнинг алоҳида мақсади бор эди. 1227-1269 йилларда бу мамлакат Чигатой улуси таркибига кирарди, машҳур Талас қурултойидан кейин эса икки қисмга ажраб кетди. Чигатой хонадонидан бўлган кўлгина хонлар бирлаштириш учун кураш олиб бордилар. Туғлуқ Темур ва Илёсхўжанинг Мовароуннаҳр ҳукмдорларига қарши 1360, 1361 ва 1365 йилларда олиб борган урушлари афтидан айни шу мақсадни кўзлаган эди. Бу мақсад йўлида Темур ҳам кураш олиб борди.

Амир Темур Мўғулистон устига ўн тўққиз йил (1371-1390 й.) мобайнида юриш қилди. Дастлабки беш юришда унинг қўшини Янги ва Иссиққўлгача борди, бироқ ҳар гал Мўғулистон амирлари Қамаришдин ва Анқо тўра таъжибдан қочиб тоғ дараларига яшириндилар, киш бошланиши билан эса Андижон, Сайрам ва Туркистонга ҳужум қилдилар. Темур 1389-1390 йилларда катта, хавф-хатарга тўла бўлган юриш қилди. Аввалига у Анқо тўрани тор-мор қилиб, уни Иртиш дарёси ортига улоқтириб ташлади, сўнгра Қамаришдинни мағлубиятга учратиб, катта Юлдузни, яъни Мўғулистон хонларининг бош қароргоҳини эгаллади.

Бироқ Анқо тўра ва Қамаришдин буткул тор-мор этилмаган эдилар. Мўғулистонни тобе этиб, улусининг ҳар икки қисмини бирлаштиришга ҳозирча эришиб бўлмади.

1377 йилгача Жўчи улуси икки мустақил давлатдан, улусининг ўнг қанотини ташкил этган Олтин Ўрда ва унинг сўл қаноти бўлган Оқ Ўрдадан иборат эди. Олтин Ўрда таркибига Хоразмнинг шимоли-ғарбий қисми, Шимолий Кавказ, Булғор вилоятлари, Ғарбий Сибир ва Қрим кирган. Оқ Ўрдага бўлса Сирдарёнинг қуйи оқими, Янгикентдан Сабронгача бўлган ерлар, Сирдарё бўйларидаги даштдан бошлаб Улуғтоғ, Сентирёғоч, Қоратол ва Тумангача бўлган ҳудуд кирган эди. XIV асрнинг 70-йилларида Оқ Ўрда ҳокимларидан бири Урусхон улусларни бирлаштириш ва Жўчи улусини қудратли давлатга айлантириш учун кураш олиб борди. Бу кураш муваффақиятли яқунланадиган бўлса Урусхон ва Жўчи улусининг бошқа ҳокимлари узок вақтлар давомида нафақат Мовароуннаҳр, балки Русия ва Шарқий Оврупога ҳам сўзларини ўтказадиган бўлардилар. Буни Амир Темур яхши тушунарди. Шунинг учун ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Оқ Жўчи улусида бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатиб борди, душманлари томонидан улуснинг икки қисми бирлаштирилмаслиги учун қўлидан келган барча ишни қилди.

Ўз мақсадини амалга ошириш учун Темур Жўчи улусидаги ўзаро феодал кураш ва қўшин бошлиқларининг келишмовчиликларидан ушдабуронлик билан фойдаланди. Бундай имконият 1376 йили туғилди. Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдани бирлаштириш ҳақида Урусхон томонидан чақирилган қурултойда Урусхоннинг ниятларига қарши чиққанлар ҳам бўлди. Уларнинг орасида Мингкишлок ҳокими, Тўхтамишнинг отаси ўзбек ўғлонларидан Тўйхўжа ўғлон ҳам бўлиб, Урусхон уни шу туфайли ўлдирди. Шундан сўнг унинг ўғли Тўхтамиш ундан хавфсизраб Оқ Ўрдадан қочиб Самарқандга келди. Амир Темур унга бошпана берди ва иззат-ҳурматини ўрнига қўйди, орадан бир оз вақт ўтгач эса қўшин йиғиб олиш учун уни барча зарур нарсалар билан таъминлаб, байроқ—ҳокимият рамзини тутқазиб, Урусхондан Оқ Ўрда тахтини тортиб олиши учун имконият яратиб берди. Темур учун Оқ Ўрдада ўз кишиси ва иттифоқчиси бўлиши фойдали эди. Бироқ Тўхтамиш Урусхоннинг ўғли Қутлуг Буғо томонидан тор-мор этилиб, яна Самарқандга, Темур ҳузурига қайтиб келди. Амир Темур Тўхтамишга қўшин тузиб, Оқ Ўрдага яна юриш уюштиришга кўмаклашди. Аммо бу гал ҳам омад Тўхтамишдан юз ўғирди. Сабронда бошқа Жўчилар билан иттифоқ бўлиб ҳаракат қилган Урусхоннинг катта ўғли Тўқтақиядан мағлуб бўлди. Бу сафар Тўхтамиш бору йўғидан ажраб, катта машаққатлар билан Сирдарё қирғоғига етиб олиб ва таъжибдан қочиб ўзини сувга отди. Уни изма-из таъжиб этиб келаятган Қозончи баҳодир унга шу ерда етиб олди ва у отган ўқ Тўхтамишнинг қўлини жароҳатлади. Қонга беланган Тўхтамиш зўр машаққат билан дарёнинг сўл

соҳилига чиқиб беҳуш йиқилди. Бироқ унинг бахтига шу пайт Темур томонидан унга ёрдамга юборилган Идику барлос бошчилигидаги ҳарбий қисм шу ерда пайдо бўлган. Улар чалажон Тўхтамишни кирғоққа олиб амирнинг шахсий табиби Тўхтамишни даволаган. Лекин эндиликда Урусхон ва унинг ўғиллари билан ёлғиз курашишига ҳожат қолмади, Самарқандга Олтин Ўрданинг таникли мансабдорларидан Идику ўзбек (Едигей) Урусхондан қочиб келди. У Темурга “Урусхон Тўхтамишни ўзинга топширишни талаб қилиб Сигноқдан чиқди ва кўшин билан Сирдарё бўйларига қараб ҳаракат қилмоқда”, деди. Бу хабарни Идику ўзбек билан кетма-кет Самарқандга келган Урусхоннинг элчилари ҳам тасдиқлашди. Муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, Урусхоннинг мактубида шундай дейилган: “Тўхтамиш ўғлимни ўлдириб,¹ Сизнинг ёнингизга қочди, уни менга тутиб беринг, ақс ҳолда бизга қилич яланғочлаб тепалашадиган ерни кўрсатинг”. Амир Темурнинг жавоби шундай бўлди: “У бу ерга ҳимоя излаб келди, шунинг учун мен уни ҳеч қимга бермайдурман”. Шундай қилиб, Оқ Ўрда билан Темур давлати ўртасидаги муносабатлар ўзининг портлаш нуқтасига етди ва уруш бошланди. Темур ўз қароргоҳини Ўтрор яқинига жойлаштирди, Урусхон бўлса Сигноқ яқинига келиб қўнди. Улар орасидаги масофа 24 фарсахни ташкил қиларди. Шу ҳолда улар уч ой туриб қолишди. Лекин, нимагадир, биринчи бўлиб кўшинларни жангга бошлашга на Урусхонда, на Амир Темурда қатъият етишмади ва фақатгина қоровуллар билан хабаргирлар (разведка) ўртасидаги айрим отишмалар, тўқнашувлар билан кифояланиб қолинди, ҳолос. Шундан сўнг Урусхон Дашти қипчоқнинг ичкари районларига қараб кетди. Темур кўшини уни 15 кун давомида таъқиб қилиб борди, лекин Жайронқамиш деган ерга етганда Урусхоннинг вафот этгани ва тахтга ўғли Қуйричок ўғлон ўтирганлиги ҳақида хабар олинди. Амир Темур Оқ Ўрда тахтини Тўхтамишхонга инъом этиб, Самарқандга қайтди. Бу воқеа ҳижрий 778 йил бошида (1376 йил 21 май) содир бўлди.

Аmmo Тўхтамиш шундан кейин тожу тахтни қўлда тутиб туролмади. Орадан бир оз вақт ўтгач у Темур Малик томонидан мағлуб бўлиб, яна Темур ҳимоясига қочиб келди. Амир Темур унга яна катта ёрдам берди. Уни Сигноққача Ғиёсиддин тархон ва Никки қавчин қўмондонлигидаги кўшин кузатиб борди. Оқ Ўрда тахти Қуйричок ўғлондан зўрлик билан тортиб олинди ва бу сафар Тўхтамиш 1376 йилда Оқ Ўрда тахтини узил-кесил эгаллади.

Амир Темур бундан мамнун эди, чунки у “Тўхтамиш энди ишончли вассалим ва чизган чизигимдан чиқмайди”, деб умид қиларди. Лекин Тўхтамиш унинг умидларини пучга чиқарди ва қайтанга бир ордан кейин, Олтин Ўрдани Оқ Ўрдага қўшиб Жўчи улусининг иккала қисмини бирлаштириб олгандан кейин, Темур давлатига нисбатан душманлик сиёсати юргиза бошлади. Ҳарбий кучга таянган Тўхтамиш Қрим, Волга бўйи, Хоразм ва Шимолий Кавказ халқларига қаттиқ зулм қила бошлади. Мана шундай шароитда йилдан-йилга Темур ва унинг ишончсиз, бироқ ғайратли гумаштаси ўртасидаги зиддият кучайиб борди. Тўхтамиш Олтин Ўрда ерларини янада кенгайтиришга интилиб, Кавказортига бир қанча юришлар қилди. 1385 йилда Табризни эгаллаш учун, гарчи бу ерлар Амир Темурга тобе

1. Бу ерда Қутлуг Бузо назарда тутилган.

бўлсада, катта кўшин юборди. Тўхтамиш Хоразм ҳокими Сулаймон сўфини ҳам ўзига кўшиб, Мовароуннаҳрнинг туташ вилоятларини талон-тарож қилди.

Мана шуларнинг ҳаммаси жам бўлиб, Жўчи улуси билан Темур давлати ўртасида катта уруш чиқишига олиб келди. Уруш ҳар икки мамлакат халқлари бошига беҳад қулфатлар келтирди. Темур Тўхтамишга қарши уч марта (1389, 1391, 1395 й.) кўшин тортди. Шу билан унинг мақсади Жўчи улусида ўз ҳокимиятини ўрнатиб эмас, балки бу давлатнинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдириш ва бу Мовароуннаҳр, Эрон ва Озарбайжондаги ерларини муҳофаза этиш эди, чунки у қудратли Олтин Ўрда тимсолида Ўрта Осиёда барпо этаётган марказлашган давлатига доимий хавф-хатарни кўрарди.

Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши уч юриши шиддатли, қонли ва бешафқатлик билан амалга оширилди.

Ҳижрий 790 йилнинг охирида (1388 йил декабрь охири) Тўхтамиш Мовароуннаҳрга Элийғмиш ўғлоннинг умумий кўмондонлиги остида катта кўшин юборди. Бу кўшин Сирдарёдан ўтиб, Жиззахнинг Очик мавзесини лашкароҳ қилди. Амир Темур бу хабарни эшитгач, орадан бир неча кун ўтиши билан, қаҳратон киш ва қор бўронига қарамасдан, тамом кўшинларнинг бутунлай тўпланишини кутиб ўтирмасдан, унга қарши йўлга чиқди. Хўжаданга унга Андижондан амирзода Умаршайх келиб кўшилди, Элийғмиш ўғлон кўшини икки томондан қуршаб олинди тор-мор келтирилди.

Ҳижрий 791 йил сафар ойида (1389 йил февраль) Темур Икар деган ерга келди. Бу ерда кишлаб, эрта баҳорда барча вилоятлардан кўшинлар келиб тўпланганда, ҳижрий 791 йил раби ул-аввал ойида (1389 йил март ойининг боши) Сирдарёдан ўтди ва Тўхтамишни кетма-кет мағлубиятга учратиб, уни то Авранг жакуй ва Олтомгагача таъкиб қилиб борди. Мовароуннаҳр шаҳарларида Мўғулистоннинг душманлик фаолияти кучайиши натижасида бу юриш шу ерда тўхтатилди.

Тўхтамишга қарши иккинчи юриш орадан икки йил ўтгач, 1391 йили давом эттирилди. Амир Темур унга пухта тайёргарлик кўрди. Ҳижрий 792 йилнинг кузидаёқ (1390 йил сентябрь-октябрь) у олий қароргоҳни Чиноз атрофига кўчиртирди ва умумий сафарбарлик эълон қилди. Шу ерда у 1390-1391 йил кишини ўтказди. Сўнг 1391 йилнинг баҳор бошида Тўхтамишга қарши кўшин тортди. Қорасомонда¹ унинг ҳузурига Тўхтамишнинг элчилари келди. Тўхтамиш ўтган воқеаларга таассуф билдириб, қилмишлари учун уэр сўраци ва бундан буён дўстона алоқаларга риоя қилажагини маълум қилди. Бироқ бу сафар Темур Тўхтамишга ишонмади ва унинг элчиларини қароргоҳда қолдириб, юришни давом эттирди. Бу юриш олти ой давом этди ва Самара билан Чистополь оралигида жойлашган Қундузча деган ерда 1391 йил 18 июнда содир бўлган жангда Тўхтамишнинг тор-мор келтирилиши билан якунланди. Темур бу юришдан жуда катта ўлжа ва асирлар билан қайтди. Темур бу юришдан хотира сифатида Улуттоғ этагидаги тошга битик ёзиб қолдирган. Шу қушларда бу битик топилиб, ҳозирда Давлат Эрмитажиди (Санкт-Петербург) сақланмоқда.

Шунга қарамасдан, Тўхтамиш ҳали узил-кесил бартараф қилинмаган эди. Тез орада у Жўчи улусининг ҳарбий-сиёсий қудратини тиклашга муваффақ бўлди ва яна

1. Қорасомон- Арснынг чап қирғоғидаги жой, ҳозирги Қораоспан.

ўз кўшнларига, хусусан Амир Темурга тобе ерларга хавф туғдира бошлади. Амир Темурга қарши курашга у Миср ҳукмдори Малик Аз-Зоҳир Барқуқни (1382-1399) тортишга уринди. 1394 йили Тўхтамиш Озарбайжонга ҳужум қилиб, Ширвоннинг айрим вилоятларини эгаллаб олди ва маҳаллий аҳолини талон-тарож қилди. Аммо у Темур билан жанг қилишга юраги дов бермади, кўшинининг илгор қисми пайдо бўлиши ҳамано Дашти қипчоққа чекниди. Амир Темур Тўхтамиш устига юриб, ундан бира тўла қутилмоқчи бўлди, лекин қиш бошланиб қолганлиги туфайли, юриш келаси 1395 йилга қолдирилди.

Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши сўнгги ва ҳал қилувчи юриши ҳижрий 797 йил жумод-и ас-сонийнинг 7-кунида (1395 йил 28 февраль) бошланди. Дарбанд йўлида Темур ҳамма ишни яна тинч йўл билан бартараф қилмоқчи бўлди ва Тўхтамиш ҳузурига Шамсиддин Олмаликий бошчилигида элчилар жўнатди. Темурнинг элчиси Тўхтамишни сулҳга кўндиргандай бўлди, бироқ Тўхтамиш тилёгламалик билан, сулҳ ҳақидаги музокарани орқага суриб, урушга тайёрланишга давом этди.

Ҳижрий 797 йил жумоди ал-охирнинг 22-куни (1395 йил 16 апрель) ҳар иккала кўшин ўртасида ҳал қилувчи жанглар бошланди. Кўшинлар сафида камиди 400 минг киши бор эди. Жанг 30-35 км.лик катта масофада олиб борилди. Ҳар икки томон бор кучлари билан каттиқ олишди. Ниҳоят Амир Темур зафар қозонди. Тўхтамиш қолган-қутган кўшини билан қочди ва Булғор ўрмонларида гойиб бўлди. Темурнинг галабаси кўп жиҳатдан у қўллаган янги тактика шарофати туфайли эди. Жанг бошланишидан аввал Амир Темур кўшинни етти гул (корпус)га ажратди ва йиғирма етти кўшиндан иборат кучли захира бўлинма тузди. Мана шу етти гул қанотдаги тўсиқлар билан кучли марказни ташкил этди. Захирадаги кўшинлар эса Темурга керакли вақтда жангнинг у ёки бу участкасини қувватлаш, кучайтириш учун имкон берди.

Амир Темур Жўчи улусининг сўл қирғоқ қисмидан энди хотиржам бўлди, бироқ ҳали Волгадан Днепрга қадар чўзилган, ресурсларга бой ўнг қирғоқ Тўхтамишнинг қўлида эди. Шунинг учун Темур Мовароуннаҳр ва Эрон муҳофазаси учун мана шу ерларга зарба беришга қарор қилди. Шамсиддин Аббос ва амирзода Пирмуҳаммад бошчилигидаги кўшинлар Жўчи улусининг ўнг қирғоқ ерларига жўнатилди. Темур кўшини Днепрнинг сўл қирғоғи бўйлаб юриб Анкерман (Манкерман)ни олди, сўнгра Дон ва Кубаннинг айрим вилоятларидан ўтиб Дон дарёси қуйилишида жойлашган Азок (Азов)ни эгаллади.

Манбалардан бирининг Анкерман атрофида яшовчи ўзбеклар ҳақидаги маълумотлари диққатга сазовордир. Темур кўшинлари Анкерман атрофида яшаётган ўзбекларнинг қандайдир улусини аниқлашди; уларнинг катта қисми қўлга олиниб, ўша ерлардан бошқа ерларга кўчирилдилар. Маълумки, ўзбеклар улуси қашимдан Волганинг сўл қирғоғида, Орол денгизи билан Туман вилояти ораллигида жойлашган, бироқ Анкерман ўзбеклари ҳақида манбада (хусусан Шарафуддин Али Яздий асарида) илк бор хабар берилган эди. Қачон ва нима сабабдан улар Анкерман атрофларига келиб қолганлари номалум.

Шундан сўнг Темур ўз кўшинини Москва давлати ерлари томон бошлади, Рязань ери орқали ҳаракат қилиб, йирик шаҳарлардан Елецни эгаллади ва Москва томон отланди. Амир Темур, тарихчиларнинг таъкидлашларича, Москва (Москов)га

етиб борганда, “бутун вилоятни, шаҳардан бошлаб то унинг атрофидаги ерларгача талон-тарож қилди, уларнинг воеводалари ва қўшин бошлиқларини эса шармандаю шармисор қилди”, деб ёзадилар. Лекин воқеалар нафақат йилма-йил, балки ой ва кунларигача ёзиб берилган Рус солномаларида Амир Темурнинг Москвани олганлиги ҳақида бир нарса дейилмаган. Москвадек йирик, пойтахт шаҳар билан боғлиқ воқеа ҳақиқатдан ҳам содир бўлган тақдирда, бу нарса сўзсиз ўша солномаларда ўз аксини топган бўларди. “Никон солномаси”га кўра, Амир Темур ўшанда Русияга улкан қўшин билан босиб кириб, Елецни олган, рязанликларнинг бир қисmini асир олиб, бир қисmini ўлдирган. Улуг князь Василий Дмитриевич (1389-1425) буни эшитгач, қўшин тўплаб Коломна томон юрган ва Ока дарёси кечувини эгаллаган. Темур бўлса, Рязань еридан ўтиб, жануб тарафга қараб кетган.

Амир Темурнинг ўзи Азақ (Дондаги Азов)ни олгач, черкаслар ерига бостириб кирган, сўнгра қўшинни Доғистон томон бошлаган. Кула ва Тарс деган мустаҳкам қалъаларни эгаллаган. 1395-1396 йил кишида Аштархон ҳам олинди, унга ўт қўйилган. Тўхтамишни тор-мор қилиш билан Темур ўз давлатининг нафақат ички аҳволини, бошқа халқаро мамлакатни ҳам бирмунча мустаҳкамлади.

Терекдаги мағлубият ва Сарой Берканинг вайрон этилиши Олтин Ўрдага қажатқич зарба етказди. Қадимги Русга шунчалик зиён-заҳмат етказган давлатнинг кураги ерга тегди. Олтин Ўрда 1395 йилдан сўнг таназулга юз туга бошлади. Амир Темур Олтин Ўрда билан Ўрта Осиёнинг манфаати деб, Москва князи билан ҳеч қандай алоқа боғламасдан (бу ҳақда у аниқ тасаввурга эга эмасди) туриб кураш олиб борди, бироқ у нафақат Ўрта Осиё учун, балки Рус учун ҳам объектив равишда фойдали иш қилди.

4. Темур ва Шарқ мамлакатлари

Агар Темурнинг Жўчи улуси билан бўлган кураши маълум даражада муҳофаа характерига (у барпо этган давлат ҳудудларини ҳимоя этиш) эга бўлган бўлса, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом ва Ҳиндистонга қарши олиб борган юришлари мамлакатни кенгайтиришга қаратилган эди. Ўз даврининг фарзанди бўлган Темур, ўзининг бу ҳаракатларини зарурият тақозоси билан содир этилган деб асослаганди. Унинг мақсади мусулмон дунёсини ягона давлатга бирлаштириш эди.

Унинг фикрича, ана шундагина айрим ҳокимларнинг ўзбошимчилигига, зулмига барҳам берилади, халқлар тинч яшайди, улар ўртасидаги ўзаро алоқалар эса савдо ва маданиятнинг ривожланишига имкон беради. Лекин, қандай бўлмасин, 1381 йилдан бошлаб Темур олиб борган урушлар шафқатсиз тарзда олиб борилди. Кучли ва мустақил ҳукмдор бўлиш учун ўзининг ҳарбий-сиёсий таъсирини бошқа мамлакатларга ўткази олиш зарур. Бунда Амир Темур ёлғиз эмасди. Унгача Искандар, Юлий Цезарь, Ҳажжож ва Қутайба, Маҳмуд Ғазнавий, Буюк Салжуклар ва Чингизхон, ҳатто Темурдан кейин Наполеон, русларнинг Иван Грознийи ва Буюк Пётри ҳам ўз фаолиятларида шундай йўл туттишган.

Амир Темурнинг дастлабки зарбаси Хирот ҳукмдори Малик Ғиёсиддин Пир Али II га (1370-1381) қаратилганди. Ҳижрий 781 йил киш фаслида (1380 й. январь-февраль ойларида) Темур унинг хузурига ўзининг яқин одами Ҳожи Сайфишдинни

жўнатиб, уни қурулгойга тақлиф қилди. Темурнинг вакилини Малик Ғиёсиддин иззат-икром билан кутиб олди, бироқ узоқ вақт Ҳиротда тутиб келди. Айни пайтда у қудратли рақибга қаршилиқ кўрсатишга ҳозирлик кўриб, Ҳиротни ва унинг қалъасини мустаҳкамлаш билан машғул бўлди, етарли микдорда дон-дун ва ема-хашак ғамлади. Ҳижрий 782 йилнинг баҳорида (1380 йил апрель ойида) Темур Хуросонга амирзода Жаҳонгир, амирлардан Ҳожи Сайфиддин, Оқбуго ва бошқалар раҳбарлигида 50 кўшин лашкар жўнатди. Улар Балх, Шибиргон ва Бодҳизни эгалладилар. 1381 йилнинг февралида бўлса Хуросонга Темурнинг ўзи отланди. Малик Ғиёсиддин Пир Али II нинг Сарахс қалъасида турган иниси Малик Муҳаммад Темурга қарши чиқолмасдан қалъа дарвозаларининг қалитларини унинг мулозимларига топширди. Темур Ҳиротга борнишда бошқа жойларда ҳам қаршилиққа дучор бўлмади. Хуросон марказидан 11 фарсах масофада жойлашган Жигдалиқ деган ерда қароргоҳ қурди. Темур Ҳиротни қамал қилиб ўтирмади. Тажрибали саркарда сифатида у дастлаб шаҳарнинг атрофидаги жойлар билан алоқасини узиб қўйишга қарор қилди ва асосий зарбани вилоятдаги бошқа қалъаларга қаратди. Жом ва Қавсия жангсиз таслим бўлдилар, аммо Фушанж қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Ҳирот эса шиддатли қамал жангларидан сўнг эгалланди. Ўлганлар кўп бўлди, 2000 киши асир олинди, бироқ Темур уларни битта ҳам қолдирмасдан қўйиб юборишга амр қилди. Тус ва Келот ҳам ўша кунлари олинди. Тус йўлида, Абу Муслим мазориди, Амир Темур ҳузурига итоаткорлик билдириб Хуросон сарбадорларининг етакчиси Али Муайяд ва Моҳон ҳокими Алибек Жони қурбоний келдилар. Айрим муаррихлар Али Муайяд ўз ихтиёри билан ўша 1381 йили ҳокимиятни Амир Темурга топширганлигидан келиб чиқиб, Темур билан Хуросон сарбадорлари ўртасида қандайдир яқин алоқалар мавжуд бўлган, деб тахмин қиладилар. Аммо бу фикрни манбалар тўғридан-тўғри тасдиқламайдилар. Шарафуддин Али Яздийнинг ҳикоясидан маълум бўладики, Сабзавор сарбадорларини Малик Ғиёсиддин йўқ қилган. Шунинг учун шу пайтгача Тус ёки Келотда яшириниб ётган Али Муайяд Темур ҳузурига итоат билдириб келган.

Ҳижрий 783 (1381-82 й.) йили Темур Эронга иккинчи марта юриш қилди. Бунда Келот, Туршиз, Сабзавор (Темур уни Али Муайядга қайтариб берди) ва Мозандарон бўйсундирилди. Ҳижрий 785 (1383) йили Амир Темур Сенстонга юриш қилиб, унинг энг муҳим шаҳар-қалъалари — Зирех, Зова, Фарах, Буст ва бошқаларни ўзига бўйсундирди. 786 (1384) йили Темур Астробод ва Озарбайжонга юриш қилиб, Омул, Сори, Султония ва Табриз каби шаҳарларни эгаллади.

Бироқ бу билан Темур қаноатланиб қолмади. Кейинчалик у тарихда уч йиллик ва беш йиллик ва етти йиллик юриш, деб ном олган катта вайронагарчиликлар ва қурбонлар билан давом этган учта катта ҳарбий юриш қилди.

1386-1388 йиллардаги уч йиллик юриш пайтида Озарбайжон ва Форс эгалланди. Қора Юсуф туркманнинг ерларига, Гуржистон ва Арманистонга (Ван кўли атрофлари) чопгун қилинди. Муаррих Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, бу юришдаги қонли жангларда ҳар икки тарафдан кўп қурбонлар берилган.

Темур, ўз ихтиёри билан таслим бўлиб, товон (моли омон) тўлашга рози бўлган шаҳарларга тегмаган, жангчиларини шаҳарга киритмаган, у ерга товон йиғувчилар (муҳассилон)ни юборган, холос. Фақат қатъий қаршилиқ кўрсатган шаҳар-

қалғаларгина талон-тарож, вайрон этилиб, кўлида қурол тутиб жанг қилган аҳоли ялпи қирғин (қатли ом) қилинган, тинч аҳолига эса тегишмаган. Аммо бошқача ҳам бўлган, Масалан “Зафарнома” муаллифининг ёзишига кўра, Исфахон аҳолиси Кучакий деган шахснинг иғвосига учиб, товон йиғувчиларга ҳужум қилиб уларни ўлдирган. Темур томонидан шаҳар ва вилоятни муҳофаза қилиш учун қолдирилган уч минг кишилик аскар ҳам кириб ташланган. Амир Темур бу ҳақда Форс йўлида хабар топиб, Исфахонга қайтиб келди ва жаҳл устида бу ишнинг сабабчиларини қатл этишга фармон берди. Исфахонликлар ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида кўлларига қурол олдилар, бироқ мағлуб бўлдилар. Шаҳар эгалланиб, саййидлар, маволийлар ва уруш-талаанда бетараф қолганлардан ташқари барча қатли ом этилди. Шарафуддин Али Яздий, қандайдир ривоят ёки уйдурмага асосланиб, ўшанда, ўлган 70 минг киши бошидан Темур калламинор қурдирган дейди.

Эронга қилинган беш йиллик юриш (1392-1396) у ерда содир этилган ғалаёнлар, Мозандарон, Жанубий Эрон, Музаффарийлар, Жалойирийлар, Кичик ва Катта Лур ҳокимларининг айирмачилик сиёсати (сепаратизм) оқибатида юз берди. Бу юриш ҳам талон-тарожлар ва вайронагарчиликлар билан давом қилди. Жумладан, Омул шаҳри қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлиги туфайли ер билан баробар қилиб юборилди. Бу юришнинг асосий натижаси Музаффарийлар сулоласи (1314-1393) нинг тугатилиши бўлди. Музаффарийларнинг Форсдаги сўнгги вакили Шох Мансур жангда ҳалок бўлди, тирик қолган бошқалари эса асир олинди. Жалойирийларнинг йирик вакилларида бири бўлмиш Султон Аҳмадга (1382-1410) келсак, у қаршилиқ кўрсатишга қурби етмасдан Бағдодни Темурга ташлаб Мисрга қочди ва мамлук султонлари ҳузуридан бошпана топди.

Навбат энди Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши (1398 йил май-1399 йил март)ни ҳам ўз ичига олган етти йиллик юришга келди. Ўша давр манбаларига ишониладиган бўлса, беш йиллик юришдан сўнг Тошкент атрофидаги Оҳангарон водийсида қишлаётган Темурга Ҳиндистонда ислом дини жорий бўлса-да, мусулмонларнинг атрофини габрлар (мажусийлар) қуршаб олганлиги ҳақида хабар келди. Ҳиндистондаги ҳукмдорлар эса ислом динини ёйиш учун ҳеч қандай иш қилмасдан, фақатгина мажусийлардан солиқ ва тўловлар олиш билан қаноатланиб қолаётгани, бошқа ишларда эса уларга эркинлик яратиб берганликлари маълум бўлди. Шунинг учун Амир “жиҳод эълон қилиб, у ерда мусулмонлар динини қарор топтиришга аҳд қилди”

Темурнинг улкан қўшини билан бутун Ҳиндистон бўйлаб, бидъатчилик ва бидъатчиларнинг муқаддас саждагоҳларини тағ-томири билан қуригди. Самарқанд ва Кешга жуда катта ўлжа келтирилди. Улар орасида 120 та жанговар фил ҳам бўлиб, улар Темур томонидан уруш ва қурилиш ишларида ишлатилди.

Етти йиллик уруш Темур олиб борган урушлар ичида энг каттаси бўлиб, Шом ва Туркиянинг катта қисми бўйсундирилиши билан ҳижрий 807 йилнинг муҳаррам ойида (1404 йил июль ойида) ниҳоятсига етди. Шу сафар Темур қўшини Гуржистонга ҳам бир неча бор ҳужум уюшгирди.

Амир Темурнинг ғалабалари ичида энг йириги Туркиянинг қудратли султони Йилдирим Боязид (1389-1402) устидан, Анқара яқинидаги Чибукобод яланглигида

ҳижрий 804 йил зулҳижжа ойининг 19, жума куни (1402 йил 20 июль куни) қозонилган ғалаба бўлди.¹

Жанг ғиҳоятда шиддатли бўлиб, гоҳ у, гоҳ бу томоннинг устунлигида кечди. Бироқ жанг оқибатини Темур яхши кўрган тактика—чалғитиш усули ҳал қилди. Кун пешиндан оққанда, жанг айни қизилган маҳалда, у Муҳаммад Султонни марказ (ғул) ва заҳира қисмининг сараланган аскарни билан яланглик ўртасида Султон Боязид Йилдирим кўриқчилари эгаллаб турган баланд тепаликка ташлади. Муҳаммад Султон у ердан кўриқчиларни ҳайдаб, тепаликни эгаллаб олди ва бу билан Боязид кўшинига жиддий ҳавф туғдирди. Боязид бу муҳим стратегик нуқтани кўшинининг бутун марказ қисми билан қайтариб олмоқчи бўлди. Лекин Муҳаммад Султон унга қаршилиқ кўрсатмади, чунки, асосий мақсадга эришилган эди. Боязид кўшини бўлиниб, қанот қисмлари узилиб қолганди. Амир Темур бундан фойдаланиб, турк армиясининг ҳар иккала қанотини қуршаб олди. Шохруҳ ва Мироншоҳ қўл остидаги аскарлари турк кўшинининг сўл ва ўнг қанотини тез фурсатда бир ёқлик қилиб, Боязидни қуршовга олишни бошлаган Муҳаммад Султонга ёрдамга шошилдилар. Боязид жон-жаҳди билан ҳужумни даф қилди, ammo намозшомга бориб ҳаммаси тугади. Боязид тепаликни ташлаб Темур кўшинлари атайлаб қолдирган йўлакдан, ҳар икки томондан ёғилган ўк ёмири остида, чекинишга мажбур бўлди. Боязид бошчилигидаги озгина одам омон қолди. Султоннинг ўзи асир олиниб, Темур қароргоҳига келтирилди. Темур у билан яхши муомалада бўлиб, ҳатто қимматбаҳо сарупо ва бошқа нигъмлар бериб, уни қўйиб юборди. Боязид орадан саккиз ой ўтгач, ҳижрий 805 йил шаъбон ойининг 14 куни (1403 йил 9 март куни) Оқсаройда вафот этди.

Темур буни эшитиб Оқсаройга борди ва дуо-фотиҳаларини бажо келтирди, сўнг Боязиднинг ўғли Мусога Туркия империясининг тахтини топширди.

Темур Самарқандга ҳижрий 807 йил муҳаррам ойида (1404 йил июль ойида) тантанавор қайтиб келди ва шу заҳотиёқ Хитойга қарши урушга ҳозирлана бошлади. Хитой ҳукмдорлари доимо Мовароуннаҳрга нисбатан даъвогар бўлиб келардилар. Уч ойлик тайёргарликдан сўнг ҳижрий 807 йил жумоди ул-аввал ойининг 23 куни (1404 йил 27 ноябрь куни) икки юз минг кишилиқ кўшин билан юришга чикди. Бироқ у юриш ҳижрий 807 йил шаъбон ойининг 17 куни (1405 йил 18 февраль) Темурнинг Ўтрорда вафот этиши муносабати билан тўхтатилди.

Темур лашқарбошилари босиб олинган ўлкалардан жуда катта ўлжа олиб қайтдилар. Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Кеш, Бухоро ва бошқа шаҳарларига таниқли олимлар, моҳир ҳунарманцлар ва бинокорлар келтирилди. Буларнинг ҳаммасини Темур иродаси, ақл-заковати билан тузган давлатининг равнақи ва мустаҳкамланишига қаратди. Темурнинг фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки оз даражада бўлса ҳам, босиб олинган мамлакатларда ҳам қурилиш ишлари олиб борганлиги эътиборга лойиқдир. Манбаларда бир қанча шаҳарларнинг тикланганлиги ҳақида маълумотлар сақланган. Хусусан Бағдод, Бойлақон ва Гурганжнинг қайта тикланганлиги, Қорабоғда ва Мугон чўлида янги суғориш каналлари, Эрон, Афғонистон ва бошқа мамлакатларда янги қалъалар, шунингдек йўл ва кўприклар қурилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

1. Ибн Арабшоҳда – 804 йил 27 зулҳижжа (1402 йил 28 июль) ойида.

5. Давлат тузилиши

Темур давлати ўзининг энг ривожланган даврида жуда улкан ҳудудни ўз ичига олган бўлиб, Ўрта Осиёдан ташқари, Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Афғонистонни қамраб олган. У бу давлатни ўғиллари, набиралари ва хос амирлари ёрдамида идора қилди. Бунинг учун у салтанатни суюрғол мулкларга, яъни улусларга бўлди. Масалан, Маъмур Фазнавийнинг тожу-тахти, яъни Афғонистонни Темур тўнғич ўғли Жаҳонгирга, унинг вафотидан (1376 й.) кейин эса Жаҳонгирнинг ўғли Пирмухаммадга берди. Хуросонда Шохрух ҳокимлик қилди. Ҳалокухоннинг тожу-тахти, яъни Ироқ ва Озарбайжон Темурнинг бошқа ўғли—Мироншоҳга текканди, Фарғона бўлса Умаршайх ва унинг авлодларининг мулки эди. Гарчи суюрғол мулкларнинг эгалари солиқ тўплаш ва маъмурий бошқарувада мустақил бўлсалар-да, Темур ва унинг вазирлари идора қилган марказий ҳукуматга бўйсунардилар.

Марказий давлат маъмуриятини еттига вазир бошқарган. Уларнинг биринчиси вазири аъзам бўлиб, унинг вазифаси олий ҳукмдорни мамлакат ва раият аҳволи ҳақида ўз вақтида хабардор қилиб туришдан иборат бўлди. Иккинчиси (вазири тавоч) ҳарбий ишлар, учинчиси турли сабаблар, асосан уруш оқибатида эгасиз қолган мол-мулклар, сайёҳлар ва зиёратчилар ишлари бўйича мутасаддилик қилган. Тўртинчиси ҳукмдорнинг саройига оид бўлган ишлар билан шугулланган. Яна уч вазир сарҳад вилоятларига тегишли ишларни бошқарган. Етти вазирнинг барчаси девонбегига бўйсунган.

Марказий ҳокимият идораларида, улус ҳокимлари девонларидаги каби, вазирлардан бошқа турли табақалардаги амалдорлар бўлган. Булар, масалан, шайхулислом, қо.н ал-қуззот (олий судья), қозийи аҳдас (одат бўйича ҳукм чиқарувчи судья), қози асқар (ҳарбий судья), садр аъзам (олий садр, вақф мулклари мутасаддийси), додхоҳ (шикоятларни кўриб чиқувчи), эшиқоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдорнинг шахсий буйруқларини бажарувчи), қалақчи (хирож миқдорини аниқлаш мажбурияти юклатилган амалдор), муҳассил (солиқ ва ўлпон йиғувчи), тавочи (асосан кўшинларни тўплаш ишига масъул олий амалдор), қоровулбеги, кутвол (каъба қомандаланти), муҳтасиб (шариат қондалари ижроси ҳамда бозорларда нарх-наво, тарозилари тўғрилигини текширувчи мансабдор), воқеанавис (қундалиқ воқеаларни ёзиб боровчи), мунший (шахсий котиб) ва бошқалар.

Қарвон йўлларида сардобаси бўлган махсус бекатлар қурилган, уни ҳарбий назоратчи кўриқлаган.

Манбаларда Темур саройида мавжуд бўлган қабул маросими ҳақида ҳам маълумот сақланиб қолган. Жумладан, тахтнинг ўнг томонида саййишлар, қозилар, уламолар, шайхлар ўтирган. Чап томонда эса амир ул-умаро, бекларбеги, кўшин амирлари, нўёнлар, улус, туман, кўшин бошлиқларининг жойи бўлган. Тахтнинг олд томонида девонбеги ва вазирлар ўтиришган. Тахт орқасида, унинг ўнг томонида ўғлонлар ва баҳодирлар, чап томонида эса қоровулбегилар ўтиришганлар. Тахтнинг қаршида қоровул амирлари, этагида эса ичкилар, ясовули хос турган. Тахтнинг ўнг ва чап ёнида додхоҳ туришган.

Темур ва темурийлар давлати халқаро майдонда ҳам шуҳрат қозонган. Темур давлати билан Шарқ (Мўғулистон, Хитой, Миср) ва Оврупо мамлакатлари (Италия, Испания, Франция, Англия ва б.) ўртасидаги ёзишмаларга қараганда, дипломатик, сиёсий ва савдо алоқалари ривожланган. Улар, айниқса XIV асрнинг 80-90 йиллари ва XV аср бошида Туркиянинг кучайиши муносабати билан бирмунча жонланди. Маълумки, 1389 йили Туркия овруполикларнинг бирлашган қуроли кучларини Сербиядаги Косово майдонида тор-мор қилган ва натижада Сербия мустақилликдан ажраб, Туркиянинг вассалига айланган. 1393 йили Туркия, Булгория, Валахия, Македония, Фессалияни босиб олди. 1396 йили эса турк армияси Никопол (Болгария) да мусулмонларга қарши салб юриши эълон қилган Венгрия қироли Сигизмунд бошчилигидаги Фарбий Оврупонинг энг сара қўшинларини бутунлай тор-мор этди. Боязид армияси ўша пайтда Византия пойтахти Константинополни қамал қилди.

Хуллас, Туркия томонидан нафақат Византия учун, балки бутун Оврупо учун ҳам реал хавф-хатар тугилган эди. Шунинг учун Оврупонинг Византия, Италия, Испания ва бошқа давлатларида Туркияга қарши курашда ёрдам сўраб Темур саройига элчилар саркатнов бўлиб қолдилар. Буларнинг барчаси Темур ва Боязиднинг, яъни икки қудратли турк давлатининг тўқнашувини янада тезлаштирди, бу эса Оврупога қўл келар эди.

Амир Темур фаолияти яқунланар экан, Темурнинг гаройиб шахс бўлганлигини қайд этиб ўтмоқ зарур. Ундаги йирик давлат арбоби ва саркардалик истеъдоди, қурувчилик, фан ва маданиятга ҳомийликка бўлган истеъдод содатли суратда бири билан уйғунлашиб кетганди. У барпо этган марказлашган феодал давлатда иқтисод, савдо ва маданият раванқ топди, давлатнинг обрў-эътибори ортди. Шу билан бирга Темур типик феодал арбоб бўлиб, у тузган ҳарбий тузум жуда қаттиқ интизомга бўйсунарди, ҳокимият эса мустақиллик хусусиятига эга эди. Темурнинг Хиндистон, Эрон, Ироқ, Шом ва Гуржистон устига қилган юришлари мамлакатни кенгайтиришга қаратилган эди, Олтин Ўрда, Мўғулистон ва Туркияга қарши олиб борган урушларининг эса маълум бир илгор ижобий оқибатлари бўлди.

II. ШОҲРУҲ ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА ТЕМУР ИМПЕРИЯСИ

1. XV аср бошида Темур империяси

Амир Темур вафотидан кейин империянинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида унинг ўғли Шоҳруҳ ва набираси Улуғбек асосий арбобларга айландилар. Бироқ империя, Темур даврида ҳарбий-сиёсий жиҳатдан нисбатан ягона ва кучли бўлса-да, тез орада яна феодал урушлар, ўзаро низолар ва сулолавий жанжаллар исканжасида қолди. Буюк Темурнинг тахтини Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон эгаллаб олди; Фарбий Эрон ва Озарбайжон темурийлар давлати таркибидан ажраб чиқди. У юртларда туркман (ўғуз) сулоласи ҳокимият тепасига келди. Натижада темурийлар давлати Ўрта Осиё ва Эроннинг Сафедруд дарёсидан ғарбдан Пуштайн Кўҳ тоғигача бўлган

худуд билан чекланиб қолди. Тўғри, 1410 йили Шоҳрух маълум даражада мамлакатдаги аҳволни барқарорлаштиришга муваффақ бўлди, бироқ бир қатор юртларда тартибсизликлар, феодал ҳукмдорларнинг айирмачилик ҳаракатлари давом этди.

Шоҳрух XV асрга келиб йирик иқтисодий, сиёсий ва маданий марказга айланган Ҳиротни ўз давлатининг пойтахти қилди.

Узоқ ва оғир курашдан (1405-1409) сўнг Шоҳрух Мовароуннаҳр устидан ҳам ўз ҳукмдорлигини ўрнатишга эришди. Ҳиротга қайта туриб (813 ҳ. й. раби ул-аввал ойининг 16-1410 йил, 20 июль куни Шоҳрух катта ўғли Улугбекни Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлади; жияни Мирзо Муҳаммад Жаҳонгирга Ҳисори шодмонни, Умаршайхнинг ўғли Мирзо Мирак (Амирак) Аҳмадга Фарғонани берди.

Лекин Улугбекнинг Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими этиб тайинлаганлигига уч ой ҳам ўтмасдан, унга қарши Шайх Нуриддин ва Ҳисор ҳокими Мирзо Муҳаммад Жаҳонгир исён кўтардилар. Бунинг устига Улугбекни Туркистон ҳокими этиб тайинланиши кўп жиҳатдан номигагина эди, чунки у ерда Улугбекнинг олий ҳукмронлигини истамаган Шайх Нуриддин каби одамлар мустаҳкам ўрнашиб олган эдилар.

Қайтанга, ҳижрий 813 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1411 й. 11 апрель) Шайх Нуриддин Самарқанд устига қўшин тортди. Амир Абдулҳолиқ ва Чингиз ўғлон бошчилигидаги Оқ Ўрдалиқ, илгари Темур хизматида бўлган кўчманчи ўзбеклар энди у билан иттифокда бўлдилар. Улугбек қўшин билан уларга қарши чиқди. Ҳижрий 813 йил зулҳижжа ойининг 18 куни душанба (1411 йил 14 апрель) Самарқанднинг ғарбий тарафида Қизил работ деган ерда икки ўртада уруш бўлди. Унда Шайх Нуриддин ғалаба қозонди. Улугбек Калиф томон чекинди, унинг оталиги Шоҳмалиқ эса Самарқанд билан Шаҳрисабз оралигида жойлашган Олақароғ тоғига яширинди. Шундай қилиб, пойтахтга йўл очилди. Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Бухорони эгаллаш учун амир Тоғай Бугони жўнатиб, ўзлари Самарқанд томон йўл олдилар, амир Шайх Ҳасан эса Амударё бўйида жойлашган Қирғин қалъасини забт этишга жўнатилди. Шайх Нуриддиннинг тахминича Улугбек шу ерда яширинганди.

Шайх Нуриддин ва Чингиз ўғлон Амир Темурнинг шаҳар четидagi боғларидан бирига ўрнашиб олиб, Самарқандга ўз вакили Муҳаммадни юбордилар ва шаҳарни яхшилик билан таслим этишни таклиф қилдилар. Бироқ амалдорлар ва шаҳар аъёнлари Шайх Нуриддиннинг таклифини рад этиб, шаҳар мудофаасини ўз қўлларига олдилар. Шаҳар аҳли Шайхзода дарвозасига шахсан ўзи келган Шайх Нуриддинга ҳам қулоқ солмади.

Бу воқеалар ҳақидаги хабар апрель ойининг охирида Ҳиротга етиб борди ва Шоҳрух Ироқ ва Озарбайжонга юришни қолдириб, ҳижрий 813 йил муҳаррам ойининг 4 куни (1411 йил 9 май куни) Мовароуннаҳрга қўшин тортди.

Жуда қисқа муддат ичнда, Самарқанд ва бир неча мустаҳкам қалъалардан бошқа, деярли бутун Мовароуннаҳр Шайх Нуриддиннинг қўлига ўтди ва у май ойининг 20 санасида Термиз устига отланди. Мақсади ғарбий-сиёсий жиҳатдан муҳим бўлган бу шаҳарни олиш, Термиз билан Калиф ўртасидаги кечувни эгаллаш ва у ердан Улугбек ва амир Музробни қувиб юбориб, Ҳисордан йўлга чиққан

Мухаммад Жаҳонгир билан кўшилиш, Шохрухнинг йўлини тўсиш ва сўнгра Самарқандни бўйсундириш эди.

Шайх Нуриддин билан Мухаммад Жаҳонгир Самарқанд томон юрдилар. Улар йўлда учраган қоровул кўшинларнинг қаршилигини синдириб, пойтахт дарвозаларига яқинлашдилар. Бироқ бу сафар ҳам улар шаҳарни эгаллай олмадилар. Самарқандликлар душман устига ўқ ёмғири ёғдирдилар ва Шайх Нуриддин шаҳар деворларидан чекинишга мажбур бўлди.

Фақат хижрий 814 йил сафар ойининг 17 куни (1411 йил 9 июнь) Шохрух Калиф ёнида Амударёдан кечиб ўтди ва Улугбек эсон-омон отасининг қароргоҳига етиб олди. Шайх Нуриддин ва Мухаммад Жаҳонгир кўшинлари Шохрух кўшини яқинлашиб келиши билан Мовароуннаҳр ичкарасига чекиндилар. Шохрух Насафга Улугбек билан амир Музробни юбориб, уларга аҳолини Шайх Нуриддинга қарши курашга сафарбар қилишни топширди.

Бундан бир йил аввал Мирак Аҳмад Шохрух томонидан Фарғона ҳокими этиб тайинланганди. Мовароуннаҳр тупроғига қадам қўйишдан аввал Шохрух унинг ҳузурига чопар юбориб, Улугбекка ёрдам бериш учун зудлик билан Андижон ва Ахсикат кўшинларини олиб келишга фармон юборди. Бироқ, Мирак Аҳмад Мовароуннаҳрга келишни пайсалга солиб, фақат Шохрухнинг ўзи сафарга чиққандан сўнггина Самарқандга йўл олди. Ўзи билан у атиги 500 кишилик отлик кўшин олиб келди, холос.

Шохрух, Улугбек ва Мирак Аҳмад бир томон ва Шайх Нуриддин, Мухаммад Жаҳонгир, Чингиз ўғлон ва Абдулҳолик иккинчи тарафдан бир-бирига қарши туриб хижрий 814 йил раби ул- аввал ойининг 9-куни (1411 йил 1 июль куни) да Қизил работ ёнида жанг қилдилар. Ҳар икки томон жон-жаҳд билан олишди, ҳар иккала томондан қурбонлар берилди, лекин Шохрух галаба қозонди. Шайх Нуриддин Сабронга, Мухаммад Жаҳонгир эса ўз мулки-Ҳисори шодмонга қараб қочдилар.

Жангдан кейин орадан икки кун ўтгач, Шохрух Самарқандга кирди, лекин тез орада, Форсдан олинган ноҳуш хабарлар оқибатида шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Форсда Умаршайхнинг ўғиллари Мирза Искандар билан Мирзо Рустам ўртасида Исфохон ва Шероз учун уруш бошланганди.

Охир-оқибатда Мухаммад Жаҳонгир Шохрухнинг олий ҳокимиятини тан олди ва 815 ҳ. й. (1412 й.) унга куёв бўлиб то вафотига (х. 837 - мил. 1433-34 й.) қадар Ҳисори шодмонда ҳоким бўлиб турди. Шу билан бирга у Улугбекка қарши гоҳ Сайрам ва Янги ҳокими амир Абдулҳолик билан, гоҳ мўғуллар, гоҳ Оқ Ўрда кўчманчи ўзбеклари билан иттифоқ бўлиб тинимсиз кураш олиб борди. Лекин амир Шохмалик бу иттифоқни бузди. Шайх Нуриддиннинг Улугбек ва Шохмалик билан сулҳ тузишдан бошқа иложи қолмади. Шайх Нуриддин Чингиз ўғлондан уларга ярашишда ўртада воситачи бўлишни сўраб илтимос қилди ва Чингиз ўғлон мана шу мақсадда Сабронга ўзининг Рамазон ўзбек исми мулозимини жўнатди. Аммо Шохмалик сулҳ ҳақида сўзлашишни истамади ва элчини изига қайтариб, унга токи соҳибқирон Темурнинг хотини Тумоноқа, унинг иниси, навқари ва ўғли Мухаммадшоҳни унга қайтариб берилмас экан, музокараларни бошламаслигини айтди. Шайх Нуриддин Шохмаликка фақат иккитадан навқар олиб шахсан учрашишни таклиф қилди. Бироқ Шохмалик қитмирлик қилиб, Шайх Нуриддин билан учрашувга уни

кузатиб бориши керак бўлган Хиркадоқ исми навкарнига учрашув чоғида Шайх Нуриддинни ўлдириш ҳақида шипшитиб кўйди ва Хиркадоқ пайт пойлаб Шайх Нуриддинга икки марта пичоқ уриб уни ўлдирди.

Кейинчалик Шайх Нуриддиннинг укаси Шайх Ҳасан Сабронни Улуғбекка тобе этиб, унинг олий ҳокимиятини тан олди. Шундан сўнг Улуғбек илгари амир Абдулҳоликқа тегишли бўлган Янги ва Сайрамни ҳам ўз мулкига қўшиб олди.

Айни шу пайтда Улуғбек билан Шохмалик ўртасидаги муносабат кескинлашди, чунки Шохмалик ёш ҳукмдорни назар-писанд қилмай, ўзини ҳаддан зиёд мустақил тутди. Мўғулистон ҳокими Муҳаммадхон билан музокаралар олиб борилаётган чоғда на унинг номини ва на темурийлар салтанатининг олий ҳукмдори Шохруҳ номини тилга олмасдан, уни ўз номидан олиб борди. Улуғбек Самарқанд саройида бундан буён бу шухратпараст амирнинг бўлишини истамади ва сўзда эмас, амалда ҳокимиятни мустақил идора этмоқчилигини отасига айтди. Отасидан Шохмаликни Самарқанддан чақириб олишини қаттиқ илтимос қилди. Шохруҳ Шохмаликнинг истеъфоси ҳақида бир қарорга келди ва уни ўзи билан Хуросонга олиб кетди.

2. Улуғбек. Мустақил идора этишнинг бошланиши

Ҳижрий 814 й. (1411 й.)дан бошлаб Улуғбек Шохмаликнинг васийлигидан қутилиб, Мовароуннаҳрни мустақил идора қила бошлади. Аммо темурийлар салтанатининг олий ҳукмдори Шохруҳ ҳисобланарди. Улусларда, шу жумладан Мовароуннаҳр ва Туркистонда ҳам, хутбада, даставвал унинг номи тилга олинарди, танга пулларда маҳаллий ҳокимнинг номи устида Шохруҳнинг номи зарб этиларди. Улуғбек тўла мустақил бўлган ва ўз ҳаракатларида Хирот ҳукуматига қарам бўлмаган, деган фикр ҳақиқатдан йироқдир. Улуғбекнинг мустақил бўлишга интилганлиги шубҳасиз, лекин империя жилови Шохруҳнинг қўлида эди. У Улуғбекка кўчманчи ўзбеклар ва мўғулларнинг хатти-ҳаракатидан мунтазам равишда воқиф бўлиб туришни тайинлаб, салтанатнинг шимолий ва шимол-шарқий сарҳадларини кўриклашни топширди. Бундан ташқари, Улуғбек отасининг биринчи талаби биланоқ унинг ихтиёрига қўшинлар юбориб, унинг ҳарбий тадбирларини қўллаб-қувватлаб туриши зарур эди. Бундан ташқари, Улуғбек ўзининг барча муҳим тадбирлари ва давлат ишларини отаси билан келишган ҳолда қилар, унга шахсан ўзи ёки мактуб юбориб ҳисобот берар, келишар ва унинг розилигисиз амалда ҳеч нарсага қўл урмасди. Бундай сиёсат зийрак ва эҳтиёткор Шохруҳ учун хос бўлиб, у вилоятларда ўғиллари ва қариндош-уруғларини ўзидан ҳаддан зиёд узоқлашиб кетишларини истамасди.

Уша йилларда темурийлар салтанати чегараларида кўчманчи ўзбеклар ва мўғуллар фасолашиб кетдилар ва шу боис Улуғбекнинг елкасига оғир ва масъулиятли вазифа юкланган эди.

Масалан, Улуғбекнинг амри билан ҳижрий 815 й. (1412-13 йил) амир Мусо ака бошчилигида 5000 кишилик қўшин Мовароуннаҳрдан бориб Хоразмни кўчманчи ўзбеклардан ҳимоя қилишда Шохруҳга ёрдамлашди. Шохруҳ исён кўтарган Искандар ва туркманларга қарши ҳижрий 816 й. (1412-14 йил) отланган пайтда

Мовароуннаҳрдан унинг ихтиёрига яна ҳарбий кўшин жўнатишди. Мовароуннаҳрлик кўшинлар ҳижрий 820 й. (1417 й.) Бадахшонни забт этишда, Шоҳруҳнинг Ирок ва Озарбайжонга, туркман Қора Юсуфга қарши ҳижрий 822 й. (1419 й.) иккинчи марта юришида ҳам иштирок этганлар.

Темурунинг ўз авлодларига ҳаддан зиёд улкан мерос қолдиргани маълум ва Шоҳруҳ катта қийинчилик билан вазиятни назорат қилиб турарди. У ҳукмронлигининг кўп йилларини ҳарбий юришларда ўтказди. Бироқ юришлар Темур юришларидан фарқли ўлароқ, салтанатнинг ҳудудларини кенгайтиришга эмас, балки унинг бус-бутлигини таъминлашга қаратилган эди. Шоҳруҳни ўша йилларга гоҳ Ирок ва Озарбайжонда туркман-ўғузлар билан оғир жангда, гоҳ исёнчи қабилалар билан Афғонистон, гоҳ Жанубий Эронда исён кўтарган Мирзо Искандар ва Бойқарога қарши жанг қилаётганда учратиш мумкин эди.

Бунинг устига салтанатнинг шимолий ва шимоли-шарқида, Олтин Ўрда парчалангандан кейин вужудга келган кўчманчи ўзбеклар давлати ва ўз таркибида Кошғар, Беттисув, Ила воҳийси бўлган Мўғулистон (Жете) кучайиб кетдилар. Айниқса кўчманчи ўзбеклар Шоҳруҳ ва Улуғбек ҳукмронлиги даврида жишдий ҳарбий-сиёсий куч эди. Улар, масалан, илгари Чигатой улуси таркибига кирган Жанубий Хоразмни босиб олдилар, Сирдарё бўйларига қадар ўз ҳукмронликларини ўрнатиб, Мовароуннаҳр, Астробод ва Журжонга бостириб кириш хавфини тугдирдилар. Фарбдан темурийлар ерига Қора-кўюнли туркманлари катта хавф тугдирмоқда эди, уларнинг кучи ҳам йилдан-йилга ошиб бораётганди.

Мана шу шароитда Улуғбек отасининг биринчи талаби билан унинг ихтиёрига зарур миқдорда кўшин жўнатиши шарт бўлган ва умуман Шоҳруҳ билан бемаслаҳат иш қилмаслиги керак эди. Бунга унинг тез-тез Хуросонга бориб туриши гувоҳлик беради.

Буларнинг барчаси улус ҳокимлари, шу жумладан Улуғбек ҳам, Шоҳруҳга маълум даражада қарамлигини кўрсатади.

3. Давлат ва XV асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт

Шоҳруҳ ўзининг ички сиёсатида Темур даврида мавжуд бўлган тартиботларга риоя қилди. У ҳам мамлакатни ўғиллари, қариндош-уруғларига суюрғол тарзида тарқатиб, уларнинг ёрдамида ҳокимиятни бошқарди. Маҳаллий ҳокимлар (жумладан Улуғбек ҳам), гарчи уларнинг ўз саройлари, казналари, кўшини ва давлат идораси бўлса ҳам, юқорида айтиб ўтганимиздек, марказий ҳукуматга қарам эдилар.

Темурийлар давлатида суюрғол ерлардан ташқари, ер эгаллигининг қуйидаги турлари бор эди: мулки султоний (давлат ерлари) ва вақф ерлари. Вақфлар масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар ва мазорларга тегишли эди. Жамоя ерларига келсак, улар жамоанинг умумий мулки бўлиб, ушан биргаликда фойдаланилар эди.

Манбаларда Мовароуннаҳрда XV асрда кулчилик мавжуд бўлганлиги ва кулларнинг умумий аҳволи ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Куллардан энг оғир ишларда фойдаланилар, уларни сотиб олиш ва сотиб юбориш, бутун оиласи билан вақф қилиш мумкин эди.

Лекин, манбаларда меҳнаткаш халқ оммаси, давлатга тегишли ерларда меҳнат қилиб турган деҳқонлар ва шаҳар камбағалларининг аҳволи ҳақида деярли маълумотлар учрамайди. Аммо, уларнинг тўлаб туриши лозим бўлган кўплаб солиқ ва жарималарига қараганда (мол ёки хирож, тавожухот, аворизот, тамга, сари шумо, зобитона, миробана, бегор, улоғ ва б.) оддий халқнинг турмуши оғир кечган. Тинимсиз урушлар ва босқинлар халқ бошига кўп кулфат келтирган. Шохруҳ ва Улутбек даврида Хиротда, шунингдек Мовароуннаҳрнинг Самарқанд ва бошқа шаҳарларида олиб борилган қурилишлар, саройлар, масжид-мадрасалар ва жамоат бинолари қурилиши ишлари ҳам катта маблағ талаб қилган. Бу ишларга сарф этиладиган маблағни ҳам солиқ ва жарима тарзида халқдан ундирилган. Лекин айрим маълумотларга кўра, Шохруҳ ва Улутбек даврида қишлоқ хўжалигидан олинadиган асосий солиқ-хирожнинг миқдори камайтирилган, лекин Улутбек савдогарлар ва ҳунармандлардан олинadиган тамга солигига катта эътибор берган.

Бу даврда халқ оммасини феодал ҳукмдорларга қарши очиқ норозилик чиқишлари ҳақида манбаларда ҳеч нарса учрамайди, лекин Шохруҳ даврида Хуросонда сардорларнинг янгидан бош кўтарганлари (1405-06 й.), Хузистондаги халқ кўзғолони (1441-42 йиллар.) ҳақида узук-юлуқ маълумотлар бор.

Шунга қарамай, бу даврда маданият тараққиёти учун кўп ишлар қилинди. Хирот, Табриз, Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувон маданиятнинг асосий марказларига айландилар. Шеърят (Шоҳ Қосими Анвар, Бисотий Самарқандий, Саккокий, хожа Исматуллоҳ Бухорий, Бурундуқ Бухорий, мавлоно Бадахший, Ҳаёлий Бухорий, Бобо савдойи Обивардий) ва илм-фан (Шайх Озарий, Яҳё Сибак Нишопурий, Ҳофиз Аbru, Абдураззоқ Самарқандий ва б.) тараққий этди. Шохруҳнинг ўғли Бойсунқур ўз атрофига кўплаб истеъдодли хаттотлар, саҳхофлар, мусаввирларни тўплаганди ва ҳоказо.

Айниқса шаҳар қурилишига катта эътибор берилди, Шохруҳ ва Улутбек даврида масжид, мадраса ва хонақолардан ташқари, кўплаб работлар, сардобалар, кўприклар, даммомлар қурилди.

— Фан ва маданият тараққиётига айниқса Мирзо Улутбек кўп эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд ва Бухоро олимлар, шоирлар, хаттотлар ва мусаввирлар, бинокор, ҳунармандлар тўпланган марказга айланди. Самарқандда 1424-1428 йилларда қурилган Улутбек расадхонаси аниқ фанлар—математика ва астрономиянинг тараққиёт марказига айланди. Илоҳиёт, табобат, тилшунослик, тарих, адабиёт илмлари кенг ривожланди. Улутбекнинг бунёдкорлик фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ зарур. Ўзининг буюк бобосига тақлид қилиб, у Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ва бошқа шаҳарларида ажойиб масжидлар, мадрасалар, қарвонсаройлар бунёд этди.

Шохруҳ ва Улутбек даврида темирликлар давлатининг тузуми ва маъмурий бўлиниши Темур даврига нисбатан ўзгаришсиз қолди. Кўшиннинг тузилиши ҳам ўзгармади, у аввалгича туман, минглик, юзлик, ўнликларга бўлинганди.

4. Хориж билан муносабат

Ҳиндистон, Хитой, Мўғулистон, Миср ва Оврупонинг бир қатор мамлакатлари билан савдо ва элчилик алоқалари Шохруҳ ва Улуғбек даврида ҳам давом этди. Айниқса Хитой, Ҳиндистон билан яхши қўшничилик муносабатлари, иқтисодий алоқалар ўрнатилганди.

Яхши муносабатлар баъзан урушлар билан ҳам алмашиб турирди. Ҳижрий 832 йилга қадар (1428-1429 й.) Шохруҳ ва Улуғбек қорақўюнли туркманлар, афғонлар, Оқ Ўрдалик кўчманчи ўзбеклар билан узоқ, муттасил, қаттиқ кураш олиб боришларига тўғри келди. Бу кураш гоҳ у тараф, гоҳ бу томоннинг устуңлигида ўтар ва бу урушлар кўчманчи қабилаларнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрга доимий қилиб турадиган урушларнинг олдини олишга қаратилган эди. Бундан ташқари, ҳар икки томон ўз олдига сиёсий таъсирини қўшнисига ўтказиш вазифасини қўйганди.

Мовароуннаҳрнинг Мўғулистон ва Оқ Ўрда (Ўзбек улуси) билан бўлган ўзаро сиёсий муносабатлари теңурийлар давлатининг ижтимоий - сиёсий ҳаётида алоҳида ўрин эгаллайди.

Мўғулистонда исён ва ўзаро низолар бошланди. Ҳизрхўжа вафот этиши билан (1398-99 й.) унинг ўғли Муҳаммадхон феодал низоларни бартараф эта олмасдан, охири-оқибатда ўлдирилди. Бу воқеаларни зийраклик билан кузатиб турган Шохруҳ ва Улуғбек Кошғарда теңурийлар ҳокимиятини тиклашга қарор қилдилар. Бу ерда Теңур вафотида сўнг дуғлат қабиласидан бўлган қудратли Мўғулистон амири Худойдодиннинг набираси амир Саъид Али ҳокимиятни маҳкам қўлда тутиб турган эди. Кошғар учун кураш яна шунинг учун ҳам зарур эдики, Фарғонада теңурийларнинг ноиб Мирак Аҳмад Улуғбекнинг ҳокимиятини тан олишни истамас ва унга қарши очик кураш олиб борарди. Саъид Али ва мўғуллар эса куч тўшлаб туришарди. Ҳижрий 817 й. (1414-15) Улуғбек муҳим мажлис ўтказиш баҳонаси билан Мирак Аҳмадни Самарқандга чақириб, уни бир ёқлик қилмоқчи бўлди. Бироқ бу уриниш муваффақиятсиз чиқди. Шундан сўнг Улуғбек Андижонга қўшин тортиди. Мирак Аҳмад бўлса Фарғонанинг мустаҳкамланган шаҳарлари – Аҳсиқат, Андижон, Ўш, Ўзганда ҳарбий куч қолдириб, аввалига Олой водийсига, сўнгра у ердан мўғуллар ҳузурига Кошғарга қочиб борди. Улар Мирак Аҳмадни нафақат илиқ кутиб олдилар, балки Саъид Алининг ўзи у билан бирга Улуғбекка қарши отланди. Бу орада Фарғонадан, Мирак Аҳмад қочганидан кейин, Улуғбек Аҳсиқат ва Андижонни ҳойнаҳой қаршиликсиз эгаллаган ва бу шаҳарларга амир Муҳаммад Тобон ва Мусо акани тайинлаб, ўзи Самарқандга қайтган. Бироқ у Фарғонани қўлда тутиб туролмади. Фарғонада Улуғбекнинг йўқлигидан фойдаланиб Мирак Аҳмад ва Саъид Али Андижон яқинида теңурий қўшинларини енгиб, Саъид Али Мўғулистонга кетган, Мирак Аҳмад эса яна Кошғарга қайтган.

Улуғбек нафақат Фарғонада, балки Кошғарда ҳам мустаҳкам ўрнашиб олиш учун қулай фурсат кутаётганди. Фурсат Ҳижрий 818 й. (1415 й.) Муҳаммадхон ўлдирилгандан сўнг етиб келди. Улуғбек Кошғарга амирлардан Сишиқ Али такрит ва Али Тогойилар бошчилигида қўшин жўнатди ва мамлакатни ўзига бўйсундириб олди. Мирак Аҳмадга келсак, бунгача у Хиротга, Шохруҳ ҳузурига чақиртирилиб, Маккага, ҳаж сафарига жўнатилди. Мирзо у ердан қайтмади.

Улугбекнинг Мўғулистонга юриши Шохруҳ учун фойдали эди, чунки у ўзига қарши Форсда исён кўтарган Мирак Аҳмаднинг акаси Искан্দарга қарши кескин кураш бошлаганди, Бадахшон шоҳи Баҳоуддиннинг мўғуллар билан тобора яқинлашуви эса Шохруҳни ташвишлантирмоқда эди. Абдураззоқ Самарқандий Шохруҳнинг Кошғар забот этилиши билан Ҳиротга келган Улугбек шайхига айтган ҳамду санолари ҳақида ҳикоя қилади.

Хизрхўжанинг набираси Нақши жаҳон ҳукмронлиги йилларида (1415-1418), Мовароуннаҳр билан Мўғулистон ўртасида озми-кўпми яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилди.

Ҳижрий 821 йилнинг сафар ойида (1418 йил март ойи) Нақшижаҳон билан Хизрхўжанинг бошқа бир набираси Вайсхон ўртасида ҳокимият учун кураш бошланиб, Нақшижаҳон мағлубиятга учраб, ўлдирилган. Мўғулистон тахтини эса Вайсхон эгаллаган. Бу воқеа орадан бир ой ўтгач, Самарқандда ҳам маълум бўлди. Бу хабарни Улугбек томонидан Кошғар ҳокими этиб тайинланган Сиддиқ баҳодир етказган.

Улугбек бу хабарни олгач, 1416 йилдан бери Самарқандда тутқунликда бўлган барча мўғулларни озод қилишни буюрди. Улугбек томонидан Кошғарда асир олинди, шундан бери Самарқандда фахрий асир сифатида турган Саъид Али ҳам ўшанда озодликка чиқди. Улугбекнинг бу хатти-ҳаракатлари Мўғулистондаги ўзаро низоларга ўз манфаати йўлида аралашини мақсадида қилинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу орада у ердаги феодал низолар қайтадан авж олди.

Ҳижрий 822 й. ражаб ойининг охирида (1419 й. 22 августда) Вайсхонга қарши дуглат амири Худойдод ва унинг тарафдорлари кўзгалди. Шайбон ойининг охирида (1419 й. сентябрда) Улугбек қўшинга бош бўлиб амир Арслонхўжа тархон, Ёдгор, Маҳмуд тархон ва бошқалар билан биргаликда, Мўғулистонга юриш қилди. Фараз қилишларича, амир Худойдоднинг хатти-ҳаракатларида Улугбекнинг қўли бўлган.

Аmmo бу юриш амалга ошмай қолди. Улугбек Маҳмуд тархон кўмондонлиги остида Кошғарга қўшин жўнатиб, ўзи Самарқандга қайтиб келди. Манбаларнинг хабар беришларича, бунга Шохруҳнинг Ироқ ва Озарбайжонга уюштирган катта юриш ва Кошғардаги ғалаёнлар сабаб бўлиб, шу боисдан отаси Улугбекдан қўшин билан мадад беришини сўраб, амру фармон юборган. Улугбек ўша пайтда Хоразмнинг шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий қисмига мунтазам равишда ҳужум уюштириб турган кўчманчи ўзбекларга қарши курашаётган Шохмаликни ҳам қўллаб-қувватлаб туришни керак эди. Бунинг устига, гарчи Улугбек яширинча унинг рақибларини қўллаб туришини давом эттирса-да, Вайсхон Улугбек билан битим тузишга эришди.

Ҳижрий 824 йил жумоди ул-аввал ойининг охирида (1421 й. 2 июнда) Самарқандга эътиборли дуглат амирларидан Жаҳоншоҳ ёрдам сўраб келди ва Улугбек тарафидан кутиб олинди. Худди шу пайтда ана шундай илтимос билан Худойдоднинг ўғли Қулмухаммад ҳам Самарқандга келган эди.

Ҳижрий 824 йил жумоди ул-охир ойининг ўртасида (1421 й. 18 июлда) Улугбек катта қўшин билан Мўғулистонга юриш қилди. У Қорабулоқча бориб, у ёғига амирларини илгор қилиб жўнатди. Асосий кучлар Улугбек билан Қорабулоқда қолди. Ҳижрий 824 йил ражаб ойининг охириги кунларида (1421 й. 29-30 июль)

Улутбек хузурига сулу таклиф қилиб Шермухаммаддан элчилар келди. Манбаларда ўшанда сулу тузилгани ёки тузилмаганилиги хақида маълумот учрамайди. Фақат шуни маълумки, Улутбек юришни тўхтатиб, Самарқандга қайтди. Бироқ мўгул элчиларини қўйиб юбормасдан ўзи билан бирга Самарқандга олиб кетди. Улар фақат 824 х. й. зулҳижжа ойининг 13-куни (1421 й. 10 декабрда) Кошғар орқали қайтдилар. Кўриниб турибдики, Мўғулистондаги ўзаро низоларда Вайсхоннинг қўли баланд келган.

Шермухаммад билан Вайсхон ўртасида олий ҳокимият учун бўлган кураш қандай кечганлиги хақида манбаларда баъзи маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотларга қараганда, Вайсхонни кўпгина қабила етакчилари, жумладан Худойдоқ ва илгари Самарқанддан тутқинликдан қочган Саъид Али қўллаб-қувватлашган. Вайсхон ва Саъид Али Шермухаммад қўшинига Қангли деган ерда тунги ҳужум уюштирганлар. Шермухаммад қочиб қутилиб, орадан бир оз вақт ўтгач Самарқандда пайдо бўлди. У билан бу ерга Худойдоқнинг ўғли Қулмухаммад ҳам бирга келган. Улар тўрт ой мобайнида Самарқандда фахрий асир суратида турганлар. Улутбек Шермухаммадни фақат ҳижрий 824 йил зулҳижжа ойининг 16-куни (1421 й. 13 декабрь куни) қайтариб юбориб, унга Кошғар орқали қайтишни маслаҳат берган. Кейинги воқеаларнинг кўрсатишича, Улутбек Шермухаммадни Вайсхонга қарши курашида қўллаб-қувватлаган ва Андижондаги ноиб амир Абуллайс ва Кошғардаги ноиб Пир Али Такритга унга қуроли ёрдам кўрсатишни топширган. Кураш тўрт ой давом этиб, Вайсхон ва тарафдорларининг мағлубияти билан тугаган. Ҳижрий 825 й. жумоди ул-аввал ойининг бошида (1422 й. 23 апрель куни) Шермухаммад яна Мўғулистон тахтига ўтирган.

Шундай қилиб, Улутбек ўзининг азалий мақсадига – Мўғулистон тахтига ўз одамини ўтказишга муваффақ бўлди. Бироқ Шермухаммад орадан бир оз вақт ўтгач, Улутбекнинг ҳақ-ҳуқуқини тан олишдан воз кечди, бу ҳам етмагандай теурийлар давлатининг, айниқса Кошғарнинг ички ишларига аралаша бошлади. Бунга Кошғар ноиб Пир Али Такритнинг ўғли Мўғулистонга қочиши ҳам (1424) гувоҳлик беради. Улутбек уни қайтариб беришни талаб қилди, бироқ Шермухаммад унга рақ жавобини берди. Бу Улутбекнинг Мўғулистонга янги юриш қилишига бир баҳона бўлди. Юриш ҳижрий 827 йил зулҳижжа ойининг дастлабки кунларида (1424 йил 25-26 октябрда) бошланган. Ноябрь ойида Улутбек Шохруҳияга етиб келиб барча вилоятлардан қўшин тўплашни буюрган. Қўшиннинг ўнг қаноти Хари Малик ва Шайх Абу Саъид бошчилигида Андижон атрофларида қишлашди, сўл қанот Султон Увайс барлос, хожа Юсуф ва Таваккал барлос бошчилигида Ўтрор яқинидаги Қорасомонда, қўшиннинг маркази эса, Улутбекнинг ўзи бошчилигида Шохруҳиянинг ўзида қишлашди тайин этилди.

Улутбекнинг қўшинлари 1425 йил февраль ойида Мўғулистонга отланди. Ашпара ва Оқсувада қўшин мўгул амирларидан Иброҳим ва Жаҳоншоҳнинг кучларини тор-мор келтирди. Бу амирлар ўртасидаги низолар қуроли тўкнашувга олиб келди, Улутбекнинг галаба қилишини енгўллаштирди. Юриш 1425 йилнинг июнь ойигача давом этиб, Улутбекнинг тўла галабаси билан тугади. У бу юришда Шермухаммад турган Юлдуз деган ергача борди. Улутбек Самарқанддан Мўғулистонгача қайси йўл билан борган бўлса, ҳудди шу йўл билан орқага қайтди.

1425 йилги юриш Улугбекнинг йирик, ammo сўнги галабаси эди. Унинг кўчманчи ўзбеклар билан кураши охир-оқибатда тўла муваффақиятсизликка учради.

Лекин, Вайсхоннинг иккинчи маротаба ҳукмронлиги даврида давом этган низолар ва XV аср бошида Еттисувга бостириб кирган қалмоқларга қарши курашига тўғри келганига қарамай, мамлакат ўз мустақиллигини сақлаб қолди, Вайсхоннинг вориси Исобутоҳон даврида эса мўғуллар амир Саъид Али бошчилигида темурийлардан Кошғарни тортиб олдилар ва Фарғонага босқинчилик юришларини давом эттириб турдилар.

Бундай аҳволда Шохруҳ ва Улугбек, шунингдек Дашти қипчоқдаги ўзбек ҳукмдорлари бир-бирларини кучсизлантиришга интилдилар. Тарафларнинг ҳар бири имконлари борича рақиби ҳудудидаги ўзаро низолар ва валнаҳдларнинг тож-тахт учун курашларини қўллаб-қувватлаб турдилар.

Кўчманчилар ҳужумининг сабаби (улар кўпинча қиш фаслида ўтказиларди) чорва учун ем-хашак ва аҳолиси учун озиқ-овқат ва кийим-кечакнинг танқислигидан эди. Кўчманчилар Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқанд ва Бухорога беш фарсах (30-35 км) етмай атрофдаги туманларни талон-тарож қилиб, аҳолининг мулкни талаб, ўзларини асир қилиб ҳайдаб кетардилар.

Ўзбек улусининг тарихи ҳам шу давр билан боғлиқ. Маълумки Урусхон (1361-1375)нинг ўғилларидан Куйричок ўғлон (шарқ муаллифлари уни ўзбеклар мамлакатининг ҳукмдори деб атайдилар) Темур билан Тўхтамиш ўртасида қаттиқ уруш бораётган йилларда жўчилардан Қутлуғ Темур билан Амир Темурнинг хузурида эди. 1395 йили Терек дарёси водийсида Тўхтамишни тор-мор келтирган. Темур Идил (Волга)дан ўтиладиган кечувга етиб келганда, Урусхоннинг ўғли Куйричок ўғлонга ўзини кўриклаб турган ўзбек жангчиларидан бир қисмини ажратиб берди ва унга Жўчи Улуси (Олтин Ўрда)ни инъом қилди. Бироқ Улусда Куйричок ўғлон билан бошқа яна бир Жўчи – Қутлуғ Темур ўртасида ҳокимият учун кураш бошланди. Хижрий 812 йилда (1409-10 йилда) ўзбек улусида Чингиз ўғлон ҳукмдорлик қилиб, у хижрий 819 йилнинг бошида (1416 й.) Тўхтамишнинг ўғли Жабборберди томонидан тахтдан туширилди.

Хижрий 821-822 йилларда Ўзбек улуси устидан ҳукмронлик қилишга Куйричок ўғлоннинг ўғли Бароқ ўғлон ва Туға Темурнинг авлоди Улуғ Муҳаммад (Муҳаммадхон) даъвогарлик қилдилар. Охир-оқибатда 1419 йилнинг февраль-март ойларида Улуғ Муҳаммад ғолиб келди. Бароқ ўғлон Самарқандга қочиб бориб Улуғбек саройидан бошпана топди. Улуғбек унга қурол билан ёрдам беради. Бароқ ўғлон Ўзбек улусига қадам қўйгач, орқасидан қўшин билан Улуғбекнинг ўзи отланди. 1419 йилнинг февралда Улуғбек Сирдарё бўйидаги Шохруҳия қалъаси қаршисида тўхтаб, оининг охирида нариги қирғоққа ўтди. Орадан бир оз вақт ўтгач, улусда бошланган ғалаёнлар ҳақида хабар етиб келди ва Улуғбек Самарқандга қайтди. Бароқ ўғлон бўлса Улуғ Муҳаммаддан мағлубиятга учраб, узок мушлат Ўзбек улуси сарҳадларида тентираб юрди.

Шуниси эътиборга моликки, Шохруҳ ўша йиллари Бароқ ўғлонни қўллаб-қувватлаган ўғлига қарама-қарши ўлароқ Улуғ Муҳаммад билан дўстона муносабатлар ўрнатди ва бу билан Ўзбеклар улусидаги ўзаро низони қувватлади.

Хижрий 823 й. шаъбон ойининг охирида (1420 й. 8 сентябрь кунн) Самарқандга Бароқ ўғлоннинг элчиси Сўфи ўғлон келиб Улугбекка катта тухфалар топширди ва бу билан ўз ҳукмдорига янада фаолроқ ёрдам ундиришга ҳаракат қилди.

Ўзбек улусида феодал гуруҳлар ўртасидаги низо ва муттасил давом этиб турган курашлар натижасида Улуг Муҳаммад тахт тепасида узоқ қололмади. Бароқ ўғлон Улугбекнинг ёрдамида бутун Ўзбек улуси устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Улугбек энчиликда Ўзбек улуси тепасига ўз кишисини ўтқизиб олганлигига ишончи комил эди. Бироқ, Бароқхон Улугбекнинг умидларини пучга чиқарди. Бароқхон Улугбекнинг ёрдамида Ўзбек улуси тахтига чиқиб олгач, олий ҳокимиятга даъвогарларни бир-бир енгиб, шу қадар кучайиб кетдики, ҳатто Сирдарёнинг ўрта оқимидаги теурийларга қарашли шаҳарларга ҳам кўз олайтира бошлади. Оқ ўрданинг илгариги пойтахти, йирик шаҳар Сигноқни босиб олди. Улугбекка юборган ўз номасида эса Сигноқ вилояти қонунан Урусхон авлодига тегишли эканлиги билан бу қилмишини оқламоқчи бўлди.

Бароқхоннинг агрессив хатти-ҳаракатлари охир-оқибатда Улугбек билан урушга олиб келди. Улугбек ва Шоҳрух томонидан унга ёрдамга юборилган Муҳаммад Жўкий қўшинлари билан Бароқхон қўшини ўртасидаги жанг Улугбек ва Шоҳрух қўшинларининг тор-мор келтирилиши билан тугади. Кўчманчи ўзбеклар уларни то Самарқанд атрофига қувиб келди, Сирдарёдан жанубда жойлашган Мовароуннаҳр кишлокларини талон-торож қилиб, сўнг ўз юртларига қайтиб кетдилар.

1427 йилнинг июл ойида Шоҳрух қўшин билан Мовароуннаҳрга қараб жўнади. Икки юзта кема билан Амударёдан кечиб ўтиш сал кам бир ой вақтни олганлигининг ўзи бу қўшин нақадар катта бўлганидан далолат беради. Бироқ, кейинги воқеаларнинг кўрсатишича, Шоҳрух Ўзбек улусини - бир пайт Темур қилганидек бўйсундириб олмади. Шоҳрухнинг ҳаракати огоҳлантирувчи, ҳимоя тарзида бўлиб, кўчманчи ўзбекларнинг янги хуружларининг олдини олиш мақсадида қилинган бўлиши керак. Сигноқ жангидаги мағлубият сабабларини текшириб ва айбдорларни жазолаб, Шоҳрух 1427 йилнинг 5 сентябрида Самарқанд шаҳрини тарк этди.

Бароқхонга келсак, у Ўзбек улуси тахтида узоқ ўтирмади. Хижрий 832 (1429) йилда у сирли бир вазиятда вафот этди. Унинг ўлимидан сўнг Ўзбек улуси билан теурийлар давлати ўртасидаги муносабатлар қандай бўлганлиги қоронғу.

Орадан тўрт йил ўтгач, кўчманчи ўзбеклар Абулхайрхон бошчилигида Мовароуннаҳрга яна бостириб кирдилар ва бу гал Хоразмнинг жануби-ғарбий қисми ва унинг пойтахти Урганчни босиб олдилар. Шоҳрух бу пайтда Озарбайжонда Қорақуюнли туркманлар билан оғир жанглар олиб бормоқда эди ва шу сабабдан кўчманчи ўзбекларнинг Хоразмга босқини муносабати билан жидий чора-тадбир кўра олмади.

Хоразмнинг босиб олинishiга Улугбек қандай муносабатда бўлганлиги тафсилоти ҳақида маълумларда бирон маълумот йўқ. Фақат шуниси маълумки, 1431 йил ёзида у Сарахсга, отаси дузурига шошилиш суратда келиб, чамаси у билан вужудга келган вазият ва босқинчиларга қарши биргаликда олиб бориладиган, кураш тадбирларини келишиб олган. Қиш фаслида Бухорода бўлатуриб, Улугбек Дашти қипчоқ ва

Мўтулистон томонга амирлари бошчилигида кўп сонли кўшин жўнатган. Шундан кўринадики, бу вақтларда Улугбек мудофаа сиёсатини олиб борган.

Кўчманчи ўзбеклар Хоразмда узоқ вақт тура олмадилар ва орадан бир оз вақт ўтиши билан уни тарк этишга мажбур бўлдилар. Бу Шохрухнинг кўчманчи ўзбекларга қарши кўп сонли кўшин йиғашганлиги билан боғлиқ бўлса керак. Абулхайрхоннинг Хоразмни тарк этишга бошқа бир сабаб ҳам бор. Ўша пайтда унга қарши Кичик Муҳаммаднинг ўғиллари: Муҳаммадхон ва Аҳмадхон бош кўтаргандилар, улар ўша пайтда Орол бўйи даштларида кўчиб юрар ва Ҳожин тархон (Астрахон)га эғалик қилардилар. Улар Абулхайрхон улусига бостириб кириш хавфини тугдирмоқда эдилар.

Кўчманчи ўзбеклар Хоразмни 1435 йили яна талон-тароҳ қилишди. Орадан кўп вақт ўтмай, ўзбекларнинг етакчиларидан Мустафоҳон Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб олди.

Шу йиллари кўчманчи ўзбеклар Мозандарон ва Журжонга тез-тез ҳужум қилиб туришди. Шу сабабдан Шохрух йил бўйи ўша вилоятларда катта кўшин тутиб туришга мажбур бўлди.

Темурийлар империясининг шимолий вилоятлари ҳам шундай хатарга дучор бўлмоқда эди. Шунинг учун Улугбек ҳар йили қиш фаслини кўшин билан Бухоро ёки Шохрухияда, ёхуд Тошкентда ўтказишга мажбур бўлганди. Шунга қарамай, кўчманчи ўзбеклар ҳар қишда Мовароуннахрнинг ўтроқ вилоятларини, шунингдек Эроннинг шимолий вилоятлари бўлган Мозандарон ва Журжонни талон-тароҳ қилардилар.

Шохрух ҳижрий 850 йил зулҳижжа ойининг 25-куни (1447 й. 12 март куни) Райда ўрнига ворис белгилашга улгурмай вафот этди. Тирик бўлган ўғиллардан каттаси Улугбек эди, шунинг учун у отасининг қонуний вориси ҳисобланарди. Бироқ, Шохрух ҳаётининг сўнгги йилларида набираси, Улугбекнинг ўғли, тажрибали, жасур ва саркардалиқ сифатларига эга бўлган Абдуллатифга алоҳида меҳр-муҳаббат билан қараб унга алоҳида эътибор бериб қолганди.

Ҳижрий 845 йил (1441) даёқ Шохрух Самарқандга одам юбориб Абдуллатифни Ҳиротга олдириб келган эди. Бундан Шохрух ўз тахтини Абдуллатифга бермоқчи бўлганлигини, гарчи буни исбот қилиб бўлмаса-да, фараз қилиш мумкин. Эҳтимол у кўп вақтини илм-фанга, севимли машғулотни астрономияга сарфлаётган Улугбекдан кўра шижоатли, ҳарбий ишга лаёқатлироқ бўлган Абдуллатифни афзал кўргандир.

Абдуллатиф бирмунча вақт сипоҳсоларлик вазифасини эгаллаб турди, ammo, Шохрух вафотидан сўнг мансабидан олинди, Ҳиротга келтирилди ва ҳатто вақтинчалик Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйилди.

Улугбек Шохрухнинг вафот этгани ва тахтга Алоуддавла ўтирганлигини Абдуллатиф юборган элчидан эшитди. У шошилнч равишда Хуросон устига юриб, Амударёдан ўтди ва Балх билан Чечактунни эгаллади.

Улугбек билан Алоуддавла ўртасида Шохрухнинг тож-тахти учун узоқ ва оғир кураш бошланди. Яқиндагина ягона, бир бутун бўлган темурийлар салтанати Шохрух вафотидан сўнг яна парчаланиб кетди. Фарбий Эрон ва Форсга Муҳаммад Султон ўрнашиб олди, Журжон ва Астробод Абулқосим Бобурнинг, Хуросон эса, Ҳирот шадари билан, Алоуддавланнинг қўлига ўтиб қолди. Амударёнинг ҳар икки

киргоғи бўйлаб жойлашган ерлар – Балх, Хутталон, Қундуз, Арханг, Солисарой, Андхуд, Шибиргон, Маймана, Форёб Улугбек томонида Абдуллатифга улуш сифатида мўлжаллаб қўйилган эди.

Фарбий Эрон ва Озарбайжонга келганда эса, Қорақўюнлилар сулоласидан чиққан Жаҳоншоҳ (1435-1467) бу ерда яна қайтадан мустақкам ўрнашиб олди. Хижрий 852 йили (1448) Шоҳрухнинг тож-тахти учун қуролини кураш авж олди. Бу кураш ёзга бориб Улугбекнинг галабаси билан тугади. Улугбек Алоуддавла ва унинг тарафдорларини то Журжон ҳудудигача таъкиб қилиб борди. Лекин уларни буткул енгиб, Хирот тахтида мустақкам ўрнашиб олиш унга насиб этмади.

Кўп ўтмай, хижрий 852 йилнинг ўрталарида (1448 й. ноябрь бошида) Улугбекдан норози бўлган Хуросон амирлари Хиротнинг собиқ ҳокими Абу Саъид ва Искандар Қорақўюнлининг ўғли, хижрий 835 (1432) йилдан бери Улугбек ҳузурида бўлиб, сўнгра у томондан Нероту қалъасига қамалган туркман шаҳзодаси Ёр Али бошчилигида Улугбекка қарши исён кўтардилар. Улугбек Нишопурда Абдуллатифни қолдириб, Хиротга қўшин билан жўнашга мажбур бўлди. Абу Саъид ва Ёр Али исёни бостирилди, лекин Мовароуннаҳрдан олинган нохуш хабарлар Улугбекни 1448 йил ноябрь ойининг охирида Хуросонни ташлаб Самарқандга йўл олишга мажбур қилди. Лекин Марв йўлида Улугбекка амир Хундука хужум қилиб, унинг қўшинига жишдий шикаст етказди. Бу ҳам етмагандай Улугбек Амударё кечувидан ўтаётганда кўчманчи ўзбекларнинг ҳужумига дучор бўлди. Улугбекнинг пароканда қўшини катта машаққатлар билан Бухорога етиб келиб, қишлоғга жойлашди.

Шу орада Мовароуннаҳрнинг ўзида хижрий 852 йил рамазон ойининг сўнги кунларида (1448 йил ноябрь охирида) жишдий воқеалар юз берди. Хижрий 850 й. (1446) кузида Абулхайрхон Сигноқни эгаллаб, у ерда қишлаб қолди. Келаси йили баҳорида Абулхайрхон Шоҳрухнинг вафот этгани ва Улугбекнинг Мовароуннаҳрдан кетганлигини билгач, ёзги яйловга кўчишни орқага сурди ва шошилинич суратда Самарқанд томонга отланди. Кўчманчи ўзбеклар ўшанда Самарқанд шаҳрининг мудоффа деворларига қадар етиб бориб, уни чор атрофидан қуршаб олдилар. Абулхайрхон тарихини ёзган муаррихнинг маълумотларига кўра, Самарқанд аҳолиси шаҳар ҳокими амир Жалолидин Боязиқ томонида жўнатилган пешкаш ва созурун туфайлигина қамалдан халос бўлганлар.

Улугбек катта қийинчилик билан Мовароуннаҳрдаги аҳволни бир қадар ўнглаб олди. Шу билан бирга у Хуросонни босиб олиб, ўзига бўйсундириш истагидан қайтмади. 1449 йилнинг баҳорида юриш бошлашга ҳозирланди, лекин бу гал исён кўтарган ўғли Абдуллатифга қарши курашишга тўғри келди. Боз устига Абдуллатиф отасининг кўраётган тараққудлари ҳақида Абулқосим Бобурни хабардор қилиб, Улугбекни Амударёдан ўтказмаслиги ҳақида унга сўз берди.

Улугбекнинг Абдуллатифга қарши юриши тўла муваффақиятсизликка учради. Хижрий 853 йил шаввон ойининг бошида (1449 й. 19 сентябрда) у Самарқанд яқинидаги Димишқ қишлоғи яқинида ўғлидан енгилди. Тарихий манбаларнинг хабар беришларича, Улугбек Дашти қипчоққа, Абулхайрхон ҳузурига бориб, ундан ёрдам олмақчи бўлди, лекин кейинчалик бу фикридан қайтган Улугбек тукдан фарзанди отасини авф этиши лозим деган ҳаёлга бориб, Самарқандга қайтди. Чамаси у тож-тахтни Абдуллатифга топшириб, қолган умрини тоат-ибодат ва илмий

машгулотларга бахшида этмоқчи бўлган. Бироқ Улуғбек қаттиқ янгилишни. Абдуллатиф отасини совуқкина қабул қилиб Макка сафарига қўйиб юборди, сўнгра Улуғбекдан норози бўлган амирлар ва мутаассиб руҳонийлар ёрдамида уни ўлдиришни уюштирди. Бу воқеа Самарқанд атрофида, шаҳардан унча узоқ бўлмаган ерда, хижрий 853 йил рамазон ойининг 8-куни (1449 йил 25 октябрь куни) содир бўлди. Темурийлар хонадонининг йирик вакилларида бири ва замонасининг улуг алломаси Мирзо Улуғбекнинг ҳаёти шу тариқа фожиона тугади. Бу эса Амир Темур томонидан тузилган, бир пайтлар қудратли бўлган империянинг парчаланиш тарихидан бир саҳифа эди.

III. ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ДИНИЙ МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ

Ўрта Осиёда мўғул ҳукмдорларининг эгаллик қила бошлашлари оқибатида қадимий маданият таназулга юз тутди. Зотан бу даврга келиб расмий ҳисобланган ислом дини ўз мақомидан бугундай маҳрум бўлган эди. Фақат XIV асрга келибгина у ўзининг расмий дин сифатидаги вазифасини тиклаб олди. Чунки, кубравия¹ тариқати шайхлари таъсирида аввал мўғул хони Қозонхон (1295-1304), сўнгра чингачий Тормаширин (1326-1334) исломни қабул қилишди. Зеро шунга қадар мазкур минтақада ислом руҳоний-диний тафаккурида аста-секин ўзгаришлар юз бериб, у янгича йўналишга ўтган эди. XIV асрда “сўфийлар мўғуллар олдида обрўси кетган уламолардан устун келиб ўз мавқени кўтардилар ва мазкур диннинг илгор вакиллари сифатида обрў-эътибор топдилар”.²

XIV асрнинг 70-йилларида мазкур минтақанинг Темур байроғи остида бирилашиши билан эса босқинчилар томонидан вайрон қилинган савдо ва ҳунармандчилик марказлари, сув иншоотлари, ҳосилдор боғ ва далаҳарга қайта жон бағишланади ва ишлаб чиқариш кучлари ривожлантирилади. Сиёсий барқарорликнинг кучайиши ва хўжалик-иқтисодий фаолиятининг жонланиши айна вақтда руҳоний-диний ҳаётнинг кўтарилишига сабаб бўлгандир. Бу Ўрта Осиё сўфийлигининг тараққий топиши ҳодисаси эди.

Бу ўринда шуни кўрсатиб ўтиш керакки, сўфийлик хусусида гап борганда ислом тарихидан унчалик воқиф бўлмаган айрим тадқиқотчилар мистик-аскетик, интеллектуал жиҳатидан ўз қобилига ўралиб қолган, ҳадсиз равишда ирри-сиримга мукка тушган, реал ҳаётдан айрилиб қолган таълимотни тушунардилар. Бироқ сўфийликнинг вужудга келиш ва ривожланиши тарихи худди унинг сўфийлик тарикатлари (сулуклар)нинг фаолиятлари каби одамнинг руҳий жиҳатидан тўғридан-тўғри худо билан алоқада бўлиши асосий ғоясини сақлагани ҳолда турли даврларда уларнинг аҳамияти ва ижтимоий мақомини ўзгартириб турган. Шунинг

1. De Weese D. The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia.- Iranian Studies. Volume 21. Number 1-2, 1988. P.47.

2. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. А.А. Ставинской, под редакцией и с предисл. О.Ф. Акимовича, М., 1989, С.64.

учун ҳам айрим сулуклар, И.П. Петрушевский таъкидлаганидек “жамиятда фойдали хизмат кўрсатишдан воз кечиб, зохилона ҳаёлотга чўмган ҳолда пассив ҳаёт кечиришни” тарғиб қилса, бошқа бир тарикат намоёндалари у ёки бу даражада ҳаётда ҳаракатчанликка чақиришган ва фақат фойдали меҳнат қилишни шиор қилиб чиқишган.¹ Ҳатто баъзан жамиятни ижтимоий жихатдан ўзгартириш масаласини ўртага ташлашган. XIV аср 30-80-йилларидаги сарбадорларнинг оммавий тус олган ҳаракатлари бунга яққол мисол бўла олади.

Ана шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда XIV-XV асрлардаги диний шарт-шароит масаласини тадқиқ этилаётганда, бу давр учун “ислом”, “сўфийлик” сўзлари бир қатор омилларни ифодалаган. Булар, энг аввало ўша давр жамиятининг ғоявий, маънавий, ижтимоий, ҳуқуқий нормаларишар. Бу ўринда ислом нафақат муайян диний таълимот сифатидагина эмас, балки “муайян дунёқараш, ислом ижтимоий-маданий ўзига хос омил, сиёсий подшопарастлик” сифатида намоён бўлади.² Шу боисдан Мовароуннаҳрдаги XIV-XV аср сўфийликни ижтимоий-ташқилотчи тизим сифатида қараб, унинг “инсонларнинг хатти-ҳаракатлари, шахсий ва ижтимоий хулқини ифодаловчи омил”³ эканлигига эътибор қилиш лозим.

То ҳозирги кунга қадар Темур ва темурийлар даври мазкур нуқтаи назардан тадқиқ этилмади. Темур ва темурий шаҳзодаларнинг ҳаёт ва фаолиятини ёритишга бағишланган илмий тадқиқот асарларида ислом дини омилли ёхуд унутиб қолдирилган ёхуд жуда сийқа, юзаки қараб чиқилган ҳолос. Бу эса ўша катта даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволга баҳо беришда мутлақо хатоларга олиб келди. Шу тариқа айрим дин арбобларига ва ҳатто нақшбандийлик каби алоҳида ижтимоий оқимга нисбатан ҳам бир томонлама қараш ва уни нотўғри англашга олиб келди.

Маълумки, Амир Темур ҳукмдорлик чоғида ўз тасарруфидаги ерларни ҳокимликларга ажратиб, суюрғол тариқасида ўз фарзандлари ва набираларига улашиб берганди. Натижада Темур фарзандларидан айримлари мустақилликка интила бошлашди ва ўз ерларидан келган солиқ фойдаларидан ҳам ўз хазиналарини бойитишди. Амир Темур ворисларнинг ортиб бориши эса унинг тасарруфидаги ерларнинг янада парчаланишига олиб келди. Ўз навбатида темурий шаҳзодаларнинг ўзлари ҳам суюрғол тариқасида ўз лашкарбошилари, руҳонийлар ва бошқа атрофларга ер бўлишиб бердилар. Булар бари феодал тарқоқликка олиб келди ва марказий ҳокимият заифлашди.

Бундай шароитда маънавий-ғоявий бирлаштирувчи кучга бўлган интилиш яққол намоён бўлиб қолди. Турли-туман ва ниҳоятда ранг-баранг бир жамиятда шундай бирлаштирувчи куч сифатида эса ислом дини юзага чиқди. Зеро, ўрта аср одамлари учун оллоҳ-таоло ўзи юборган ҳақиқатдан бошқа бир ҳақиқат бўлиши мумкин эмасди. XIV-XV аср Мовароуннаҳрда бу куч сўфийлик тариқатлари сифатида юзага келди. Ана шу даврда ислом мистикаси нафақат диний, балки сиёсий ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ҳам мустаҳкам ўрин эгаллай борди. Нақшбандий тариқати сифатида намоён бўлган сўфийлик эса муайян бир

1. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в XII-XV веках.-Л.,1966. С.347.

2. Ислам в современной политике стран Востока /конец 70-х - начало 80-х годов 20 в./.- М., 1986, С.9.

3. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма.-М.,1987, С.45.

таълимот сифатидагина эмас, балки гоъвий, маънавий-ҳуқуқий дунёқараш сифатида қарор топди.

Сўфийлик, албатта исломга қарама-қарши нарсаси эмасди. Бироқ айни вақтда у ислом динининг алоҳида ҳар бир шахс учун аҳамиятини юқори кўтарарди. Таассуфчилар ислом асосларини ўзгартирмаган ҳолда, уни биринчи қаторга қўйиб, шарият қоидаларига, ҳар бир мусулмоннинг оллоҳ-таоло олдида тенглигига, имонли, инсофли, диёнатли, раҳм-шафқатли бўлишга даъват этдилар. Таассуфчиларнинг бундай ҳаётий даъватлари улар атрофида халқ оммасининг тўпланишига олиб келди. XIV асрда сўфийлар сарбадорлар ҳаракатида қатнашишлари ҳам бежиз эмасди. Шу тариқа сўфийлик намоёндалари Темур ва темурийлар замонасида сиёсий ҳаётда қатта маъқе ва эътибор топдилар.

Қуръон, Ҳадис, Тафсир билимдонлари бўлган диншунос олимлар барчаси ислом динига хос бўлган гуруҳбозлик туфайли кенг халқ оммасини ўзларига эргаштира олмадилар. Ўрта Осиёда эса бу даврда мазкур вазифани сўфийлик ўз зиммасига олди, айниқса нақшбандийлик тариқатининг бу борада кўли баланд эди. Албатта бу даврда расмий ислом намоёндалари мутлақо ўз маъқеларини бой бердилар деб бўлмайди. Улар хануз феодал ҳокимлари саройларида юксак лавозимларда хизмат қилишар, давлат ишларига аралашиншар, ижтимоий ҳаётда ўз таъсирларининг ортиб бориши учун курашиншар эдилар.

Ҳаёт шунини тақозо этдики, уламо секин-аста ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрнини сўфийликка бўшатиб бергунга қадар маҳаллий жамиятни шайхул-исломлар бошқаришди. Захириддин Муҳаммад Бобурнинг таъкидлашича булар “Ҳидоя” асари¹ муаллифи аждодлари (унда мусулмон ҳуқуқи шарҳлари битилган),² эди. Ислом зоҳидчилиги вакиллари ва “фақиҳлар” ўртасидаги қарама-қаршилиқ узок давом этиб, шу билан тугайдики, ўша давр мафҳурасида сўфийлик асосий маъқени эгаллай бошлади.

Шайхул-исломлар асосан йиғилган жой темурийлар пойтахти Самарқанд эди. Темур замонида шайхул-ислом Абу ал-Малик, “Ҳидоя” муаллифи Бурҳониддин Марғиноний авлодидан эди. Абу ал-Малик Сухравардий сўфийлик мактабининг таниқли вакили эди. Бу шайхул-ислом 1383 йил воқеаларига бағишланган ҳикоятларда ёдга олинадики, шунда у, “Зафарнома” муаллифининг айтишича, руҳонийлар бошқа вакиллари хусусан, Бурҳониддин Сағаржийнинг ўғли Абу Саид билан бирга, синглиси Қутлуғ Турқон оға вафоти муносабати билан Темурни дард-қайғудан юпатишга ҳаракат қилган.

Кейинги шайхул-ислом Абу ал-Аввал бўлиб, бу зот Абу ал-Маликнинг амакиваччаси ва вориси эди. У ўз яқин қариндоши Исом ад-Дин билан бирга, руҳонийлар вакиллари билан бир қаторда Темурнинг Қорабоғга 1403-1404 йил қишки юришида эсланади.³ Халил Султон ҳукмронлиги даврида у Пир Муҳаммаднинг

1. “Бобурнома”, Т., 1989, 24-бет.

2. “Ҳидоя”. Комментарий мусулманского права (Перевод с английского под ред. Н.И. Гродскова, Т., 1893).

3. Шарафуддин Али Яздий. “Зафарнома” (Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи А. Ўрибобов), Т., 1972, 912-бет.

ҳукмдорга кўндириш учун ҳаракат қилади. Кейинчалик, ўзаро келишмовчиликларнинг ҳал қилувчи пайтида, Халил Султон мағлубиятга учрагач, Абд ал-Аввал Самарқанддаги ҳокимиятни Шохруҳга беради.¹

Исом ад-Дин Абд ал-Маликнинг ўғли, амакиси Абд ал-Аввал ворисидир. Улуғбек даврида шайхул-ислом вазифасини бажарганлиги билан таниқли муҳтасиб Сайид Ошиқ унга қарши чиқиб, Исом ад-Динни диний қондаларни бузганлик ва шариятдан чекинганликда айблайди. Али ас-Сафийнинг сўфий шайхлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган машҳур “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” (“Обиҳаёт томчилари”) асарида бу шайхул-исломнинг нақшбандия сўфийлик тариқатининг машҳур намоёндалари билан можаролари ҳикоятлари ҳам бор. Мана бир мисол:

Самарқанд шайхул-исломи Исом ад-Дин оғир хасталаниб қолади. Низомиддин Хомуш шайхул-ислом ўғиллари илтимоси билан уларнинг бемор отаси ҳузурига келади. Хомуш унинг дардини ўзига олгач, гўё у шундан сўнг тузалиб кетган. Улуғбек Низомиддин Хомушни камситиб, шарафсизлангирганда шайхул-ислом унга ёрдам бермаган. Хомуш Исом ад-Дин дардини ўзига олиш кафолатидан воз кечади ва гўё шундан сўнг шайхул-ислом вафот этади.²

Бурҳониддин, бу шайхул-исломнинг ўғли, унинг вориси бўлди. Абдуллатиф ўлдирилгандан сўнг Мирза Абдулла тахтга ўтиради. Бурҳониддин унинг ашаддий тарафдори эди. Абу Саиднинг Абдулла устидан 1451 йил ёзида қозонган ғалабасидан сўнг унинг Самарқанд тахтига келишини кутиб ўтирмай Мовароуннаҳр пойтахтини шошилинч тарқ этади ва Абулқосим Бобур ҳузурига қочади. У 1455 йилда Абу Саид таклифига кўра Самарқандга қайтади, бу ерда Хўжа Аҳрор билан курашда ўзининг саройдаги илгариги мавқеини тиклашга интилади.

Шуни айтиш керакки, Самарқанд шайхул-исломлари аҳолининг юқори табақа вакиллари эди. Уларнинг ҳашамдор турмуш даражаси шарият ахлоқи қондаларига тўғри келмас ва руҳонийларнинг ўзлари орасида норозилик уйғотганди. Муҳтасиб Сайид Ошиқнинг шайхул-ислом билан можароси бунга яққол далилдир.

Ислом зоҳидлиги вакиллари бунга қарама-қарши тарзда чиқишди. В.В. Бартольднинг ёзишича, “Ўрта Осиёда дарвешлар... ҳукумат ва бойлар синфи билан шарият учун кураш олиб борган ва диний қондаларнинг бузулишида нафақат ҳукмдор ва зодагонларни, “Ҳидоя” асари муаллифи авлодлари бўлган самарқандлик шайхул-исломлар бошчилигидаги китобий руҳонийлар вакиллари ҳам фош этишган”.³

Биз ушбу даврдаги диний ижтимоий-ташкилот тизими сифатида кўрмоқдамиз. Темурийлар даврида ислом айнан шу вазифаларни ўзига қабул қилганини ҳисобга олсак, баён этилаётган руҳоний шахс ва сўфийлик тариқатлари вакиллари фаолияти–жамиятда ижтимоий мувозанат сақланишининг нозик ва амалдаги шаклидир. Расмий мусулмон руҳонияти бундай усулларни эгаллашдан ожиз эди. Мамлакат аҳолисининг асосий қисми ижтимоий поғоналарига анча яқин бўлган сўфийлик

1. Бартольд В.В. Улуғбек и его время. ... с.81, 88.

2. Фахриддин Али ал-Кошнфий ас-Сафий, “Рашаҳот айн ул-ҳаёт”, Литография. Лакхнау, 1905, 115 б.

3. Бартольд В.В. Улуғбек и Ходжа Аҳрор. // ЗВОАРАО, 1916, т. XXIII, с.8.

вакиллари мақсадга етиб борадиган анча ўткир ва аниқ ҳаракатларга қобил эди. Шу муносабат билан баён этилаётган Мовароуннаҳр ҳаётидаги дини ва сиёсати ўзаро боғлиқлиги дунёвий феодал ҳукмдорлар ва руҳоний шахслар ўзаро муносабати ва таъсири, сиёсий муваффақият ва омадсизликлари алоҳида эътиборга сазовор.

Дин ва сиёсатнинг алоқадорлиги қадимдан ислом учун хос. Маълумки, исломнинг юзага келиш омилининг ўзи алоҳида қабилаларнинг ягона бўлиб бирлашиш тенденцияси билан боғлиқ. Бу алоқадорлик ижтимоий муносабатлар ва мафкура соҳасида бўлган каби давлат тузилиши ва ижтимоий ҳаётда ҳам кўпроқ ёрқин кўринди.¹ Буларнинг ҳаммаси дунё ҳукмронлиги гоёсини кўзда тутган Амир Темур ҳаёти ва фаолияти учун фавқулодда хосдир.

Темур фаолияти ҳатто ўз тарафдорлари орасида ҳам бир хил фикр уйғотмаган.

Улуғ жаҳонгирнинг солиномачиси Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, унинг ҳарбий юришларидаги “олий мақсадли ўй-ниятлари жиҳод (муқаддас дин учун уруш) учун мукофотта эришиш билан чекланган ва қамраб олинганди”.²

Темур томонидан марказлашган ягона давлатнинг барпо этилиши тарихчилар томонидан ижобий факт сифатида қайд этилади: “Катта ва кичик мамлакатлар подшоҳ ва ҳукмдорининг уруш-жанжаллари дунё ишларида тартибсизлик ва зиёнкорликлар сабабдир. Мамлакатдан хотиржамлик ва барқарорлик, йўллардан эса тинчлик йўқолди. Йўлларда талончилар ва шаҳарларда золимлар бошчилиқни қўлга киритишди. Дунё тартиблиги издан чиқди”.³

“Зафарнома”ни ўқишда, биз, шунингдек жуда кизик фактга дуч келамизки, буни жамоат фикри таъсири оқибати деб изохлаш мумкин. Али Яздий Темур ҳаёти ва фаолиятини мақтаб ёзган бўлса-да унинг айрим жиҳатларни, кўшни мамлакатларга юришларига пардални килиб, ўз салбий муносабатини билдирган. Чунки “бу воқеаларда даҳшатли ишлар, қотилликлар, босқин, тутқунлик ва талон-тарож содир этилди; буларнинг ҳаммаси дунёни забт этиш заруриятидандир”.⁴

Нима бўлганда ҳам, факт шуки, Темур таъсири секин-аста кучайиб борган диний-ахлоқий мезонларга рноя қилишга мажбур бўлди.

Улардан чекиниш ҳатто ўз даврининг рамзи бўлган Темур учун ҳам танқид ва қоралашга сабаб бўлган.

Темур динни, унинг ролини ўз сиёсатининг ахлоқий-мафкуравий омили сифатида аҳамиятини идрок этганими? Темурнинг руҳоният вакиллари билан ўзаро муносабати ҳақидаги маълумотлар жуда оз, бироқ улар, ташқи жиҳатидан бўлса ҳам, темурийлар сулоласи асосчисининг дин обрў-эътиборини дунёвий ҳокимият мавқеидан устун қўйганлигидан гувоҳлик беради.

Унутмаслик керакки, Темур болалиқдан диний муҳитда ўсди. Амир Тарағай “олижаноб мусулмон, олим ва дарवेशлар дўсти эди”.⁵ Олимлар, бу ўринда афтидан мусулмон қонуншунослари анланган. Ибн Арабшоҳнинг ҳам хабар беришича,

1. Ислам в современной политике Востока....с.7.
2. “Зафарнома”, 951 б.
3. “Зафарнома”, 948 б.
4. “Зафарнома”, 949 б.
5. Бартольд В.В. Улугбек и его время. с.39.

Темур ёшлигида сўфийларга нисбатан сабр, олижаноблик ва эхтиром кўрсатганки, улар ҳам ўз навбатида - Тарагайга шундай муносабатда бўлишган. Темур отасининг дўсти, накшбандия тарикатининг таниқли вакили шайх Шамсиддин Кулол билан бўлган воқеа тарихчиларга маълум. Ўз муридлари даврасида зикр тушаётган шайх ҳузурига кириб келган ёш Темур унинг тугашини сабр ила кутиб туради. Шайх ва атрофидаги муридлар унинг бу хулқига баҳо бериб, дуо қилишадикки, буни кейинчалик бўлажак жаҳонгир гуё ўз муваффақиятларининг сабабларидан бири деб ҳисоблаган эмиш.¹

Тарихий манбаларда Темурнинг диний сафдошларидан ака-ука сайишлар—Абул Маъалий ва Али Акбар номлари эслатиб ўтилган.² Улар худованзода³ унвони билан аталиб, Термизга эгалик қилишганки, у XV асрга қадар йирик диний марказлардан бири эди.

Шуниси қизиқки, умумий қарашларга кўра ўз душманларига бешафқат бўлган Темур айрим ҳолларда руҳоният вакилларига нисбатан лоқайд муносабатда бўлган. Шарафуддин Али Яздий маълумотига кўра Темурга қарши 1371 йилги фитнада бошқалар қатори Абул Маъалий номи эслатилган. Темур уни нафакат қатл этмаган, балки бир мунча вақт ўтгач кечирган ҳам.

Шу каби бошқа бир мисол ҳам маълум. 1365 йилда Самарқандда сарбадорлар кўзғолони бўлиб ўтади. Кўзғолон раҳбарлари орасида самарқандлик мадраса ёш толиби Мавлонозода Самарқандий ажралиб турган. Самарқанд забот этилиб, сарбадорлар бостирилиб, кўзғолон раҳбарлари қамокка олингандан кейинги Темур сиёсати қизиқарлидир. А.Ю. Якубовский шундай ёзади: “Мадраса толиби Мавлонозода авф этилиб, пахта тозаловчи Абу Бакр Калавий қатл этилгани характерлидир”.⁴

Бу воқеаларни И.П.Петрушевский шундай шарҳлайди: “Темур, маълумки, Самарқанд сарбадорлари йўлбошчиларидан бири Мавлонозодани авф этишни талаб этди. Бу ўринда демагогик ҳаракатдан бошқа нарсани тахмин қилиш мумкин эмас. Темур ўз рақиби Ҳусайн билан келгусида ҳокимият учун бўладиган курашни кўзда тутиб, ўшандаёқ халқ оммаси орасида машҳурликка эришганди. У шу мақсадда уларга шунини уқдирмоқчи бўлганки, гуё унинг ўзи сарбадорларга хайрихоҳ ва гуё ўз хоҳишисиз, Амир Ҳусайн таъсирида Самарқанд сарбадорлари юришида қатнашган”.⁵

Бу ўринда шунини эслаш жонзки, сарбадорлар ҳаракатида ҳасания сўфийлик сулуки издошлари улкан рол ўйнаган. Айнан улар сарбадорлик ҳаракатига халқчиллик ва жамоачилик хусусиятларини киритди, маҳаллий аслзода феодаллар ҳашамдорлиги ва бойлигига қарши чиқибди. Бу табий, чунки сулук издошлари ҳунарманд ва деҳқонлар эди. Бу ва бошқа сулуқларнинг манфаатлари ўз фаолиятида акс этар ва ҳимояланарди.

1. Paul J.Scheiße und Herrscher im Khanat Cagatay.-Der Islam. Band 67. Heft 2. 1990, pp.296-297.

2. Зафарнома, 299 б.

3. Зафарнома, 142 б.

4. Якубовский А.Ю. Самарқанд при Тимуре и Тимуридах.-Л., 1933, с.14

5. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. М.-Л., 1960, с.463.

И.П. Петрушевский кайд этади: “Шундай қилиб Мозандаронда Хоразмдаги каби сарбадорлар ҳаракати бошларида расмий мусулмон руҳонияти ва дарвеш-сўфийлар ўртасида можаро келиб чиқди. Фақиҳлар феодал доиралар вакили, дарвешлар эса ўз шайхи бошчилигида халқ оmmasи интилишлари ифодачиси бўлган”.¹

Темур сўфий сулуклари таъсири ва мавқеи билан ҳисоблашмай қололмас эдики, улар аҳолининг асосий қисми манфаатларини ифодалаган.

Айтилганларга қўшимча қилиш керакки, Темурнинг отаси Тарағай ҳали эслатилган Шамсиддин Кулолнинг муриди бўлиб, Кеш (Шаҳрисабз)даги мазкур шайх қабри ёнига дафн этилган. Шамсиддин Кулол Темурнинг илк руҳоний устози бўлган. Бу шайх ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда оз. “Рашаҳот” муаллифи унга атиги тўрт сатр бағишлаганки, унда хабар берилишича, шайх Шамсиддин Кулол Амир Кулолнинг улуг асҳобларидан, Хижозга сафар этган; Ироқда “замона шайхлари” билан мулоқотда бўлган ва кейин тангрига етишишнинг улар танлаган йўлини Мовароуннаҳрга тарқатишга уринганки, бу бошида нақшбандийлик тариқати билан келишмовчилик келтириб чиқарди, бироқ бу кейин ижобий ҳал бўлди, чунки ушбу йўл назарий қарашлар, асар муаллифининг айтишича, “ҳазрати олий мақоматида батафсил баён этилган”.²

Бу ўринда нақшбандия тариқатининг таниқли икки вакили Шамсиддин Кулол ва Амир Кулолга муносабат ҳақида қўлёзма манбаларда учрайдиган турли талқинларни эслаб ўтиш жойиз. Шу боис тадқиқотчиларда бу масалада ягона фикр йўқ.³ Ҳатто бу икки номдаги киши асли бир одам деган тахмин бор.⁴

1370 йили Темур ўзининг собиқ иттифоқчиси бўлган Хусайн билан кураш даврида, унинг пири Сайид Барака эди. “Зафарнома”га кўра, Сайид Барака Темурга доимо ҳамроҳ бўлган, Андхой (Андхунд) шаҳри унинг қўл остида бўлган, кейинчалик авлодлари ҳукмида қолган. Темур вафотидан сўнг Сайид Барака жасади солинган тобут Андхойдан Самарқандга кўчирилган. Икковлон бир мақбарага дафн этилган.⁵

“Пайғамбар авлодларига доимо меҳр-муҳаббат ҳисларини туйган жаҳонгир гўё уни Сайид Барака қабри этагига дафн этишлари истагани билдирган... Темурни, ўз истагига биноан, Сайиднинг пойи тулроғига қўйишган”.⁶

Ўрта асрлик тарихнавислар Темур билан мулоқотда бўлган бошқа руҳонийларни ҳам эслаб ўтишади. Масалан, Шарафуддин Али Яздий Қорабоғдаги 1403-04 йил киши воқеаларини баён этади: “Соҳибқирон Мовароуннаҳр-Кеш, Самарқанд, Бухоро, Термиз ва бошқа жойлардан мўътабар зотларни йиғди. Бу ерда Хованд зодағони Термизий, самарқандлик шайх ул-ислом Хожа Абд-ал-Аввал, Хожа Исом

1. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране. ...с.469.

2. Рашаҳот, 52 б.

3. Paul J. Scheibe und Herrscher im Khanat Sagatay..., Pp.293-294.

4. Массон М.В., Пугаченкова Г.А. Шаҳрисабз при Тимуре и Улугбеке. Труды САГУ, Гуманитарные науки. Кн.6. Археология Средней Азии. Ташкент, 1953. с.52-53, 94; Бартольд В.В. О погребении Тимура //Соч., Т.П, Ч.2, с.425-426.

5. “Зафарнома”, 994 б.

6. Бартольд В.В. “О погребении Тимура”, с.446.

ад-Дин, Кешдан Хожа Афзал ва кешлик шайх ул-ислом фарзандлари Абу ал-Ҳамия ва ар-Раҳмон ва мамлакатнинг бошқа вакиллари бор эди. Шу ўринда “Зафарнома” муаллифи номлари келтирилмаган бухоролик шайхлар қатнашгани ҳақида хабар беради.¹

Маълумки, Темур ва унинг авлодлари даврида руҳонийлар дахлсиз ҳисобланган. Оддий дунёвий одам учун ёмон тугайдиган иш “тангри кишиси” учун мураккаблик тугдирмасди. Темурнинг руҳонийлар вакиллари билан бундай ўзаро муносабатлари, девона Бобо Санги билан учрашуви диққатга сазовор. Бу воқеа 1381 йилда Хуросонни забт этишда рўй берган. Андхунда Бобо Санги ҳайвон кўксидан олинган бир бўлак гўшти Темур олдига ташлайди. Темур буни тангри Хуросонни ер кўксидан бир парчани унга узатяпти, деб эълон қилади.² Темур учун бир бўлак ҳайвон гўшти унинг олдига ташланиши қандай таассурот қолдирганини айтиш қийин. Лекин, бошқа жиҳати аниқ, диннинг обрў-эътиборини эҳтиром этган Темур, Бобо Санги авлиё ҳисобланганидан, бу ҳолни яхши белги деб эълон қилади. Нозик тактик³ бўлган Темур вазиятдан чиройли фойдаланади.

Темурни дин аҳли билан муносабатини ёрқин намоён этувчи бир воқеа Зайниддин Абу Бакр Тайободий билан учрашувидир. Темур Тайобод кишлоғига келиб, шайх билан учрашув истагини билдиради.

Шайх соҳибқиронда иши йўқлигини, агар унинг иши бўлса ўзи келишини билдиради. Учрашув рўй бериб шайх Темурга ўғитларини айтади. “Зафарнома” муаллифи учрашув манзарасини чиройли кўрсатиб беради.⁴

Кейинчалик Темур Зайниддин Тайободийни, Шамсидин Кулол ва Сайид Баракалар қаторида, ўзининг уч диний пирларидан бири деб билади.⁵ Темур авлиёлар ва уларнинг қабрларига чуқур эҳтиром билан қаради, кўпини ўзи қурдирди ёки тиклади.⁶

Тушунарлики, диний жамоатчилик фикри нуқтаи назаридан, юқорида айтилган воқеалар, гарчи тарихчилар уларни муайян даражада ошириб тасвирлашган бўлса-да, қатта акс-садо берди. Бир қатор тадқиқотчилар фикрича, мўғул чигатой ҳукмронлик тизимини тақлидан олган ҳукмдорлар учун бу муҳим эди.⁶ Исломга мансубликни таъкидлаш зарур бўлиб, бу билан жамият турли қатламлари томонидан мазкур типдаги давлат тизимига ўсиб келаётган қаршилиқ юмшатилади.

Бу зиддият кейинчалик кучайди. Диний омиллардан усталик билан фойдаланган Шоҳруҳ ўз ҳукмронлиги даврида йирик ижтимоий тўқнашувлар бўлмаслигига эришган бўлса, Улутбек бунга муваффақ бўлолмади.

Шоҳруҳ ҳаётида дин аҳли муҳим аҳамият касб этди. Темур фарзанди диний омил аҳамияти ва кучига муносиб баҳо берди ва мамлакати сиёсий, ижтимоий ҳаётида ундан оқилона фойдаланди.

1. “Зафарнома”, 912 б.

2. “Зафарнома”, 350 б.

3. “Зафарнома”, 351 б.

4. Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. с.64.

5. Paul J. Scheiße und Herrscher in Khanat Sagatai..., pp.297-298.

6. Бартольд В.В. “Улутбек и его время”. с.47-58. (Кейинчалик бу мавзу А.Ю. Якубовский, Я.Ф. Фуломов, Р.Н. Набиев, Б.Ф. Фафуров, А.Н. Болдиревлар томонидан ёритилди.)

Мовароуннаҳрда олий ҳокимият учун курашда дин аҳли кўллаб-қувватлаши катта аҳамиятга эга эди. Темур вафотидан сўнг Самарқанд тахтини Халил Султон эгаллайди. Унинг киска ҳукмронлик даври яхши ўрганилган бўлса-да,¹ бу темурийзоланинг сурурбахш ҳаёти, олижаноб ҳарбий ихболдори, хотини Шодимулка ҳайратланарли муҳаббати огушида тасвирланган шахси кўшимча тадқиқот талаб этади.

Халил Султон сиёсатчи сифатида муваффақиятсизликка учради.

У ўз фаолияти натижасида "...дин аҳли ва ўша пайтда халқ орасида қайта таъсирга эга бўлган нақшбандия дарवेशлик тариқати кўллаб-қувватлашидан маҳрум бўлди.² Шу муносабат билан "Раशाҳот"³да тасвирланган афсонавий воқеани кўриб чиқиш мумкин. У ҳужжатли тасдиққа эга эмас, бироқ Халил Султон билан дин аҳли ўртасидаги муносабат анча бузилганлигини намоён этади. Гап Шоҳрухнинг Муҳаммад Порсо, нақшбандия тариқати йирик шайхи билан алоқалари ҳақида боради.

"Амир Темур ўғли Мир Муҳаммад Жаҳонгир ўғли Мирзо Халил Самарқандда подшоҳлик пайтида, Мирзо Шоҳрух эса Хуросончилигида Муҳаммад Порсо вақти-вақти билан Шоҳрухга мусулмонларнинг муҳим ишлари бўйича ёзиб турган. Мирзо Халил бундан норози эди. Хуллас, (Халил) ҳасадгўй кишилар чақуви билан, қаттиқ хафа бўлиб, Бухорога эшон ҳузурига фармойиш билан одам йўллади: "Сиз сахро томон йўл олишингиз керак, токи аҳоли Сизнинг ёрлакаган қадамингиз билан исломга кирсин" Эшон рози бўлади, бироқ, аввало, мавлоно Абулрахим ҳикоя қилишича, ўз издошлари ҳамроҳлигида ўша заҳоти отга миниб ҳазрат Хожа Бузrug мозори зиёратига жўнайди. Кейин Сайид Амир Кулол мақбараси томон йўл олиб, бу ерда юқорига кўтарилиб, Хуросон томонга қараб байт ўқийди.⁴ Сўнгра Бухорога қайтади. Бу пайтда Мирзо Шоҳрухдан Мирзо Халил учун мактуб келганди. Унинг мазмунида жанг майдони аниқланиши талаби бор эди. Эшон талаб қиладики, бу мактубни аввало бош масжид минбаридан ўқишсин, сўнгра Самарқандга Мирзо Халилга юборилсин. Сўнгра Шоҳрух етиб келиб Халил Султонга барҳам берди.⁴

Шундай қилиб дин аҳли нақшбандия шайхлари тимсолида темурийлар салтанатида олий ҳокимият учун курашда Шоҳрух томонини олишти ва Халил Султоннинг Самарқанд тахтидан ағдарилишини ёқлаб чиқишти.

Шоҳрух "шарнат ихлосманди" деган шарафга сазовор бўлди. Улугбек ҳам ислом қоидалари доирасида ҳукмдорлик қилган, бироқ мўғул-чигатой бошқарув тизмига эътибор берган, мўғул анъаналарини қадрлаган ва сақлаган.⁵ Абдураззоқ Самарқандий Шоҳрухни "дин ҳимоячиси подшоҳи" деб атайди. У "Матлаъ ус-саъдайн"... асарида асл номларни ҳар бир ҳукмдорга бериладиган сифатлар билан

1. Бартольд В.В. "Улугбек и его время". с.72-87. Ахмедов Б.А. "Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в.- Из истории эпохи Улугбека.- Сборник статей.Ташкент,1965. с.14-25.

2. Ахмедов Б.А. "Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра...", с.24.

3. Байт мазмуни: "Энди ким чўққига чиқади ва ким пастга қулайди"

4. "Раशाҳот ...", 61-62 б.

5. Бартольд В.В. "Улугбек и его время", с.97, 120-121.

ўзгартириб беради. Шохрух ўз ишлари ва ҳукмдорлик хусусиятларига кўра “ҳазрати хоқони сайид” лақабини олади.¹

Шохрух салтанатни бошқарган Хирот ҳаёти ислом ҳуқуқий нормаларига мувофиқ кечарди, ўша йиллар воқеалари тарихий солномаларда акс эттирилишича, “мусулмонлар подшоҳи”(Шохрухга “Рашаҳот”да шундай сифат берилган²) шариятнинг ҳамма қондаларини аниқ бажарган. Жума кунлари оддий мусулмон каби оломондан ажралмай масжидга қатнаган, рўза тутган ва ичкилик ичишни ман этган.

Хиротда катта ҳуқуқларга эга бўлган мутаассиблар ислом қондавий талаблари бажарилишини қаттиқ кузатишган. Бу ўринда кўлэзма манбаларда учрайдиган, Ҳавофий³ айтмоқчи ислом ҳимоячиси Шохрухни бўрттирилган тарзда Улуғбекка қарама-қарши кўйишни эслаб ўтиш жоиз. Бу, дин аҳли муайян қисми сиёсий ва мафкуравий тарғиботининг муҳим жиҳати бўлиб, у Улуғбекнинг “ислом” ҳукмдори сифатида ночорлигини таъкидлаб, кейинчалик унинг Самарқанд тахтидан ағдариллигини оқлади.

1 Самарқандда, Улуғбек давридаги шароит Хиротдагидан фарқланарди. Афтидан Самарқанд саройи давр талабини ҳисобга ололмади. Самарқанд тожи соҳибни исломга шон келтирди, деб сира ҳисоблаб бўлмайди. Лекин факт шуки, Улуғбек ва юқори табақа донралари, ўша давр ёзма манбалари хабар беришича, ахлоқ-одоб қондаларини назарга олмай бу билан динни ўзига қарши қилиб қўйган. Саройнинг сўфийлик тариқатлари арбоблари билан ўзаро муносабатлари жуда мураккаб бўлган.

Бундай шароитда кенг омма, ахлоқий қондалар ва мафкуравий маслаҳларни эгаллаган сўфийлик қаршилик тарафдорлари бошида турди.

Шу муносабат билан Улуғбек саройи ва сўфийлик тариқатлари арбоблари ўртасидаги кўплаб можаро ва тўқнашувлар гувоҳликлари эътиборни тортади. В.В. Бартольд қайд этади: “Ҳатто Бухоро дарवेशлари бошлиғи шайх Муҳаммад Порсо, Халил Султоннинг ағдариллиши айбдорларидан бири, демакки, Улуғбек тахтга келиш сабабларидан бўлган киши ҳукмдор (Улуғбек-Э.К.) ва шайх ул-ислом илтифотидан фойдаланмади”.⁴ Бу ҳақда “Рашаҳот” даги ҳикоят гувоҳлик беради.

Улуғбек фармойиши билан Муҳаммад Порсо Самарқандга “иснод”ни текшириш учун чақирилади. Текширишда шайх ул-ислом Исомишдин қатнашади. Порсонини синовдан ўтказган Шамсишдин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Жазирийга қайсидир иснодлардан бири шубҳали туюлганда, у шайх ул-ислом кутубхонасида тегишли исноди бўлган. Ҳадис келтирилган китобни сўраб, унинг бетигача аниқ айтиб берди. “Рашаҳот” муаллифлари эслатиб ўтишича, Муҳаммад Порсо гўё шайхулислом кутубхонасида илгари сира бўлмаган.⁵

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн (Форсийдан таржима, кириш сўз ва изоҳли лугатлар А.Ўринбосовники) Т., 1969, 57 б.

2. “Рашаҳот айн-ул ҳаёт” Литография, Тошкент, 1911, 294 б.

3. Фосих Ахмад ал-Ҳавофий “Мужмали фосихий”, 240 б. (Материалы по истории Средней и Центральной Азии). Т., 1988, с.167.

4. Бартольд В.В. “Улуғбек и его время”, с.122.

5. “Рашаҳот ...”, 60 б.

Бошқа ҳикояда Низомиддин Хомуш қандай хўрланган ва ҳақоратлангани ҳикоя қилинади. Унинг ўғлини ҳарамдаги айрим аёллар билан алоқада бўлганликда айблашади ва у қочади. Шайх ўғлининг айбини беркитишда ва шерикчиликда айбланади. Уни Улуғбек ҳузурига отга бошяланг ўтқазилган ҳолда келтиришади. Улуғбек Боғи майдонда эди. У шайхга кўпол муомала ва таъналар қилади. Хомуш жавоб беради: “Ҳамма сўзларингизга фақат битта жавоб беришим мумкин. Мен мусулмонман. Ишонсангиз яхши. Йўкса, кўнглингиз нимани буюрса, шуни қилинг”. Бу сўзлар Улуғбекка кучли таъсир этади ва Низомиддин Хомушни кўйиб юборишни буюради. “Рашаҳот”да айтилишича, Улуғбек шайхни хафа қилгани учун муваффақиятсизликларга учраган ва ўз ўғли томонидан ўлдирилган.¹

Ушбу даврда сўфийлик мафкураси кенг омма талаб ва эҳтиёжларига анча аниқ жавоб берган. Тангри-ягона оллоҳ олдида барча мўминларнинг тенглиги ғояси даври-даври билан бу жамиятда кучайиб турди.

Ҳозирги пайтгача мусулмон оламида Муҳаммад пайгамбар жамоа даври “ислом софлиги”га бошланғич жамиятга қайтиш ғоялари ривожланишда давом этмоқда. Бу ғоялар бутун-бутун ижтимоий ҳаракат ва оқимлар сиёсий шиорларига айланди. Диний қондалардан чеклиниш жамият қатламларида норозилик уйғотиши мумкин эди.

Жуда катта маблағлар талаб этган саройдаги зеб-зийнат, тўкин зиёфатлар, кўпчиликка тушунарсиз илмий машғулотлар, кўпгина сиёсий хатолар қандайдир даражада Улуғбек ҳукмдорлигини тезда емирди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XV аср сўфийлик китобий динчилик устидан ғалаба қозонган давр бўлди. Кўпчилик тарихий манбаларда, жумладан, “Рашаҳот”да бу жараён мисолларда келтирилади. Ас-Сафий Хўжа Аҳрорнинг шогирди Абу Сайид Убайҳий ҳақида ёзади. У дастлаб Улуғбек мадрасасида таълим олади. Сўнгра китобий илмлардан кўнгли қолиб, Хўжа Аҳрор билан танишади. Абу Сайид тариқат йўлидан боради, хонасида қолган китоб ва буюмларни мадрасадаги ўртоқларига инъом этади.²

Мазкур мисол ўша даврга анчайин ҳос хусусиятлардан эди. Сўфийлик ғоялари ушбу давр ижтимоий тафаккурига улкан таъсир кўрсатган. Улардан мавжуд жамиятнинг ўткир ижтимоий эҳдиётларини ҳал этишда фойдаланилган. Буларнинг ҳаммасини Ўрта Осиё жамиятининг кенг қатламларини қамраб олган ўзига ҳос ҳаракатларга қиёс этиш мумкин. Бу жараён XV аср иккинчи ярмида, Мовароуннаҳр жамиятида нақшбандия сулуки ва унинг машҳур арбоби Хўжа Аҳрор етакчи мавқега эга бўлганда ўз чўққисига кўтарилган. Бу зотнинг ёрқин ҳаёти, серғайрат фаолияти, диний-фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари тизими тарихга кирди.

Ўрта Осиёда XIV-XV аср иккинчи ярмиларидаги диний-сиёсий вазият ва Темур ҳамда темурийлар ҳукмронлигининг ўша давр дин пешволари билан ўзаро муносабати қисқача талқини шулардан иборат.

1. “Рашаҳот ...”, 111-112 б.

2. “Рашаҳот ...”, 341- ва бошқа бетлар.

ТЕМУР ВА УЛУҒБЕК ДАВРИДА МОВАРОУННАХРДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

1. Мовароуннаҳрда қишлоқ хўжалигининг аҳоли ва аграр муносабатлар

Ўтроқ аҳолиси бўлган шаҳар ва қишлоқли Мовароуннаҳр Темурнинг буюк салтанати асоси эди, қўшни саҳро ва тоғолди масканларида эса асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган.

Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятнинг кучсизланиши, феодаллараро урушларнинг авж олиши натижасида XIV аср ўрталарида иқтисодиётнинг навбатдаги пасайиши кузатилди. Хунармандчилик ишлаб чиқариши камайди, мамлакат ичкариси ва ташқарисидаги шаҳар ҳамда қишлоқлараро ўзаро савдо алоқалари қисқарди. Сугориш нишоотлари инкирозга юз тутди, қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги даражаси сезиларли камайди.

Ҳокимият учун кураш ва феодал урушлар экинларни онгли равишда йўқ қилиш билан бирга олиб борилди: сиёсий рақиблар ерларида, айниқса камалдаги шаҳар атрофида қўшин томонидан янги экин ёки тайёр ҳосил от туёғи билан топталган.

Ҳокимиятга Амир Темурнинг келиши ва марказлашган давлат барпо этилиши билан қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга интилиш кучаяди, Темур ва унинг ворисларидан айримлари, жумладан Мирзо Улуғбек отлик қўшин ўтиш чоғида деҳқонларнинг ерларини топташ ва экинлар яқсон бўлишидан ва рангитларни талон-таровдан сақлаш учун қатор чоралар кўришди. Тарихчилар хабар беришича, масалан, Темур фармойишига мувофиқ, экинзорлар яқинига ўтов ўрнатиш қўшин раҳбарларига таъқиқланган. Бироқ айрим ҳолларда ем-хашак йўқ пайтда, ҳукмдор розилиги билан, ёш экин ва ҳатто етилган ҳосил отлар ва молларни боқиб учун фойдаланилиши мумкин эди. Испан элчиси Клавио шундай ҳоллардан бирини баён этади: "Олампаноҳ буғдойлар (ем-хашак учун) ўриб олинсин, дея буюрди. Унинг ортидан келаётган қўшин эса йўлда учраган ҳамма нарсани талади..."¹

Академик В.В. Бартольд Амир Темурнинг зиддиятли фаолиятини шундай тавсифлайди: "Темур айна бир пайтда бешафқат вайронакор ва жонбоз қурувчи эди; унинг томонидан ажойиб боғ-роғлари билан мухташам бинолар қурилди, шаҳар ва қишлоқлар тикланди, сугориш тизимлари барпо этилди ва тузатилди; расмий тарихнинг ифода этишича, умуман экин етиштириш мумкин бўлган ер бекор ётмаган".² Унинг ўғли Шохруҳ ва набираси Улуғбек бу сиёсатни давом эттиришга

1. Рун Гонсалес де Клавио. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1404гг.). Перевод со старониспанского. М., 1990, с.83.

2. Бартольд В.В. Улуғбек и его время. Соч., т. II, ч. 2. М., 1964, с.60-61.

ҳаракат қилди. Абдураззоқ Самарқандий заминдор деҳқонларни давлат амалдорлари ва кўшин бошлиқлари томонидан зўравонлик ва адолатсизликлардан асраш неча бор тақдим этилган ҳукмдорларнинг фармойишларини келтиради.

Деҳқончиликни тиклаш ва ривожлантириш тадбирларини кўраркан, Темур Ўрта Осиё аҳолисининг кундалик ҳаёти сунъий суғориш билан яқиндан боғлиқлигини яхши тушунарди.

Худди шу тарзда, Темур фармойишига кўра ерларни суғоришга боғлиқ ишлар амалга оширилди ва Ангор тумани ташкил этилди. Унинг кўрсатмаси билан Мурғоб водийсида муҳим ишлар бажарилди. Эски Ангор каналининг тоғ майдони ўйиб қазилгани сезиларли роль ўйнади.¹ Бошқа суғориш иншоотларининг ўтказилиши ҳам Темур фаолияти билан боғлиқ бўлди.

Ғиёсиддин Алининг хабар беришича, мисол учун, Темур Ҳиндистон юришидан қайтаётганда Кобулда тўхтаб ўтади ва “тунги вақтини Бодом деб аталадиган Жўйи Нав қуйиладиган жойда ўтказди. Мазкур Бодом хоқоннинг куч-ғайрати туфайли барпо этилган қатта каналдир”.² Темур даврида Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларини оқар сув билан таъминлаш анча яхшиланди, деярли ҳар бир ҳовлидан ариқ ўтган эди.

Дарёлардан йироқдаги жойларда суғориш қоризлар ёрдамида амалга оширилди. Боғ ва томорқаларнинг бир қисми сувни қадимдаги қаби, масалан, Насаф (Қарши) шаҳридагидек қудуқлардан олган, шунингдек бу ерда ҳаво намлигидан ҳам оқилона фойдаланишган.³ Ўша йиллардаги битилган асарлардан бирида ёзилишича, тошкентликлар оқар сувдан тежамкорона ва унумли фойдаланишган.

Ҳолбуки, Темурнинг суғоришни яхшилаш борасидаги ғамхўрлиги босиб олинган ва қарам бўлган ҳамма вилоятларда ҳам бирдек эмас эди. Самарқанд билан рақобатдаги шаҳарлар унинг ҳомийлигидан фойдаланмаган.

Деҳқончилик. Мовароуннахрнинг серҳосил водийларидаги деҳқончиликда турли донли экинлар етиштирилган, асосан буғдой экилган.

Географик ҳолати ва йил фаслларига қараб унинг турли навлари экилган: гандуми обн (суғорма буғдой), гандуми сафишча (оқ буғдой), гандуми сурхоки (қизил буғдой), гандуми сурхоки баҳори (баҳорги қизил буғдой), йирик донли уштур дандон ёки туя тиши. Тоғли жойларда буғдойнинг совуққа чидамли навлари етиштирилган.

Мовароуннахрнинг асосий деҳқончилик райони донмо Зарафшон водийси бўлиб келган. Ундан кейин Қашқадарё водийси турган. Бу ерларда ҳосил бошқа вилоятларга қараганда тез пишган ва одатда шимолроқдаги шаҳарларга етказилган. Хўжанд атрофларида ҳам донли экинлар етиштирилган, бироқ аҳоли эҳтиёжни тўлиқ таъминламагани учун ҳам, уни мўл ҳосил олинган Фарғонадан келтирилган.⁴ Манбаларда Шош (Тошкент)га туташ ерлар ишлов берилганлиги билан ажралиб тургани, Чағониён вилоятида нон арзон бўлгани, Қаршида ҳам яхши ҳосил олингани

1. Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе, 1960, с.12.

2. Ғиёсиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. М., 1958, с. 98-110.

3. Бетгер Е.К. Извлечение из книги "Пути и страны" Абу-л-Казима ибн Хаукаля. Труды САГУ. Археология Средней Азии, IV, Новая серия, вып. CXI, Ташкент, 1957, с.29.

4. Захриддин Муҳаммад Бобур. "Бобурнома", Т., 1989, 7 б.

ҳақида хабар берилади: “(Бу ерда) бугдой ва ковунлар мўл-кўл” деб ёзади муаллифлардан бири. Сурхондарёда Термиз донли экинлар етиштириладиган асосий жойлардан бири бўлган. Бу жойдан Амударё орқали Хоразмга бугдой юборилган.

Хоразмда энг кўп ҳосил Вазир деган жойдан жануб томонидаги пасттекисликда етиштирилган. Бу ерда, Фарғонанинг айрим районлари сингари, жўхори етиштирилган, у кейинчалик кўдон жўхори номини олган. Ерларнинг бир қисмига беда экилган.

Шунингдек, арпа ва тарик ҳам экилган. Уч турдаги дон–бугдой, арпа ва тарикнинг муаллим, толиб, вақф ходимларига берилиши кўпгина вақф ҳужжатларида қайд этилади. Доннинг уч навидан катта самарқандча ўлчов бўйича 24 ман ҳажмида, масалан, мужавир –Ишратхона мақбарасининг доимий назоратчиси олгани 1464 йил вақф ёрлиғида қайд этилган.¹

Камбағаллар арпа ва тарикдан соф ҳолда ва турли аралашмалар билан нон ёпишган. Ярим кўчманчи аҳоли тарикни катик билан истеъмол қилган. Мош ва нўҳат барча жойларда экилган.

Ўрта Осиёда энг кенг тарқалган экинлардан бири гуруч бўлиб, Амир Темур замондошларидан бирининг қайд этишича, Самарқанд томонларда “бениҳоя кўп” эди.

Темур ва темурийлар даври Мовароуннаҳрда техник экинлардан пахта муҳим ўрин тутган. Тарихчилар қайд этишича, у Самарқанд яқинидаги ерлар, Балх атрофи, Шаҳрисабз яқинидаги суғорилма ерлар ва бошқа жойларда етиштирилган.

Мовароуннаҳр қишлоқлари ва кўпгина шаҳарларида пахтадан ип-газлама тайёрланиши, шунингдек кўпчилик ҳунармандларнинг пахтадан муайян газлама тури тайёрлашга ихтисослашгани бу экинни ҳамма жойда етиштириш кенгайганидан гувоҳлик беради. Қишлоқликлар ўз эҳтиёжидан орттириб, бу матоларнинг бир қисмини кенг истеъмолчилар–шаҳарликлар ва саҳро аҳолиси орасида сотиш мақсадида ҳам ишлаб чиқарган. Шунингдек, пахта етиштиришнинг тарқалганлигини шу нарса ҳам тасдиқлайдики, йирик шаҳарларда яқин-атрофлардан келтириладиган пахтани сақлаш ва сотиш учун махсус бинолар қурилган.

Темур Мовароуннаҳрда баъзи янги тур ўсимликларнинг тарқалишига кўмак берди. Афтидан илк бор айнан Темур ҳукмронлиги чоғида зигир экиш пайдо бўлди. Клавиҳо хабар беришича, Темур юриши натижасида Мовароуннаҳрда наشا ва зигир экила бошлаган. Мазкур экинлар “илгари бу ерда сира экилмаган”, деб ёзади Руи Гонсалес де Клавиҳо.²

Тут дарахти, асосан ипак қуртларини кўпайтириш ва боқиш учун экилган. Бу дарахтлар меваси, қишда қуритилган ҳолда ҳам истеъмол қилинган. Тут кўчати одатда суғориш каналлари, ариқлар бўйига экилган. Пилла хом ашёси асосан шаҳарга келтирилиб, ундан турли матолар тўқилган, Самарқанд ва Бухорода пилла сотадиган дўконлар бўлган.

Бўёқ олинладиган ўсимликлар, жумладан қизил ва сариқ ранглар олишда фойдаланилган рўян ўсимлиги етиштирилган. Хина нафақат тирноқ бўяш учун

1. Вяткин В.Л. Вакуфный документ Ишрат-хана. В кн.: Мавзолей Ишрат-хана. Ташкент, 1958, с.127.

2. “Дневник ...”, с.139.

косметикада, балки саноат адамиятига эга бўлган снѐх тайёрлаш, қоғозга тегишли ранг беришда ишлатилган. Хина доривор восита сифатида ҳам кўлланилган.

Самарқанд бахмали ва бошқа матолар, ёзма қоғозларни бўяшда ишлатиладиган қимматбаҳо қирмиз бўёғи, эҳтимол, Ўрта Осиёда ҳам тайёрланган. У кошенил ҳашорати танасидан олинган, ўзи ҳам шу номдаги кактусда озикланиб, узоқ иссиқ мамлакатлардан келтирилган. Энг кейинги давр манбаларига кўра, Бухорода “қирмиз номли қимматбаҳо бўёқ чўлдаги унча катта бўлмаган дарахт қуртларидан олинади”.¹

Шаҳар бозорларида сотиладиган хушбўй ва доривор воситаларнинг айрим турлари Мовароуннаҳр ерларидан, бошқалари ташқаридан келтирилган.

Боғ ва узумзорлар катта ерларни эгаллаган. Олма, нок, анор, шафтоли ва бошқа меваларнинг хилма-хил турлари ҳақида кўплаб асарларнинг муаллифлари ёзади. Бу боғлар Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз ва бошқа шаҳарларни қалин девор каби ўраган эди. Зайниддин Восифий Тошкент боғларида барқ уриб ўсган гул ва дарахтлар латофатини куйлаган.

Ҳовузли ва соя-салқин дарахтли, жилдираган жилғали ажойиб боғлар аҳолининг юқори табақа қисмига хизмат қилган. Бунда махсус режа бўйича экилган мевали ва манзарали дарахтлар ва кўплаб гуллар ўсган.

Асарлар муаллифлари қайд этган цитрус экинлар эътиборни тортади. Амир Темур бўйруғи билан ташкил этилган боғда лимон ўстирилган, аниқ материалларнинг кўрсатишича, у бошқа замонларда ҳам етиштирилган. Масалан, деярли бир ярим асрдан сўнг Бадриддин Кашмирийнинг маълумотича, Бухоронинг Жўйбор деган жойида лимон, хурмо ва шамшод дарахти ўсган.²

➤ Мовароуннаҳрда узумнинг турли навлари етиштирилган. Самарқандга яқинлашаркан, Кастилия элчиси Клавиҳо Темур давлати пойтахтини ўраб олган боғ-роғ ва узумзорларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлаган: “Бу боғу роғлар ва узумзорлар шунчалик кўпки, шаҳарга яқинлашганинг сари баланд дарахтли ўрмонни ва унинг ўртасида шаҳарни кўрасан”, деб ёзади у.

Соҳибкорлик бошқа жойларда ҳам, жумладан Тошкент, Андижон атрофларида ривожланган эди. Турли узум навлари, жумладан ўша асрда энг яхши самарқандча ва тошкентча узум навлари қаторида соҳибни нави ҳам етиштирилган. Мусаллас тайёрлаш ривож топган; даражаси турлича бўлган мусалласлар тайёрланган, бухорочаси улар ичида энг яхшиси ҳисобланган. Темур ва Улугбек ташкил этган базми жамшид ва тантанали қабулларда соқий (май қуювчи) барчанинг эътиборини қозонган.

➤ Темур Самарқандни бошқа шаҳарлар орасида биринчи ўринга қўйиб, дунёдаги машҳур шаҳарлар – Бағдод, Султония ва Шероз номи билан аталувчи кишлоқлар қуришга фармойиш беради. Шунингдек, бир квадрат километрга яқин ҳажмдаги улкан боғлар барпо этилади. Уларда жуда хилма-хил дарахт ва гуллар етиштирилган.³

1. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорно Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 гг., М., 1986, с.85.

2. Бадриддин Кашмири. Раузат ур-Ризвон. Ўз ФАШИ фонди, инв. № 2094., 290-296 б.

3. Алимов У. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи. Тошкент, 1984; Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов. Труды САГУ, Новая серия, вып.23. Гуманитарные науки, Кн.4, История, Ташкент, 1951.

Улугбек даврида машҳур бўлган Боғи майдонда ўсимликлар жуда оқилона жойлаштирилган.

Боғча номи билан аталувчи боғ барпо этилиши ҳам Улугбек номи билан боғлик.

Темур буйруғи билан бундай боғларнинг барпо этилиши фақат давомли ҳарбий юришлардан сўнг дам олиш ва кўнгил очиш жойи яратиш истаги билангина боғлик эмас эди. Уларнинг пайдо бўлишида сиёсий сабаблар ҳам муҳим эди. Бу ерда турли давлатлардан келган элчилар қабул қилинар, улар юртига қайтгач, Темур салтанатининг гўзаллиги ва қудрати ҳақида хабарлар таркатарди.

Янги боғларнинг пайдо бўлиши турли хил, шу жумладан бу пайтгача экилмаган ўсимликлар турларини етиштириш, йирик ҳажмдаги боғ майдонларини режалаштириш бўйича ихтисослашиш ва кўникмаларнинг кенгайиши билан кўшиб олиб борилдики, булар мамлакатнинг иқтисодий ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

— Темур ҳукми билан Самарқанд атрофида қурилган қишлоқ ва боғлар давлат пойтахтининг унга туташиб кетган жойлар билан иқтисодий марказ сифатидаги аҳамиятини кучайтирди.

Қишлоқ хўжалигида полиз экинлари катта ўрин тутган, улар “бутун дунёга энг яхши ва энг мўл-кўл” деб ҳисобланган. “Мовароуннахрнинг ҳеч бир ерида Бухорочалик кўп ва аъло қовун етиштирилмаган”, деб ёзганди кейинчалик Бобур. “Мири Темур” деб аталган ва Бухороникидан ширинроқ ҳисобланган қовун навининг етиштирилиши, эҳтимол, Темур номи билан боғликдир. “Фарғона Аҳсисда “мири Темур” номли, Бухороникидан тотли ва нафис қовун нави бор”, деб ёзди Бобур. Хоразм қовунлари, айниқса кўк тарнай нави жуда ажойиб бўлган.

Чорвачилик. Мовароуннахрда қўйчилик, асосан қоракўл ва думбали қўй насларини етиштириш жуда ривожланган. Аҳолининг ярим кўчманчи қисми кўп сонли қўй подаларига эгалик қилган. Ўтроқ аҳоли ҳам қўй боққан. Темурийзода Бадиуззамон Мирзога Зуннун Аргун бирварақайига 40 минг қўйни иғъом этган. Андижон қалъасини ҳимоя этганлар ва улар яқинларига Хўжа Мавлонои Қози 18 минг қўйни улашиб берган.

Қўйларнинг насл таркиби турлича бўлган. Бу насллардан бири боқиладиган майдон ҳудудининг кенгайиши, эҳтимол, Темур юришлари билан боғлик бўлиб, Ҳисори насли қўйларга яқин бўлган бу қўйлар бир пайтлар Волга бўйи, Булғор, Олтин Ўрдада етиштирилганлиги аниқланган. Булар думбали қўйлар гуруҳига киритилади.¹

Хўжалик ҳаётида йилқичиликка муҳим ўрин ажратилган. Турли наслдаги отлар, жумладан “ўзбек”, “туркман”, “араб” ва бошқалар кўпайтирилган, йўрға отлар жуда кадрланган. “Бу ерларда отлар чидамлилиги билан машҳурдир”, – деб ёзди элчи-сайёҳ.²

Темур ва Улугбек, бошқа темурийлар қўшинида жангда олдга силжиш ва ҳаракат қилиш учун отлардан кенг фойдаланилган. Кўп сонли отлик Темур қўшинининг асосий тури бўлган. Хужум чоғида бу қўшин катта манёвр қилиш

1. Лобашев М.Е. Очерки по истории русского животноводства. М.-Л., 1954, с.300; Петренко А.Г. Osteологические остатки животных из Болгара. В кн.: Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. М., 1988, с.269-270.

2. “Дневник ...”, с.85-102.

хусусияти ва кучли зарба бериш қобилиятига эга эди. Жанг майдонидан ёлғондакам чекиниб, Темурнинг отлик қўшини одатда душманга яшириб қўйилган отликлари билан тўсатдан кучли зарба берган.

Шошилинич хабар етказиш учун тез чопишга мосланган отлардан фойдаланилган. Ҳар бир бекатда махсус кишилар отларга қараган. Отларни асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли етказиб турган, бироқ ўтроқ аҳолининг кўпчилигида анчагина отлар бўлган.

Темурга тегишли йилки айрим амирларга парвариш учун берилган. У ўз яқинларига бу ишни юклаб, айни чоғда отлар омонлиги ва яхши парвариш этилаётганини қатъий кузатиб борган.

От гўшти ва сутидан Ўрта Осиё аҳолиси кенг фойдаланган. Бия сутидан айниқса иссиқ ҳавода ёқимли бўлган қимиз тайёрланган. От гўшти сеvimли озиқ-овқат маҳсулотларидан бири бўлган. Унинг турли бўлак ва аъзоларидан ҳар хил таомлар тайёрланган.

Юк ташишда асосан туялардан фойдаланилган, улар ҳарбий юришларда ҳам асқотган. Темур Хиндистонга юришида рақибининг қудратли қўшинини енгилда жанговар филларга қарши устига ёнаётган шох-шабба боғланган туяларни қўйиб юборган.

Чорвачилик гўшт, ёғ, сут, жун ва тери берган. У кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Жамият ҳаётида ва айниқса ҳукмрон табақа муҳитида овчилик муайян ўрин тутган. Темур, Улуғбек ва сулоланинг бошқа вакиллари ов билан машғул бўлишган. Бу улар учун кўнгул очар машғулот, ҳарбий юришлар оралигидаги дам олиш, давлат ишларидан бўш пайтда ҳордиқ чиқариш бўлган. Улар ов қушлари ва итлари билан бир қанча аъёнлари даврасида овга чиқишган. Махсус кийикчилар подшоҳ ов қилиши учун мўлжалланган жойларда қуш ва ҳайвонларни қўриқлаган. Самарқанд туманларидан Афариқент сув қуши овлаш учун энг яхшиси ҳисобланган.

Ерга бўлган эғалик. Мамлакат иқтисодиётида Темур ва темурийларнинг асосий ижтимоий таянчи йирик заминдорлар эди. Ерга эғалик қилиш шакли бир неча тоифага бўлинган: давлат, мулк ва вақф ерлари. Темур ва темурийлар даврида жамоа ерлари сақланиб қолган. Шартли тақдим этилган ерларни ҳам алоҳида тоифага ажратиш мумкин.

Феодал ер эғалигининг асосий тоифаларидан бирини давлат ерлари ташкил этган. Унинг даромадлари асосан саройни ва қўшинни таъминлашга кетган. Бу ерлар ҳукмрон сулола аъзолари ва амирларнинг соҳибқирон олдидаги хизматлари, асосан ҳарбий хизматлари—ҳарбий юришларда қатнашиш, исёнкор феодалларни тобе этиш, чегарани қўриқлаш учун мукофотлашнинг асосий манбаи бўлиб хизмат этди.

Темур ва темурийлар даврида давлат ерларини инъом қилиш—суюрғол этиб бериш кенг тус олди. Бизнинг тахминимизча, Темурнинг аждодлари суюрғол асосида Кеш (Шаҳрисабз) вилоятига эғалик қилганлар. Бу ҳулоса ўрта аср муаллифларидан бирининг фикрини таҳлил этиш пайтида юзага келди. Унга кўра “олий ҳазратларининг бахтли туғилиши, икки бахтли юлдуз соҳиби Амир Темур Кўрагоннинг жойи Кешда эди ва унинг авлодлари ўша вилоятда меросхўрлик ҳуқуқига эга эдилар”.¹

1. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент, 1977, с.75.

Суюроғол, том маънода хайр-эхсон, ерни ҳадя этиш, имтиёзни англатади ва ҳарбий хизматни ўташ билан шартланган ерни инъом қилиш турларидан бири ҳисобланади. Суюроғол эгаси солиқ дахлсизлигидан фойдаланиб суюроғолга қарашли ерлардан ўз фойдасига ўлпон олган. Суюроғол эгасининг иктоъдордан фарқи шунда эдики, у маъмурий-суд дахлсизлигига ҳам эга бўлган. Кейинчалик суюроғол ворисликни ҳам англатадиган бўлди. Суюроғоллик Темурғача ҳам мавжуд эди. Темур даврида эса у кенг ривожланди.

Босқинчилик урушлари туфайли Темур ҳукмронлигига жуда кенг ҳудуд ўтди. Эгалланган вилоятларни амир суюроғол асосида бошқаришга асосан ўз ўғиллари ва невараларига берар эди. Солиқ дахлсизлиги бу ўринда ҳарбий ва давлат хизмати билан шартланган.

Темур шахсан суюроғоллик эгаллигининг ворислик бўйича доимий ўтишини назарда тутмаган. Лекин, соҳиб ва маъмурий шахсларни тайинлаш ҳуқуқи бўлган суюроғоллик тизими теуурийлар давлати емирилишига олиб келди.

Суюроғол Темур уруғ-аймоғидан бўлмаган айрим амирларга ҳам берилиши мумкин эди. Улар асосан чигатой уруғидан, кейинчалик эса унга жангсиз таслим бўлган йирик ҳукмронлардан бўлган.

Темур даврида ва кейинчалик суюроғол сўзи умуман инъом этиш маъносидида ҳам ишлатилган.

Темур вафотидан сўнг Шоҳруҳ (1405-1447) вилоятларни нафақат ўз ўғиллари ва невараларигагина тарқатиб қолмади. У отаси даврида катта обрўга эга ҳарбий саркардаларга ер ҳадя этишни амалда кўп қўллади. Бу, олий ҳукмдор сифатида унинг ўрнини мустаҳкамлашга катта таъсир кўрсатди.

Улугбек Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатида ўғли Абдуллатифга Балхни, шоҳ Маликка эса Хоразмини суюроғол қилди.

Деярли доимо суюроғол этишда ўша эгаликдан тушган фойдани уларни маълум тартибда саклаб туриш учун фойдаланилсин, деган кўрсатма бўлган.

Темур вафотидан сўнг суюроғол қондаси маъмурий-солиқ дахлсизлиги ва ушлаб туришнинг ворислик мазмунни бўлиб қолди. Ўша пайтда олий ҳукмдор ўз хоҳиш - истагига кўра бир вилоят суюроғоллигини иккинчиси билан алмаштириб юбора олар эди. Бироқ бу Амир Темур каби кучли ҳукмдорлар томонидангина амалга оширилган. Улугбекка масалан, Мовароуннаҳрга эгалик қилгунга қадар навбат бўйича давлатнинг турли вилоятлари икки бор суюроғол этилган.

Айрим суюроғол эгалари бир вақтнинг ўзиди тархон ёрликларига ҳам эга эди. Мазкур ҳолларда ушбу шахслар қўшимча имтиёзлар олган ёки шундай ёрликлар ер эгасини давлат солиқларини тўлашдан озод қилган. Уларнинг нотўғри ҳатти-ҳаракати тўққиз мартагача кечирилган, у шоҳ олдига бемалол кириб чиқишга имкон берган.

Тархонларга берилган катта имтиёзлар кейинчалик ушбу аслзода қатламининг бойиши ва кучайишига олиб келди. Уларнинг айримлари бир неча минг сонли ҳарбий отрядга эга бўла борди. Шундан бир қисми уруғ-аймоғчилик жихатидан ҳукмдор сулола билан боғлиқ бўлиб, асосан XV аср охирида Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида ҳал қилувчи рол ўйнади.

Тархон – фахрий номи баъзи ҳолларда савдогарларга ҳам берилган. Тархонлик имтиёзлари хорижий савдогарларга ҳам берилиши мумкин эди. Масалан, тарихий ҳужжатлар тўплами “Мактубот ва аснод”да таъкидланишича, Туркиядан келган Хўжа Илҳос Чалабий тархон ёрлиғига мувофиқ ўз фаолияти ва Мовароуннаҳр ҳудудига келган вақтда тамга ҳақи ва бошқа хил мажбуриятлардан озод қилинган.¹

Охир-оқибат давлат ерларини шартли эгаллик – суюрғолликка берилиши ва тархон дахлсизлигининг ёйилиши хазина даромадининг қисқаришига ва марказлашмаган давлатга ўтилишига олиб келди. Айрим темурийларнинг ушбу жараёнини тўсишга бўлган уриниши алоҳида муваффақият келтирмади.

“Туркларнинг” тиули – ҳарбий лашкарбошиларига, айни ҳолда, турк қўшинлари бошлиқларига ажратилган ерлардан олинadиган даромад ҳақида Абдураззоқ Самарқандий маълумот бериб ўтади.²

Темурунинг ҳарбий юришлари давомида тиул Эрон ва Кавказортида тарқалган.

Темур ва Улугбек даврларида ернинг маълум қисми вақф этиб берилган. Вақф ерлар диний, хайрия, ўқув ва бошқа муассасалар фойдасига ташкил этилган. Назарий жиҳатдан вақф ерлар дахлсиз саналса ҳам амалда бу қондага ҳар доим ҳам риоя этилмаган. Вақф ерларидан солиқ олиб одатда ижарага берилган. Ижарадор мутавалли билан тузилган шартномага кўра, мазкур ердан маълум вақт мобайнида солиқ олиш ҳуқуқига эга бўлган. Маълум миқдордаги пулни олиш қийин бўлган, шунингдек, ҳокимиятга эга шахсларга вақф мулкани ижарага бериш таъқиқланган, вақф ёрлиқларида вақф мулкидан йиғилган даромадни ўзлаштириш ҳоллари мавжуд бўлганлиги ҳақида айтилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мутаваллилар ўз вазифаларини суистеъмол қилган ҳоллар ҳам бўлган.

1420 йил Улугбек ўз ихтиёри билан ер ва сугориш каналларини Самарқанддаги мадраса фойдасига ўтказди. Ундан келадиган даромад мазкур мадраса харажатларини бир неча баробар қоплар эди. Вақф ерларини қайта ишлаш нуқтани назаридан Ишратхона вақф ёрлиғи қизиқиш уйғотади. Мана шу ҳужжатга мувофиқ (1464 й.) вақфга Абу Саид (1451-1469) қизи Султонбека сағанаси фойдасига Сарой Малик қишлоғининг ярми унга тегишли ерлар билан бирга ўтказилган. Шунга қўшимча равишда 32 чўри, ерни қайта ишлаш учун 20 жуфт ҳўкиз, 12 туя ва бошқа буюмлар берилган.

Ушбу вақф ҳўжалигининг тақсимловчи мутаваллиси “Вақфнома”га кўра Хованд Султонбеканинг ўзи бўлиб қолди.

Ўттиз икки кишидан иборат қул ва чўрилар бундан буён “баъзилари ушбу қишлоқда ер ҳўжалиги ишлари билан, бошқа бирлари эса ушбу гумбазли бинода (Ишратхона) супуриб-сидириш, йиғиштириш ва ошпазлик билан машғулдирлар”, дейилади бир вақф ҳужжатида. Вақф ерларидан олинган дон вақф мулки эҳтиёжлари учун сарфланиши, шундан қолгани эса вақф ёрлиғи шартларида кўрсатилган ҳолда пул билан йил тугатгандан кейин ҳар бир қул ва қанизак оиласига берилган ҳамда 24 ман ўлчовида қатта самарқандча тарозуда уч хил дон – буғдой, арпа, тарих

1. Мактубот ва аснод. РФА ШИ Ленинград бўлими, инв. А-210, 171 а.

2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-сғайн ва мажмаъ ул-баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли лугатлар А. Ўринбоевники. Тошкент, 1963.

тарқатилар эди. Ҳар бир ёлғиз кишига эса йил тугаши билан пул (ҳужжатда микдори кўрсатилган) ва уч хил дон 12 ман ўлчовидан берилиши кўриб чиқилган.¹

Вақф ёрлиғида қайд этилганига мувофиқ, мазкур ҳолда вақф ерларига берилган қайта ишлов ўша вақфда айтилган қулларга ва ишчи қайвонларга юклатилган.

Асосан вақф ерлар, аниқроғи улардан солиқ йиғиш уч йилгача ижарага бериш шарти билан деҳқонларга топширилган. Охирги шарт шариятта асосланган бўлиб, унга кўра бирор киши томонидан уч йилдан ортиқ тўхтовсиз ишлов берилган ер унинг шахсий мулки бўлиб қолиши мумкин бўлган.

Шу билан бирга сунний рудонийлар роли ушбу даврда (XIV аср охири-XV аср) юқори бўлган. Шунинг учун вақф мулкига эгаллик қилишни давлат миқёсида юқори лавозимни эгаллаган аъёнлар вакилларигина ҳал қилган. Мулкни эгаллашни очик эмас, ижара кўринишда амалга оширишган. Баъзан, охир-оқибат вақф мулкнинг бир қисми бошқа бир кучли ҳукмдор кўлига ўтиб қолиши мумкин бўлган.

Деҳқонлар ва чорвадорлар мамлакат аҳолисининг асосий қисмини ташкил этар эди. Барча солиқ тўлайдиган аҳоли каби улар “раъийат” атамасини олган, бироқ, мулкий муносабатда турли ижтимоий қатламга ажралар эди (чорақор, мутаъаллик, мулкдор ва бошқалар). Чорақорлик билан ижарага олиш асосида ерга қайта ишлов бериш улар кўпчилигининг асосий даромад манбаи ҳисобланган.

Ер соҳибларининг таъминланган кўп қисмини деҳқон деб ажратиш тарқалган. Абдураззоқ Самарқандийнинг таъкидлашича, мамлакат ободончилиги ва кишилар хотиржамлигини деҳқонлар ушлаб турар эди. Ҳақиқатдан, жамият асосини ўша пайтда амлоқдор-деҳқонлар ташкил этган. Шундай фикрни кейинчалик Навоий ҳам таъкидлаган. “Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлини очар”,- дейди Навоий.

Навоийнинг таъкидлашича, бир қисм деҳқонлар амлоқдорлар ерINI қайта ишлаш ва ҳосил йиғиш билан пул топишган. Ҳатто кишлоқда шундай камбағаллар бўлганки, улар далада қолган бошоқларни териб кун кўришган.

Мовароуннахрнинг маданий воҳаси кўчманчи дашт билан ёнма-ён эди. Қадимдан Ўрта Осиё воҳасининг ўтроқ деҳқон аҳолиси кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар билан муносабатда бўлишган. Бу уларнинг иқтисодий ва этник маданий жиҳатдан ўзаро таъсирини вужудга келтирди.

Темур кўл остидаги (кейинчалик темурийлар) ернинг бир қисми кўчманчи - чорвадорлар томонидан банд эди. Темур ҳукмдорлиги давридан бошлаб нисбатан “чигатой”лар кўпроқ таъсир кўрсатди. Улар имтиёзли шароитда бўлиб мамлакатнинг асосий ҳарбий таянчи бўлган. Замондошлари таърифича ёш эркак-чигатойлар ўқ-ёй отишга моҳир, жасур жангчилар эди.

Кўчманчи хўжалик давлатда маълум ўрин эгаллаган. У қорамол, мол, от, қимиз, суг-қатик, гўшт, жун, наMAT етказиб берар эди. Хўжалик хусусияти кўчманчилардан йил давомида мавсумий яйловларни ўзгартиришни, шароит ва яйлов жойига мос ҳолда маълум жойларда яшашни талаб этган. Шу туфайли мавсумий кўчиш ва кўниш даврида уларнинг бир қисми деҳқончилик билан машғул бўлишган. Ярим ўтроқ аҳоли зироатчилик билан чорвачиликни кўшиб юборишди.

1. Вяткин В.Л. Вакуфный...с. 124, 127.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ўртасида баъзи бир ҳунарманчилик турлари, айниқса гилам тўқиш, намаг босиш ва терига ишлов бериш ривожланган эди. Улар шунингдек от ва туячилик билан ҳам шуғулланишган. Асосий бойлигини эса чорва, асосан қўш ташкил этган. Тахминан тўрт юз узун “қора мато” (кигиз) ўтовдан иборат қабилалардан бири ҳақида Клавихо шундай маълумот беради: “Уларнинг кўплаб қўй-қўчқор, мол подалари мавжуд, бундан ташқари йиғирма минг туяси бор”.¹

Ер ва яйловдан фойдаланишлари учун кўчманчи қабилалар марказий ҳокимият томонидан белгиланган миқдорда давлатга маълум чорвани бериши зарур эди. Юқорида эслатишган тўрт юз ўтовдаги чорвадорлар йилига давлат хазинасига уч минг туя ва 15 минг қўй беришлари керак бўлган. “Тижон воҳасига яқинлашганда дарё кесиб ўтган, ишлов берилган кўпгина ерлар ва шоҳ ҳарбийлари бўлган чигатойларнинг кўплаб чодирлари кўринди” Бу водийда анча чорва ва етарли ўт-ўлан бор эди ва улар ўз чорвасини тамғалашганди. Жуда кўп чорва, туя ва от мавжуд эди.

Мовароуннаҳр ўтроқ аҳолисига асосий гўшт кўчманчилар чорвасидан етказилган.

Умуман олганда кўчманчи аҳоли ижтимоий муносабатда бир хил эмас эди. Чигатойлар алоҳида имтиёзга эга бўлиб урушда ҳал қилувчи куч саналган. Улар яйловлар бўйлаб бемалол юришлари мумкин бўлган ва солиқ йиғишдан озод қилинган.

Темур ҳукмронлигига қарашли кўчманчи қабила вакилларининг бир қисми унинг ҳарбий қўшини таркибига кирган. Ҳукмдорнинг илк чақируви бўлиши биланоқ белгиланган жойга етиб келиши ва жангда қатнашишлари шарт эди. Ҳарбий хизмат учун улар солиқлардан озод қилинса ҳам, аслида оддий кўчманчилар бир қатор мажбуриятларни бажаришлари керак бўлган. Масалан, “Қўл жойдан ўтиш керак бўлганда кўчманчилар ўз ҳисобидан мансабдор шахс буйруғига мувофиқ Темур саройига кетаётган элчиларга ўтовлардан озиқ-овқат, ем (отлар учун) ва сув етказиб беришга мажбур қилинарди, аслида уларнинг ўзига ҳам қийин эди”

Кўчманчилар одатда ўз лаш-луши, подаси, хотин ва бола-чақаси билан юришга чиққан. “Урушга чиққанда ёки жойдан-жойга кўчганда улар бор нарсасини ўзлари билан олар эди”. Замондошлари таъкидлашича, оддий кўчманчилар жангчиларни йўлда қўй, туя ва отлар билан таъминлаган.

Клавихо Темур билан “улуғ ишларни амалга оширган ва кўп жангларда голиб чиққан” қабила хусусиятини ифодалар экан, шундай ёзади: “Улар меҳнатсевар ва (яхши) отлик, камон отишга уста ва жасур жангчидир. Агар мўл-кўл егулик бўлса ейишади. Бўлмаса нонсиз (фақат) гўшт ва сут билан қаноатланишади... Совуқ, жазирама, очлик ва ташналикни бошқа ҳар қандай халққа нисбатан осонликча енгишади”.

“Ва мана шу ўрдаси билан бирга, қовурилган ва қайнатилган гўшт билан савдо қилувчи қассоб ҳамда ошпазлари, шунингдек арпа сотувчи бошқа одамлар ва нонвойлар кўчиб юришади. Унинг (Темурнинг) ўрдасида турли укувли ва уста одамларни топиш мумкин. Улар бари белгиланган кўча бўйича бўлинган”

1. “Дневник ...”, с.91.

Темур билан бирга мансабдор шахслар кўчиб юрган. Кўшин билан бирга ҳаммом ва сув иситиладиган қозонли ҳаммом учун бино ташкил қилувчи мутахассислар ҳам бўлар эди.

Кўнимгоҳларда савдо-сотик уюштирилган. Чодирлар бир-бирига яқин турарди. “Элчиларни жангчи ва юришлар учун зарур бўлган турли буюмлар сотилаётган кўча бўйлаб олиб ўтишди”. Шу ўринда Алишер Навоийнинг сўзларини эслатиб ўтиш ўринли. “Кўшин ўз жаллобига эга, улар арзонга олиб ўз ўлжасини қимматга сотади. Аҳолидан ўлжа олган каби аскарга омаддан фойда чиқарарди”.

Темур кишлок хўжалигига катта аҳамият берди. Хукмдор уни давлат қундалик ҳаёти даромадининг манбаигина деб баҳоламади. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари кўшинни таъминлаш учун ҳам зарур эди. Мовароуннаҳрдан шарқдаги туманларда экин майдонларини кенгайтириш ҳақидаги Амир Темур фармони бу борада яхши мисол бўла олади. У умри охирида Хитойга юришга тайёрлана туриб ўз кўшини ҳаракатланидиган йўл ёқасидаги кўриқ ерларга экин экинни буюрганлигини эсга олинг-а.¹

2. Тоғ-кон ишлари

Мовароуннаҳр ерлари остида темир, мис, тошкўмир мавжуд эди. Темир, кўрғошин, феруза ётиқлари Тошкент яқинидаги тоғларда жойлашган эди. Бир вақтлар қумуш конлари ишлаган ва олтин қазиб чиқарилган, лекин бир қисм қатлам тутаган, қолгани эса тўполон даврларда ташлаб кетилган. Зайниддин Восифий томонидан 1540 йилда тузилган Тошкент вилояти конларини суюрғол қилиб берилганлик ҳақидаги ёрликда шу ердаги мавжуд феруза ва темир конлари “ҳаракатда” деб кўрсатилади. Демак, бу конлар илгари ҳам, Темур ва темурийлар даврида ҳам ишлатилган дея тахмин қилиш мумкин.²

XVII аср 40-йилларида Махмуд ибн Вали хабар беришича, Тошкент вилоятида тоғларда феруза, темир, қалайи конлари мавжуд бўлиб, бироқ фойдаланилмаган. Шуниси диққатга сазоворки, худди шундай ҳол бошқа вилоятларда ҳам бўлган. Номини зикр этилган муаллиф гувоҳ беришича, Хуттолон (ҳозирги Кўлоб) мамлақатидаги тоғларда олтин, қумуш, қалайи, темир, мис ва бошқа металллар ўрни кўрсатилади. “Ўша вилоятда ўлпон тўлайдиган аҳоли учун энг муҳим солиқ олтин ҳисобланган, чунки бир неча кишлокларда солиқ олтин билан тўланади”,³ деб ёзади Махмуд ибн Вали.

Фарғона тоғларида олтин ва қумуш бор эди. Бу ерда мис, нефт, ложувард, симоб, кўрғошин, навшадиқ қазиб чиқарилган.

Металл, тош, махсус тупроқ ва бошқалар турли хил буюмлар тайёрлаш учун фойдаланилган. Темур даврининг энг қизгин палласида ҳунарманчилик буюмлари ичида қурол-яроғ алоҳида ўрин эгаллар эди. Темур гарбга юриш қилган вақтнинг ўзидагина уч минг жуфт совут, кўглаб дубулға, ўқ-ёй тайёрланган.

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время..., с.49.

2. Зайн ад-дин Васифи. Бадаи' ал-вахан. Критический текст, введение и указатели А.Н. Болдырева, Т.И. М., 1961, с.1332.

3. Махмуд ибн Вали. Море тайн..., сс.38-39, 65, 76, 92.

XV асрга онд қимматбаҳо тошлар ва уларни қазиб олиш ҳақидаги баъзи маълумотлар ёзма манбаларда учрайди.

Темур замондошларининг маълумотига асосланиб улуғ амир ва унинг хотинлари либосларини безаган айрим қимматбаҳо тошлар маҳаллий келиб чиқишга эга бўлган деган фикрни илгари сурнишга имкон беради.

Бадахшонда бутун мусулмон оламида маълум бўлган лаъл турлари қазиб чиқарилган. Шу ердан унча узоқ бўлмаган жойда ложувард кони бўлган тоғ жойлашган. Айнан шу ерда қояларда зангори ёки кўкиш ёқут (сапфир) қазиб чиқарилаётган эди.

Конларни қазиб ва тошларни қайта ишлаш қўлда бажарилиган. Бадахшон, Кўкча дарёси, Амударёнинг юқори оқимидаги конларни баён эта туриб Клавихо лаъл қазиб олишни шундай ёзади: “Қатламлар топилиб тоғ қисми кўчириб туширилади, лаъдан жинс олинади, лаълга етгунча унинг сирти оз-оздан кўчириб олинади, сўнг ўткирлайдиган тошда бўлинади” Темур давлати ҳудудидаги барча конлар унга қарашли деб ҳисобланган.

Амир Темур қимматбаҳо тошларни қазиб олишни қаттиқ назорат қилишни буюрди. Махсус катта кўриқчилар гуруҳи кончилар ишини кузатиб турар эди.¹

Кон қазувчиларнинг оғир ишига қуллар ҳам жалб этилган бўлиши керак. Бирок, ушбу давр ҳақида аниқ маълумот йўқ.

Самарқанддаги улкан қурилишда мрамор кенг қўлланилди, деб ёзади Маҳмуд ибн Вали. Мрамор асосан шу вилоятдан топилиган. Ундан турли нақшлар ўйилган қабр тошлари тайёрланган. Ёзма манбаларда Самарқанд вилоятидан чиқариладиган товарлар ичида “яшил мрамор” тилга олинади. Бу ерда шунингдек, сурма, гипс, ганч бор эди. “Самарқанд билан Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар”,²– деб ёзади Бобур. Кеш вилоятидан нарида кизғиш Кеш тузи машҳур бўлган. Бу туз “шунчалик шаффоф ва ярқирокки ҳатто биллур ва яшмадан ўтиб тушади”.³

3. Хунармандчилик

Мовароуннаҳр Темур салтанатида сиёсий ва иқтисодий жиҳатлардан алоҳида ўрин эгалларди. Зотан, хунармандчилик ва савдонинг асосий марказлари шу ерда жойлашган, Амир Темур ва кейинчалик Улуғбек даврида уларнинг ривожланишига катта аҳамият берилди. Айниқса иккита шаҳар - Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз)нинг ободончилиги Темурнинг диққат марказида турарди.

Хусусан, Кеш нафақат ҳудуд иқтисодиётида, балки Темур қалбида ҳам муҳим ўрин тутар, она қишлоғига яқин жойлашган бу шаҳарни у жон-дилидан севарди. Шаҳарда Темурнинг фармоишига кўра бунёд этилган улуғвор иншоотлар маҳаллий ва забт этилган ерлардан келтирилган усталарнинг ҳамкорлигидаги ҳаракатлари билан қурилди. Масалан, босиб олинган Урганч (Кўҳна Урганч)дан бир гуруҳ

1. “Дневник...”, с.133; В.В. Бартольд. Бадахшан. Соч., Т.III, М.,1965, с.343; М.Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.

2. “Бобурнома”, 476.

3. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн ..., с.76.

муҳандис-қурувчилар, меъморлар ва маҳобатли иншоотлар деворини ранг-баранг кошинлар билан безатувчи усталар олиб келингани маълум. Маҳаллий ва бошқа ўлкалардан келтирилган мутахасссларнинг меҳнатлари ўзаро уйғунлашуви натижасида эса қисқа муддатда, XIV аср охирига келиб Кеш ўша даврнинг гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Кешда Оқсаройни бунёд этишда қатнашган қурувчиларнинг маҳорати ўз замонасида Оврупо шаҳарларининг улутвор қасрларини кўрган испан қироли элчисини ҳам лол қолдириб, юксак баҳосига сазовор бўлди. “Бу ерда ҳамма нарса олтин, лажвард ва бошқа анвойи рангларда товланар ва ҳатто ажойиб усталари бўлган Париж учун ҳайратомуз эди. Бу ишлар (ҳатто уларда ҳам) гўзал деб ҳисобланган бўларди”, деб ёзади у.¹

Ҳашаматли иншоотларнинг барпо қилиниши Кешда қурувчилик ҳунарлари, ҳам ашё ресурслари ривожланишига олиб келди. Янги савдо бинолари ва бозорлар пайдо бўлди. Буларнинг ҳар бири Кешнинг Ўрта Осиёдаги бошқа марказлар билан ўзаро иқтисодий алоқалари кенгайишига муайян даражада таъсир кўрсатди.

Шаҳар бағоят кўкаламзор эди, шу боис ҳам кейинроқ Шаҳрисабз номи билан машҳур бўлди. “Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи ҳўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар”,² деб ёзган эди Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз “Бобурнома”сида.

“Бениҳоя кўкаламзорлиги ва кўзни камаштирувчи рангларга бойлигидан Шаҳрисабз номи билан донг таратди”, деб ёзади XVII аср муаррихи Маҳмуд ибн Вали. Олимнинг фикрича, Шаҳрисабз “дунёнинг энг гўзал жойларидан бири, иқлими жуда яхши ва ёқимли. Дала даштлари бағоят кўркам ва дилтортар”.³ Бу ўлкада галладан мўл ҳосил олинган, узуми билан қовуни машҳур.

Шаҳрисабзда тўқиладиган матолардан қарбас, яъни бўз кенг тарқалган эди. Бу ердан олиб кетиладиган моллар қаторида Маҳмуд ибн Вали уни ҳам санаб ўтади.⁴ Шаҳрисабз яна отлари, туялари, кигизлари ва айниқса пуштиранг тузи билан донг таратган.

Бирок ҳарқалай, буларнинг барига ва Шаҳрисабзга нисбатан алоҳида меҳр-муҳаббатига қарамай, Темур давлатининг пойтахти сифатида бошқа шаҳарни, ҳунармандчилик ва савдонинг янада машҳурроқ ва муҳимроқ маркази бўлган Самарқандни танлади. Бобурнинг гувоҳлик беришича, “Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп сазўй ва эҳтимомлар қилди”, бироқ “Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўқ ихтиёр қилди”.⁵

Самарқанд темурийлар даврида ва ундан кейин, дастлабки шайбонийлар даврида ҳам Темур давлатининг пойтахти бўлиб қолди, Мовароуннаҳр эса Темур даврида салтанатнинг маркази эди.

“Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур”,⁶ деб хабар беради Заҳириддин Бобур. “Бу у қўлга қиритган шаҳарларнинг

1. “Дневник...”, с.103.

2. “Бобурнома”, 47 б.

3. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн ..., с.75.

4. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн ..., с.76.

5. “Бобурнома”. 47 б.

6. “Бобурнома”. 43 б.

биринчиси ва у забт этган барча шахрларнинг энг машхури эди” У бойликларини шу ерга олиб келар, хазинасини шу ерда сақлаб, кўпайтирар эди. “Бу шахарнинг донгини ёйишга ҳамиша гамхўрлик килди”.¹

Темур даврида Самарқанд зич қурилган, ўртасидан кенг кўча ўтган шахар, улкан ҳудуднинг йирик иқтисодий ва маданий маркази эди. Шаҳар тузилмасида бозорлар, аксари қисми иқтисослаштирилган тимлар муҳим ўрин тутган. “Самарқанд Севилья шахридан сал каттарок. Бу ерда нон, гўшт ва кўплаб бошқа нарсалар сотилади. Бу шахар ва замин шу қадар бой ва мўл-кўлки, ажабланмай илож йўк”, деб ёзади Клавихо.²

Маҳаллий ва бошқа мамлакатлардан олиб келиниб Самарқандга жойлаштирилган усталарнинг ижодий даҳоси XV асрда шахар қиёфасини ўзгартириб юборди. Халқ усталарининг қўли билан бунёд этилган ва бир қисми бизгача етиб келган улуғвор бинолар, ҳашаматли иншоотларнинг олий намуналари бўлиб, ўша давр оламининг энг гўзал бинолари билан рақобатлаша оларди. Ёлиқ бозорлари бўлган кенг кўчалар, махсус савдо бинолари—чорсу, тоқ, тим, савдо майдончалари, ун, галла ва ҳоказолар сотиладиган каппонлар Ўрта Осиёнинг энг йирик савдо-ҳунармандчилик марказларидан бирининг қиёфасини белгилар эди. Сал кейинроқ Захириддин Бобур темурийлар пойтахтига илк бор келиб, ундан ҳайратланади. “Самарқанд бағоят ободон шахар”, деб ёзади у.

Айниқса аллома Мирзо Улуғбек даврида Самарқанд Ўрта Осиёнинг маданий ҳаётида улкан аҳамият касб этди. “... шуниси ҳақиқатки, XV аср дунёвий фанлари соҳасида биз Шарқда Улуғбекнинг Самарқандига тенг келадиган шахар тополмаймиз, шунингдек Самарқанд меъморчилик ва кошинкор безак соҳасида ҳам беқиёслигича қолади”,— деб таъкидлайди А.Ю. Якубовский.³

Темурнинг фармони билан Самарқанд атрофида кўплаб янги қишлоқлар, сўлим боғлар барпо қилинган.

Самарқанд яқинида ўша даврнинг буюк давлатлари номида қишлоқлар барпо қилиниши нафақат сиёсий мақсадларни кўзлаган, балки салтанатнинг ҳашамати ва қудратини намоён қилишга ҳам ёрдам берарди. Самарқанд атрофида қишлоқлар қурилиши ва мустаҳкамланиши натижасида кўп сонли Самарқанд бозорларининг шахар атрофи ва қишлоқ жойлари билан ўзаро иқтисодий алоқалари мустаҳкамланди, уларнинг аҳолиси халқаро савдога жалб этилди. Бу қишлоқлар аҳолиси кўп бўлиб, бир қисми босиб олинган мамлакатлардан келтирилган эди. Клавихонинг фикрича, Самарқанд яқинидаги ерларда ва шахар ташқарисидаги боғларда шахардагига нисбатан кўпроқ одам яшаган. Шаҳар ичидан ва бу боғлардан кўплаб сугориш каналлари ўтказилган. Амир Темур бошқа шахарларга ҳам алоҳида эътиборни қаратган, жумладан, Бухоро Темур даврида ҳам йирик иқтисодий марказ бўлиб қолаверди. “Шаҳар атрофида жойлар ва уларда йирик бинолар бор”, деб кўрсатиб ўтади Клавихо.

1. “Дневник ...”, с.86,134.

2. “Дневник ...”, с.138.

3. Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. В кн.: Алишер Навои. Сб. статей. М.-Л., 1946, с.19.

Замондошлари хабар беришича, Бухоро ғалла, ғўшт, май ва кўплаб бошқа маҳсулотларга бой бўлган шаҳарда бир аср кейин – 1558-1559 йиллари ташриф буюрган инглиз Антони Женкинсоннинг Бухорога берган таърифини Темур ва Улугбек даврига нисбат бериш мумкин. У Бухорони йирик савдо-хунармандчилик маркази сифатида таърифлайди. Унинг ёзишича, “у ердаги уйларнинг аксари қисми лойдан қурилган, лекин тошдан кўтарилган ва олтин билан безатилган ҳашаматли уйлар, масжидлар ва бошқа иншоотлар ҳам кўп”.¹ Шаҳарнинг учдан бир қисми “савдогарлар ва бозорлар учун ажратилган” деб кўрсатилиши эса Бухоронинг савдодаги аҳамиятидан далолат беради. Шунга қарамай, Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро иқтисодий ва маданий марказ сифатида давлат пойтахтига нисбатан иккинчи ўринда қолаверди. У фақат XVI асрнинг 60-йилларига келибгина давлат пойтахтига айланди.

Мамлакат иқтисодиётида Тошкент муҳим ўрин эгаллаган. Атроф ҳудудида кўчманчилар яшайдиган маданий воҳанинг маркази сифатида шаҳар дашт чегарасида жойлашган, шу сабабли ҳам иқтисодиётни кўп жиҳатдан кўчманчилар билан олдибердига боғлиқ эди, тошкентлик хунармандлар ўз маҳсулотларини, чорва ва чорвачилик маҳсулотларига, шунингдек, кўчманчи усталарнинг ўзига хос буюмларига айирбош қилишарди. Шаҳарда кўп хил хунармандчилик турларининг ривожини асосан дашт кўчманчилари билан савдо белгилар эди.

Маъдан конлари яқинлиги туфайли Тошкентда металл буюм ясаш ривожланган, бошқа мутахассислар қаторида хилма-хил металл буюмлар тайёрловчи усталар ҳам ишлар, уларнинг маҳсулотлари бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетиларди. Тошкент бошқа ҳудудларга “шоший” (“чочий”) деб аталган камонлар етказиб бериши билан донг таратган эди.

Тошкентнинг дашт чегарасида жойлашгани унинг қўналға сифатидаги аҳамиятини оширар, Темур ва ҳукмрон темурийларнинг қўшини дашт бўйлаб сафарга чиқишдан олдин шу ерда дам оларди. Тўхтамиш устига юриш ва сўнгги Хитой сафари олдида Темур шу ерда тўхтаган. Йигирма йилдан кейин, 1425 йил февралда Мўғулистон юриши олдида бирлашган қўшин бошлиғи сифатида Мирзо Улугбек ҳам Тошкентда тўхтаб ўтди. Қайтишда эса ўз вақтида Темур олиб келишга уринган нефрит тоши махсус араваларда олиб келиниб, Самарқандда Амир Темур қабри устига қўйилди.

Тошкент теварагида улкан қўшин маълум вақт бўлиши, табиийки аҳолидан қўшимча солиқ йиғишни талаб қилади, бу эса ўша ерда яшаган ва қўшинни барча зарур нарса билан таъминлаши лозим бўлган аҳолининг хўжалигига салбий таъсир кўрсатган бўлиши керак.

XIII асрда вайрон қилинган Фанокент қалъа шаҳри Темурнинг фармонида биноан қайта қурилди. Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, Сирдарё соҳилидаги бу мустақкам қалъа шундан кейин унинг ўғли Шохруҳ шарафига “Шохрухия” деган ном олди. Қайта тикланган шаҳарга атрофдаги аҳоли кўчирилди.²

Андижон билан Ахсикат эса Фарғона vodiysининг иқтисодий ва маданий марказлари эди.

1. Женкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. 1558-1560 гг. В кн.: Английские путешественники в Московском государстве. Л., 1937, с.182.

2. “Зафарнома”, 466 б -467 а варақлар.

Турли вақтларда ўзича мустақил бўлган учта Ахсикат шаҳридан биттаси – XV асрга мансуб деб билинган археологлар томонидан “Темурийлар Ахсикати” деб аталган. У XIV асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган эди. Бизгача сақланиб қолган сиркор сопол буюмлар: коса, товоқ, кўза, ваза ва болалар ўйинчоқлари шу даврга ва асосан XV асрга мансуб. Улар эса XVII асрга қадар мавжуд бўлган шаҳарда кулолларнинг ишлаб чиқариш фаолияти юксак даражага етганидан далолат беради. Тадқиқотчи исботлаб беришича, Ахсикатдаги кулолчилик ишлаб чиқариши Самарқанд ва Ўрта Осиёдаги бошқа айрим марказларнинг ҳунармандчилик ишлаб чиқариши даражасида бўлган.¹

Темурнинг ҳукмронлик даври Мовароуннаҳрдаги кўплаб шаҳарлар иқтисодий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатди. Аввалги даврларда кўшни ҳукмдорларнинг ҳужумлари, ўзаро урушлар ва амалдорларнинг ҳаддан зиёд ўзбошимчилигидан тез-тез жабр кўриб турган шаҳарлар қудратли олий ҳокимият ўрнатилганидан кейин марказий ҳукумат ҳимоясига ўтди. Буларнинг бари ҳунармандчилик саноати, шаҳар савдоси ва ташқи савдо ривожланишига имкон яратди, ташқи савдо эса ўз навбатида бозор учун ишловчи касб-ҳунарлар тараққий этишига туртки берди.

Кўриб чиқилаётган даврда ҳам, ундан анча аввал ҳам тўқувчилик касб-ҳунарнинг етакчи тармоғидан бири ҳисобланарди. Оқдий ва қимматбаҳо бўлган хилма-хил матолар тайёрланар эди. XIV аср охири – XV аср бошларида қимматбаҳо матоларга эҳтиёж ошиб кетиши бу тармоқ учун ўзига хос хусусият бўлди. Ўта қимматбаҳо матолар тор доирадаги истеъмолчилар талабини қондириш учунгина тайёрлана бошлади.

Аҳолининг асизодалар қисми учун байрам либоси асосан шойи, парча ва баҳмалдан тайёрланарди. Бадавлат хонадонларнинг кўрпача, кўрпа, ёстиқ каби уй жиҳозлари ҳам шу матолардан эди. Шунингдек баҳмал бирон қимматли буюмни ўраш учун ҳам ишлатилган. Ишратхона мақбарасига вақф этилган мулк рўйхатида (868/1463-64 й.) баҳмал учрайди. Мақбара вақфига берилган Куръон айнан мана шу матога ўралган эди. Шунингдек, кўрсатилган ҳужжатда қирмизи баҳмалдан бўғчабанд берилганлиги ҳам кўрсатиб ўтилади.²

Самарқандда баҳмалнинг тўқ кизил рангли алоҳида тури тайёрланган. Бу бўёқ қирмиз деб аталувчи ҳашаротдан олинган ва баҳмал турига маҳмоли қирмизий деган ном берилган.

Қирмиз қимматбаҳо бўёқ эди. Бу бўёқнинг бир граммини олиш учун қирмиз деган зараркунаңданинг қанотсиз ургочисидан 150-175 та, иссиқ сув ва сирқа кислотаси керак бўлган. Бу бўёқ, чамаси, олис мамлакатлардан олиб келинган, лекин шу ҳашарот Бухоро хонлиги даштларида учрайдиган бутазорларда яшаган, деган маълумот ҳам бор. Ҳар қалай, Пётр I нинг алчиси Флорно Беневени ёзишича, “қирмиз, олмонча қушенина (қошенил - Р.М.) деб аталувчи қимматбаҳо бўёқ Россияда бир фунти саккиз сўмдан бўлган ҳолда” “Бухоро ерида” даштдаги чувалчанглардан олинган ва “у ерда бу бўёқ ниҳоятда кўп” бўлган.

1. Ахраров И. Новые археологические материалы с гораница Ахсикет XIV-XV вв. “Общественные науки в Узбекистане”, 1969, NN 8-9, с.81.

2. Вяткин В.Л. Вакуфный...с.128-129.

Онаси Гавҳаршодбегим Самарқандга келганида Мирзо Улуғбек унга қирмизи катифа (арабча), яъни баҳмали қирмизий совға қилган.

Олий навли жун мато - сақирлот ҳам шу бўёққа бўялган.¹

Нуфузли амалдорларнинг устки кийими ва қимматбаҳо шохона чодирлар ана шу юпка газлама - сақирлотдан тикиларди. Мирзо Улуғбек онасига берган совғалар ичида шу газлама номи ҳам учрайди.

Бу хил матолар бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилган. “Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмадурким, атроф ва жавонибқа элтарлар”, деб ёзди Бобур.²

Темур даврида ҳам, бошқа даврларда ҳам қимматбаҳо матолар орасида қимхоб алоҳида ўрин эгаллайди. Аслзодаларнинг уй жиҳозлари қаторида қимхоб кўрпачалар санаб ўтилади. Ундан алоҳида аҳамиятга эга бўлган нарсаларни сақлаш учун астарли маҳсус халтачалар тикилган. Темур саройига келган элчиларга қабул маросимларида ва улар йўлда тўхтаган жойларда қимхобдан тикилган тўнлар совға қилинган. Испан қироли элчиларига бу хил қимхоб тўнлар шунчалик кўп берилганки, охири уларнинг ўзи бу тўнларни бошқаларга совға қила бошлашди.

Ишлаб чиқариш ва истеъмол кўламига кўра матолар орасида ип газлама, жумладан, бўз (туркий номи, ёзма манбаларда эса форс-тожикча “қарбас” номи кўп учрайди) асосий ўринни эгаллаган. Унинг турлари хилма-хил эди, юпқалари бой-бадавлат кишилар учун мўлжалланса, қалин хилидан оддий аҳолининг қундалик кийими тикилган. Шунингдек, тўн, кўрпа астари ва ҳоказолар учун ҳам дағал қарбас ишлатилган. Самарқанд усталари анвойи хил шойи тўқишга ҳам мўҳир эдилар.

Самарқандга асир усталар олиб келиниши натижасида Мовароуннаҳрда баъзи янги мато турлари пайдо бўла бошлади. Пойтахтга хилма-хил тўқувчилар, жумладан, шойи тўқувчилардан тортиб, палаҳмон учун арқон эшувчиларгача олиб келинган эди. “Улар бу ерда ҳеч қачон бўлмаган қаноп ва зигир экишди”.³ Бироқ шу даврда ҳам кейинги даврларда ҳам Миср зигирнинг қимматбаҳо навларидан тўқилувчи нафис буюмларни етказиб берадиган ягона манба бўлиб қолаверди.

Бу даврда усталарнинг мато ва сопол буюмлар тайёрлашнинг техник усуллари, шакл ва суратларни ўзаро ўрганишлари кузатилади.

Чунончи, ҳинд тадқиқотчиси Варацарайан читта гул босишни ўртаосиёлик усталар ҳинд мутахассислари (панжобликлар)дан ўрганган бўлсалар керак, деб ҳисоблайди.⁴ Аммо бу фикр келгусида янги тадқиқотларни тақозо этади.

Қасб-ҳунарлар ўртасида тикувчилик Самарқандда ҳам, Бухорода ҳам муҳим ўрин тутган. Бу қасб билан хусусий кишилардан ташқари сарой устаҳонаси тикувчилари ҳам шуғулланишган. Темурга бағишлаб асар ёзган тарихчилар ва айниқса Кастилия қироли элчиси Клавихо Темур саройига келган элчиларга берилган совғалар тўғрисида хабар қилишди. Улар орасида ҳамиша қимматбаҳо либослар тилга олинади. Муаллифлар либос билан мукофотлаш тўғрисида кўп

1. Матляъ ус-саъдайн..., 279 б.

2. “Бобурнома”, 46 б.

3. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари), I китоб, Тошкент, 1992, 251; Клавихо... “Дневник...”, с.139.

4. Lotika Varadarajan. Report. Deputation under JNSA - USSR Academy of Sciences Collaborative Programme. 12 June, 1984, P.5.

ёзишди, бу эса шаҳар аҳолисининг бир қисми тикувчилик билан шугулланганидан далолат беради.

Ибн Арабшоҳ келтирган қуйидаги лавҳа ҳам махсус тикувчилик корхоналари бўлган деб ўйлашга имкон беради. Лур вилоятининг пухта ҳимоя этилган пойтахти Баружордни Темур кўкқисдан ҳужум қилиб босиб олишга қарор берди. Самарқанддан йўлга чиққан қўшин қисмларга бўлинган ва аскарлар бир-бирини душмандан фарқлай олиши учун бир хил бош кийимда бўлишган.¹ Олис масофани улкан тезликда босиб ўтган ва йўлда ҳолдан тойган тузларни қолдирган ҳолда Темур Лурга уни ҳеч ким кутмаётган бир пайтда кириб борди. Ана шу вазият Темурга маҳаллий ҳукмдорни бўйсундириш имконини берди. Катта миқдордаги бир хил бош кийимини шундай қисқа вақтда фақат йирик корхонада тайёрланиши мумкин эди, ҳолос.

Ўрта Осиё шаҳарларида турар жой жиҳозлари асосан гилам ва анвойи рангли кўплаб пардалардан иборат бўлган. Ҳашаматли пардалар ҳошияли, попукли бўлиб, сурат ва кашга билан безатилган. Улар шойишан ва юпка матодан тайёрланган, мазкур юпка мато эса, чамаси, зигир етиштириш маркази ҳисобланган Миср мамлакатидан келтирилган.

Темур замондошларнинг ёзишича, сарой саҳнига ранг-баранг гўзал гиламлар тўшалган, уларнинг номи тўқилиш усулидан келиб чиққан бўлса керак. Деворнинг суяниб ўтириладиган пастки қисмига алоҳида турдаги гиламлар қопланган. Полга эса гилам устидан кўрпачалар ёзилиб, болишлар қўйилган.

Байрамлар пайтида қуриладиган айвону кўшклар шойи, парча, гулдор матолар билан безатилган. Тантаналар чоғида бадавлат аҳоли уйининг марказий кўчаларга қараган деворларига гилам осиши зарур бўлган.

Гиламўзлик Мовароуннаҳрдаги ҳунарманчилик ишлаб чиқаришида муҳим ўрин эгаллаган.

Самарқанддаги ҳунарлар орасида қоғоз тайёрлаш етакчи рол ўйнаган. Тўқимачилик буюмлари сингари ёзув қоғози ҳам бошқа мамлакатларга чиқарилувчи товар бўлган.

— Амир Темур ва Мирзо Улугбек даврида тарихнавислик соҳасида анча юксалиш бўлди. Темурнинг, кейин Шохруҳнинг фармойишларига биноан тарихий асарлар ёзилиши ҳам, Улугбек даврида илм-фан ривожланиши Самарқандда VIII асрдан маълум бўлган ёзув қоғози ишлаб чиқариш кенгайишига тўртки берди. Ўша кезлардаёқ ишлаб чиқаришнинг бу тармоғи нафақат ички, балки ташқи бозорга ҳам қоғоз етказиб берган.

Мирзахона ишлари, давлат фармонлари, ҳукмдорнинг буйруқ ва мактублари, маҷраса талабалари ва ҳоказолар учун нисбатан кўпроқ қоғоз талаб қилинарди. Қоғоз бўлганида ҳам энг олий навлари. Самарқандда энг яхши қоғоз “султоний”, “Самарқанд султонийси” деб аталган ва кўриниб турганидек, ўша давр жамиятининг энг олий доираси - султонлар учун мўлжалланган. Баъдий ёзув бобида Султонали Машҳадий (1432-33 йилда туғилган) хаттогликнинг ажойиб намуналарини яратиш билан донг таратди, улардан айримлари қўлёзма ҳолида бизгача етиб келган. Хаттоглик ҳақида махсус рисола битган бу санъаткорнинг фикрига қараганда, султоний қоғозининг ҳам турли навлари бўлган. Чунончи, “қоғоз оддийми,

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур, I к., 128 б.

султонийми, яхшисини олишга урингин”, деб маслаҳат беради у ёш котибларга. Султонали Машҳадий Самарқанд қоғозининг пишиқлиги, ўта силлиқлиги ва сиёҳни кам сингдириши каби ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтади.

Самарқанд устахоналарида қоғознинг бир қадар паст навлари ҳам ишлаб чиқарилган. Ўша давр манбаларида “тоза ва оқ”, шунингдек, “оддий” қоғоз тилга олинади. Қўлёзма саҳифасининг ҳошиясини безаш учун алоҳида навдаги “қоғози абри” - “мармар қоғоз” қўлланган.¹

XIV аср охири - XVI аср бошларида Самарқанд Шарқда ёзув қоғози ишлаб чиқариш бўйича асосий марказлардан бири эди. Темур ва темурийлар давридаги асарлар одатда Самарқанд қоғозига ёзилган.

“Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар...” деб ёзади Бобур.² Самарқанд қоғози бошқа шаҳарлар ва мамлакатларга олиб кетиладиган асосий маҳсулотлардан бири эди. Бу ердан четта чиқарилувчи моллар рўйхатида балхлик муаррих Махмуд ибн Вали авваламбор қоғозни кўрсатиб ўтади. “Самарқанднинг маҳсулоти - қоғоз, яшил мармар, оқ бўёқ ва олмадир”, деб таъкидлайди у.³

Темур ва Улугбек давларида кулолчилик муҳим ўрин эгаллар, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг энг ривожланган ва етакчи тармоқларидан бири саналар эди. Сопол буюмлар ясаш учун маҳаллий гил ишлатилар ва у одатда Самарқанд атрофидан олинарди. Клавиҳо бу ҳақда “дунёда энг яхши гил шу ерда”, деб ёзганди.

XIV аср охири - XV асрнинг биринчи ярмида Самарқандда хилма-хил идишлар тайёрланган. Темур қалъаси ҳудудидан нуқсонли сопол идишларнинг жуда кўплаб парчалари топилган. XV асрга оид археологик топилмалар орасида коса, катта-кичик лаган, тоғора, чироқ ва бошқалар учрайди.⁴

Сопол буюмлар тайёрлашда гиждувонлик усталар ўз услубига эга бўлган. XV аср Самарқанд кулолчилигининг ўзига хос кўринишлари Бухоро ва Шаҳрисабз мисолида кўзга ташланади.

Темурийлар давридаги Самарқанд ва Тошкент кулолчилиги ўртасида умумий жиҳатлар кўп. Лекин айни пайтда шу даврдаги Тошкент кулолчилиги айрим маҳаллий хусусиятларга ҳам эга бўлган, бу эса Тошкент мактаби анча аввалги даврларда шаклланган маҳаллий анъаналарни давом эттирганидан далolat беради.⁵ XV аср Самарқанд кулолчилигининг ўзига хос кўринишлари Бухоро ва Шаҳрисабз мисолида кўзга ташланади.

Янги ерлар забт этилганида қумуш қонлари Темурнинг қўл остига ўтиб қолди ва улардан танга зарб қилиш учун қумуш етказиб бера бошланди. Чекка ўлкалар ҳам узил-кесил темурийлар тасарруфига ўтгач, танга зарб этишнинг ягона тизимини

1. Мукминова Р.Г. Очерки истории ремесла в Самарканде и Бухаре XVI в. Ташкент, 1976, с.95-103.

2. “Бобурнома”, 46 б.

3. Махмуд ибн Вали. Море тайн..., С.54.

4. Пугаченкова Г.А. Самаркандская керамика XV века // Труды САГУ, Археологии Средней Азии. Гуманитарные науки, кн.3, Новая серия, вып. XI. Ташкент, 1950, с.94,96.

5. Вархотова Д. Художественная керамика XV - начала XVI вв. из Ташкента. “Общественные науки в Узбекистане”, 1969, №8-9, с.86-89.

яратишга уриниб кўрилади, лекин айти чоғда маҳаллий безакларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам сақланиб қолди.

Қимматбаҳо маъданларга ишлов бериш хунармандчилигининг юксак ривожланган тармоғига айланди. Темурийзодалар, Темурнинг ўзи, унинг хотинлари қимматбаҳо жавоҳирлар, тешилган ва тешилмаган марваридлар, олтин-кумуш безакларни ёктиришар эди. Заргарлар сирға, узук, былакузук ва бошқа қимматбаҳо безакларни тайёрлашга ихтисослашган. Айтликса феодал аслзодаларнинг бунга эҳтиёжи балан эди.

Темур саройидаги олтин-кумуш идишлар ҳақида кўплаб муаллифлар ёзиб қолдиришган. Биринчидан тайёрланувчи буюмлар ҳам хилма-хил бўлган. Бу борада ёзма манбалардан ташқари археологик қазинмалар ҳам кўшимча маълумот берди.

1969 йил февралда Самарқанд Регистонининг шарқий қисмидаги қазинмалар пайтида мисқар ва заргарнинг устахонаси очилиб, биринчидан тайёрланган кўплаб бадний буюмлар топилди. Вайрон қилинган мўъжаз кўра устида ишлов беришнинг турли босқичларида бўлган 36 та кўра ичида 60 та биринж буюм бор экан. Улар XIV аср охири - XV аср бошларига мансуб бўлиб, "Самарқанднинг ўзида хунармандчилик мактаблари ривожлангани ва бошқа мамлакатлардан кўплаб усталар оқиб келганидан далолат беради."¹

XIV аср охирида улуғвор иншоотлар қурилиши кенг тус олади ва шунга боғлиқ ҳолда дераза ойнаси, жумладан рангли ойна ишлаб чиқариш ҳам анча ривожланди. Гўри Амир, Ишратхона, Шаҳрисабздаги сарой, Бухородаги Улуғбек мадрасаси қурилишида шу ойнадан фойдаланилган.

Темур ва темурийлар даврида кремнезёмга бой бўлган массада қандама нақш кошинлари тайёрлашнинг аввал йўқолиб кетган усуллари тикланди ва улуғвор иншоотлар қурилишида бу кошинлардан кенг кўламда фойдаланила бошланди.² Шунингдек, сиркор кошин тайёрлаш миқдори ҳам ошди.

Темурнинг юришларидаги муваффақиятлар ва салтанатининг сиёсий қудрати лашқари қурол-аслаҳа билан қандай таъминланганига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Шунга боғлиқ ҳолда Темур давлати пойтахтида аслаҳасозлик иши кучли даражада ривожланди. Махсус устахоналарда шамшир, қилич, ханжар, ойболта, совут, дубулға тайёрланар, Темур бу соҳага катта аҳамият бериб, қатъий назорат қилиб борарди. Бу хил устахоналарда асир мутахассислар ва қуллар ҳам ишларди.

Темур даврида корхона-устахоналарнинг аҳамияти ошди. Тарихчи-шарқшуносларнинг тадқиқотларида "корхона" атамасининг мазмунини, шунингдек, хунармандчилик ишлаб чиқаришида бу атама билан белгиланган устахоналар турининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда ўрнини аниқлашга катта эътибор берилди.

Ҳикоялар ва ҳужжатли манбалардан олинган аниқ маълумотларни таҳлил этар экан И.П. Петрушевский "Ишлаб чиқаришнинг феодал услублари ҳукмронлик қилган X-XV асрларда қулдорлик тузуми ҳам ҳали муайян рол ўйнади: давлатга қаршли йирик хунармандчилик устахоналари (корхоналар)да, гоҳ ер эгаларининг

1. Бурякова Ю.Ф. Коллекция бронзовых художественных изделий XIV - начала XV века из Самарканда. //Общественные науки в Узбекистане, 1966, NN 8-9, с.35-86.

2. Абдураззаков А. История стеклоделия Средней Азии в древности и средневековье (основные этапы). Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1993, с.27.

кишлоқ хўжалик ишларида ҳам қуллар меҳнатидан фойдаланилар эди”,¹ деб кўрсатиб ўтган эди.

XIII-XIV асрларда давлатга қарашли йирик ҳунармандчилик устахоналари бўлган. Забт этилган мамлакатлардан келтирилган асир ҳунармандларнинг меҳнатидан фойдаланиш бу хил устахоналарнинг ўзига хос жиҳатларидан бири эди.

XIV асрнинг 40-60-йилларида сарой устахоналарида, мисол учун Эронда, қуллар меҳнатининг ҳиссаси анча камайган ва асосан эркин ҳунармандлар меҳнатидан фойдаланила бошланган. Р. Кикнадзе ўз тадқиқотларида таъкидлаб ўтганидек, ёзма ёдгорликларнинг муаллифлари ўша давр Эрони учун корхона атамасини жуда кам ишлатишган.² Шу билан биргаликда XVI асрнинг биринчи ярмида Табризда шоҳ Таҳмаспнинг сарой канизақлари зардўзлик касбига ўргатиладиган устахоналар ҳануз мавжуд эди.³

— XIV асрнинг охири – XV асрнинг бошларида Самарқанд қалъасида асир ҳунармандлар ҳам ишлайдиган корхона бўлган. Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг хабар беришича, “бу саройда у (Темур - Р.М.) совут, дубулға, ўк-ёй, тайёрловчи ва йил бўйи унга ишловчи минглаб асир усталарни сақлаган”. Етти йиллик юришидан қайтиб келганидан сўнг Темур “у шаҳардан кетганидан бошлаб асирлари тайёрлаган барча қурол-аслаҳани унинг ҳузуридан олиб ўтишни буюрди. Бу аслаҳа орасида яхшилаб тайёрланган ва қизил мовут билан безатилган уч минг жуфт совутни олиб ўтишди; фақат (усталар) уларни ўта мустаҳкам қилишмаган, темирни тоблашни билишмайди. Кейин (сеньор) ҳузуридан кўплаб дубулғаларни олиб ўтишди, Темур ўша кунгек бу дубулғалар ва совутларни тақсимлади ҳамда отликлар ва бошқаларга тарқатиб берди. Дубулғалар думалок ва баланд, пешонадан ияккача икки энли темир тушган, уни кўтариб қўйиш ҳам мумкин. У юзини шамширнинг кўндаланг зарбасидан сақлаш учун қилинган; совутлар эса худди бизникидек, фақат пастки қисми бошқача матодан ишланган ва совут остидан кўйлақдек кўриниб туради”.⁴

Эслатиб ўтилган устахоналарда асир ҳунармандлар ишлатилган ва давлатга қарашли ягона корхоналар бўлмаган, чамаси. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва айниқса ҳунармандчилик устахоналари тўғрисидаги маълумотлар, XV ва кейинги асрларнинг ёзма ёдгорликларида ниҳоятда кам учрайди.

Айни вақтда Самарқанд ва унинг атрофида хусусий кишиларга қарашли корхоналар бўлгани айтиб ўтилади. Қогоз ишлаб чиқарувчи шундай корхона-устахоналардан бири хонзода Меҳрсултон хонимга қарашли бўлган ва ҳадяномага қараганда, у корхонани қогоз массасини уриб янғувчи тегирмон билан биргаликда

1. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане..., с.77.

2. Кикнадзе Р. Из истории ремесленного производства (кархана) в Иране XIII-XV вв.// Ближний и Средний Восток. М., 1962, с.47-55.

3. Петрушевский И.П. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднее средневековье (к проблеме рабовладельческого уклада в феодальных обществах Передней и Средней Азии) XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, с.3.

4. “Дневник ...”, с.140-141.

Шайбонийхоннинг иккита мадрасаси фойдаси учун вақфга ўтказган. Шунга ўхшаш кўплаб бошқа устахоналарда бўлганидек, ушбу корхонада ҳам (ҳаёномада “дўкон” деб аталган ва ўша вақфга берилган) асир усталар эмас, балки корхона эгасининг ўзи ишлаган. У, ҳойнаҳой, ишчиларнинг кунбай меҳнатидан фойдаланган.¹

Темур юришлари натижасида Самарқандда бошқа мамлакатлардан келтирилган ҳунармандлар тўпланди. Улар эса ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига ўз билим ва маҳоратларини қўшишди, маҳаллий усталар билан ҳамкорликда шу қадар ноёб санъат асарларини яратишдики, бизгача етиб келган айрим намуналаридан ҳанузгача ҳайратланамиз.

Темур Самарқандни улуғлаш истагида “забт этган ерларининг ҳаммасидан одамларни келтириб, шаҳар ва (унинг атрофидаги) ерларга жойлаштирар, айниқса турли ҳунарлар бўйича усталарни тўплар эди. Дамашқдан у топиши мумкин бўлган хилма-хил усталарни: турли хил тўқувчилар, камончилар, аслаҳасозлар, шишапаз ва кулолларни юборди, (улар) дунёда энг яхши усталар ҳисобланади. Туркиядан эса камончилар ва топилиши мумкин бўлган бошқа ҳунармандлар: ғишт терувчилар, заргарларни олиб келтирди, улар шунчалик кўп топилди ва кўп келтирилдики, шаҳарда ҳар қандай уста ва ҳунармандни топиш мумкин эди. Бундан ташқари у палаҳмон усталари, унда отувчилар ва унга арқон тўқувчиларни олиб келди. (Темурбек) бу шаҳарга ҳамма (томондан) эркак-аёл аралаш шу қадар хилма-хил одамларни тўпладикки, айтишларича уларнинг сонин юз эллик минг кишидан зиёд экан.²

Забт этилган шаҳарлар, жумладан Дамашқдан турли соҳа мутахассислари: шойи тўқувчилар, бўёқчилар, мол табиблари, олимлар, умуман, “бирон-бир ихтисослиги бўлган барча” Самарқандга олиб келинганини Ибн Арабшоҳ ҳам қайд этиб ўтади. Шу муаллифнинг хабар беришича, Темур етти йиллик юришдан қайтганидан сўнг Самарқандда ўзи Ҳиндистонда кўрганга ўхшаш бино қуришни буюради. У нафис ўймакор нақшлар чизилган оқ мармар тахтачалар билан безатилиши керак эди. Ҳиндистондан тош тарашлаш бўйича мутахассислар олиб келинди.

Бу тўғрида Бобур шундай деб ёзади: “Темурбекнинг ва Улугбек мирзонинг иморати ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуг кўшк солибтур, гўрт ошёнлик, Кўк саройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар”.³ Машҳур маҳаллий тоштарошлар ҳам бор эди, Самарқандда Сангтарошон кўчаси бўлгани эслаб ўтилади.

Мовароуннаҳр ва кўплаб бошқа мамлакатлар ҳунармандлари: қурувчилар, кулоллар, аслаҳасозлар, тўқувчилар, ғишт терувчилар ва бошқаларнинг маҳорати гаройиб бир тарзда уйғунлашиб кетди.

1. Муқминова Р.Г. К истории ремесленных мастерских хархана. Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. М., 1980, с.190-196.

2. “Дневник ...”, с.139; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...Ік.246-247 б; Ік.83 б.

3. “Бобурнома”, 44 б.

Шу жихатдан Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги маълумоти янада диққатга сазоворроқ: “Хушовоз хонандалар ва ажойиб созандалар форсий тарона, арабий оҳанг, туркий одат, мўғулий овоз, чиний қонун ва олтойлар келбати билан куй чалиб, кўшиқ айтишарди”.¹ Мусиқа ўзаро мулоқотда бўлган кўплаб халқларнинг аънаналарини ўзига сингдириб юборган эди.

Турли мамлакатлардан келтирилган хунармандларнинг фаолияти тўғрисида эса Ибн Арабшоҳ шундай деб ёзади: “Дунёнинг барча иқлимларидаги ўлка ва мамлакатларидан келган хунармандлар ва усталар ўз мамлакатларининг одатларига кўра турли либосларда устахоналар (фаужлар) бўйича хилма-хил зеб-зийнат, чамбар ва бош кийими кўринишидаги кўркам безаклар, ноёб буюмлар ва байрамона либослар, мато ва ўз соҳасининг (бошқа) маҳсулотларини тайёрлашди, ҳар бир гуруҳ ўз мавқеига яраша эди”.²

Амир Темур ва темурийларнинг айрим вакиллари фармонига биноан ўтказилган тантанали байрамлар тасвирида хунарманд усталар фаолиятининг касбий маҳорат даражаси яққол кўринади. Хунармандлар ўз касбларида келиб чиқиб, масалан, нондан кўшк, пахтадан минора ясашган, кўчма тўқув дастгоҳи шу ердаёқ мато тўкиб берган.³

1394 йили самарқандлик аслзодалар Амир Темурнинг Кавказорти юришидан қайтган ўғли Шохруҳни тантана билан кутиб олиш учун байрам уюштиришди. Шаҳар кўчалари ва бозорлар гилам, парча, атлас билан безатилди, хунармандлар ўз санъатини намойиш қилди, Шохруҳ билан сафдошлари отларининг туёқлари остига амирлар олтин-кумуш сочишди.

1396 йили Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши ҳам улкан тантанага айланиб кетди. Самарқандда 1404 йили ташкил этилган байрам эса янада тантаналироқ бўлди. Аввалги барча байрамлардаги каби бу томошани уюштиришда ҳам Самарқанд шаҳар ҳокимиятига бўйсунувчи устахона оқсоқолларининг буйруғига биноан хунармандлар ва савдогарлар фаол қатнашишди.

Темурнинг етти йиллик юришдан (1399-1404 й.) муваффақиятли қайтиши ҳамда ўн ёшли Улуғбек, Мироншоҳ ва Умаршайх ўғилларининг никоҳ тўйи муносибати билан Кониғилда ўтказилган бу байрамни Шарафуддин Али Яздий ёрқин тасвирлаб қолдирган. Шеъринг усулда битилган бу тавсифда хунармандлар–мухталиф ва пешаваронларга катта ўрин ажратилган. Муаллифнинг хабар беришича, бу тантаналарда аҳолининг барча табақалари “оддий кишилардан аслзодаларгача” қатнашган.

Шарафуддин Али Яздий заргарлар “Кониғилни конизарга айлантириб юборишди”, деб ёзади. Мато сотувчилар парча ва шойи билан безатилган шийпон қуриб, гилам ва хилма-хил матоларни ёйиб қўйишди. Заргарлар узук, сирға, билакузукларни, жавоҳир сотувчилар қимматбаҳо тошларни териб ташлашди. Бошқа усталар ҳам ўз шийпонларини шундай безатишди. Муаррих айтишича, бундай шийпонларнинг сонини юздан энёд бўлган.

1-2. Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв.//Груды Отдела Востока., Т. II., Л., 1940, с.197.

3. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I к, 308 б.

Саватларда анвойи мевалар: олма, беҳи, нок, анор, ёнғоқ териб қўйилган. Пахта тозаловчилар қанотли қушлар шаклини ясашган, ранг берилган пахтадан мезана қуриб, устига лайлакни қўйишган. Кўнчилар, арқон ва бўйра тўқувчилар ҳам ноёб буюмлар тайёрлашдаги маҳоратларини кўрсатишган.

Созанда, хонанда, рақослар байрам қатнашчиларининг кўнглини олишган. Дорбозлар, ҳайвон терисини ёпиниб, ёввойи ва уй ҳайвонларини акс эттирувчи одамлар санъатларини намоён этишган.

Бошқа мамлакатларнинг подшоҳлари ва султонлари учун Конида тегшли жойлар ажратилган, уларни безатишда қисман амирларнинг ўзлари ҳам иштирок этишган. Ундан кейин нуфузли амалдорлар жойлашган, улар ҳам безатиш учун нимаки лозим бўлса, барини шу ерга келтиришган.

Клавихо сингари бу томошага Ибн Арабшоҳ ҳам гувоҳ бўлган.

Чодирлар атрофига суродика-матодан тўсик ўраб, дарвоза кўринишида йўл қолдирилган, ичкарида эса Амир Темурнинг ўзи учун бир неча чодир қурилган. Улардан айримлари безакларга бойлиги, ранг-баранг гулли, қимматбаҳо зардўзи матолари билан ажралиб турарди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, "...яна бошқа бирига бошидан-охиригача йирик марваридлар қадалганки, улардан ҳар бир донасининг қийматини барча асрорлар билимдони (тангри) дан бошқа бирор кимса билмайди; яна бири тилло бўлақлари устида турли-туман жавоҳирлар билан безатилганки, у одамзот кўзини ўйнатиб, ақлини дашҳатга солади".¹

Бу мато ва буюмларнинг бир қисми Темурнинг фармонига биноан бошқа мамлакатлардан олиб келинган. Масалан, ситора (чойшаб)лардан бири бағоят ҳайратомуз бўлиб, Ибн Арабшоҳ айтишича, аввал Туркия султони Боязицга тегшли эди. Унинг узунлиги 10 темир газга яқин бўлган.² Унга иморатлар, қушлар, ёввойи ҳайвонлар ва ҳашаротлар, кексалар ва ёшлар, аёллар ва болалар, мусиқа асбоблари, мевали дарахтлар сурати ишланган. Бу ситора дунё ажойиботларидан бири бўлиб, у ҳақда бошқалардан эшитиш кўз билан кўргандек эмасдир, деб ёзади Ибн Арабшоҳ.

Шунингдек, олгиндан эманга ўхшатиб ясалган дарахт ҳам улуғвор бўлган. "Унинг танаси одам оёғи йўғонлигида, кўплаб шохлари ҳар томонга тарқалган, япроқлари эманникидек, баланшлиги одам бўйи барабар эди. У ёнидаги лаган узра кўтарилиб турарди. Мевалари ёқут, зумрад, фируза, қизил ва зангори ёқут, ҳайратомуз даражада йирик, сара, ёрқин ва думалок дурлардан иборат эди; бу (жавоҳирлар) дарахтни ҳар хил жойда безаб турар, бундан ташқари (у ерда) кўплаб кичик, ранг-баранг ва сиркор олтин қушчалар жойлашган, айримлари қанотини ёзгандек қиёфада, бошқалари қулаб тушгудек бўлиб ўтирар, яна бир хиллари меза чўкиётгандек тумшукларида ёқут, фируза ва бошқа жавоҳирлару дурларни тутган эди".³

Моҳирона ясалган бу дуб дарахтига боғлиқ ҳолда "Идегей" халқ достонидаги олтин дарахтни эслаш мумкин. Муаллиф Волга бўйидаги Сарой шаҳри вайрон

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур....307 б.

2. Уша ерда.

3. "Дневник ...", с.131

қилингани ва “қимматбаҳо олтин дарахтни” Темур давлат хазинаси билан бирга олиб кетгани тўғрисида хабар беради.¹

Махсус безатилган жой сарой аъёнларига ажратилди. Бошқарувчиларнинг буйруғига кўра, самарқандликлар нимаки тайёрлашган бўлса, барини Темур суродикалари олдига чиройли қилиб териб қўйишди. Ҳар бир хунарманд ўз маҳоратини кўрсатишга уринган эди. Масалан, қамиш тўқувчи бир уста қамишдан отлик ясадики, жангчига керакли жами қурол-яроғдан тортиб, ҳатто тирноғию кипригигача ишлаган эди. Косиб, камончи ва бошқа соҳалардаги хунармандлар ҳам маҳоратда бир-бирларидан асло қолишмасди. Ҳар бири маҳсулотини унга ажратилган жойга тартиб билан териб қўйди.

Буларнинг орқасига бозорлар қурилиб, қарнайлар қалинди, филлар ва отларнинг саралари чиройли жабуқлар билан безатилди.

Темурнинг ҳукмронлик даврига онд ёзма ёдгорликлардаги бу хил маълумотлар Самарқанд хунармандчилигининг ўша пайтдаги ривожланиш даражасини ақс эттириши билан ҳам диққатга сазовор. Адабиётдаги мавжуд маълумотларга қўшилган ҳолда улар қуйидаги хулосага келиш имконини беради. XIV аср охири – XV асрда хунармандчиликнинг кўплаб тармоқлари анча ривожланди, хунармандлар сони кўпайиб, ихтисослашув даражаси ошди. Мовароуннаҳр шаҳарларининг, айниқса Самарқанднинг айрим маҳсулот турларини тайёрлаш бўйича ихтисослашуви яққолроқ намоён бўла борди. Самарқанд Регистони атрофида хунармандчилик маҳаллалари анча кенгайгани Темур ва теурийлар даврида аввалги пайтларга нисбатан хунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши учун қулай иқтисодий шароит вужудга келганидан далилат беради.

Темур ва Улуғбек давларида хунармандчилик ишлаб чиқаришининг ўсиши асосан Самарқанд ва Шаҳрисабзда, қисман Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида кузатилди.

Ўтроқ аҳолининг кўчманчи аҳоли билан аввалги йиллардагига нисбатан яқинроқ мулоқоти, маҳаллий ва мусофир усталарнинг ҳамкорликдаги фаолияти хунармандлар: гўзал ва улуғвор нишотларни бунёд этган бинокорлар, мармар ва ганч ўймақорлари, маъдансозлар, кулоллар ва бошқа мутахассисларнинг маҳорати юксалиши, ижоди барқ уриши учун асос бўлди.

4. Савдо

Ички ва ташқи савдонини кенгайтириш соҳасида Темур катта фаолият кўрсатди. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда савдо расталари, бозорлар ва йўлларни ободонлаштириш тадбирлари кўрилди, қарвон йўларида янги қарвонсаройлар қурилди, шарқдаги ва ғарбдаги мамлакатлар билан тижорат-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга ҳаракат қилинди.

Муаррихлар ва сайёҳлар XIV аср охири–XV асрда Самарқанду Бухорода бозор, чорсу, тим, ток, қаппон ва бошқа хил савдо-хунармандчилик масканлари бўлганидан хабар беришади. Уларнинг ҳар бирида асосан муайян бир мол билан савдо қилиш

1. Идегей. Татарский народный эпос. Перевод С.Липкина. Казань, 1990, с.165; Идегей. Татар халк дастанн. Казань, 1988, с.169.

расм бўлган. Иккала шаҳар бозорларининг ўзига хос бу жиҳатини ўша асрларнинг ёзма манбалари муаллифлари таъкидлаб ўтишган. XVI аср бошларида эса Захириддин Муҳаммад Бобур хотираларида Амир Темур замонасида вужудга келган тартибни қайт этиб, шундай ёзади: “Самарқанд шаҳри ажиб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлмай. Ҳар хирфагарининг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур”.¹

Савдо бинолари қурилишига катта аҳамият берган Амир Темурнинг фармонида биноан, авваламбор шаҳарнинг савдо имкониятларини кенгайтириш ҳисобига Самарқанд анча таъмир этилди.

Бутун шаҳар бўйлаб кенг кўча ўтказилди ва икки томонига дўконлар жойлаштирилди. Кўча бошдан-оёқ ҳар ер-ҳар ерда ёруғлик тушиши учун дарчалари ва гумбазлари бўлган том билан ёпилган.

Шубҳасизки, Темурга қадар ҳам Самарқанд бозорлари ва савдо майдонларининг кўплиги билан ажралиб турган, уларда “Хўб нонволиклари ва ошпазликлари бордур”.² Бундай савдо майдонлари кўплиги ҳақидаги хабар эса XV асрга ҳам, Улуғбек даврига ҳам бирдек тегишли.

Ихтисослаштирилган шу хил бозорлар Бухорода ҳам бўлганини эса (аниқ маълумотлар XVI аср ўрталарига оид) темурийлар давридаги Ўрта Осиё шаҳарларининг ўзига хос жиҳатларидан бирини кўрсатувчи билвосита гувоҳлик деб билиш мумкин.

Зотан, Темур ва темурийлар даврида шаҳар ичида кенг кўламда қайта қуриш ишлари олиб борилгани кўрсатилмаганига қарамай, Бухоро ҳам ихтисослаштирилган бозорларга эга эди. Бу бозорларнинг сақланиб қолган тавсифи XVI аср ўрталарига мансуб, аммо улар XIV аср охири–XV асрнинг биринчи ярмида ҳам шундай эди. Бухорода 1558 йилнинг охирида бўлган инглиз савдогарлари вакили Антони Женкинсон кундалигида “бу ерда ҳар бир касб-ҳунар ўзининг алоҳида ўрни ва алоҳида бозорига эга”, деб ёзганди.³

Савдо майдонлари ва бозорлар Мовароуннахрнинг бошқа шаҳарларида, мисол учун Фарғона водийсида жойлашган ҳамда Олд Осиё ва Оврупони Хитой ва Узоқ Шарқ билан боғловчи савдо йўллари чорраҳасида ниҳоятда қулай жуғрофий ўринни эгаллаган Андижонда ҳам бор эди.

Термиз ҳам йирик ва гавжум шаҳар бўлгани ҳақида XV аср бошларига оид қуйидаги маълумот хабар беради: Термизнинг тикилинч кўчалари ва майдонларида кўп хил мол сотилган. “Шаҳар теварагида эса талай каналлар билан сугорилувчи боғлар жойлашган”.⁴ Тошкентнинг махсус расталарга эга асосий бозори ўрта асрлардаёқ тахминан ҳозирги Чорсу бозори ўрнида бўлган.

Бозор савдо маркази ва айни вақтда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жонланган жой эди.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа йирик савдо-иқтисодий марказларидаги бозорларда сотилувчи молларнинг тури аҳён-аҳёнда учрайдиган манбалар асосида аниқланди.

1-2. “Бобурнома”, 46 б.

3. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию..., с.128.

4. “Дневник ...”, с.100.

Самарқанд бозорларида савдога қўйилган хилма-хил товарларнинг асосий қисмини маҳаллий ҳунармандлар тайёрлашган. Бу ердаги дўконларда ип газлама, шойи, айрим ҳолларда жун газлама, тайёр кийим, бош кийимлари, хилма-хил пойабзал, тери ва кўнчилик буюмлари, металл ва кулолчилик буюмлари, ҳар турли озиқ-овқат маҳсулотлари савдога қўйилган. Самарқанд бозорларида қўлэзма китоблар ва ёзув қоғозини сотиб олиш мумкин эди, шу ерда тегишли ҳақ эвазига мактуб ёки ариза ёзиб берувчи мирза ҳам ўтирган.

Бозорлар, шунингдек, Темур фармони билан қурилган ва Самарқанддан боғларгача олиб борадиган йўллар ёқасида ҳам жойлашган. “Бу боғдан шаҳарга қадар чўзилган далада боғ-роғлар, уйлар, хилма-хил моллар сотилувчи бозорлар бор эди”, дея хабар қилинади, шундай йўллардан бири ҳақида.¹

Кўплаб дўконлар, аynи пайтда ҳунармандчилик устахонаси ҳам бўлган: айрим буюмлар шу ернинг ўзида тайёрланган ва сотилган.

Савдо растасининг номи одатда унда сотилувчи товар номи билан аталган. Яъни, савдо жойларининг кўплаб хил номлари уларнинг вазифасини акс эттирар эди. Улар биринчи навбатда маҳаллий аҳоли—самарқандликларнинг эҳтиёжини қондириш учун мўлжалланган. Атроф қишлоқларнинг аҳолиси, шунингдек, яқин теваарақдаги даштларда яшовчи кўчманчилар ҳам шу ерга келишарди. Қишлоқ ҳунармандлари, айниқса мутахассисларнинг буюмлари махсус ажратилган жойларда сотилган. Манбаларда пахта, пилла, йигирилган ип, кигиз, анор, кўкат, пиёз каби маҳсулотларнинг ҳар бири учун алоҳида бозор, майдон ва расталар бўлгани айтиб ўтилади. Бу эса, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларнинг, қишлоқ жойлар билан ҳунармандчилик буюмлари, хом ашё ва ярим хом ашё олди-бердиси бўйича яқин савдо алоқаларига эга бўлганидан далолат беради.

Чорва моллари учун ҳам алоҳида жойлар ажратилган. Масалан, от бозори, қўй бозори кабилар эслаб ўтилади.

Бозорлар аynи вақтда шеърят, адабиёт, илм-фан ютуқлари бўйича суҳбатлар ўтадиган, ўзига хос билим алмашинуви кечадиган жойлар ҳам эди. Шу ерда ҳукмдорларнинг фармони эълон қилинар, айбдорлар жазоланар эди. Чунончи, қиттарлар рисоласига кўра, касб низоми кўрсатмаларини бузган шогирд бола бозор куни елкаси хипчин билан саваланган ҳолда бозор ичидан олиб ўтилган.

Темур ҳам бозорлардан худди шу мақсадларда фойдаланган. Унинг фармонига мувофиқ, савдо ва томошалар учун ажратилган жойлардан бирида невараларидан бири учун ўтказилаётган оилавий тантана чоғида Самарқанднинг таникли амалдорлари ва дўкондорлари бошқаларга ибрат тариқасида жазоланган. Бу ерда кўплаб одам-амалдорлар ва оддий халқ тўпланган, испан ва Бобилистон қиролларининг элчилари ҳам шу жойга таклиф этилган.

Темур қатор дорлар қуришни буюрди, “чунки, ўзи айтмоқчи, шу байрамда кимларга яхшилик қилиб, мурувват кўрсатиши ва кимларни дорга остиришни буюришини кўрсатишни истади”. Биринчи навбатда у ўзи Самарқандда йўқлигида, етти йиллик юришда экани даврида Бибиҳоним Жоме масжидининг қурилишида лавозими ва хизмат мавқеини суистеъмол қилган Хожа Маҳмуд Довуд билан

1. “Дневник ...”, с. 107.

Мухаммад Жалдди дорга остирди.¹ Хукмдорнинг амрига биноан ўлимга ҳукми этилганлардан бирининг ҳаётини сотиб олишга уринган кимса ҳам дорга тортилди, лекин аввал ўша пул ундириб олинди. Булардан ташқари, Темур отларини ишониб кетган ва у йўқ даврда отларни камайтириб юборган яна бир таникли амалдор ҳам қатл этилди. Темур, шунингдек, молларини юқори нархларда сотган айрим дўкандор ва ҳунармандларни ҳам жазолашни буюрди.²

Бозор томошагоҳ: кўнгилоҷар жой ҳам эди. Найрангбоз, дорбоз, полвон, кўнгирчоқбозларнинг тирикчилиги ҳам кўпинча шу ерда ўтган. 1404 йили Самарқанддаги бир байрамда ўртага тушган икки полвон ҳақидаги хабарда улар енгисиз чакмонга ўхшаш чарм кийимда чиқишгани айтилади. Бу маълумот эса ўша даврда ўзига хос спорт уюшмалари бўлган, деб таҳмин қилишга асос беради.

Хуллас, бозор савдо ва ҳунармандчилик марказигина бўлиб қолмаган, бу ерга олди-сотди учунгина келишмаган. У учрашув ва мулоқот жойи, ўзига хос маданий марказ эди. Хилма-хил маиший эҳтиёжлар шу ерда қондирилган.

Масжид, мадраса, ҳаммом каби бинолар одатда бозор билан ёнма-ён жойлашган. Ҳаммом ҳам чўмилиш-ювиниш жойигина бўлмаган, бу ерга ориф кишилар тўпланиб, билимларини баҳам кўришган, ўзларини қизиқтираётган муаммолар ҳусусида баҳс юритишган.

Савдо Самарқандни Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари, кўпини қишлоқлар ва дашт аҳолиси билан иқтисодий алоқалар ўрнатилишига ёрдам беради.

Ўзаро урушларга барҳам берилган ва марказий ҳокимият қучайган йиллари алоҳида туманлар ўртасида иқтисодий алоқалар мустаҳкамланди. Самарқанд бозорларига Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларидан келтирилган белгиланган намуналарга жавоб берувчи товарларнинг бир қисми, хом ашё ва ярим хом ашёнинг айрим турлари хорижий савдогарларга сотиш учун мўлжалланган.

Зотан, Самарқандга кўплаб хорижий савдогарлар келиб турарди. Улар хилма-хил тилда гаплашувчи, сершовқин ва гаройиб либослардаги кишилар эди. Айримлар гунаҳгарлари билан келар, бошқалари эса туркий ва тожик тилларини биларди. Улар орасида овруполик меҳмонларни учратиш ҳам мумкин эди.

Савдогарлар хорижий молларни маҳаллий олиб-сотарлар учун олиб келишар, қарвонсаройларда улар кўтарасига сотиб юбориларди. Шу билан самарқандлик йирик савдогар-олибсотарларнинг фаолият доираси ҳам кенгаярди. Товарнинг бир қисми, энг яхши қисми олий ёки маҳаллий ҳукмдорга аталар эди, зотан, хорижий савдогарнинг бундан кейинги фаолияти, йўлда уни муҳофаза қилувчи ёрлик олиши шу ҳукмдорнинг раъйига боғлиқ эди.

“Мактубот ва аснод” мажмуасидаги бир фармоннинг мазмунига қараганда, бошқа жойлардан келтирилган молларни кўриб чиқувчи махсус киши бўлган. Фармонга биноан қаердан келганларидан қатъи назар барча савдогарлар ўзлари олиб келган қимматбаҳо матоларнинг барини ҳукмдор тайинлаган лавозимли шахсга кўрсатишга мажбур эди. Ундан ҳеч нимани яшириб қолмаслик тавсия

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур. 1 китоб, 314 б., 2 китоб, 155 б; Бартольд В.В. Биби-ханым. Сочинения. т.4, М.,1966, с.117.

2. “Дневник ...”, с.122, 124.

этилган. Моллар шу амалдорнинг кўригидан ўтмагунга қадар савдогарга сотишга ва бошқаларга сотиб олишга рухсат берилмаган.¹

Шунингдек, молларни ҳукмдорнинг ўзи белгилаган нархда мажбуран соттириш усули ҳам қўлланган. Савдогарлар эса кўпинча ўзларини ўйлаб молларини зарарига сотишга мажбур бўлишарди. Хон эса ўзи олган буюми эвазига савдогарга унинг учун қиммати йўқ бирон молни тикиштириши ҳам мумкин эди.

Айрим ҳолларда хорижий савдогар жамики бож ва йўл солиқларидан озод қилиниши мумкин бўлган. Чунончи, Илёс Чалабий отлик бир қимса унга бир қатор имтиёзлар берувчи тархон ёрлигини олишга муваффақ бўлган. Шу ёрликда ёзилишига кўра, у тамга, шунингдек, улоғ мажбуриятидан, яъни юк ташиш учун улов воситаларини давлат фойдасига бериб туришдан озод қилинган.²

Тархон ёрлигида берилган йили кўрсатилмаган. Бироқ, Амир Темур даврида ҳам бу хил имтиёзлар қўлланилган кўринади. Замондошларнинг хабар беришича, йўлда қим учрамасин зарурат тугилганда давлат иши билан юрган чопарга отини дарҳол беришга мажбур бўлган.

Солиқ тўлашда айрим савдогарларга имтиёз берилиши доимий бўлмай, олий ҳукмдорнинг раъйига боғлиқ эди, қолаверса, қаттиқ қўлли марказий ҳокимият йўқ ҳолларда маҳаллий ҳоким томонидан бекор қилиниши ҳам мумкин бўлган.

Йўллар тармоғи Ўрта Осиё шаҳарларини Хиндистон, Эрон, ҳозирги Афғонистон, Хитой, Кавказorti, Туркия, Волга бўйи марказлари билан боғлаган. Иқтисодда савдо қандай катта аҳамиятга эгаллигини Темур яхши тушунарди. Кўплаб юришларида ҳам савдо марказлари ва асосий йўлларни қўлга киритишга уринган. Айрим юришлари Самарқанднинг савдо майдонига раҳибларини йўқотишга қаратилган. Шунингдек, бирон шаҳарни эгаллаганида Темур уни савдо мақсадларида фойдаланиш имконияти, халқаро савдодаги ўрни, шу жойдан олиш мумкин бўлган савдо божининг миқдори нуқтан назаридан баҳолаган.

Амир Темур шундай марказлардан бирини чигатой бекларидан бирига бергани тўғрисида Клавихо шундай деб ёзди. “Бундай қилишга сабаб қалъа яхши мустаҳкамланган ва катта даромад келтирадиган ерда жойлашган, яқин атрофни кўриқлаб турар, хилма-хил моллар Сурияга, Туркияга, бошқа томонларга шу ердан ўтарди”.³

Темур даврида, қисман Улуғбек, Шохруҳ ва Султон Ҳусайн давларида Самарқанднинг Яқин, Ўрта ва Узоқ Шарқнинг йирик шаҳарлари, шунингдек, Оврупонинг айрим шаҳарлари билан савдо-дипломатик алоқалари анча кенгайди.

Кичик Осиёдалик пайтида Темур фаранг қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан дипломатик ёзишмага киришди. Мақтубларда Темурнинг ўз давлати билан гарб мамлакатлари ўртасида мунгазам савдо муносабатларини ўрнатиш истаги яққол ақс этиб турибди. Савдо муносабатларини ривожлантиришдан бир хилда манфаатдор томонлар учун ҳар учта давлатлар ҳудудига қира олиш юзасидан олиб борилаётган бу музокаралар муҳим шартлар бўлиб ҳисобланар эди. Ушбу хатларда савдогарлар учун эркин савдо муносабатларини таъминлаш ҳам таъкидланган эди. Генрих IVнинг Мироншоҳга мақтубида насроний савдогарларнинг

1. Мақтубот ва аснод. 306.

2. Мақтубот ва аснод. 1726.

3. “Дневник ...”, с.66

юзасидан хавфсизлиги, шу билан бирга савдо манфаатлари хавфсизлиги таъминланиши” тўғрисида гапирилади, Темурга йўллаган номасида эса қирол унинг амир ва Генрих IV фукарolari ўртасида эркин савдо муносабатлари ўрнатил тўғрисидаги таклифига розилик билдиради. “Сиздан ўтиниб сўраймизки...,- дейлади мактубда,- савдогарларимиз юртингизга сизнинг уларга шахсий мурувватингиз соҳида бора олсинлар, айни чоғда сизнинг савдогарларингиз бизнинг юртимизга келиши биз учун ҳам манфаатлидир”.¹

Афсуски, Темурнинг вафот этиши бу ниятлар рўёбга чиқишига имкон бермади. Шунга қарамай, ғарбий Оврупо усталари тайёрлаган буюмлар (кўзойнак, соат ва ҳоказолар) камдан-кам ҳолларда бўлса ҳам ёзма манбаларда эслаб ўтилиши Ўрта Осиё савдогарларининг ғарбий овруполик ҳамкасблари билан савдо қилишган деб ҳисоблашга асос бўла олади.

Куруқлик ва сув йўллари минглаб километрларга чўзилган, аксарияти кўплаб ойлар мобайнида талай машаққатлар билан босиб ўтилган. Чунончи, XV аср муаллифлари – Абдураззоқ Самарқандий ва Фосих ал-Ҳавофий маълумот беришича, Самарқанддан Хитой шимолидаги божхоналаргача бўлган масофани қарвонлар таҳминан тўққиз ойда босиб ўтишган. Кастилия қироли билан “Бобил” султонининг элчилари Араратдан Шаҳрисабзга қадар зарур ҳоллардаги қисқа муддатли кўналғалар билан икки ойдан зиёд – 403 йилнинг 29 майидан августигача йўл юриб етиб келишди.

Кўп километрли бу хил йўллар элчилар, чопарлар ва савдо қарвонлари ҳаракатланадиган бутун масофа мобайнида дам олиш ва отларни алмаштириш учун тегишли жойлар қуришни тақозо этарди. Бинобарин, Амир Темурнинг вазифаларидан бири ҳам йўлларни ободонлаштиришга иложи борича кўпроқ эътибор бериш эди, зотан, у бу йўлларни салтанатдаги сийёсий ва иқтисодий ҳаётнинг асосий жон томирлари деб ҳисоблаганида ҳақ эди. Замондошлар Темур саройига келувчи чопарлар ва йўловчиларнинг йўл юриш шароитларини таъминлашга қаратилган тадбирларни қайс этиб ўтишган.

Мамлакат ичида ва ёндош ҳудудларда рўй берган воқеалар тўғрисидаги хабар бу йўллар орқали мумкин қадар тезроқ етказилиши керак булган. Бу чора-тадбирлар нафақат юришлар ўз вақтида ўтиши ва муваффақият қозонилишини таъминлаган, балки бошқа мамлакатлар савдо-дипломатик муносабатлари ривожланишига ҳам ёрдам берган.

Қарвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш Темур даврида ҳам, унинг энг нуфузли аълодлари даврида ҳам суюрғол эгаларининг бурчларидан бири бўлган. Жумладан, Абдураззоқ Самарқандий Шохруҳнинг бу соҳадаги фаол ҳаракатларини бир неча бор қайд этиб ўтади.

Бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари мустаҳкамланишига боғлиқ ҳолда қарвонсаройлар қурилиши ҳам кенгай борди.

Амир Темурнинг буйруғига биноан жануби-ғарбий вилоятлардан Самарқандга олиб борувчи йўллар ёқасида нақ давлат пойтахтига қадар “шундайгина даланинг ўзида” янги қарвонсаройлар барпо қилинган, сайёҳлар ва савдогарлар дам олиши

---

1. Умняков И. И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, с.8-10.

учун “катта уйлар” ва отхоналар қурилган. Айниқса отхоналар муҳим йўлларнинг бошидан оёғигача жойлаштирилган ва уларда исталган пайтда йўлга чиқишга шай бўлган отлар ҳамisha тайёр турган.

Самарқандга бораётган испан элчилари бир шаҳардан йўлга чиқаётганларида отлар билан таъминланди, “ўзлари ва барча одамлари юриши, юкларини элтиш учун шу ердан бошлаб ва бутун масофа мобайнида сеньор (Темур-Р.М.) унинг ҳузурига борувчилар кимдир кечаю кундуз, бошқа биров ярим кун йўл юриши учун отларни доимо тайёрлаб туришини буюрди. Бир жойда юзта, бошқасида беш юзта, учинчи жойда икки юзта от бор эди. (Бу) йўллар то Самарқандтега қадар ана шундай эди”.¹

Яқин атрофдаги кишлоқлар аҳолиси бу қўналгаларни озиқ-овқат ва от билан таъминлаб туриши керак бўлган. “Бу отлар, –деб ёзади Клавихо, –кимсасиз жойларда ҳам, аҳоли яшайдиган жойларда ҳам (тайёр ҳолда) сақланган, кишлоқлар йўк жойларда эса сеньор меҳмонхонага ўхшаш катта уйлар қуришни, яқин атрофдаги шаҳару кишлоқлар аҳолиси бу ерларга от ва озиқ-овқатлар етказиб беришини буюрди”.²

Кўплаб карвонсаройларнинг, айниқса Темурнинг буйругига биноан қурилганларнинг эгаси, афтидан унинг ўзи бўлган ва бу жойлардан олинувчи улкан даромад унинг ихтиёрига ўтган.

Маълумки, Мирзо Улугбек халқаро савдода фаол қатнашган, Самарқанддаги карвонсаройлардан бири унга тегишли эди. Улугбекнинг буйругига мувофиқ қурилган ва Мирзойи деб аталган бу карвонсарой Регистон ёнида, кейинчалик Ялангтўшбийнинг фармойишига биноан бунёд этилган ҳозирги Тиллақори мадрасасининг ўрнида эди.³ Шайбонийхоннинг иккита мадрасасига онд вақф ҳужжатида маълум қилинишича, бу карвонсаройдан олинadиган даромад Улугбекнинг фармонига биноан Самарқандда қурилган мадрасага берилган.⁴

Мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган карвонсаройлар одатда катта савдо йўлларининг чорраҳаларида жойлашган ва одамлар билан отлар дам олиши учун хизмат қилган. “Тўғридан-тўғри (далада) қурилган ва подшоҳ отларини кўриқловчи кишилар яшайдиган катта уйларни Клавихо бир неча бор тилга олади. “Катта уй” атамаси карвонсаройни англатишини Клавихонинг ўзи кўрсатиб ўтади, лекин унинг номини ўз эшитгани бўйича хато билан қайд этади. Чунончи, у “... меҳмонхонага ўхшаш катта уйни кўрдик, уни карвонсақа (карвонсарой) деб аташади” деб ёзади.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш керакки, рус тилидаги манбаларда карвонсарой кўпинча “подворье” деб аталган. Масалан, Кўзон хонлари архиви ҳужжатларининг таржимасида улар шундай кўрсатилган.⁵ Аслида эса алоҳида режаланган иншоотдан иборат эди. Унда мол сақланувчи омбор ҳамда савдогарлар, чопарлар, элчилар ва бошқалар учун меҳмонхона бўлган.

1-2. “Дневник ...”, с.89

3. Массон М. Е. Архитектурно-планировочный облик Самарқанда времени Навои (Краткий историко-топографический очерк)- Труды САГУ. Археология Средней Азии. Ташкент, 1956, с.68

4. Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон, РФАШИ ЛБ, инв. В-670, 15 в(6).

5. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. М., 1970, с.138.

Айрим карвонсаройлар қишлоқлардан олисда, сувсиз чўлу саҳролардан ўтувчи карвон йўллари ёқасида жойлашган. Бундай ҳолларда сув таъминоти учун махсус ирригация иншоотлари қурилган. Шундай карвонсаройлардан бири қуйидагича тавсифланади:

“... Йўлда учраган катта уйда тунадик, у йўловчилар учун (махсус) қурилган, чунки бу ерда икки кунлик йўл масофасида ҳаддан зиёд иссиқ ва сув етишмаслиги сабабли ҳеч қандай тураржой йўқ. Карвонсаройга сув (бу ердан) бир кунлик йўлдаги жойдан ер ости қувурлари орқали келтирилади”¹

Карвонсаройларнинг бир қисми шаҳарга кетаверишда, дарвоза ёнида, айримлари шаҳар ичида жойлашган.

Улар одатда дом ғиштдан, баъзиларигина пишган ғиштдан қурилган. Аксари ҳолларда кўп ҳужрали ва айниқса шаҳар ичида икки қаватли бўлган. Одатда биринчи қават омборхоналардан, иккинчи қават тураржой хоналаридан иборат эди. Карвонсарой ўртаси ҳовли бўлган.

Йирик карвонсаройлар йўлида давом этувчи савдогарлар учун қўналга бўлибгина қолмаган. Турли давлатлардан келган йирик савдогарлар молларини шу ерга олиб келиб, кўтарасига сотгунга қадар яшаб туришган. Бадришдин Кашмирийнинг (XVI аср) хабар беришича, Бухородаги гузари Саррофон кўчасида карвонсарой бўлиб, бу ерда “бутун дунёдан” келган савдогарлар савдо-сотик қилишган.

Шаҳардаги карвонсаройлар режаси одатда уларнинг вазифаси ва жойлашув ўрнига қараб йўл ёқаларидаги карвонсаройларникидан бир қадар фарқланган.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида асосан ҳар бир мамлакат ёки шаҳарлардан келган маҳаллий савдогарлар тўхтовчи айрим карвонсаройлар бўлган. Натижада бошқа ўлкалар—Ҳиндистон, Хоразм, Волгабўйи ва ҳоказо ерлардан келган савдогарлар учун алоҳида карвонсаройлар қурилиши.

Кейинги даврлар маълумотига кўра, Бухорода урганчликлар жойлашувчи Урганжий карвонсаройи, шунингдек, эронлик ва марвлик савдогарлар учун алоҳида карвонсаройлар бўлган. Ўз навбатида Астрахан ва Боқуда бухоролик савдогарлар ўз карвонсаройларига эга эди. Исфаҳон карвонсаройларишан бирида қорақўл териси, ёзув қогози ва атторлик моллари билан савдо қилувчи самарқандлик савдогарлар жойлашишган. Маҳди Кайвонийнинг маълумотларига қараганда, Исфаҳонга бухоролик ва самарқандлик савдогарлар кўп бориб туришган.²

Темур, Шохруҳ ва Улуғбек даврида савдогарлар ва элчиларнинг йўли беҳатар бўлишига катта эътибор берилган.

XV асрда Ўрта Осиё шаҳарларининг шарқ мамлакатлари билан тижорат-иқтисодий ва маданий алоқалари Буюк ипак йўлининг анъанавий йўллари орқали олиб борилган. Қитъанинг бу бош йўлига Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби йирик тижорат-ҳунарманчилик марказларининг ўзигина боғланмаган. Буюк ипак йўли Мовароуннаҳрнинг кичикроқ шаҳару қишлоқларини ҳам қамраб олган эди. Бироқ шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу алоқалар донмий бўлмаган. Давлатларнинг ўзаро муносабатлари яхши даврларда бу алоқалар жонланар, сиёсий ихтилофлар пайтида эса қарийб буткул узилиб қоларди.

1. “Дневник...”, с.89.

2. Mehdi Keyvani. Artisans and Guild Life in the Later Safavid period. Berlin, 1982, p.237.

Турли мамлакатларнинг савдогарлари Темур саройига, кейинроқ Улугбек саройига ошиқишарди. Шулардан бири “Темур хузурига йўл олган савдогар” Кастилия кироли элчисининг кундаликларида ҳам тилга олинади.

Амир Темур даврида бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик анча жонланди. Ўша муаллиф хабар қилишича, Самарқандда ҳар йили ўтказиладиган ярмаркага турли мамлакатлар “Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа хилма-хил жойлардан” мол келтириларди. Кастилия киролининг элчиси Хитойни биринчи бўлиб тилга олиши тасодифий бўлмаса керак. Амир Темур даврида Руи Гонсалес де Клавихо, Темурнинг вафотидан кейин эса Абдураззоқ Самарқандий ва Фосих Ҳавофий “Чин-Мочин ва Хитойдан” элчилар келганини хабар қилишади. Хитой элчилари Темур саройига бир неча марта келишган, бироқ амир уларни ўта совуқ муомала билан қабул қиларди. 1404 йили Конигилда ўтказилган тантанада Амир Темурнинг буйруғига кўра Хитой элчиси—“қароқчи, беномус одам ва душман” бошқа жойга олиниб, унинг ўрнига испан кироли —“унинг (Темурнинг—Р.М.) ўғли” йўллаган элчи ўтказилган.

Хитойлик элчиларнинг яна бир гуруҳи Ўрта Осиёга 1412 йили келишди. Ўша Хитой императорининг ўзи 1417 ва 1419 йиллари яна элчилар юборди. Умуман, XV асрнинг биринчи ярми Самарқанднинг, шунингдек, Мовароуннахрнинг бошқа йирик шаҳарларининг Хитой билан хунармандчилик буюмлари, айрим хом ашё ва турли-туман буюмлар айирбошлашсаги савдо алоқалари энг кучайган даврлардан бири бўлди. Шу асрнинг ўн йилликларида Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонлари қарийб мунтазам катнаб турган, афсуски, биз улардан баъзилари ҳақидагина аниқ маълумотларга эгамиз, ҳолос.

Кейинроқ, XV аср охири—XVI асрда Ўрта Осиё ҳукмдорлари билан Хитой императори ўртасида элчилар алмашинуви анча қисқарди. Бироқ Ўрта Осиё шаҳарлари билан Узоқ Шарқ ўртасида Буюк ипак йўли бўйлаб савдо қарвонларининг катнови ҳеч қачон буткул тўхтаб қолмаган. Ҳатто XIX асрда ҳам кўхна ипак йўли бўйлаб Бухородан чиққан қарвонлар Самарқанд ва Фарғона орқали Кошғарга катнаб турган.

Айни пайтда кўплаб мамлакатлар, царёлару тоғлар оша Хитойга олиб борадиган йўл бағоят машаққатли бўлиб, айрим қисмларидан ўтиш жуда қийин эди. Бизгача етиб келган бир маълумотга кўра, Самарқанд, Қоратегин ва Бадахшон йўллари ўзаро туташадиган Андижон довони орқали Хитойдан мол олиб қайтаётган қарвон ҳақида хабар берилади. Бу қарвонда самарқандлик ва хуросонлик савдогарлар бўлган. Қалин қор ёғиб, қарвоннинг барча аъзолари—мингта одам ва ҳайвонларни қор босиб қолган. Улар Андижондан ташқаридаги тоғ пойида ҳалок бўлишган ва атини икки киши қутулиб қолган, ҳолос.¹ Бундай ҳодисалар кўп бўлган, ҳатто Буюк ипак йўлининг Хитой йўналишидаги айрим қисмларида йўлни одам ва ҳайвон суяклари кўплигига қараб топиш мумкин, деган кўрсатма ҳам бор эди.²

Қолаверса, қарвон ўтувчи йўллардаги вилоятларда сиёсий вазиятнинг кескинлашуви ва ўзаро урушлар аввал мўлжалланган йўлни ўзгартиришга ҳамда

1. “Бобурнома”..., 176.

2. Шефер Э. Золотые персики Самарқанда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. М., 1981, с.27.

узоқроқ бўлса ҳам нисбатан хотиржамроқ йўлни излашга ундар эди. Масалан, 1422 йили Шоҳрух, Улугбек ва Ўрта Осиёдаги бошқа ҳукмдорларнинг Хитойдан қайтаётган элчилари Мўғулистондаги тартибсизликлар туфайли саҳродан ўтувчи анча машаққатли бошқа йўлни афзал кўришган.

Лекин барибир, улкан қийинчиликларга қарамай, элчилар ва давлат амалдорлари олис йўлга отланаверишган. Савдодан тушадиган даромад бой савдогарларни йўлга чорларди.

Хитой билан савдодан тушган даромад миқдорини чамалаб кўришга имкон берадиган аниқ маълумотлар бор. Бобур Кобул бозори тўғрисида ёзар экан, кўплаб савдогарлар ўнга ўттиз ва ўнга қирқ фойшага ҳам рози бўлмаганларини таъкидлаб ўтади. “Савдогарлар Хитойга 6 Румга борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилгайлар”.¹

Самарқандга четдан келтирилувчи моллар орасида шарқ мамлакатлари, биринчи навбатда Хитойдан келтирилувчи моллар муҳим ўрин тутган.

Клавихо Самарқанд ва унинг тўғрисида ёзар экан: “Бу ернинг бойлиги озик-овқат мўллигидагина эмас, балки бу ерда тайёрланувчи шойи, атлас, кимхобдан ҳам...”, деб кўрсатиб ўтади.²

Самарқандга турли мамлакатларнинг моллари, шу жумладан “Ўрусия ва Татариянинг” кўни билан зиғир толасидан тўкилган газламаси оқиб келарди.

Ўрта Осиёга Волга бўйидаги Булгор деган жойдан келтирилувчи аъло навли тери ишлов берилган жойинга кўра “булгори”, деган ном олган. Ундан хилма-хил пойабзалларнинг устки қисми, қимматбаҳо эгар, камон ўқлари учун нақшинкор садоқ, хуржун, мукова ва бошқа нарсалар тайёрланган. Булгори тери кейинчалик Москвадан жўнатишган, лекин ўша кезлари Қозонда, “Волгадаги татарлар мамлакатида” ишлаб чиқарилади.³

Ўрта Осиё шаҳарлари Хиндистон, Ғарбий Осиё, Шарқий Оврупо ва Узоқ Шарқ мамлакатлари билан кенг кўламда савдо-сотик ишлари олиб боришган. Узоқ-яқин ўлкаларнинг элчилари Самарқандга турли-туман совға билан келишарди. Ибн Арабшоҳ китобида улардан айримларини кўрсатиб ўтади. Мисол учун, Миср ва Шомдан Малик ан-Носир Фаражнинг элчилари жирафлар билан туяқушларни келтиришди, деб ёзади у. Улар тўғрисида Клавихо ҳам гапирди, аммо Малик ан-Носир Фаранжни Бобил султони деб атайди. Ибн Арабшоҳ маълумот беришича, 1404 йили Конигилда ўтказилган тўй тантаналарида Хитой, Хиндистон, Эрон, Дашти Қилчок, Синд, Фаранг (Оврупо) ҳамда узоқ-яқин бошқа мамлакатларнинг элчилари иштирок этган.⁴ Испан қиролининг элчиси йўлнинг бир қисмида улар билан бирга келган “Бобил султони” элчиларини, шунингдек, чекка шимолдан келган, “анчагина уринган” мўйна кийган элчиларни бир неча бор тилга олади.

Бу расмий кишиларнинг бари Темур саройинга дипломатик ёзишмаларни етказишидан ташқари совға-салом тариқасида ўз мамлакатларининг усталари ясаган

1. “Бобурнома”..., 1176.

2. “Дневник...”, с.138.

3. Bennigsen A. Et Chantal Lemercier-Quelquejay. Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourtures Moscovites Dans la Seconde Moitite du XVI Siecle//Cahiers du monde et Sovietique. XI-3 (1970), p.367.

4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур, I к., 311-3126.

буюмларни ҳам олиб келишган, яъни мол айирбошлашга, ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва маданият соҳаларида савдогарлар учун янги йўллар очиб, ўзаро тавсир доиралари кенгайишига ёрдам беришди.

Учрашувлар ва ҳодисалар тавсифидан маълум бўладики, Самарқандга Испаниядан: Флоренцияда қизил матодан тикилган кийим, юпка газлама парчаси, қирмизи мато, кумуш коса, мовут ва жундан тикилган кийим олиб келинган.

Қимматбаҳо мўйналар ҳам четдан келтирилган. Замондошлар маълум қилишича, аввал Хитойга тобе бўлган ерлардан Темурга совға тарикасида сувсар ва оқ тулки мўйналари олиб келинган.

Шойи матолар, айниқса Хитойдан келтирилувчи нақшсиз атлас алоҳида қадрланган. Ҳинд диеҗидан майда зираворларнинг “энг яхшилари”, шунингдек, ўзига хос навли газламалар, металл буюмларнинг айрим турлари олиб келинган. “Ҳиндистондан оқ рахт (мато) ва қанд ва шакар ва ақоқир (доривор) келтурурлар”¹. Замондошларнинг айрим асарларида “фаранги” номида Оврупо моллари ҳам кўрсатиб ўтилади. Шарку Фарбдан келтирилувчи ов лочинлари бағоят қадрланган. Чунончи, аввал Хитой императорининг қўл остида бўлган шарқий вилоятларнинг элчилари Амир Темурга бошқа совғалар қаторида ов лочинлари ҳам олиб келишган. Айнан шу хил совғани Темурга Кастилия қироли ҳам юборган.

Амир Темур, Шохруҳ ва Улугбек саройига юборилувчи буюмлар турини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, овруполик ва шарқлик савдогарлар Самарқанд ва Бухорода қандай молларнинг бозори чаққон эканлигини яхши билишган. Мовароуннаҳр ҳукмдорларига совға қилиб юбориладиган нарсалар ҳам шунга қараб танланган. Элчиларнинг ўзлари ҳам бу мамлакатда айнан қайси товар қадрлигини билишарди. Масалан, Кастилия қироли элчилари Мироншоҳга “бу ерда ниҳоятда қадрланувчи” мовут ва жун кийим совға қилишган. Амир Темур ҳам Кастилия қиролининг совғаларини мамнулик билан қабул қилиб, “бағоят хурсанд бўлган” экан.

Кастилиядан қизил мато юборилган, унинг бир қисмини Амир Темур хотинларига тақсимлаб берган. Темурнинг элчиси Самарқандга бораётиб, маҳаллий ҳукмдорлардан бирига “Флоренциянинг қизил матосидан тикилган либос”ни совға қилишга мажбур бўлган. Испан қиролининг элчилари Термизда эканликларида Темур уларнинг ҳолидан хабар олиш учун юборган чопарга Флоренцияда тикилган кўйлакни совға қилишган. Темур испан қироли ҳузурига йўллаган элчи Самарқандга испан либосида қайтганида саройда қабул маросимига тўпланган амирлар унинг кийимидан кулишган экан.

Самарқанд Хоразм билан фаол савдо олиб борган. Мовароуннаҳрнинг турли жойларида, Узоқ Шарқда ва Хоразмининг ўзида ишлаб чиқарилган моллар ва ҳунармандчилик буюмлари ортилган харвонлар бошқа мамлакатларга Хоразм орқали ўтарди.

Темур Самарқандни ҳудуддаги ташқи ва ички савдонинг ягона маркази сифатида кўришни истарди, бунинг оқибатида бир неча марта юриш уюштирилиб, Хоразм бўйсундирилди ва Урганч шаҳри вайрон қилинди.

1. “Бобурнома”..., 117 б.

“Бу мамлакатда, – деб ёзди Антони Женкинсон, – кишилар кўплаб туялардан иборат карвонда саёҳат қилишди, холос”. Рун Гонсалес де Клавихо эса аниқлик киритиб, “Уларнинг карвони ўзимизнинг юк ҳайвонларидан иборат обозни эслатади”,¹ деб кўрсатади.

Хитойдан мол ташувчи савдо карвонидаги савдогарлар сони ҳақида Бобурнинг маълумоти хабар беради: Андижон яқинида ҳалок бўлган карвонда мингта одам бор эди.

Элчилар одатда ўз ҳукмдорларининг номасидан ташқари унинг совға-саломини ҳам олиб келишган. Манбаларнинг муаллифлари темурийларга–Шохруҳ ва Улугбекка аталган совғаларни санаб ўтиши ўртаосиёлик ҳукмдорларга юборилган буюмлар рўйхатини муайян даражада аниқлаш имконини беради. Афсуски, бу маълумот одатда аҳолининг фақат юқори табақалари эҳтиёжини қондирувчи молларга тегишли, холос. Ипак йўли орқали оддий аҳолига мўлжалланган моллар, шунингдек, ҳунармандчилик буюмлари тайёрлаш учун хом ашё келтирилгани ҳақидаги маълумотлар жуда кам учрайди. Бироқ шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, қанчалик кам бўлмасин бу маълумотлар Ўрта Осиё аҳолисининг кенг қатламлари билан олисда яшовчи аҳоли ўртасидаги ҳўжалик алоқалари тўғрисида фикр юритишга имкон беради.

XV асрда Самарқанднинг ички ва ташқи савдосида хилма-хил газламалар асосий ўринлардан бирини эгалларди. Айни пайтда ўта қимматбаҳо газламалар Ўрта Осиё шаҳарларига олис мамлакатлардан олиб келинган.

Буюк ипак йўли бўйлаб Хитойдан асосан ипак ташилган, кейинроқ овруполиклар Хитойдан Ўрта денгизга қадар чўзилган йўлни “Ипак йўли” деб аташгани ҳам бежиз эмас. Маълумки, XVIII-XIX асрларда Хитойдан бошқа мамлакатларга, жумладан Ўрта Осиёга ипак матонинг айрим турлари ва улардан тикилган кийимлар олиб келинган.¹ Хитой императори темурий ҳукмдорларга юборган совғалар орасида қимматбаҳо ипак мато, кимхоб бир неча бор тилга олинади.

Масалан, у 820 (1417) йили Хитой элчилари олиб келган совғалар рўйхатида учрайди. XV аср ўрталарида Бухорога бошқа буюмлар қаторида кимхоб ҳам келтирилгани тўғрисида Антони Женкинсон хабар беради. Шунини ҳам айтиш мумкинки, кимхобнинг бир тури Самарқандда ишлаб чиқарилган бўлиши мумкин.

Кимхобдан тикилган кийим ҳам матонинг ўзи каби ҳукмдорлар берадиган совғага айланади. Манбалар темурий ҳукмдорлар алоҳида хизмат кўрсатган амирларни кимхоб билан мукофотлашганидан хабар беришади. Темурнинг буйруғига биноан унинг ҳузурига келувчи элчиларга нафақат етиб келишганида, балки йўл-йўлакай ҳам кимхоб кийим совға қилинган. Темурнинг қўли остидаги барча шаҳарларда то Самарқандга етиб боргунга қадар маҳаллий амирлар бошқа мамлакатларнинг элчиларига совға беришлари ҳамда уларга Амир Темур саройига тезроқ етиб боришлари зарурлигини эслатиб туришлари лозим бўлган. Кастилия қиролининг элчиларига йўлда ҳам, Темурнинг қабулида ҳам кимхоб кийимлар совға қилинган.

Ипак йўли бўйлаб Мовароуннаҳр марказларига хитой қогози олиб келинган. Масалан, у Хитой подшоҳи Дай Мингхон томонидан совға сифатида юборилган. Хитой императори Шохруҳга йўллаган совға-саломлар рўйхатида мўаррих Фосих

1. “Дневник ...”, с.80.

Ахмад ал-Ҳавофий хитой қоғозини ҳам айтиб ўтади.¹ Қоғоз азал-азалдан Самарқанднинг диққатга сазовор нарсаларидан бири ҳисобланади. Шуниси кизикки, у машҳур хитой қоғозига ўхшаб кетаркан. Самарқанд қоғози, деб ёзади ўрта арслар муаллифи Ас-Саолибий, “жуда чиройли, нозик, юпқа ва (ёзишга) жуда қулай”. XV асрда у хитой қоғозидан нимаси биландир фарқланади, бу Хитойдан юборилган моллар рўйхатидан ҳам, шунингдек, машҳур хаттот Султон Али Машҳадийнинг маълумотларидан ҳам кўриниб турибди.

Илтиёримиздаги маълумотларни таҳлил этиш XV асрда Самарқанд қоғози бўлатуриб ҳам хитой қоғози қадрланган, деб ҳисоблашга асос беради.

Қоғоз ишлаб чиқарувчи устахона Хиротда ҳам бўлган. Ҳижрий 912 (1506-1507) йили Бобур шаҳар чеккасида жойлашган бу устахонани бориб кўрган. Қоғоз бу ерда ҳам, чамаси, Самарқанддаги технология бўйича тайёрланган. Самарқанд қоғозига эса Султон Али Машҳадий жуда яхши баҳо бериб “қандай ажойиб қоғоз”, деб уни таърифлайди.

Шунга қарамай, Хитойдан Самарқанд ва Хиротга императорнинг айрим теурий ҳуқимдорларга совғаси хитой қоғози келиб турган. Ўша хаттот Султон Али Машҳадий “хитой қоғозидан яхшиси бўлмас”² деб ёзган эди.

Хитой императорлари Самарқанд, Хирот ва теурийлар ҳуқимронлик қилган бошқа вилоятлар марказига бўлак буюмлар қаторида эҳтиёжга кўра хитой қоғозини ҳам юбориб туришган.

Қоғоз тайёрлаш бир вақтлари алоҳида усталарнинг иши эди, кейинчалик оддий касб бўлиб қолди, унинг маҳсулоти ички бозорда ва шаҳардан олинс жойларда сотиладиган товарга айланди. Ас-Саолибий ўз замонасидаёқ Самарқанд қоғози жаҳоннинг чеккаларида машҳур деб айтиб ўтганди.³ “Оламда яхши қоғоз Самарқанддин чиқар...”, деб ёзади Бобур XVI аср бошларида.⁴ XVII асрнинг 40-йилларида эса муаррих Маҳмуд Ибн Вали “Самарқанднинг моли-қоғоздир”, деб ёзади.⁵ Кўриниб турибдики, Амир Темур ва Мирзо Улугбек давригача ҳам, ундан кейин ҳам Самарқанд қоғози юқори хусусиятлари ва товарлиги билан ажралиб турган.

Амир Темур даври ўзига хос эди. Аввалги даврга нисбатан кўпроқ қоғоз талаб қилинар эди. Бунинг натижасида эса Самарқандда тайёрланувчи қоғознинг миқдори, шунингдек, қоғоз ишлаб чиқарувчи устахоналар сони ортган бўлиши керак. Чамаси, XIV асрда устахоналар ўша даврга нисбатан катта миқдорда ёзув қоғози ишлаб чиқарган бўлиши керак.

Хитойдан Мовароуннаҳрга “бағоят қадрланадиган ва қимматбаҳо бўлган” чинни идишлар, чинни кошинлар ва чинни буюмлар, “сирланган сопол ва ҳоказолар” келтирилган.⁶

1. Фасих Ахмад ибн Джамал ал-Дин Муҳаммад ал-Ҳавофий. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод). Перевод, предисл., примеч., указатели Д. Ю. Юсуповой. Ташкент, 1980, с.165.

2. Абдуллаев И. О труде современника Ибн Сины Ас-Са'алиби "Латаиф ал-ма'ариф" //Общественные науки в Узбекистане. 1980, № 8-9, с.97.

3. Ўша жойда.

4. “Бобурнома”..., 46 б.

5. Маҳмуд ибн Вали. Море тайн ..., с.54.

6. “Дневник...”, с.110.

Мирзо Улугбек махсус юборган кишилар Хитойдан Кўҳак тепалиги пойища Улугбекнинг буйруғига биноан барпо қилинган боғчадаги айвоннинг қуйи қисмига қоплаш учун чинни кошнлар олиб келишган.

Захириддин Муҳаммад Бобур хабар беришича, боғчада шу айвон қуриб битирилган. Айвон деворининг қуйи қисми бошдан-оёғига Хитойдан келтирилган чинни кошн қопланган, шу сабабли ҳам айвон “Чиний хона” номи билан машҳур бўлган.¹

Самарқанд музейида хитой чиннисининг айрим парчалари сақланади, улардан баъзилари Улугбек мадрасаси атрофидаги қазинмалардан, бошқалари эса Улугбекнинг боғчаси ҳудудидан топилган бўлиб, машҳур “Чинни айвон” га тегишли экани эҳтимол.

Фосих Ахмад ал-Хавофий 1417 йили Хитойдан келган элчилар тўғрисида хабар бериб шундай ёзади: “иккинчи марта Хитой подшоҳи Дай Мингхондан элчилар келишди... Уларга уч юз суворий ҳамроҳ эди. Элчилар Хитой подшоҳи юборган совғалар: лочинлар, атлас, кимхоб, кундал (газлама тури-ред.), чинни, хитой қоғози...ва ҳоказоларни келтиришди”.²

Ёзма манбалар ва тадқиқотчилик адабиётларидаги мавжуд маълумотлар ҳисобга олинган ҳолда товар муомаласининг таркиби четдан қанча мол келтирилгани ва четга қанча мол чиқарилгани тўлиқ аниқланган эмас. Бу ихтиёримиздаги асосий ёзма манбаларнинг ўзига хос жиҳатлари билан изоҳланади.

Темур даврида кўпинча дўкондорлар ва усталар бирон тантана ўтказиладиган жойда махсулот тайёрлаб уни намоён этар ва сотар эдилар. Замондошлар байрамларда савдогарлар ҳам қатнашганига кўплаб мисол келтиришади. Мана, шулардан бирининг тавсифи. “Байрам янада тантаналироқ бўлиши учун сеньор (Амир Темур) бутун Самарқандте шаҳрига жар солдириб, шаҳардаги барча савдогарлар, газлама ва марварид сотувчилар, саррофлар, хилма-хил нарсалар, моллар ва бошқа ҳар қандай буюмлар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, тикувчилар ва косиблар, умуман, шаҳарда бўлган жамики бўлак ҳунармандларни у ўзининг ўрдаси билан жойлашган далага чиқиб тўпланишларини буюрди. Бари (ўша ерда) чодир қуриб, шаҳарда эмас...(ўша ерда) савдо қилсин...барни унинг рухсати ва буйруғисиз (ўрдадан) кетишга журъат этмасин. Шу фармойишга биноан барча савдогар ва ҳунармандлар шаҳардан чиқиб, ўрдага жойлашишди ҳамда молларини савдога қўйишди”. 1404 йили Амир Темур ўтказган тантанали байрамлардан бирининг гувоҳи ва иштирокчиси уни шундай тавсифлайди.³

Сарой байрамларида шаҳарнинг бутун аҳолиси кенг кўламда қатнашган. Уларга аҳолининг кенг кўлами савдо ва томоша билан жалб этилган.

Самарқанддан четга олиб чиқиладиган моллар орасида етакчи ўринни матолар эгаллаган. Улар хилма-хил, энига, навига, гулига кўра турли-туман эди. Бу матолар ичида илк ўрта асрлардан бошлаб то XVIII асрга қадар “занданачи” номли тури муҳим ўрин эгаллаган. Айрим маълумотларга қараганда, у бир вақтлар ипақдан, кейинроқ эса пахтадан тайёрланган. Агар уни аввал Бухоро яқинидаги Зандана

1. “Бобуринома”..., 45 б.

2. Фосих Ахмад ал-Хавофи. Муджмал-и Фосихи..., с.165.

3. “Дневник...”, с.121, 123.

қишлоғи аҳолиси тайёрлаш билан машғул бўлган бўлса, кейинроқ эса Ўрта Осиёнинг турли жойларидаги хунармандлар ҳам ишлаб чиқаришган.

XIV-XV асрлар миёнасида Новгородда қайин пўстлоғига битилган ёзувларда заңданача “зенденъ-зядяңцу” шаклида учрайди. Ёзувлардан бирида Новгородда яшовчи аёл унга зядяңцу матосидан сотиб олиб боришларини сўрайди.¹

Москвага Бухородан олиб борилган моллар рўйхатида хилма-хил матолар гуруҳи “зенден” деган умумий ном билан аталган. Ўрта Осиёдан олиб чиқилувчи моллар орасида ва Бухородан олиб келинган буюмлар орасида бу гуруҳ матолар асосий ўринни эгаллаган. XV асрда Ўрусия, Волга бўйига ва улар орқали Оврупога заңданача қисман етказиб берилган. Қуйидаги мисол яна шундан далолат беради. Тевтон Орденининг савдо-сотик дафтарида “зенделинг” номи матодан икки тўпи кўрсатилади, бу ҳойнаҳой зенден (заңданача) бўлса керак. 1400 йилги маълумотларга кўра, бу мато Орденининг Кёнигсбергдаги гумашталарига тегишли бўлган ва улар, чамаси, шарқона матоларни Новгороддан экспорт қилиш билан шуғулланишган.²

Бу даврда зенден ипак матога нисбатан анча арзон бўлган. У четдан келтириладиган ва шаҳарнинг оддий аҳолиси сотиб олишга қурби етадиган арзон матолардан бири эди.

Тевтон ордени Новгороддан ғарбга шарқда ишлаб чиқарилган кимхобни чиқаришга урингани ҳам маълум. Ордени аъзоларидан бири 6 та энсиз ва иккита энли кимхоб тўпини тўрт йил (1391-1395 йиллар) мобайнида на Дордрехт ва на Брюггеда сота олмагани ҳақида хабар берилади.³

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, шарқ, жумладан, Ўрта Осиё моллари, бу ўринда мато XV асрда Ғарбга Шарқ билан бевосита савдо-сотик қилиш натижасидагина эмас, балки қисман Новгород орқали ҳам етиб борган.

Айниқса Темур ва қисман Улуғбек даврида ташқи ва ички савдо умуман юксалиш йўлида эди. Ташқи савдонинг кучайиши, савдо карвонлари кўпайиши, четга чиқариладиган, шу жумладан узокқа жўнатиладиган моллар рўйхатининг кенгайиши XV аср бошларида Самарқанднинг ташқи савдо ҳажми ортганидан далолат беради. Яъни, Самарқанд иқтисодиётининг ривожланишида ташқи савдо катта аҳамият касб этди.

Юқорида келтирилган маълумотлар, шунингдек, ташқи савдонинг умумий ҳажми аниқланиши Самарқанднинг, умуман Темур ва теурийлар давлатининг халқаро вазияти ҳамда уларнинг умумий иқтисодий аҳволи тўғрисида адабиётда учрайдиган маълумотларни аниқлаш имконини беради. Савдода савдогарларнинг турли табақалари-имтиёзи борлар ва муҳофаза ёрлиғига эга бўлмаганлар, катта даромад олувчи карвонсарой эгалари, судхўрлар, танга алмаштириб берувчи саррофлар қатнашуви, улгуржи савдода энг олий ҳукмдорнинг иштироки, савдо муомалаларида четга чиқарилувчи мол тайёрлайдиган хунармандларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан турлича бўлган табақалари ҳамда кўплаб бошқа шахсларнинг қатнашуви XIV аср охири XV асрда Мовароуннаҳрдаги шаҳар аҳолиси ижтимоий табақаланишининг умумий муаммосига ойдинлик киритади. Қарийб икки аср

1. Янин В.Л. Я послал тебе бересту. МГУ, 1975, с.149.

2-3. Хорошкевич А.Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV вв. М., 1963, с.210.

мобайнида (XIV асрнинг 70-йилларидан XVI асрнинг ўрталарига қадар) Самарқанд Ўрта Осиё ҳудудининг ташқи савдосида асосий марказга айланиб қолди.

Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси ҳунармандлар, қишлоқ аҳли, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида маҳсулот айирбошлашда воситачилик вазифасини бажарди. У қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бозор билан алоқасини таъминлади, деҳқонларни хом ашё, ярим хом ашё ва ҳунармандчиликнинг айрим буюмларини кўшимча равишда ишлаб чиқаришга ундади ва шу билан деҳқон хўжалигининг маҳсулдорлигини оширди. Бу жиҳатдан Самарқанд яқинидаги қишлоқлар шу жумладан Амир Темур томонидан барпо этилган қишлоқлар ҳам, анча узоқда жойлашган ва натурал хўжалик юритувчи бошқа қишлоқлардан анча фарқланган.

Шу билан бирга ўзи етиштирган ғалла, пахта, жун, мева, сабзавот, чорвачилик маҳсулотлари ва ҳоказоларни шаҳарга олиб бориш ҳатто яқин атрофдаги қишлоқларда яшовчи деҳқонлар учун ҳам анча қийин эди. Мухофаза ёрлиги йўқлиги учун улар йўлларда, дарёдан ўтишда, шаҳарга қираверишда ва ҳоказо жойларда олинувчи савдо божларини тўлаш имконига эга эмасдилар.

Ана шу ва улов йўқлиги каби бошқа сабаблар туфайли қишлоқ аҳлининг катта қисми бозордан узилиб қолди ва ўз маҳсулотини воситачи савдогарлар орқали сотишга мажбур бўлди.

Амир Темурнинг ҳукмронлик йиллари Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Ҳудуд кўшни вилоятларнинг ҳукмронлари ва кўчманчи қабилаларнинг сардорлари ҳужумдан муҳофаза қилингани ва баъзи ҳолларда, вақтинча бўлса ҳам солиқлардан озод этилиши қишлоқ хўжалиги барқарор равишда ривожланишига ёрдам берди. Масалан, 1396 йили Самарқандга қайтганидан кейин Темур фуқарони солиқ тўлашдан уч йилга озод қилди. Алоҳида туманлар аҳолисига вақтинчалик бўлса ҳам бундай енгиллик берилиши мамлакатда марказий ҳокимият йўқ даврда вайрон қилинган хўжалик қайта тикланишига ёрдам берди.

Темур ҳукмронлиги мобайнида Мовароуннаҳр заминида зигир, наша каби янги хил қишлоқ хўжалик экинлари, шунингдек полиз экинларининг янги навлари (масалан, қовуннинг “мири Темур” деган нави) экила бошланган, хурмо тўғрисидаги дастлабки хабар ҳам шу даврга оид.

Темур ва Улугбек даврида янги суғориш каналлари қазилгани ҳамда айрим эскилари тиклангани экин майдонлари кенгайишига олиб келди.

Хитой юришига тайёрланар экан Темур қўшинини озик-овқат ва чорвани ема-хашак билан таъминлаш мақсадида Ашпарадан шарқда бўш ётган ерларни ўзлаштиришга буйруқ берди. Шу йўналишда янги қишлоқлар барпо қилиш режалаштирилган эди.

Темурнинг фармонида биноан Самарқанд атрофида янги қишлоқлар вужудга келди, бу эса деҳқон аҳолининг турмуши фаровонлашувига, энг муҳими—қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг ўзаро алоқалари кенгайишига, деҳқонларнинг маҳсулотлари билан шаҳарликларнинг ҳунармандчилик буюмларини айирбошлашга ёрдам берди.

Мирзо Улугбек даврида ҳам кишлок хўжалигида муайян ўзгаришлар кузатилади. Давлатшоҳнинг ёзишича, бу даврда ер солиғи анча камайтирилган, бу эса, шубҳасиз, кишлок хўжалигини ривожлантиришга ёрдам қилган.

Айни пайтда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, кўшин ўтувчи ҳудуд аҳолиси уни зарур бўлган барча нарса билан таъминлашга мажбур эди, аҳолининг мажбурий равишда кўшинга олиниши эса кундалик меҳнат учун зарур йиғитларни хўжаликдан юлиб оларди.

XIV аср охири–XV асрнинг биринчи ярмида савдо ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариши соҳасида анча жонланиш рўй берди. Ҳунармандчиликнинг қадимги тармоқларидан бири–тўқувчилик ва тикувчилик янада ривожланди, қурол-аслаҳанинг хилма-хил турлари, заргарлик ва қоғоз ишлаб чиқариш жадал тараққий этди. Қурилиш фаолияти, айниқса Амир Темур даврида ва муайян даражада Мирзо Улугбек даврида қурилиш ишлари кенгайишига олиб келди. Маҳаллий усталар ва Мовароуннаҳр шаҳарларига забт этилган мамлакатлардан келтирилган усталарнинг ҳамкорлиги туфайли улуғвор ва ҳашаматли бинолар қад кўтарди. Кўриб ўтилаётган даврнинг бизгача етиб келган сопол ва шиша буюмлари шу соҳадаги мутахассислар маҳоратда юксак даражага етишганларидан далолат беради. Умуман, Мовароуннаҳрда ҳунармандчилик ривожига бир томондан мамлакатдаги сиёсий барқарорлик, иккинчи томондан, айниқса Самарқандда маҳаллий ва мусофир меъморлар, тўқувчилар, тикувчилар, қуролсозлар, тоштарошлар, табиблар ва бошқа мутахассисларнинг ҳамкорлиги ёрдам берди. Бу тўғрида Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий ва Руи Гонсалес де Клавихо, Абдураззоқ Самарқандий ҳамда Амир Темур ва Мирзо Улугбекка замондош муаррихлар ёзиб қолдиришган.

XIV аср охири–XV аср бошларида ўзининг санъатида маҳорат чўққисига эришган усталарнинг номи бизгача етиб келган. Қимматбаҳо тошларга нақш солувчи Олгун, заргарлардан Ал-Ҳомс Али Шерозий ва ал-Ҳожа Муҳаммад Ҳофиз Шерозий, боғдорчилик бўйича йирик мутахассис Шаҳобиддин Аҳмад аз-Зардкаш шундай кишилардан бўлган.

Амир Темурнинг фармонида биноан нафақат Самарқанд ва Шаҳрисабз ободонлаштирилди, балки вайрон қилиниб, харобага айланган Банокат шаҳри тикланди ҳамда ўша вақтда тугилган Шохруҳ шарафига Шохруҳия деб аталди. Ибн Арабшоҳ ёзишича, Термиз 15 кун ичида тикланди ва ҳоказо.

Ички савдо анча ривожланди. Самарқандда ҳар бир савдо растаси муайян турдаги молни сотишга ихтисослаштирилгани орадан юз йил ўтиб, XV–XVI асрлар миёнасида темурийлар пойтахтини эгаллаган Бобурни қойил қолдирди. Самарқанд бозорларининг бу хусусиятини бу ерга келишидан аввал Оврупо ва Шарқнинг кўплаб шаҳарларини кўрган Руи Гонсалес де Клавихо ҳам қайд этиб ўтган.

XIV аср охири–XV аср бошларида Бухоро ҳам катта рол ўйнади, шу асрда у, В.В. Бартольд таъкидлаб ўтганидек, ўлчамларига кўра Самарқанддан қолишмасди.

Амир Темур ва Мирзо Улугбек давларида Мовароуннаҳрнинг бошқа мамлакатлар, жумладан Оврупо давлатлари билан савдо-дипломатик алоқалари анча кенгайди.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, савдо ва маданият соҳасидаги ютуқлар алмашинуви Мовароуннаҳрда илм-фан янада ривожланишига муайян даражада

таъсир кўрсатмай қолмади. Бу жиҳатдан, айниқса Мирзо Улугбек даврида астрономик тадқиқотлар бўйича эришилган ютуқлар бекиёс даражада бўлди.

Амир Темур ва Мирзо Улугбек ҳукмронлик қилган қарийб юз йилга яқин давр Мовароуннаҳрнинг иқтисодий ва маданий юксалиш даврларидан бири сифатида тарихга кирди.

5. Савдо йўллари

XIV-XV аср охирида Темур ва теурийлар давлати маркази—Мовароуннаҳр жуда кўп қарвон йўллари орқали Оврупо, Яқин ва Узоқ Шарқнинг йирик шаҳар ҳамда мамлакатлари билан боғланган эди. Серғайрат кўчманчилар, турли мамлакатларнинг журъатли савдогарлари ва кўркмас сайёҳлари томонидан анча илгари ва кўриб чиқиладиган даврда асос солинган ушбу йўллар Темур ҳамда теурийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий алоқаларини амалга оширадиган асосий алоқа йўллари эди. Бинобарин турли мамлакатлардан Мовароуннаҳр томон борадиган қарвон йўллари теурийларнинг ҳарбий юришлари учун ҳам хизмат қилган. Умуман олганда қарвон йўлларини турли мақсадда амалга оширилган юришлар учун хизмат қилган бошқа йўллардан ажратиб кўрсатиш қийин. Шунинг учун Темур ҳарбий юришларининг баъзи йўлларини кузата туриб Мовароуннаҳрдан кўшни ҳудудларга олиб борган қарвон йўлларининг баъзи қисмини аниқлаш мумкин. Ўз олдига буюк давлат яратишни мақсад қилган Темур ўша пайтдаги қарвон йўлларининг аҳамиятини билган эди ва ундан ўз ташқи сиёсатида усталиқ билан фойдаланди.

Мовароуннаҳрни ташқи дунё билан боғловчи қарвон йўлларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: шимолга олиб борувчи йўллар ва жанубга етакловчи йўллар. Айни вақтда улар маълум бир жойгача элтиб янги йўл ҳосил қилгани ҳолда тармоқларга бўлинган ва бу бўлиниши ғарбий, шарқий йўналишда “шимолий” ҳамда “жанубий” йўллар тушунчасини кенгайтиради.

XIV асрда Мовароуннаҳрнинг шимол томондаги йирик иқтисодий ва сиёсий кўшнисини Олтин Ўрда эди. У жуда кенг ҳудуддаги: Прут-Днестр дарёлари орталиғи, Днепр-Днепр дарёлари орталиғи, Днепр, Дон ва Волганинг чап қирғоқ ҳавзалари, Шимолий Кавказ, Волга-Урал дарё орталиғи, Хоразмнинг катта қисми, Шимолий ва Жанубий Қозоғистон, Ғарбий Сибирдаги кўплаб шаҳар ҳамда қишлоқларни бирлаштириб турган.¹

Мовароуннаҳр марказлари муайян давларда Олтин Ўрда таркибига кирувчи йирик марказлар билан мустақкам иқтисодий-савдо алоқаларига эга бўлган. Ўша марказлар таркибига жумладан Сарой, Саройчик, Эски Қозон, Ҳожи Тархон, Тюмен (Чинги Тўра), Сигнок, Саброн, Ясси, Ўтрор ва бошқалар кирганлигини таъкидлаш лозим.

Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидаги савдогарлар Олтин Ўрдага икки томондан бориши мумкин бўлган, яъни жанубий Қозоғистон чўллари орқали ва Хоразм томондан.

---

1. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1985, с.79-140.

Мовароуннахрнинг йирик савдо ва ҳунарманчилик марказларидан Сирдарё олди шаҳарларига борувчи карвон йўли нисбатан гавжумроқ бўлар эди. Воҳа ҳунармандлари ва кўчманчиларнинг маҳсулот алмашишга бўлган қонуний эҳтиёжи ушбу йўлнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ушбу даврда мазкур йўл пойтахт шаҳар-Самарқанддан бошланган. Олтин Ўрданинг жануби-шарқий чегарасида жойлашган шаҳарларга йўл олган савдогарлар XIV-XV асрлардаёқ йўл бўйлаб янги карвонсарой ва кўнимгоҳлар барпо этилишига қарамай узоқ ҳамда машаққатли йўлни ўтишига тўғри келган. Уларнинг дам олиб ҳордиқ чиқарадиган энг биринчи жойи Темур ихтиёри билан асос солинган Шероз қишлоғи бўлган.

Мазкур йўл бўйлаб савдогарлар кенг ва қурғоқ Жиззах чўллари орқали юришган. Бу йўл эса уларни Сирдарё қирғоқларига олиб чиқар эди. Чинозда дарё орқали ўтишган савдогарлар Тошкентга етиб келишган. Мирзо Улугбек Чиноз кечуви орқали Хўжанд дарёсидан ўтди, деб таъкидлайди Абдураззоқ Самарқандий.¹ Тошкентдан карвон йўли Ясси, Саброн, Сайрам, Ўтрор ва бошқа шаҳарларга борар эди. Самарқанддан Тошкентга борадиган йўл ҳақида Низомиддин Шомий ҳам эслатиб ўтади. У Темурнинг Дашти Қипчоққа қилган юриши ҳақида гапириб шундай дейди: “Темур лашкарларини йиғиб Самарқанддан чиқди. Хўжанд дарёсидан ўтгач, у Тошкент атрофида қишлади...”²

Самарқанддан Сирдарё олди шаҳарларига борувчи бошқа йўллар ҳам мавжуд бўлган. Бу тўғрида Темур томонидан 1404 йил Ўтрор орқали Хитойга юриш пайтида танланган йўл ҳам гувоҳлик беради. Шарафиддин Али Яздийнинг тарихий баёнидан шу нарса аниқланадиги, мазкур йўл Самарқанддан Ўтрорга Илонўти, Қорабулоқ орқали ўтган. Кейинроқ, XVI аср бошида Захиришин Муҳаммад Бобур ҳам ушбу аҳоли манзилларига тўхтаб ўтган.³ Йўлнинг давоми—Тошлок, Оксулот, Узун ота, Пўлат хўжа шайх кўнимгоҳи, Суткент, Камарши ота, Султон шайх ва ундан Зорноқ қишлоғига ўтилган. Шу ердан Сирдарёга боришган. Айни жойда йўловчилар дарёдан кечишлари ва Ўтрорга қараб юришлари керак бўлар эди.⁴

Шуни айтиш лозимки, айни шу йўл ҳақида қадимги манбаларда ҳам қайд этилган.⁵

Самарқанд ва Бухорони Сирдарё олди шаҳарлари билан бошқа йўллар ҳам боғлаган. Улардан бири Темур давлати пойтахтидан бошланиб Жиззах дашти орқали ўтган. Ушбу йўлдаги муҳим савдо нуқталаридан бири Арқуқ кўрғони бўлган. Шу ерда Самарқанд ва Бухоро савдо йўллари туташган. Аммо Бухородан Арқуқгача мустақил йўл ҳам бор эди.

1. Абд ар-Раззак Самарқанди. Матляъ ус-саъдайн. Извлечения//Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX в. Ташкент, 1988, с.172, 179.

2. Низам ад-Дин Шами. Книга побед. Извлечения//Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2, М. Л., 1941, с.112.

3. “Бобурнома...”, 85 б.

4. Шараф ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме. Извлечения//Материалы по истории Средней и Центральной Азии. X-XIX вв. Ташкент, 1988, с.157.

5. Рашид ад-Дин. Извлечения из “Джами ат-таварих”//Материалы по истории туркмен и Туркмении. М., 1939, Т.1, с.503; Ала ад-Дин Ата Мелик Джувейни. Извлечения из “Тарих-и Джахангуша”//МИТТ, с.486; Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустикано в 1298 г. от р.х. Алма-Ата, 1990, с.197.

“Арқук–Туркистоннинг чегара кўрғондир. Зотан, Бухоро ва Самарқанддан Туркистон вилояти йўлига чиққан ҳар бир кишининг илк бор тунайдиган жойи мана шу қалъа” эди.¹

Ушбу йўл бўйлаб Бухородан Туркистон тарафга чиққан савдогарлар жуда кўп жойларни жумладан, қурғоқ Бухоро даштини босиб ўтиши керак бўлган. Бу йўлдаги илк кўналга Қасри Орифон Бухородан икки фарсах² нарида жойлашган эди. Кейинги тўхташ жойлари эса Бўғози дик ва Ёиждувон саналган, йўлнинг давоми эса деярли қурғоқ чўлдан иборат бўлган.

“Мазкур чўл ўн тўрт кунлик йўл бўлиб, унда бирор ишлов берилган майдонни тасаввур қилиш қийин бўлган, айни ҳудуд ўртасида, Тўртқуй номини олган битта жойда сув бор эди. Чўл ўртасида тўрт қудук бўлиб, ундан бошқа бирор сув йўк” – деб ёзади XVI аср бошида Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон. Айнан у Арқукдан Бухорогача 14 кунлик, Арқукдан Самарқандгача эса 8 кунлик йўл эканлигини аниқлади. Арқукда Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқ савдогарлари йўлини боғловчи кечув бўлган. Арқукдаги дарёдан ўтган йўловчиларнинг тўхтайдиган кўнимгоҳи Ясси шаҳри эди. У (Арқук) орқали Туркистоннинг шарқий қалъаларига йўл ўтар эди.³

Сирдарё атрофидаги шаҳарлар жуда кенг ҳудуднинг боғловчи қисми саналган. Бу ерда Мовароуннаҳр воҳдалари, дашт ва шаҳарлари, Олтин Ўрданинг чет қарам ерлари Дашти Қипчоқ, Мўғулистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар савдогарлари, сайёҳлари, турли дин вакиллари учрашишган. Саброн, Сигноқ, Ўтрор, Сайрам, Яссилар йирик савдо марказлари саналиб шу жойларда турли мамлакатлардан келувчи йўллар туташган. Шунингдек, айни жойда Бухоро, Самарқанд, Тошкент каби Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан келган савдогарлар ҳам тез-тез тўхталишган.

Мовароуннаҳр учун узок ва муҳим йўналишлардан бири бу Хитойга олиб боровчи йўл саналган. Манбалардан маълумки, Улуғбек томонидан жўнатилган икки элчи–Султоншоҳ ва Муҳаммад Бахшилар ўз сафарларида Самарқанд–Тошкент йўлидан боришган. Элчилар Тошкентдан Сайрамга, сўнг Ашпара (Исфара)га, у ердан эса “Мўғул (Иль) мамлакатига” йўл олишган.⁴

1420 йил 15 майда Мўғулистонга етиб келган Улуғбек элчилари мавжуд сиёсий вазият туфайли маълум вақт шу ерда ушланиб қолади. Фақат 15 кундан кейингина улар сафарни давом эттиришга тушдилар. Элчиларнинг Хитойга борадиган йўли Бейбуту шаҳри, Кўнғир дарёси ва Юлдуз вилояти орқали ўтар эди. Йўлнинг кейинги қисми баланд тоғлардан иборат бўлиб, улар ғор ва тоғлар оша ёмғир ва дўл остида юриб ўтишди.⁵

Йўлдаги кейинги тўхташ жойи Турфон, Қорахўжа шаҳарлари, Сўфи ота қасабаси ва Қмул шаҳри бўлган. Охириги кўнимгоҳдан кейин йўлнинг катта қисми чўл бўлиб хитойларнинг илк шаҳри ва чегара дарвозаси саналган Сукжугача 10

1. Фазлаллах ибн Рўзбихон. Михман-нама-йи Бухара. М., 1976, с.73.

2. Фарсах–6–8 км.

3. Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон..., 71, 75 б.

4. Хафиз-и Аbru. Извлечения по географии. Материалы по истории Средней и Центральной Азии...с.144.

5. Ўша жойда.

кунлик чўлдан иборат йўлни босиб ўтиш керак бўлган.¹ Йўлнинг давомида Мин империясининг шимолий-ғарбий чегара қароргоҳи – Қоровул қалъа жойлашган эди.

Баён этилган Ўрта Осиё-Хитой йўли унинг шимолий йўналишини акс эттиради. Шунингдек, Темур ва темурийлар империясини Хитой билан боғловчи жанубий йўналиш ҳам мавжуд эди. Бу тўғрида Улуғбек элчиларининг Хитойдан қайтиб келиши борасидаги тарихий манба гувоҳлик беради: Қоровулдан ўтиб улар чўл бўйлаб Хўтанга қараб юришган. Сўнг йўл Кошғаргача бориб у ердан Анцитон довомига ўтилган. Шу ерда Самарқанд, Қоратегин, Бадахшон йўллари ва бошқалар туташган.

Сайрам, Ўтрор, Ясси, Сизноқ ва Саброндан Темур давлати савдогарлари шимол ва шимоли-ғарбда жойлашган шаҳарларга отланишган. Номлари қайси этилган шаҳарларда асосий йўллар тармоқ отиб кетган. Мазкур йўллардан бири Мовароуннаҳрни Ясси вилояти орқали Сибир билан боғлаб турар эди. Бу йўл Туркистон вилоятидан ўтиб Сарису ёқалаб Улутау (Улуғ тоғ) яқинидан Ишим дарёсининг юқори қисмига томон ўтган. Сўнг Тоболск, Тюмен ва Искер, Турагача борган. Бу йўл давоми ҳақидаги аниқ маълумотлар ҳануз номаълумлигича қолмоқда. Кейинги даврдаги (XVI-XVII аср) маълумотларга кўра Тоболскдан Туркистонгача бўлган йўлни ўртача юрилганда икки ой, тез юрилганда бир ой ва секинлик билан эса тўққиз ҳафтада босиб ўтиш мумкин бўлган.

Тоболскдан Бухорогача бўлган йўл Иртиш бўйлаб, Вагай дарёси орқали, Яқкишул кўли, Қорасув ирмоғи, Шанши-Қарагайни четлаб ўтиб у ердан Ишим дарёси юқори қисмига – Тош кечувга чиқилган. Йўлнинг мана шу жойидан Туркистонга қараб мўлжал бўлиб-Терсазор, Сарисув, Тархон, Улуғ тоғ, Чиганамак дарёси ҳавзаси, Тиниркўл, Тўрға ирмоғи, Кашаун, Кручин қуш ўзани саналган. Бу жой йўлларни боғловчи қисми ҳисобланарди.²

Мовароуннаҳрни Олтин Ўрда билан боғловчи йўллардан бири ҳақида биз Низомиддин Шомийнинг тарихий баёнидан биламиз. У Темурнинг Дашти Қипчоққа юриши тўғрисида ёза туриб йўлдаги асосий манзилгоҳ ва кўнимгоҳларни таъкидлаб ўтади. Унинг маълумотларига кўра, Темур танлаган йўл Туркистон шаҳарларидан Корочукқа ўтиб у ердан Сарик ўзанига борган. Дарёдан ўтган лашкарлар Кичик тоғга, сўнг Улуғ тоғга келар эди. Темур ҳарбий кўшини бу ердан Илончук деган жойга ўтиб шу номдаги дарёдан ҳам кечиб ўтишига тўғри келган. Фақат саккиз кундан кейин эса Анакарқуюн деб аталмиш жойга етиб олишди. Икки кунлик йўл босиб кўшинлар Тобол дарёсидан ҳам ўтиб олдилар. Кейинги манзилгоҳ Ёйиқ дарёси эди. У учта-Айгир ёли, Бўр кичид, Чапма-кичид деб юритиладиган кечувларга эга бўлган, кейинги йўл Самар дарёси орқали ўтар эди.³

Сўнг Тептара шаҳрига етмай туриб йўл Волгадан узоқ бўлмаган Переволоцкийга қараб борган.⁴ Бу ердан Олтин Ўрданинг Волга юқорисидаги Булғор, Сувар, Биляр, Қозон ва Волганинг қуйи қисмидаги Сарой ал-Жашид, Сарой, Саройчик, Ҳожи Тархон каби шаҳарларга етиб олиш мумкин эди. Бу Туркистон шаҳарларини Волга қирғоғидаги жойлар билан боғлаб турувчи йўллардан бири саналган.

1. Ўша асар, 145 б.

2. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. М.-Л., 1932. с.265.

3. Низомиддин Шомий. Ўша манба, 112-114 б.

4. Егоров В. Л. Ўша манба, 2-хари́та.

Олтин Ўрданинг Волга соҳилидаги шаҳарларини Мовароуннаҳр билан боғловчи йўл ҳам Туркистон шаҳарлари орқали ўтган. Мовароуннаҳрнинг ғарбий ва шимоли-ғарбий томонидаги сиёсий ҳаёт ҳамда воқеалар бир неча бор савдогарларни ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий вилоятлари орқали ўтадиган узоқ йўлни танлашга мажбур этди. Шулардан бири Туркистондан Ҳожи Тархонга борувчи йўл эди. Волга қуйисидан бошланувчи йўл ҳақида XIII аср бошидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. Мисол тариқасида бунга Плано Карпини ва Рубрук босиб ўтган йўлни кўрсатиш мумкин. Бунда Хитойга борадиган йўлда Сирдарёда "...Янкинг (Янгихент) деб аталмиш, бошқаси Бархин ва учинчиси Орнас (Кўдна Урганч назарда тутилаётган бўлиши керак – Г.А.) номли қандайдир шаҳарлар мавжуд".¹

Мазкур маълумотларга кўра, Орол денгизигача боргач, кейинги йўналишда йўл иккинга ажралган: бири Орол денгизининг жануби-шарқий соҳили бўйлаб Хоразмга ўтса, бошқаси Орол денгизини шимоли-шарқ томондан айланиб ўтиб Саройчиққача ва у ердан Волга соҳилларига етиб борган.

Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлари Олтин Ўрда шаҳарлари билан Хоразм ҳудуди орқали ўтадиган йўллар билан ҳам туташган.

Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидаги хунарманч-усталар томонидан ясалган турли-туман ажойиб буюмлар ортилган савдо қарвонлари Волгабўйи ва ундан Оврупонинг шимоли-ғарбига йўл олишган. Савдогарлар одатда бир неча йўллар ичидан сиёсий жиҳатдан барқарор бўлган, шунингдек йил фаслларидаги иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда энг қулайини танлашган. Шимоли-ғарбий йўналишдаги йўлга отланган қарвонлар учун катта ва қийин тўсиқ бу Амударё эди.

Қарвон кузатувчиларининг журъати ва топқирлиги туфайли савдогарлар дарёдан ўтишда кечувлардан оқилона фойдалана билганлар. Энг йирик ва муҳим манзилгоҳ Омуддаги кечув бўлган. Ушбу жойдан бошлаб йўл Амударё соҳиллари ёқалаб Испас, Тахт, Тоҳирия, Дарғон ота, Жигарбанд, Садвар, Ҳазорасп қўнимгоҳлари орқали ўтар эди.²

Самарқанд ва Бухородан чиққан қарвонлар Ҳазораспда дарёдан кечиб Кўкертли, Хонқа, Қиёт орқали ҳам ўтган. Охириги кечув жойи XIV-XV асрда Мовароуннаҳр аҳолиси ўртасида анча танилган эди. Айнан мана шу йўл орқали Темур Хоразмга юришларини (биринчи ва учинчиси) амалга оширганди. Бу йўл Қиёт ва Бухоро оралиғидан ўтган.³

XIV асрда Ўрта Осиёга сафар қилган Ибн Баттута ушбу йўл ҳақида батафсил маълумот қолдирган. "Қиётдан, – деб ёзади у –...Сепоя номи билан машҳур бўлган йўл бўйлаб саҳрода олти кун сувсиз юрдик. Сўнг эса Вобканат шаҳрига етиб олдик. У ердан Бухорогача бир кунлик йўл экан... Биз боғлар ва каналлар, дарахтлар ва ишлов берилган майдонлар оралаб Бухоро шаҳрига етиб келдик".⁴

Мовароуннаҳрдан Олтин Ўрда маркази ва унга қўшни ергача бўлган йўлдаги энг катта доvon қўнимгоҳи Урганч шаҳри бўлган. XIV аср охиригача айнан шу ерда

1. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. -М., 1957, с.72.

2. Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавераннахр. //Труды ЮТАКЭ. Т. XIII, Ашхабад, 1966, с.193-210.

3. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. Ташкент, 1957, с.94; Массон М. Е. Ўша асар, 1926.

4. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествие по Средней Азии. -М., 1988, с.80.

Хоразмининг ички ва ташқи савдоси тўпланган эди. У ернинг бозорларида маҳаллий ва чет ал товарлари билан қизгин савдо кетган. Урганч орқали жанубий мамлакатлардан Олтин Ўрда, Волгабўйи, сўнг Оврупога қараб қарвонлар ўтар эди.

Қарвон йўллари Урганчдан чиқиб Устюрт орқали Эмба дарёсига, у ердан Сағиз дарёсига ўтган. Сўнгра бир неча бекатдан сўнг йўл Саройчиққача борар эди. Ушбу йўл бўйлаб 15 та қарвонсарой қурилган бўлиб ҳар бир кунлик йўл оралиғида (30 км) қудуқлар қазилган эди.¹

Саройчиқда йўл иккига бўлинган. Улардан бири Олтин Ўрда пойтахтига ва бошқаси Ҳожи Тархонга (Астрахан) олиб борган. Саройчиқни Олтин Ўрда билан боғловчи шимолий йўналишдаги йўлни босиб ўтиш учун 10 кун талаб қилинар эди.

Саройчиқ–Ҳожи Тархон йўналишидаги Волгабўйи қирғоқларидан ўтган қарвон йўли савдогарларга яхши таниш бўлган. Ҳожи Тархон ушбу йўлнинг доvon қўнимгоҳи эди. Бир қисм товарлар Мовароуннаҳр ва Урганчдан Можор, Азах ва Акжерман орқали Фарбий Оврупо мамлакатларига етиб борган.²

Ҳожи Тархон, шунингдек Волгабўйи ва рус удел князликларининг йирик шаҳарларига олиб борувчи йўллارни ҳам боғлар эди. Ҳожи Тархондан шимолга чиққан қарвонлар белгиланган жойга қуруқлик ёки сув йўли орқали етиб бориш имконига эга бўлган. Ушбу йўл давомида Сарой, Сарой ал-Жаид, Укек, Булғор, Қозон ва Олтин Ўрдадан кейин Нижний Новгород, Суздаль, Москва каби йирик шаҳарлар жойлашган эди. Ўрта Осиё савдогарларига мазкур йўл қадим вақтлардан таниш бўлган. “Авраамкий солномаси” да турли товарлар юкланган савдо кемаларига ҳужум қилувчи ушқуйчи (Қадимги Русда таги текис кема-ушқуйларда босқинчилик қилувчи)ларнинг талончилиги билан боғлиқ XIV аср воқеалари баён этилади. Жумладан унда бухоро ва самарқандлик савдогарларни талаган ушқуйчилардан князь Дмитрий Донскойнинг қаттиқ қазаблангани ҳақида ёзилган.

Мовароуннаҳр савдогарлари Ўрта Осиё икки дарё оралиғидан жануб ва жануби-ғарбий томонда жойлашган мамлакатлар билан қизгин савдо-сотик олиб боришган. Мовароуннаҳрдан бошланган йўл Омулдаги кечув орқали Хуросонга қараб кетган. Ушбу йўлдаги йирик доvon қўнимгоҳи – савдо-иқтисодий маркази – Марв шаҳри эди. Омулдан Марвгача бўлган масофа 36 фарсах ва олти кунлик йўл деб ўлчанган. Йўлнинг давоми Сарахсга қараб кетар, у ердан эса савдогарлар Нишопур томон отланар эди. Йўлнинг ушбу қисмини босиб ўтиш учун олти кун кетган. Нишопурдан сўнг йўл Исфарайн, Бистом, Дамгон, Синоп, Рай ва Кермоншоҳ орқали Ҳамадонгача етган. Бу ердан эса Шамахагача борса бўлар эди. Айни йўл давомидаги энг муҳим шаҳарлардан бири Нишопур ҳисобланган. Хуросоннинг йирик иқтисодий савдо маркази бўлган бу шаҳарга турли мамлакат савдогарлари интилар эди. Мовароуннаҳр савдогари юқорида таъкидланган йўл бўйлаб Нишопургача

1. Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости//Труды Оренбургской учёной архивной Комиссии. Т. XIX. Оренбург. 1908, с.183-193; Бижанов З., Лоховиц В. Устюртский караванный путь из Хорезма в Восточную Европу и Поволжье. //Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. Нукус, 1969, № 2(36), с.54; Манылов Ю.П. Археологические исследования каравансарая центрального Устюрта//Археология Приаралья. Вып.1, Ташкент, 1982, с.93-122.

2. Егоров В.Л. Уша асар, 2-харида.

келгач, Машхад орқали Хирот, Кобулга ёки Хиротдан Қаншаҳорга етиб олиши мумкин бўлган.¹

Мовароуннахрдан Марв орқали Нишопургача бўлган йўл маълум маънода транзит хусусиятига эга эди. Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳар ҳунармандларининг маҳсулотлари юкланган савдо қарвонлари Нишопурда катта дам олиш учун тўхтаб бу ердан узоқ мамлакатларга отланиши мумкин бўлган.

“Тинчлик шахри”–Бағдодга олиб борувчи йўл энг серқатнов йўллардан бири эди. Нишопурдан сўнг бу йўл Дамгон, Синоп, Рай, Қазвин орқали ўтган. Кейинги икки шаҳардан қарвон йўллари Эроннинг савдо-иқтисодий маркази–Ҳамадонга олиб борар, айти шу ерда Кичик, Олд ва Ўрта Осиёдан келган йўллар туташар эди.

Ҳамадондан Бағдодгача бўлган йўл давомида қуйидаги кўнимгоҳ жойлари бўлган: Асадобод, Кермоншоҳ, Хулван, Нахраван.

Бағдодга келган савдогарлар Самар, Такрийт, Халисс, Мордин орқали Мосулга ва у ердан эса Ўрта ер денгизининг шимоли-шарқий қирғоғида жойлашган Кичик Осиё шаҳарларига бориш имконига эга эдилар. Шунингдек, Мосулдан йўл Ҳома, Хикс, Дамашк орқали Мисрга етиб борган.

Ибн Арабшоҳ “Амир Темур тарихи” асарида Темурнинг Бағдоддан Мосулга қараб юришини баён эта туриб йўлдаги тўхташ жойлари Такрийт ва Мордин бўлганини эслатади.²

Ҳамадонда ундан шимол ва шимоли-ғарбий томонда жойлашган йирик савдо-иқтисодий ва сийёсий марказларини боғловчи йўллар туташган. Занжон орқали ўтувчи йўл шулардан бири эди. Охириги манзилгоҳда йўл иккига бўлинган: бири Табриз орқали Арманистонга қараб кетса, иккинчиси Ширвон томон йўналган. Бу йўлнинг биринчи тармоғи Ардабил, Берзанд орқали Бордаъга бориб яна бўлинган: бири шимоли-шарққа–Шамахага, иккинчиси эса шимоли-ғарб йўналишида Ганжага борган. Қарвон йўлнинг чап тармоғи Занжондан Миёна ва Ужон орқали йирик савдо маркази – Табризга етган. Ушбу йўлдан ўтган Клавихо бу тўғрида шундай хотирлайди: “Шаҳарда жуда кўп яхши қурилган кўчалар ва тор кўчалар мавжуд ҳамда турли моллар сотиладиган яхши расталар жойлашган. Бу кўчалар орасида кўп дарвозали катта уйлар жойлашган, унинг ичида эса турар жой ва турли расталари бўлган дўконлар қурилган”.³

Мазкур йўл борасида Ибн Арабшоҳ ҳам Темурнинг Ҳамадон ва Табризга юришини баён қила туриб маълумот беради.⁴ Охириги манзилгоҳдан сўнг йўл Меренд, Нахичиван орқали йирик иқтисодий савдо марказ – Добилгача борган. У Еревандан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган.

Мовароуннахр савдогарлари ўрта асрларда Эроннинг бошқа қарвон йўлларидан ҳам фойдаланганлар. Шулардан бири савдогарларни Райдан Исфаҳонга, сўнг Эроннинг катта савдо маркази–Шерозга етаклаган. Ўша даврда Райдан бошланган йўл Оби шўр дарёсидан “ғиштли кўприк” орқали ўтар эди. Райдан 15 фарсах нарида

1. Байқова Н.Б. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях. Ташкент, 1964.

2. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 к., Тошкент, 1992, 138 б.

3. “Дневник ...”, с.77.

4. Ибн Арабшоҳ, Ўша асар, 129-130 б.

қўнимгоҳ – Мешкуя қишлоғи жойлашган. Сўнг Савэ деб аталмиш жойда йўл иккига бўлинган: ўнг томонга кетадигани Ҳамадонга, чапдагиси эса Исфаҳонга етаклаган. Ушбу йўлнинг чап томонида қуйидаги қўнимгоҳлар жойлашган: Авз, Қум, Кашан, Кухруд. Шерозга йўл Қумиш, Йаздихаст, Манн орқали ўтар эди. Темур Шероздан Исфаҳонга айнан шу йўл орқали борган. “Аъло ҳазратлари бир неча кун Шерозда тўхташга амр этдилар. Форс давлат ишларини тартибга келтириш борасида аъло ҳазратлари Исфаҳонга йўл олдилар”.¹

Темур қарвон йўлларининг қулайлиги ва ҳафсизлигини кузатиб турган. Бироқ, замондошлари гувоҳлик беришича, бу йўллар ҳам ҳар доим беҳавотир бўлмаган. Ибн Арабшоҳ Йазд ва Шероз ораллигидаги қарвон йўлида қароқчилик билан шугулланган ҳафан қабиласига мансуб Жамол Лук отлиғ қандайдир араб тўғрисида ҳикоя қилади.²

Мовароуннаҳр савдогарлари Эроннинг бошқа ижтимоий-иқтисодий марказлари билан ҳам қизғин савдо-сотик олиб боришган. Шундай марказлардан мисол тариқаида Кермонни кўрсатиб ўтиш мумкин. Кермонга боровчи энг серқатнов йўл Нишопур орқали ўтар ва жанубий йўналишда давом этар эди. Туршиз деган жойдан ўтгач эса Гунободдан узоқ бўлмаган ерда тармоқланиб кетган. Шунда йўл Кўҳистон ерига ўтар эди. Ўнг йўналишдаги йўл Тун, Хур, Найсанбандан ўтиб Кермонга борган. Чапга қараб отланганлар йўлида Каин, Биржонд, Хусп, Ниме, Хабис деган қўнимгоҳлар жойлашган.

Самарқанд, Бухоро ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан чиққан савдогарлар, элчилар, сайёҳлар қарвони “Буёқ Жайхун дарёси” орқали ўтиладиган Земи (Кержи), Калиф ва Термиздаги кечуадан фойдаланишган. Бу кечув жойлари Мовароуннаҳрни жануб билан боғловчи дарвоза вазифасини ўтаган. Шунингдек мазкур кечувларда божхона жойлари бўлиб товар ва кишиларни дарёдан олиб ўтувчи қайиқларга эга эди. Улар ичида Термиз яқинидаги кечув айниқса машҳур бўлган.

Клавихо ушбу кечувдаги тартибни қуйидагича баён этади: “Дарё бўйлаб эса қайиқлар сузиб юрар ва кишиларни у қирғоқдан иккинчисига ташир эди. Самарқанд ҳокимлигидаги бирор бир киши (гарчи у қўшни жойдан бўлса ҳам) қаердан қайси жойга бораётганлиги ҳақидаги рухсатнома ёки ёрлигини кўрсатмаса қайиқда нариги қирғоққа сузиб ўтишга рухсат берилмайди. Агар бирор киши Самарқанд ҳокимлиги томон ўтмоқчи бўлса, буни бирор бир ёрликсиз амалга ошириши мумкин. Ушбу қайиқларга шох катта қўриқчиларни бирқитган ва у бундан фойдаланаётганлардан анча-мунча солиқ йиғади”.³

Самарқанддан чиққан савдогарлар йўли Кеш орқали ўтган. Бу ерда йўл Қашқадарёни кесиб ўтиб Қаршида Бухородан келган йўл билан қўшилиб кетар эди. Сўнг жануби-шарқий томонга борар ва бу ерда стратегик ва савдо борасидаги аҳамиятли жой Темир дарвоза–Даран Оҳанин бўлган. Бу қарвонларнинг Бойсунтов тоғларига ўтадиган машҳур жойи саналган. Узунлиги 3 километр ва эни 20 метр бўлган тор дара қарвонларнинг Мовароуннаҳрдан Ҳиндистон ва ундан нарига ўтадиган жойи бўлиб бунда божхона ҳам мавжуд эди. “Ушбу йўлак тоғларда Темир

1. Гийасадин Али. Дневник похода Тимура в Индию..., с.210.

2. Ибн Арабшоҳ, Уша асар, 98 б.

3. “Дневник...”, с.100.

дарвоза деб юритилади ва бу атрофда ундан бошқа ўтадиган жой йўк. У Самарқанд ҳокимлигини Кичик Ҳиндистон томонидан ҳимоя қилади. Самарқандга кириб бориш учун бундан бошқа йўлак йўк. Бу Темир дарвоза соҳибни жаноб Темурбекдир ва у мазкур жанобга Кичик Ҳиндистондан Самарқанд ҳокимлиги ҳамда ундан шимолдаги ерларга савдогарлар ўтиши йилига катта даромад келтиради”.¹

Мовароуннаҳрга кўрсатилган кечув орқали уни Осиёнинг Ҳирот, Кобул, Қандаҳор, Эрон ва Ҳиндистоннинг бошқа йирик савдо-иқтисодий марказлари билан боғловчи бир неча йўллар ўтган.

Темурийлар давлатининг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан икки йирик маркази—Самарқанд ва Ҳиротни боғловчи йўл энг серқатновларидан эди. У Термиздан чиқиб Сиеҳгирд орқали Балхга борган. Мовароуннаҳрдан Балхга Калиф кечуви орқали ўтадиган бошқа йўл ҳам мавжуд эди, албатта. Балхдан Ҳирот йўналишига борадиган йўлдаги кўнимгоҳлар сифатида Унпайкам, Сидра (Ақча) ва Шибирғонни санаб ўтиш мумкин. Балх ва Шибирғон оралигидаги масофа 18 фарсах деб ўлчанган.² Шибирғондан кейин йўл Андхўй томон кетган. Охириги кўнимгоҳда у Керки кечувидан келадиган йўл билан қўшилиб кетар эди. Ушбу жойда йўл Оби Андхўй дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб Оби Қайсар дарёсини кесиб ўтган ва Майманагача борган. Йўлнинг давомида йирик савдо-иқтисодий маркази – Талиқон жойлашганини қайд этиш лозим. Савдогарлар сўнгра Марваридгача боришар ва айни жойда йўл бирданига жануб томон йўналиб Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб кетар эди. Дизадан пастда дарёлар кесишувидан кейин, жануби-ғарб томон юрилар, Қалган Нов ва Корух орқали ўтгач эса темурийлар давлатида иқтисодий-сиёсий жиҳатдан Самарқанддан сўнг иккинчи марказ—Ҳиротга етиб борилган. Бу Темур ва темурийлар давлатининг икки йирик марказини туташтирувчи гавжум ва яхши қўрикланадиган йўл эди.

Ҳиротга келган мовароуннаҳрлик савдогар ва сайёҳлар турли йўналиш бўйича ўз саёҳатларини давом эттириши мумкин бўлган. Мовароуннаҳрлик савдогарлар энг кўп кўниб ўтадиган жой Қандаҳор эди. У Ҳиндистонга борадиган йўлда жойлашгани маълум.

Ғарбдан, Ҳирот ва Қандаҳор бўйлаб келган йўл жануб томон бошлаб Малан, Адраскенд, Исфизор, Фарах орқали ўтган. Бу ерларда савдогарлар одатда ўз молларининг бир қисмини сотиш учун тўхталар эди. Фарахдан бошлаб йўл дарҳол жануби-шарққа бурилган. Карвонлар ушбу йўл бўйлаб юриб Баквада тўхтаганлар. Чунки бу ерда Хашруд ва Хилманд дарёларини кесиб ўтиш қулай бўлган. Айни жойлардан сўнг карвон Фирузванд шаҳрига кириб борар эди. Йўл шу ердан жануби-ғарбга бурилар ва бутун ўрта аср давомида савдо-иқтисодий жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлган Бўст шаҳрига тўхталиб ўтишган.

Бу Қандаҳор томон ғарбий йўналиш бўлиб одатда у Хуросон йўли деб аталган ва Хуросон савдогарларининг Ҳиндистон билан савдо алоқаларида кенг фойдаланилган. Бу йўлдан Мовароуннаҳр савдогарлари ҳам тез-тез фойдаланиб туришган.

Мовароуннаҳрни Ҳиндистон билан боғлаб туташтирувчи бошқа бир йўл Кобул орқали ўтар эди. Захириддин Бобур таъкидлашича, Ҳиндистон ва Хуросон

1. Клавихо. Ўша асар, 101 б.

2. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана..., с.57.

оралигида Шаркнинг икки йирик савдо-иқтисодий маркази – Кобул ва Қандаҳор орқали ўтувчи йўл бўлган.¹ “Кобулга Кошгар, Фарғона, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Балх, Ҳисор ва Бадахшондан қарвонлар келур. Хуросондан қарвон Қандаҳорга етур. Ушбу вилоят Ҳиндистонни Хуросон билан боғлагай”.²

Кобулга ва у орқали Ҳиндистон тараф йўл олган мовароуннаҳрлик савдогарлар Балхга киргач, Мозори Шарифга ва у ердан Ноибобод орқали Хулмага қадар етиб борган. Бу ерда эса йўл иккига бўлинган. Бирини гарбга–Бадахшон вилояти ва ундан нарига кетса, иккинчи йўналиш қарвонни жанубга етаклаган. Мазкур йўл бўйлаб савдогарлар Саманганга боришар эди. Унда Кобулга борувчи йўл яна иккига бўлинган. Икки йўналиш ҳам савдо-иқтисодий марказ – Парвонга олиб келган. Бу йўлнинг ўнгдаги йўналиши Хулм дарёсининг ўнг қирғоғи орқали бориб ниҳоят уни кесиб ўтар эди. Мадердан ўтгач йўл доволар орқали Бомиён ерига туташган. Ундан эса гарбга – Ғўрбандга ва сўнгра Парвонга бориш мумкин бўлган. Бомиёндан Кобулга бошқа йўл орқали борса бўлар эди. У жануб томон бурилар ва Ҳожиқоқ доволардан гарбга – Кобул йўналиши томон кетган.

Йўлнинг чап йўналиши Хайбақдан Боғлонга, сўнг Андаробга борган. Қарвон йўлининг давомида Ховак довои жойлашган эди. Панжхир дарёсининг чап қирғоғи бўйлаб Парвонгача етган. Ховак довои ва Парвон оралигида Гарёб ва Панжхир қўнимгоҳлари бўлганлигини эслатиб ўтиш жоиз. Хуллас, йўл Парвондан Чорикор ва Исталифга, кейин Кобулга қадар борган.

Маълум бўлишича, Темур ҳам Ҳиндистондан ушбу йўл орқали кайтган. Кобул ва Сароб деган жой орқали Боғлондан ўтган Темур кўшини “...Саманганга етди ва ўша кунни у ердан чиқиб Газлик деган жойда тўхталишди. Ойнинг йигирма биринчиси–шанба кунни Хулмага етиб келдилар...”³

Кейинроқ ушбу йўлдан ўтган ва у ҳақида яхши маълумотга эга бўлган Бобурнинг таъкидлашича, бир томондан Кобул, иккинчи томондан Балх, Қундуз, Бадахшон билан ўрталикда доволари орқали етгита йўл ўтган Ҳиндикуш тоғлари мавжуд эди. Шу етти йўлдан Панжхирдаги учтаси доволар номлари билан белгиланган ва у орқали Жавак (Хавак), Тул, Бозоракка ўтилган. Кейинги икки жойдан Саробга бориш мумкин бўлган.

Бобур Андароб ва Парвон оралигидаги йўл сонини белгилаб айтиш вақтда бир неча бор “катта” доволар ҳақида эслатиб ўтади. У катта доволардан Парвонгача олиб борувчи Парвон йўли ҳақида маълумот беради. Бизнингча “катта доволар”ни Жавак (Хавак) довои билан қиёслаш мумкин. Бобурнинг маълумотларига кўра у бошқаларидан энг юқорида жойлашган экан. Темур Ҳиндистонга айнан Хавак орқали ўтган ва шу ерда унинг буйруғи билан қалъа тикланган.⁴

Йил фаслларида боғлиқ ҳолда савдо қарвонлари учун у ёки бу даражада аҳамиятга эга бўлган йўллар ва доволар ҳақидаги Бобур маълумотлари ҳам қизиқарли. Масалан, Шибарту довои ёзда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чунки бу пайтда дарёларда сув кўтарилиб водий бўйлаб ўтиш мумкин бўлмай қолган.

1. “Бобурнома”, 117 б.

2. Ўша жойда.

3. Ғиёсиддин Али..., 294 б.

4. Бартольд В.В. Ўша асар, 50 б.

Савдогарлар эса Шибарту орқали ўтиб Бомбей ва Сайгон томонга юришган. Қишда эса одатда Об-Дара орқали ўтишар эди.

Мовароуннаҳр савдогарлари Кобулдан жанубий ва жануби-ғарбий йўналишда Қандаҳоргача боришлари мумкин бўлган. Шу йўналишда улар Кобул дарёси орқали ўтиб машҳур шаҳар-Ғазнага етиб олишган. Ғазна дарёси ирмоғидан ўтгач, йўл шу номдаги дарёнинг чап қирғоғи ва Лор дарёси бўйлаб кетган. Тегинободдан унча узок бўлмаган жойда Тарноқ дарёсидан ўтган савдогарлар Қандаҳорга қадар етар эди.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги йўл шунчалик гавжум ва муҳим эдики шу важдан у бир неча тармоқларга бўлиниб кетганди. Шулардан бири Қандаҳордан чиқиб жануби-шарқий йўналишда Лор, Қаданой дарёларики кесиб ўтар ва Қветтагача борар эди. Йўл шу ерда иккига бўлинган: биринчиси жанубга томон Келат, Кусдар, Бела орқали юрган савдогарларни Мекрон ерларига-Бойбул шаҳрига олиб борар эди. Иккинчи йўл эса Қветтадан чиқиб серхатнов жой саналган ва Хуросон, Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатлардан чиққан қарвонлар Ҳиндистон тарафга боришган. Ушбу йўналишдаги энг гавжум йўл Мўлтон бўлиб айнан шу ердан Ҳиндистон ярим оролига ва то Деҳлигача бориш мумкин бўлган.

Ҳиндистонга Кобулдан ҳам борилган. Шу йўллардан бири шарқ йўналишида эди. Кобул дарёсининг ўнг томони бўйлаб у то Жалолободга қадар ўтган. Ушбу жойда йўл иккига ажралган. Бир шимолий-шарқ томон кетган. Сўнг қарвонлар Кўнар орқали Кофиристон шарқидаги шаҳар Читролга қараб отланишар эди. Бу ердан Гилгит орқали Кашмирга етиш мумкин бўларди.

Читролга иккинчи йўлдан, Жалолободдан ҳам борилган. У жануби-шарқ орқали Пешавор томон кетган. Пешавордан эса шимолга бурилган ва Кобул дарёсидан ўтиб Дир дарёсига борар эди. Шу ердан йўл Читрол йўналишида кетган.

Йўлнинг мана шу охириги икки қисми савдогарлар назаридан четда қолган. Чунки бу йўлни, айниқса қиш пайтларида босиб ўтиш жуда қийин эди. Савдогарлар Пешавордан жануби-шарққа юриб Ҳиндистоннинг яна бир райони Гужаротга бориши мумкин бўлган. Шу йўналишда йўл Ҳинд дарёсигача етар ва Равалпиндидан ўтиб Панжоб водийсига – Гужаротга қараб кетган.

Бобур таъкидлашича, Ҳиндистондан тўрт йўл чиққан. Улардан бири Кобулни шарқ билан боғлаган ва “Ламғанот йўли” деб юритилган. Ушбу йўл Хайбар товлари орқали ўтган қарвонлар учун катта қийинчилик туғдирган.

“Ламғанот йўли” яқинида Ҳиндистонни Кобул билан боғловчи яна учта йўл бўлган. Шулардан бири Бангаш орқали ўтар эди. Иккинчиси Нагар орқали Ҳиндистонга элтган. Учунчиси эса Фармул орқали ўтган.

Савдогарлар шунингдек Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга Балхни четлаб, Бадахшон ва сўнг Тибетга бориладиган йўл билан етишган.

Шундай қилиб XIV-XV аср охирида Мовароуннаҳрни маълум мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, баъзи ҳолларда сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган қарвон йўллари боғлаган эди. Ушбу тарихий йўллар бир-биридан иқтисодий, халқ турмуш тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатдан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Ушбу шароитда қарвон йўллари савдо, дипломатик ва бошқа алоқаларнинг амалий вазифасини бажара туриб, айни вақтда мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

1. Меъморчилик

Темурийлар даврини баъзан темурийлар Ренессанси деб ҳам аташади.¹ Чиндан ҳам Ўрта Осиё заминдаги илм-фан, шеърят, санъат ривожиди атроф борлиққа нисбатан кучли қизиқиш акс этди. Шoirлар, муаррихлар, тасаввуф йўналишидаги муаллифларнинг ижодида инсонпарварлик ғоялари яққол намоён бўлди.]

XV асрга келиб шаҳарларда ўртача ҳунармандчилик-тижорат қатламнинг мавқеи оша бордики, унга нисбатан оврупоча “учинчи табақа” атамасини қўллаш мумкин. Ўрта асрлардаги устахоналар уюшмаси аънаналари ҳануз муҳим аҳамиятга эга, бироқ уларнинг аъзолари аввалги асрларга ҳос тор маҳдудлик доирасидан чиқиб, шунчаки моддий яратувчиликнинг эмас, балки маънавий кадриятларнинг кенг доирасига кириб бора бошлади.

Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис” асариди ўзидан аввал ўтган ва замондош шoirлар тўғрисида қимматли маълумотлар беради, ўша даврнинг маданий муҳитини тасвирлайди. Буюк шoir давр ижодкорлари ҳақида сўз юритар экан назми қалам аҳли ёнига шеърятга даҳлдор олим, табиб ва оддий одамларни ҳам қўшади, ҳар бири тўғрисида қисқача маълумот бериб, шеърларидан мўъжаз намуна келтиради. Ушбу рўйхатда шаҳарлик ҳунармандлар ҳам талайгина. Чунончи, самарқандликлар мавлоно Жавҳарий – совунгарлик корхонасининг эгаси, мавлоно Даворий – тикувчи, мавлоно Мир Қаршининг эса бозорда аскиячлар тўшланадиган саҳҳофлик дўкони бўлган, хиротликлардан мавлоно Зайн – ҳамён тикувчи, устод Муҳаммад Убайдий – қилич ғилофи тикувчи, мавлоно Мир Аргун – чодир тикувчи, мавлоно Бақоий – моҳир камонсоз, мавлоно Мушрикий – шоҳ қушхонасининг назоратчиси, мавлоно Фигоний – саҳҳоф, Мир Ҳошим – тиллага ўйма нақш солувчи уста, мавлоно Тоҳирий – этиқдўз бўлган ва ҳоказо.

Ўз соҳасида камолотга интилиш темурийлар даври ҳунармандчилигининг асосий хусусиятига айланди. Бу айниқса меъморчиликда яққол намоён бўлди.

Темур учун унинг топшириғига кўра барпо этилган иншоотларнинг улугворлиги сиёсий соҳадаги вазифалардан бири эди. У Оқсарой пештоқига битилган “Қудратимизни кўрмоқ истасанг – биноларимизга боқ!” деган ёзувда ёниқ ифодасини топган. Самарқандда ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида Темур даврида амалга оширилган қурилиш беқиёс кўлам қасб этди. Бунда авваламбор шаҳар қурилишида истеҳкомлар барпо қилиш, шоҳ кўчаларни тартибга солиш, аниқ уюштирилган

1. Ренессанс (Ўйғониш) – XIV-XVI асрларда Ғарбий ва Марказий Оврупо мамлакатларининг маданий тараққиёти тарихидаги давр. Ўрта асрлар маданиятидан гуллаб-яшнаган, инсоннинг беқиёс имкониятларига, ақл-ядроки, яродаси, қобилиятларига ишонч руҳи билан сугорилган янги даврга ўтиш жараёни.

меъморий маъмуалар яратиб бўйича улкан тadbирлар амалга оширилди. Шу йўналишдаги асосий ишлар Самарқандда жамланди.

Темур ва теурийлар даврида шаҳарларнинг асосий қисми “Ҳисор” деб аталган ва бу атама ўрта асрларда мўғуллар давригача бўлган “шаҳристон” тушунчасидан фарқ қилади. Зотан, ҳисор шаҳарнинг асосий қурилишлари ва савдо-хунармандчилик соҳаларини ўз ичига олган ёки умуман янги жойда вужудга келган, лекин барибир меъморий жиҳатдан ўзаро уйғун бўлган асосий маъмурий ва мафкуравий бўғинларни ўзида жамлаган. Катта-кичик шаҳарларнинг ҳисори ҳар хил, аммо аҳамияти ва вазифаси бир. Уларнинг шаклланишини Темур ва Улугбек фаолляти билан узвий боғлиқ бўлган иккита шаҳар – Шаҳрисабз ва Самарқанд мисолида кўриб ўтайлик.

Ўша кезлари қадимги номи Кеш билан кўпроқ машҳур бўлган Шаҳрисабз археологик қазилмаларда аниқланишича, мусулмон ўрта асрларида аввал вужудга келган, сўнгра неча бор юксалиб, неча бор завоқ топган.¹ Шу ерларда туғилиб ўсган Темур даврида унинг уругига отамерос мулк бўлган Кеш шаҳар қурилиши жиҳатидан яқиний қиёфасини топди. Ҳофиз Абрунинг маълумотларига кўра, ҳисор девори қурилиши ҳижрий 780 (милодий 1378) йили бошланган ва бир йилда тугаган. Тўғри тўрт бурчак шаклдаги деворнинг тўрт томонида дарвозаси бўлган. Яна бир маълумотта қараганда, Темур Ҳиротни олганида шаҳарнинг темир қопланган дарвозалари Шаҳрисабзга келтириб ўрнатилган. Дарвозалардан бошланган иккита асосий йўл марказда кесилган. Йўл ёқасида жойлашган дўконлар марказга томон кўпайиб борган ва марказда асосий бозор бўлган. Бозор ўртасида гўмбазли Чорсу бўлгани эҳтимол, ҳозиргача сақланиб қолган Чорсу эса анча кейинроқ қурилган ва марказдан четрокда жойлашган. Ҳисорнинг жанубий-ғарбда Темурнинг ҳукумат саройи бўлган Оксарой бунёд этилди, унинг қаршисида эса аслзодалар ва руҳонийларнинг маҳаллалари жойлашди. Шаҳарнинг жануби-ғарбий қисми хунармандлар ва шаҳар фуқароларининг маҳаллаларидан иборат эди. Ҳисор атрофидаги рабодлар эса каналлар бўйлаб ястанган боғ-роғлар, узумзорларга тугашиб кетган, кўзларни қувнатувчи бу ям-яшиллик эса Кешнинг иккинчи – Шаҳрисабз номи беҳуда берилмаганини кўрсатади.

Бироқ салтанатнинг асосий сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази Самарқанд эди, уни безатишга Темур алоҳида аҳамият берган, шаҳар ҳисори ҳам шунга яраша эди. Темур муаррихларидан бирининг ёзишича, у пойтахтни “бағоят хушманзара, жаннатмонанд ерда жойлашган Самарқандга кўчиради. Ажойиб даштлари, гўзал дарахтзорлари, мафтункор иншоотлари, сўлим каналлари бўлган бу беқиёс шаҳар – салтанатнинг ноёб жавоҳири ва бошқа шаҳару қишлоқлар ҳавас қилгудек маскани (Темур) давлатни бошқарув марказига айлантириб пойтахт қилди, қалъа ва ҳисор қуришни, улугвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд этишни буюрди”.

Темур ҳузурига келган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг “Қундалиқлар”ида Самарқанд қиёфаси айниқса яққол акс этади. Ўз даврининг бу ноёб ҳужжатида Оврупо Ренессанси вакилининг синчков руҳи билан атроф борлиққа, шу жумладан мусулмон Шарқига нисбатан кенг кўламдаги қизиқиш намоён бўлади.

1. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шаҳрисабз при Тимуре и Улугбеке. Тр. САГУ, Ташкент, 1953.

“Самарқандте шаҳри, – деб ёзади Клавихо, – текисликда жойлашган ва атрофи тупроқ кўтарма ҳамда жуда чуқур хандак билан ўраб олинган. У, (шаҳар девори билан ўраб олинган) ички қисми (Испаниядаги) Севилья шаҳридан бир оз катта, шаҳар атрофида эса (унга) ҳар томондан ёндошиб келувчи турар жой бинолари кўп. Бутун шаҳар боғ-роғлар ва узумзорлар билан ўраб олинган... Шаҳар боғлар кўйнида жойлашган. Бу боғлар ўртасида кўчалар ўтказилган, майдонлар бор, бу ерларда жуда кўп аҳоли яшайди, нон, гўшт ва кўплаб бошқа нарсалар сотилади. Яъни, кўтарма орғи (шаҳарнинг ўзига) нисбатан гавжумроқ. Шаҳар ташқарисидаги бу боғларда улкан ва машҳур бинолар кўп, сеньор (Темур)нинг ўзига қарашли саройлар ва асосий ертўла-омборлар бор. Ундан ташқари, бу боғларда нуфузли шаҳарликларнинг уйлари ва турли бинолари бор. Шаҳар теварағидаги бу боғ-роғлар ва узумзорлар шу қадар кўпки, тўғ дарахтлари баланд-баланд ўрмонга яқинлашиб келаётгандек бўласан, шаҳар эса унинг ўртасида жойлашган. Шаҳар орқали бу боғларга кўплаб сугориш каналлари ўтказилган... Шаҳар ташқарисида ётган бепоён текисликда йирик қишлоқлар кўп, уларга подшоҳ ўзи босиб олган бошқа ерлардан олиб келинган аҳолини жойлаштирган”.¹

XV асрнинг темурийлар салтанатини Шохруҳ идора қила бошлаган йигирманчи-ўттизинчи йилларига келиб, шаҳар қурилишига онд кенг кўламдаги ишлар унинг пойтахти Ҳиротда олиб борилди. Шаҳарнинг юқори кўтарилган қисми янги девор ва хандаклар билан ўраб олинди. Ҳирот ҳисори тўрт бурчак шаклда бўлиб, иккита марказий шохқўча шаҳар марказида кесишган, шаҳарнинг улар ҳосил қилган тўртта қисмида эса қурилишарқин режалаштирилган. Ҳисор теварағида работлар жойлашган, кенг-мўл хиббон бўйлаб аслзодалар учун қароргоҳлар, диний-меъморий мажмуалар қурилган, боғ-роғлар, узумзорлар барпо қилинган.

Энди Самарқандга қушлар парвоз қилиб юрган баландликдан фикран назар ташлашга уриниб кўрайлик. Фақат шаҳарга испан элчилари келган Шаҳрисабз йўлидан эмас, балки олис Тошкент йўлидан яқинлашамиз-да Зарафшон кўпригидан ўтиб, Кўҳак тепалиги устига чиқамиз. Бу ерда Зарафшоннинг беҳудуд манзаралари, унга ёндошиб келувчи водийлар ва йироқ-йироқларда юксак тоғлар занжири намён бўлади. Кўҳак – ер остига кириб боровчи қоялар тизмасининг бир чўққисидир, унинг пойидан Самарқанднинг чекка қисмларидан бири бошланади.

Бу ердан шаҳар қурилишини кузатиш осонмас – Самарқанд ҳозирги даврда ҳам, кўп қаватли замонавий биноларга қарамай, ҳануз боғлар кўйнидадир. XV асрда эса маҳаллалар боғлар ичида кўмилиб кетган. Асосий кўчалар гумбазлар панасида қолган ёки устига чодир-соябон тортилган дўконлару устахоналарнинг узлуксиз қаторларидан биллиниб туради. Ана шу умумий манзарада пойтахт шаҳарнинг асосий меъморий иншоотлари – бири-биридан улугвор масжид, минора, мадраса ва мақбаралар яққол кўринади. Йироқ-йироқларда эса қалъанинг қудратли деворлари кўзга ташланади.

Кўҳак тепасида мўъжазгина ва кўркам бир бино бор. Халқ орасида у чўпонларнинг пири ҳисобланувчи Чўпон отанинг мақбараси сифатида эъзозланади. Бу ерда чиндан ҳам қандайдир қабрлар топилган, лекин археологик маълумотларга

1. Де Клавихо Рун Гонсалес. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. И.С.Мироковой. М., 1990, с.138

кўра, улар бионинг ўзидан “ёшроқ”. Мақбаранинг меъморий жиҳатлари – тузилиши, қурилиши ва безаклари эса XV асрнинг 30-40-йилларига мансуб. Яъни, бу иншоот Улуғбек даврининг ёдгорлигидир. У мақбара сифатида қурилгани ё бошқа мақсадда – номаълум. Чамаси, у олис-олислардан кўриниб турувчи ўзига хос бир маёк, айниқса Улуғбек сингари овга ишқибоз ҳукмдорлар овдан қайтишида бир оз дам олиб шаҳар манзараларини томоша қиладиган шийпон бўлган. Кўҳак ёнбағирларида ўтлаб юрган подаларини шу ердан кузатиб ўтирувчи чўпонлар туфайли у кейинроқ диний-меъморий аҳамият касб этди. Иншоотда ажойиб мутаносиблик, умумий шаклнинг нафислиги, безакларда сиполик кўринади, бу жой гўё шу иншоот учун белгилангандек, у табиат билан ниҳоятда уйғунлашиб кетган.

Чўпон ота тизмаси яқинида яна бир иншоот – равоқлар билан безатилган, тепасида улкан ёйнинг бир қисми кўтарилиб турган, айлана шаклидаги қудратли ва гаройиб бино диққатни тортади. Бу – Улуғбекнинг бизгача етиб кела олмаган расадхонасидир. Ундан у ёғига эса улкан яланглик юксалиб туради, у миноралари бўлган девор қолдиқлари билан ўраб олинган, ичида эса турли бинолар ва қалъанинг харобаларидан иборат тепалар кўзга ташланади. Бу қадимги шаҳар Афросиёб – миллоддан аввалги IV асрда Искандар Мақдуний кўшинлари босиб олган Мароканда, VII асрда араблар, XIII асрда мўғуллар истило қилган Самарқанддир. Бу фожиялар оралигидаги даврда эса Самарқанд тарихий-маданий Сўғд вилоятининг гуллаб яшнаган, турмуш даражаси юксак бўлган бош шаҳри эди, буни ўрта асрлардаги шарқ жуғрофионлари гўзал сатрларда тасвирлаб кетишган. Чунончи, X асрда ўтган араб жуғрофиони Ибн Хавқал шундай деб ёзади: “Сўғд пойтахти Самарқанд Сўғд дарёсидан жанубда ва ундан баланда жойлашган шаҳар. У қалъа, шаҳристон ва рабоддан иборат. Қалъада бизнинг давримизга келиб зиндон қурилган, ҳукмдорнинг харобага айланган саройи ҳам шу ерда жойлашган. Мен унинг тепасига кўтарилиб, қачон бўлмасин инсон нигоҳи кўрган ва уни ҳайратга солган энг ажойиб манзарани – ям-яшил дарахтзорларни, яркироқ қасрларни, тўлиб-тошиб оқаётган каналларни ва яшнаб турган маданиятни томоша қилдим. Қайси томонга қараманг, кўзларни қувонтирувчи бирон гўзалликни кўрасиз. Майдонлар ва шаҳар кўркига кўрк қўшган бинолар алоҳида ажралиб туради... Самарқандда йирик-йирик бозорлар, катта шаҳарларга хос бўлган қатор-қатор маҳаллалар, ҳаммомлар, карвонсаройлар, уйлар бор. Қисман кўрғошиндан қилинган каналдан тарқалувчи оқар сув шаҳарнинг барча қисмидан ўтади”.¹

Тилга олинган бу канал – Арзис мўғул босқини пайтида вайрон қилинган ва аҳоли обихаётсиз қолган шаҳристонни ташлаб чиқиб кетган. Шу вақтдан бошлаб у ўрта асрларнинг гуллаб-яшнаган шаҳристони бўлмай, хароба шаҳарга айланган. Замонлар ўтгач, халқ уни кўҳна тарихга эгаллигини сезган ҳолда Туроннинг афсонавий шоҳи-эронлик ва хуросонлик подшоҳлару қаҳрамонларнинг асосий рақиби бўлган Афросиёбнинг номи билан боғлади. XIV - XV асрларда Афросиёб харобаларининг айрим ерларида уй-жойсиз одамлар яшаган, қабристонлар пайдо бўлган. Жануби-шарқий ёнбағрида эса аста-секинлик билан Шохизинда номли улугвор мақбаралар мажмуаси вужудга кела бошлади.

1. Бетгер В.К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л Касима ибн Хаукаля Тр. САГУ, вып.СХІ, Ташкент, 1987, с.14.

Темур Самарқанди Афросиёбдан Жанубда, мўғуллар давридан олдинги ички ва ташқи шаҳар (шаҳри дарун ва шаҳри берун) ўрнида таркиб топа бошлади. Темур даврида хижрий 773 (милодий 1371) йили бу майдоннинг ҳаммаси қалъа девори ва хандак билан ўраб олинди ва энди “хисор” деб атала бошланди, унинг ғарбий қисмидаги табиий тепалик устида эса қалъа барпо этилди. Ушбу қалъа деворларининг қолдиқлари бизгача етиб келмаган, бироқ содда ва сирли кошин қопланган миноралари сақланиб қолган. Хиротдаги Ихтиёриддин қалъаси бу тўғрида бир қадар тасаввур беради. Бир вақтлари Самарқанд қалъасининг ҳатто қоровулхона биноси ҳам ҳашамдор қилиб безатилган, мисол учун дарвоза тавақалари етти хил маъдан қотишмасидан қўйилган (Темур уларни она шаҳри Шаҳрисабзга олиб кетган).

XV асрда ишланган айрим миниатюраларда шаҳар истехкомлари тасвирининг улугвор талқинини кўриш мумкин. Чунончи, қалъага ҳужум қилиш саҳнаси акс эттирилган бир миниатюрада атрофи хандак билан ўралган, айланасимон шаклдаги бурчак минораси ҳам кўрсатилган. У ғишгдан қурилиб, сиртига сирли кошин қопланган, юқори қисмида битик ва унинг тепасида кунгуралар кўринади, қалъа ҳимоячилари ана шу кунгуралар панасида туриб душман устига тош ёғдиришар, ўқ отишар эди. “Шоҳнома” асари учун 1444 йили ишланган ва “Исфандиёр Афросиёбни ўлдирмоқда” деб номланган бир миниатюрада истехком ниҳоятда ифодали тасвир этилган. Бу миниатюрада шаҳарнинг атрофи девор билан қуршаб олинган бўлиб, девор ҳам, девор узра бўй чўзган чорқирра миноралар ҳам кунгурадор қилиб ишланган ва рангли кошинлар билан зеб бериб безатилган. Девор ичидаги шаҳар тасвирида хилма-хил шаклдаги – ясси тошли, гумбазли, айвонли уйлар кўринади.

Темурнинг Самарқанддаги қалъаси шунчаки истехком эмас, балки авваламбор пойтахтнинг мустаҳкамланган маъмурий-ҳарбий маркази эди. Унинг қудратли девори ташқарисида ҳукуматнинг асосий қароргоҳи бўлган Кўксарой ва чамаси, анча хусусий характердаги Бўстонсарой, газна, қурол-яроғ устахоналари ва омборлари, девонхона жойлашган. Қаердадир, алоҳида майдончада Кўктош – яхлит тошдан тарошланган баланд супа бўлган (ҳозир у Гўри Амир мақбарасининг ҳовлисида турибди). Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида амалда ҳеч қандай рол ўйнамай кўйган навбатдаги кўғирчоқ мўғул хонини тахтга чиқариш маросими анъанага кўра ана шу тошда ўтказилган. Оддийгина “амир” унвонига эга бўлган Темур даврида Суюрғотмиш ана шу тарзда номигагина хон ҳисобланган, амалда эса бутун ҳокимият бошдан-оёқ Темурнинг қўлида эди.

Хисор дарвозаси яқинида, Афросиёб ёнбағрида мўъжазгина Ҳазрат Хизр масжиди бор. У XIX аср охири - XX аср бошларида самарқандлик беназир усталар Бокий ва унинг ўғли уста Абдуқодир томонидан тўлиқ қайта қурилган ҳолда бизгача етиб келган, аввалги бинодан баланд пойдевор ва эҳтимол, умумий режа сақланиб қолган, холос.¹ Археологик маълумотларга кўра, масжид мусулмонлик давридан олдинги қандайдир иншоотнинг қолдиқлари устига қурилган, халқ уни афсонавий Хизрнинг номи билан боғлаши ҳам шу сабабли бўлса керак. Қадимги ривоятларда Хизр одамларнинг мушқулيني осон қилувчи, у билан учрашган кишини бахтли этувчи

1. Зоҳидов П.Ш. Самарқандская школа зодчих. XIX- начало XX века. Ташкент, 1965, с 68 сл.

такводор чол сифатида тасвирланади. Кейинчалик у исломлаштирилиб, авлиё Хазрати Хизр деган ном олган.

Сўвга тўла чуқур хандақ ҳисорни ўраб турган ва мустаҳкамланган минюралари бўлган девор бўйлаб айланган. Шаҳар дарвозаларидан бири “Оҳанин” (яъни, темир) деб аталган, унинг табақалари темирдан қўйилган бўлиши мумкин. Ўртаси равоқли иккита қудратли минора дарвоза нақадар катта бўлганидан далolat беради. Хандақ устидаги кўтарма кўприк орқали ўтиб дарвозага кирилган, дарвоза ичидан эса шаҳарнинг асосий кўчаларидан бири бошланган.

Бу вақтга келиб Самарқанд кифаси қуйидагича таркиб топди.¹ Илонизи девор майдон 500 гектарли Ҳисорни ўраб олган. Шаҳарда олтига дарвоза – шимолида Шайхзода ва Оҳанин, шарқида Феруза, жанубида Сўзангарон ва Коризгоҳ, гарбида Чорсу дарвозалари бор эди. Шаҳар маркази – Регистон майдонидан нур шаклида тарқалиб, бу дарвозаларга чўзилган асосий кўчалар ўқдай тўғри бўлмай, бурилишлари кўп, гоҳида йирик маҳаллаларнинг тарихан вужудга келган кўчалари билан туталиб кетар эди.

1404 йили Самарқандга қайтганидан кейин Темур шаҳарнинг асосий кўчаларини тубдан қайта қуриб, тўғрилаш ва кенгайтиришга қарор қилди. У Шарқий Оврупо бўйлаб юришларида гарб шаҳарларининг асосий кўчаларини кўрганидан кейин шу фикрга келган бўлса ажаб эмас.

Бу қарор қай тариқа амалга оширилганини Клавиҳо шундай тасвирлайди: “Самарқандте шаҳрида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа жойлардан олиб келинувчи ва етарлича бой бўлган шу (Самарқанд) заминининг ўзида тайёрланувчи кўп (ва хилма-хил) товарлар сотилади. Бирок шаҳарда савдо қилишга қулай бўлган махсус майдон йўқлиги сабабли сеньор шаҳар бўйлаб икки томонида савдо қилиш учун дўкон ва чодирлар бўлган кўча ўтказишни буюрди. Бу кўча шаҳарни бир чеккасида иккинчисига қадар кесиб ўтди. Сеньор бу ишни ўзининг икки мирассасига (мирзасига) топширди ва агар кеча-кундуз ҳаракат қилиб ишлашмаса, бошлари кетишини айтади. Бу мирассалар эса сеньорнинг буйруғига кўра кўча ўтиши лозим бўлган ерлардаги уй-жойларни эгалари қимлигига қарамай бузишга киришдилар. Уйлари бузилаётганини (кўрган одамлар эса) бор-йўқларини олиб, қоча бошлашди. Уй-жойларни бузувчилар ўз ишини тутатиши биланок бошқалар келиб ишни давом эттиришарди. Шу тариқа кўча ниҳоятда кенгайтирилди, икки томонига эса чодирлар қурилди, ҳар бир чодир олдига оппоқ тоштахталар қопланган баланд ўриндиқлар ўрнатилди. Барча чодирлар жуфт-жуфт қилиб бирлаштирилди, тепадан эса бутун кўча бошдан-оёқ ёпилиб, ёруғлик тушиб туриши учун дарчалар қолдирилди. Чодирлардаги ишлар тутатиши биланок уларга савдогарлар юборилди ва улар хилма-хил молларини сотишга киришдилар. Кўчанинг айрим жойларига фавворалар қурилди. Бу ерда ишловчилар шаҳардан ҳақ олишарди, шу боис ҳам шу иш мутасаддилари қанча одам сўрашса, шунча одам келди. Кундузи ишлаганлар кетиши билан тунда ишловчилар келишарди. Улардан баъзилари уй-жойларни бузар, бошқалари ер текислар, яна бир хиллари қураб ва ҳаммалари кеча-кундуз шундай шовқин-сурон кўтаришардики, нақ шайтонлар (базмига) ўлшаб

1. Массон М.Е. Самарқанд вақти Улугбека, Звезда Востока, 1958, №5.

кестарди. Йигирма кунга ҳам бормаи, шунча кўп иш бажарилдики, ҳайратланмай илож йўқ эди”¹.

Бироқ бу улкан тадбирни якунлаш насиб қилмаган экан.

Темур юришга отланди, киш эрта келиб қурилиш ишлари тўхтаб қолди ва Темурнинг вафотидан кейин қайта тикланмади.

Шаҳарнинг турар жой бирлиги маҳалла бўлиб, бир қанчаси гузарга бирлашган. Маҳаллалар шаҳар қурилишига доир режа асосида таркиб топмаган, балки асрлар мобайнида табақага, ишлаб чиқариш турига, жамоа турмуш жиҳатларига қараб шаклланган. Ўз-ўзидан вужудга келган шу хил тузилмалар туфайли торкўча ва берккўчалар пайдо бўлиб, чигал тармоқни ҳосил қилган. Бироқ улардан кескин фарқланган ҳолда шаҳарда улугвор бинолар мажмуи кўринишидаги асосий меъморий тузилмалар вужудга кела бошлади, улар эса аввалдан режалаштирилган қатъий меъморий гояга бўйсунма бошлаган эди. Яъни, шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темур ва теурийлар даврининг энг юксак ютуқларидан бири бўлди.

Умуман, Темур ва теурийлар давлатида меъморчилик аввалги даврдан кўп нарса олгани ҳолда ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Бунга ёрдам берган омиллар эса янги, гоҳо маҳобатли биноларни бунёд этиш, улкан ҳудуднинг турли чеккаларидан келтирилган меъморларнинг ижодий кучларини ягона давлат доирасида бирлаштириш ва, ниҳоят, “давр руҳи” - бир қатор тадқиқотчиларни “теурийлар Ренессанси” тўғрисида сўз юритишга ундаган ўзига хос жиҳатлардан иборат бўлди. Бу атама баҳсли, албатта, зотан, Овруподаги Уйғониш даврининг мафкуравий нуқтан назарлари Ўрта Шарқдагидан фарқланади. Лекин тугилиб келаётган инсонпарварлик икки томонга хос хусусият эди. Мусулмон Шарқда шарият белгилаб кўйган турмуш қонун-қоидалари ўта қаттиқ эканлигидан инсонпарварлик, яратувчилик меҳнати билан банд кишиларнинг ижодий эркинликларида намоён бўлди. Уни машҳур шоирнинг сатрларида, қуллол қосага чизган зангори гулларда, қандақор биринчи идишларга ўйган безакларида ёки меъмор бунёд этган улугвор масжид, нафис шийпон ва бошқа иншоотларда кўриш мумкин.

Меъморчилик аниқ вазифани ҳажмий-фазовий тарзда мужассамлаштириш орқали ҳал этиб келади ҳамиша. Бироқ фақат фойда олишни кўзловчи қурилишдан фарқли ўлароқ ҳақиқий меъморчилик ҳатто соф амалий, кундалик турмуш характериға эга бўлган биноларға ҳам бадний-образли тинсол бахш этади. Ана шу жиҳатдан теурийлар даврининг меъморий санъати аввалги асрларға нисбатан ривожланишнинг янги босқичига кўтарилди. Бу янгилик дадил муҳандислик-техник вазифалар кўйишда, янгича ечимларни ишлаб чиқишда, меъморий безаклар бойлигида кўринади.

Ялпи қурилишда – турар жойлар, маҳалла ва қишлоқ масжидлари, дўкон ва устахоналар қурилишида асосий материал ҳануз лойдан - хом гишт, паҳса, сингли гуваладан иборат эди. Уларда хом гишдан кўтарилган гумбазлар учраб туради, аммо деворлару устунларға таянган тўсинлардан иборат томлар кўпчиликини ташкил қилади. Ўзида қурилиш ишидаги тараққиётни акс эттирган улугвор иншоотлар меъморчилигида эса пишиқ гишт асосий материалға айланди, баъзан тош ҳам ишлатилган, лекин эндила ҳавфи юқори бўлган шароитда ундан кўтариб турувчи

1. Де Клавихо. Кўрсатилган асар, 134-ва кейинги саҳифалар.

материал сифатида эмас, балки фақат безакда фойдаланилган, холос. Гумбаз техникасидаги тараккиётни кўп жиҳатдан пишиқ гишт белгилаб берди. XV аср бошдан-оёқ меъморий санъатнинг юксалиши даври бўлди, бу эса ўз навбатида ҳажмий-фазовий тузилмалар янгича тимсолда ривожланишига йўл очди.

Темур даврида иншоотларнинг кўлами ортиши кўп жиҳатдан яқка ҳукмдорнинг иродасига боғлиқ бўлди, зотан, унинг учун шакл маҳобатли бўлиши Темурнинг қудрати ва ҳокимиятини улуғлаш воситаси эди. Айни пайтда бу жараён муҳандислар, меъморлар ва безак усталари олдига янги-янги вазифалар қўйиб, уларни амалга оширишни талаб қиларди. Клавихонинг гувоҳлик беришича, Самарқандга келиб Гўри Амир мақбарасининг қурилиши билан танишганида Темур унинг юксаклигидан қониқмаган ва бинокорлар гумбазни шошилинич равишда қайта қуришга киришиб, уни кўтариб турувчи пой гумбазнинг баландлигини янада оширишган. Ушанда жоме масжидининг асосий пештоқи ҳам Темурга старлича улуғвор бўлиб кўринмаган ва уни қайта қуришни буюрган.¹

Гумбаз тузилиши улуғвор иншоотларнинг меъморлари олдида вужудга келган масъулиятли муҳандислик вазифаларидан бири эди.² Темур даврида гумбазлар тузилиши ҳануз аввалгидек эди, фақат қирралар оралиғи кенгайди, холос, гумбаз анъанавий равишда тўрт бурчакли асосдан равоқ бағарлари саккиз қиррали равоққа ўтади. Икки қаватли гумбазлар авваллари ҳам маълум бўлган, лекин бу пайтга келиб, ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пой гумбазнинг баландлиги ошди. Улуғбек давридаги қурилишда эса гумбаз ости тузилмаларининг янги хилларини излаш ва ишлаб чиқишга киришилди. Улар тарҳда ўзаро кесишувчи кўп қиррали шакллардан иборат. Фазовий кўринишда эса улар гумбазнинг нишаб косаси учун юлдузсимон асосни ташкил этувчи ва “қалқонсимон барглар” деб аталган ромбсимон бўғимлар тизимини ҳосил қилади, бироқ бунда гумбаз диаметри саккиз қиррали равоқ елканларига асосланувчи гумбазлардагига нисбатан анча қисқаради. Бу хил муҳандислик изланишларининг якуни сифатида девордан деворга ташланувчи, ўзаро кесишувчи ва гумбазни кўтарувчи (“айилсимон”) тўртта равоқ кўринишидаги янги тизим вужудга келди, равоқлар оралиғи қалқонсимон бағарлар ва осилиб турувчи ганчкорлик билан тўлдирилади. Ўзаро кесишувчи айилсимон равоқлар анча аввал Арманистонда маълум эди, ўша ердан XV асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрга ўтган бўлиши мумкин. Бироқ у ерда бу тузилмалар тошдан ишланади ва равоқлар оралиғи текис тоштахталар билан тўлдирилади. Асосий қурилиш материали пишиқ гишт бўлган маҳаллий шаронгта эса қурувчилар бутун тизимни ишлаб чиқишда ўзларига хос усуллар топишди – равоқлар оралиғини тўлдиришнинг фазовий мураккаб йўллари туфайли тизимда муҳандислик нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқликка эришибгина қолмай, унга ифодали безак хусусиятларини ҳам беришди. Мазкур тизимнинг афзаллиги яна шундаки, ёпик мурабба ўрнига асосий равоқлар оралиғида кенг ва чуқур тоқчалар ёки умуман очик жойлар қолдириш туфайли ички кўрнишни анча кенгайтириб юбориш мумкин.

1. Де Клавихо. Кўрсатилган асар, 135 с.

2. Засылкин Б.Н. вып.13.М., 1961, с.119 сл., 157 сл.; Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV век. Ведущие тенденции и черты. Ташкент, 1976, с.17 сл.

Аниқ фанларнинг Улутбек ҳомийлиги ва иштирокида кечган юксак тараққиёти меъморчиликда ҳам яққол намоён бўлди. Бизгача сақланиб қолган ёдгорликлар (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир макбаралари, Бибихоним масжиди, Улутбек мадрасаси)ни ўрганиш шуни кўрсатдики, унинг олд томони ва ички кифаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи ҳандасавий тузилмаларнинг аниқ ўзаро нисбати бор экан.¹

Материаллар ва тузилмаларнинг янги турларини такомиллаштиришга қурилиш жараёнини юксак даражада уюштириш мос келади. Чунончи, Шарафуддин Али Яздий 1396 йили Темурнинг фармони билан Боғи Дилқушоода ёзги сарой барпо қилиниши тўғрисида шундай ҳикоя қилади: “Унинг баландлиги бир газга етар-етмас, кошинкор нақш ва қоплама ашёларни тайёрлаш бошланди. Сангтарошлар тош йўнишга, мусаввирлар сурат чизишга, дурадгорлар ёғоч ўйишга ва эшик тайёрлашга киришдилар, палос тўқувчиларга эса хоналар ва шохнишинларни ўлчаб чиқиб, тегишли катталиқда палос тўқиш буюрилди. Тунлари шамчирок ёқиб қўйилар, ҳар бир йшнинг ўз сарқори бор эди. Шундай узунликдаги ва шундай баланд айвони бўлган сарой ўн олти кунда қуриб битказилди” Кўриниб турибдики, безак ва сайқал ишлари бинонинг асосий ҳажми қуриб битказилганидан кейин эмас, балки у билан барабар амалга оширилган.

Темурийлар давридан аввал ҳам, кейин ҳам, умуман, ҳеч қачон Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилигида меъморий безак бу қадар юксак даражага етишмаган эди. Унинг турларидан ва олдинги авлодларнинг тажрибасидан фойдаланган ҳолда усталар техник усулларни такомиллаштирибгина қолмай, янгиларини ишлаб чиқишди, қолаверса, безак мавзуларини бойитишди. Бинонинг олд томонида гиштли деворни силлиқлаб рангли ва сирли кошинлардан қадама нақш солиш; ёғоч, тош ва ганч ўймакорлиги; хошияларни безаган кўп рангли парчинлар; нақшларнинг айрим қисмлари ва бутун бошли паннолар; ва ниҳоят алоҳида сайқаланган кошинлардан ишланувчи ёрқин нақшлар шу жумладан. Ички кўринишда эса кошинлар чегарасидан бошлаб то гумбаз марказигача деворий сурат ишланган: у кўп рангли ва олтинга бой ёки, аксинча, айрим ранглар, мисол учун оқ фондаги зангори нақшлар устунлик қилади. Яна, буларнинг бари энг юксак техник даражада ижро қилинган ва айнан ана шу ижро, инсон кўлининг вайрон қилувчи таъсири етиб бормаган жойларда бу безакларнинг бўнмас чиройини бизнинг кунларимизгача сақлаб қолган.

Темур ва Улутбек даври меъморчилиги безакда кўп рангликни ва нақшга бойликни ўрганиш шиори остида кечди.² Кошинкор безакни кўллашда иккита босқич ажралиб туради: бири XIV асрнинг ўрта қисмини қамраса, иккинчиси XIV аср охири ва XV асрнинг дастлабки ярмини ўз ичига олади. Биринчи босқич учун бинонинг олд томони ва кўпинча ичига ҳам бошдан-оёқ кошин қоплаш одат бўлган. Иккинчи босқичда эса бинонинг олд томонида, гишдан кўтарилган деворнинг бир хил рангли фонда пешток, равоқ, гумбаз ва девор хошияси каби айрим жойлар танланиб ёрқин ранг берилган, гумбазлар тиниқ зангори рангда бўлган.

1. Булатов М.А. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии. X-XV вв. М., 1978, с.137 сл.

2. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961, с. 256 сл.

Накшнинг эса мўгуллардан олдинги даврдигидек уч хил – хандасавий, ўсимликсимон ва эпиграфик (тош, маъдан, сополдаги битиклар) тури хануз ёнма-ён келар, лекин энди услублари ўзгача эди. Хандасавий накш биринчи босқичда алоҳида ҳошиялар ва мўъжаз панноларни тўлдирган бўлса, иккинчи босқичда деворлар ва минораларнинг кенг сатҳини безатишда қатнаша бошлади. Бунда рангли ва сирли кошинлар девор гиштнинг фониди жуда йирик гириҳ ҳосил қилади, у одатда тўғри чизикда эмас, балки диагонал тўрда, минораларда эса спирал бўйича яратилган хандасавий накшдир. Улар вужудга келган шакллар ичига эса кўпинча йирик ўлчамли сўз - Муҳаммад пайғамбар, Ҳазрат Алининг номлари ёки Оллоҳнинг беҳисоб сифатларидан бири ёзилади. Сирли кошин ёки кадама накшлар оралиғини тўлдиришда ўсимликсимон накшдан фойдаланилади: у гулли ва япроқли новда (ислимий), ҳашаматли тўпгул (Хитой) ёхуд япроқ-гулли йирик спирал кўринишда бўлади.

Меъморий иншоотларни безатишда эпиграфика улкан аҳамиятга эга. Битикларни улар учун ажратилган махсус жойларга, панно ёхуд девор, минора, пой гумбазнинг бевосита гиштин сатҳига туширишни “кундунавис”, яъни “йирик хат ёзувчи”лар деб аталувчи кишилар амалга оширишган. Хаттотлик санъатини мукамал эгаллаган бу ноёб касб усталари олти хил мураккаб ёзувни биноларнинг ташқари ва ички қисмига тушира олишда ҳам бекиёс бўлишган. Улар бажарган нусхага кўра бу ёзувлар умумий гиштин сатҳга кўк, зангори, оқ рангдаги сирли кошинлар, кадама накшлар, бино ичиди эса бўёқ оркали туширилган.

Хандасавий накшга ниҳоятда яқинлаштирилган “кўфий” хати улугвор деворий гириҳларда, шунингдек, пой гумбазларни гир айлантириб ўраб олган ёзувларда қўлланган. Ҳошия пештоқ битикларида биринчи босқичда китоб хаттотлиғига яқин бўлган “деворий” хати қўлланган, кейин эса “сулс” хати етакчи ўрин эгаллади, чунки унга чизиклар узунлиги, тик ҳарфлар (алиф, коф, лом) чизиклиги ва ҳарфларнинг икки-уч қатор жойлашуви хос. Битиклар одатда кўк фонда оқ ҳарфлар билан ёзилган, баъзан устидан олтин суви юритилган, кўпинча унга параллел равишда унчалик баланд бўлмаган кўфий хатида сариқ сатр чизилган. Йирик спиралсимон новдани япроқлар ва гуллар таралиб турган шакл “сулс” хати учун фон бўлиб хизмат қилган.

Темурийлар салтанатининг Самарқанд, Ҳирот каби марказларида кундунависларнинг бино олд томони ва ички қисми учун битиклар нусхасини тайёрлаш бўйича махсус устахоналари бўлган, кейин бу ёзувлар тошга, дарахтга, ўйма безак ва деворга кўчирилган. Бу усталарнинг номи бизгача қарийб етиб келмаган, лекин, ҳар қалай, Самарқандда Темурнинг хотини Туман оқа 1405 йилларда қурдирган Шохизинда мажмуасининг юқорисида хаттот Ҳожи Бангир Табризийнинг номи учрайди. Шарафуддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, 1404 йил охирида Темур Миср ҳукмдорига йўллаган “номанинг эни уч газ, бўйи етмиш газ бўлиб (2x40 м ўлчамда), уни Ҳожи Бангир Табризийнинг ўғли мавлоно Шайх Муҳаммад олтин сувида битган”. Яъни, бу ўринда ота-бола меҳнат қилишган.

Кошин қопламаларда тасвирий мавзу ниҳоятда кам учрайди. Темурнинг Шаҳрисабздаги саройи Оқсарой пештоқларида шер билан қуёшнинг жуфт тасвирлари учрайдики, бу соф рамзий мавзудир.

Пештоқ безакларида кошин теришдан ташқари тош, одатда мрамар ўймакорлигидан ҳам фойдаланилган. Ўймакор нақшли тоштахталар сахнларга зеб берган, Темурнинг жоме (Бибихоним) масжидида эса асосий пештоқнинг бутун ён томонини эгаллаган. Улутбекнинг Самарқанддаги мадрасасида пештоқ юзи шундай тахталар билан безатилгани бағоят жозибадор – уларда юлдузсимон гириҳ ўймакор мрамар қадама нақшга уйғунлашгани билан алоҳида ажралиб туради, қолаверса, тошга ўйилган ва шаклига кўра такрорланувчи гириҳ намуналарининг ҳар бири ўзига хос нақшга эга.

Темур ва Улутбек даврининг ҳашаматли меъморчилигида бинолар ичининг беағн ҳам бениҳоя бой ва хилма-хил эди. Бу ўринда кошинлар аҳён-аҳёнда сахн ва меҳроб қоламасида ишлатилган холос. Девор ва шифт, ҳатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатланган. Темур даври ишпоотларида кўк ва зарҳал ранглар устун бўлган дабдабали нақш ҳукмрон эди, Улутбек даврида эса ўша кезлари расм бўлган хитой чиннисига таклидан оқ фондаги кўк нақш оммалашди.

Ижтимоий-диний аҳамиятга эга бўлган масжид, мадраса, мақбара ёки дунёвий ҳокимиятнинг тимсолига айланган ҳукмдорларнинг саройлари ва аслзодаларнинг қароргоҳлари сингари ишпоотларда темурийлар даври меъморчилигининг энг юксак ютуқлари ёрқин намён бўлди. Ўиринк шаҳар ва ислом ривожланган жойларда, айниқса энг яхши ижодий кучлар жамулжам бўлган пойтахтларда – Самарқандда ва кейин Ҳиротда жуда яққол кўзга ташланади. Маълумки, Темур юришларида босиб олган мамлакатларида моддий бойликларни қўлга киритибгина қолмай, турли соҳа мутахассислари ва жуда кўплаб қора ишчиларни Самарқандга жўнатиб турар, улар эса маҳаллий ишчи кучи билан биргаликда қурилиш ва бошқа хил ишларни жадал суръатларда амалга оширишарди.

Айрим ёдгорликлардаги битиклар бир қатор буюк меъморлар ва меъморий безак усталарининг номини бизгача сақлаб қолган, уларнинг нисбаси, яъни туғилган жойини кўрсатувчи тахаллуслари эса ниҳоятда улкан ҳудудни қамраб олади.¹ Чувончи, Туркистон (жанубий Қозоғистон)да ҳижрий 800 йили (милодий 1387-88 йилларда) бунёд этилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг бош меъмори Шамс Абдулваҳоб Шерозий бўлган, шерозлик яна бир уста Ҳожн Ҳасан эса унинг кошинкори безакларини бажарган. Бу ерда яна уста Изонидин бин Тождин Исфаҳоний тайёрлаган шамдонлар, “биринж қуйиш мўъжизаси” – Абдулазиз бин Шарофуддин Табрзий қуйган улкан қозон сингари энг юксак бадий сифатларга эга бўлган маросим буюмлари ҳам бор эди. Кўриниб турибдики, бу гўзал ёдгорликларнинг асосий ижодкорлари Эроннинг бош шаҳарларидан бўлиб, ҳукмдорнинг иродаси билан туғилган жойидан минглаб километр олисга олиб келинган усталар эди. Кошинкори нақш бўйича табрзийлик уста Муҳаммад Юсуф Темурнинг Шаҳрисабздаги саройи пештоқини беади (786/1385). Самарқанддаги Муҳаммад Султон хонақоси ва мадрасаси мажмуасининг (1404 йилгача қуриб битирилган) бош пештоқида уста (меъмор? кундунавис?) Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳонийнинг номи учрайди. Бухородаги Улутбек мадрасасида (830/1417) исфаҳонлик яна бир уста Исмонил ибн Тохирнинг номи сақланиб қолган. Ёғоч ўймакори

1. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов. Тр. САГУ. История. Новая серия, вып. 23, Ташкент, 1951, с.125

Юсуф Шерозий Самарқанддаги Шоҳизинда мажмуасида масжид эшигини нахш билан беаган (507/1404-1405).

Бироқ Темур ва Улуғбек давридаги асосий иншоотларни бунёд этган кўплаб усталарнинг номи бизгача етиб келмади. Юқоридаги рўйхатда фақат эронлик усталарнинг номи учраганини тасодиф дейиш мумкин, холос. Ваҳоланки, улар бўм-бўш жойга келишмаганди. Самарқанддаги Шоҳизинда мажмуасининг айрим ёдгорликларида учрайдиган битиқлар гувоҳлик беришига қараганда, Темур гарбга юришларидан олдинги даврда бу заминнинг ўз меъморий мактаби ва безак усталари бўлган. Айрим усталарнинг номидаги нисбада Мовароуннаҳр шаҳарлари учрайди, бошқаларида эса бундай эмас, чунки улар самарқандлик усталардир, ўз шаҳрида шу ерда туғилганини кўрсатиш расм бўлмаган. Хожа Аҳмад мақбарасидаги (XIV асрнинг иккинчи ярми) Фаҳри-Али, Шодимулк мақбарасидаги (773/1373) Бадриддин ва Шамсиддин, шунингдек, бу мақбарани безатишда қатнашган учинчи уста Зайниддин Бухорийнинг номи шу жумладандир. Мажмуанинг ўрта қисмидаги номсиз мақбарада уста Али ва Алим (балки бир кишидир?) Насафийлар номи кўрсатилган. Шунингдек, Темурнинг бош боғбони, маҳаллий набототни яхши билган Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший ҳам самарқандлик бўлган кўринади.

Айнан шу ҳол - маҳаллий ва келгинчи усталарнинг ўзаро ижодий таъсири Темур даври меъморчилигида янги услубни вужудга келтиради, у эса буюк салтанатнинг барча чеккаларидан тўпланган усталарнинг билими ва ижодий салоҳиятини ўзида жамлади. Асирликдаги ҳаёт нечоғли машаққатли бўлмасин, меъморлар олдига қўйилган вазифаларнинг улуглиги ва уларни амалга ошириш имконияти мавжудлиги ижодкор сифатида уларни илҳомлантирмай қолмасди.

Энди Мовароуннаҳрдаги Темур ва Улуғбекнинг ҳукмронлик даври ҳамда кўп жиҳатдан фаолияти билан боғлиқ бўлган, шунингдек, ўша замоннинг энг ажойиб ижодий йтуқларини ўзида яққол акс эттирган ноёб меъморий ёдгорликларга тўхталиб ўтамыз.

Масжидлар. Бутун мусулмон оламида бўлганидек улар турли мавқеда эди. Шаҳарларда жоме масжидлари энг муҳим рол ўйнаган. Бу ерда жума намозини ўқиш учун жуда кўп одам тўпланган, лекин кундалик намозлар ҳам ўқилган. Шаҳар чеккасида одатда намозгоҳ (мусалло, нийсгоҳ) бўлган, йилдаги иккита бош байрам – Рамазон ва Қурбон ҳайит кунлари шаҳар ва яқин атроф аҳолиси шу ерга йиғилган. Гузар масжидлари маҳалла жамоасига кундалик намозлар учун хизмат қилган, қишлоқ масжидлари ҳам шунга ўхшаш эди. Қабристонлардаги ва зиёратгоҳ жойлардаги масжидларнинг мавқеи алоҳида бўлган.

Шаҳарда эса жоме масжиди бош мавқеда эди. Самарқандда XIV асрда анча йирик жоме масжиди бўлгани 1365 йилги халқ кўзголовида кўпчилик у ерда мўғуллар ҳужумидан бошпана топгани муносабати билан эслаб ўтилади. Бироқ Темурнинг ҳар нарсада улугворликка интилишини ҳатто, у ҳам қондира олмаган. 1399 йили Хиндистон юришидан кейин у маҳобатию безакларига кўра ўзи ҳинд заминида кўрган улкан масжиддан ҳам улугворроқ бўлган янги масжид қуришга фармон беради.

“801 йил рамазон ойининг 4-куни якшанба, - деб ёзади Шарафуддин Али Яздий, - ...моҳир меъморлар ва ўз санъатида беназир усталар бахтли соатда ва юлдузлар учун

қулай пайтда бинога асос солишди... Озарбайжон, Эрон, Хиндистондан 500 тоштарош масжиднинг ўзида ишлар, бошқалар эса тоғда тош йўниб, шаҳарга жўнатиш билан банд эди. Бутун ер юзидан пойтахтга...турфа санъат мутахассисларининг уюшмалари ва мусаввирлар тўпланишди. Қурилиш ишларини назорат қилишни Темур шахзодалар ва амирларга топширди... Қурилишга шахсан ўзи келди ва ўша кезлари вақтининг кўп қисмини шу яқин атрофда - Хоним мадрасаси ва Туман оқа макбарасида ўтказди... Бино баландлиги бинокорларнинг маҳорати янглиг кўк гумбазига етишгунга ва ҳовли озодалиги... жаннат боғларининг чиройини унуттирар даражада бўлмагунча давом этди...

Осмон гумбази бўлмаганда бу гумбаз ягона бўларди, Сомон йўли бўлмаганда пештоқ ягона бўларди. Деворлар туташган тўртта бурчакнинг ҳар бирида минора қад кўтарди. Муаззинлар дунёнинг тўрт томонига қараб азон айтишади. Масжиднинг етти хил маъдандан қуйилган буюк дарвозаларининг овози етти икклимдаги мўминларни тангри уйига чорлайди. Деворлари ички-ташқи тарафидан ва равоқ атрофи тошга ўйилган битиклар билан безатилган... Минбар бағоят гўзал қилиб безатилди, меҳроб темирдан ясалди".¹

Хофиз Аbru эса масжид тавсифига қўшимча равишда қуйидаги тафсилотларни келтиради: "Меҳроб пўлатдан тайёрланиб, усти нодир шакллар, гаройиб нақшлар гўзал битиклар ва нафис безаклар билан қопланган...Бутун бинонинг ҳовлиси ва томи тошдан ишланган ва бу тошлар ўзаро шу қадар жипслик билан бирлаштирилганки, қанча ою йиллар ўтмасин, нақшлари ўчмагай ва бутун бино завол кўрмай дунё тургунча тургай".

XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ Абу Тохир Хожа масжид пештоқидаги ва бизгача сақланиб қолмаган битикларни ўқиган: У "кимки бу хонаи каъбага кирди, омонлик топди" оятини келтиради ҳамда иморат 806 йилда (м. 1404) тугалланганини қайд этади.

Жомеъ эшигида шу байт ёзилган экан:
Халқ қафтида бори алдов ва ҳаволдир,
Иш ёлгон дунёнинг эгаси бўлган тангрининг
эшигидадир.²

1404 йилда ҳам давом этаётган қурилишда фожиалар ҳам бўлди. Темур сарқорликка тайинланган икки амалдор назоратчилик вазифасини яхши адо этмаган ёки вазифасини суинстеъмор қилгани бонс ҳукмдор қазаб устида уларни халқнинг кўзи ўнгида осиб ўлдиришга фармон берди. Кейин эса пештоқ баландлигидан қоникмай яна оширишни буюрди.

Масжид қурилиши билан бир пайтда унинг рўпарасида Темурнинг қатта хотини Сарой Мулк хоним, яъни Бибихоним бошлаган мадраса ва мақбара қурилиши ҳам олиб бориларди, халқ ривоятлари улар қаторида масжидни ҳам унинг

1. "Самария" - описание древностей и мусульманских святынь Самарканде Абу Тахира Ходжа. Пер. В.Л. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области на 1898 год, вып. VI, Самарканд, 1898, с.232 сл.

2. Абу Тохархожа Самария, Тошкент, 1991, 24 б. (Мерос тўплами).

номи билан боғлаган.¹ Масжидни қураётган ва қурилишдан хабар олгани ҳар кунни келиб турган гўзал малюкага ошиқи беқарор бўлиб қолган ёш ва истеъдодли меъмор ҳақидаги афсона бениҳоя жозибали. Унда айтилишича, навбатдаги юришдан қайтаётган Темур пойтахтга яқинлашиб қолган бўлса ҳам, меъмор асосий гумбаз қурилишини яқинлашни ортга сураверган ва бунинг эвазига Бибихонимдан битта ўпич сўраган. Хукмдор эрига улуг соғани ўз вақтида тайёрлаб улгуриш мақсадида малюка бунга рози бўлган, бироқ меъморнинг бўсаси шу қадар оташин эканки, ўчмас из қолдирган. Буни кўрган Темур эса ғазабга миниб ёш хотинидан жавоб талаб этган ва ҳақиқатни билгач, меъморни жазолаш мақсадида масжидга отилган. Лекин меъмор минора устига кўтарилган ва аввалдан тайёрлаб қўйган сунъий қанотлари ёрдамида она шахри Исфаҳонга учиб кетади.

XV асрдаёқ масжид zilзиладан кўп талофотга учраган, асосан, тош устунларга ўрилатилган узун айвонлари, равоқлари ва қатор гумбазлари шикастланган кўринади, зотан, ер қийирлаб турадиган шароитда тош устунлар унчалик ишончли таянч эмас. Масжиднинг ҳалокати кейинги даврларда ҳам давом этди, бироқ энди одамлар унинг ажойиб кошнлари ва пишиқ гишгларини ташиб кетишарди. Бу улугвор иншоот XIX асрга маҳобатли ва гўзал вайрона ҳолида етиб келди.

Шаҳарнинг шимолий томонида, Оҳанин дарвозаси яқинида бунёд этилган Самарқанд Жоме масжиди ҳисорнинг шу қисмидаги энг салобатли бино эди. Бобур бу тўғрида шундай деб ёзади: “Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоки китобасида бу оятни “Ва из ярфау Иброҳимал-қавонда (ило оҳирихи)” андоқ улуг хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқиса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур”.² Модомики пештоқдаги битик шунча масофадан (бир курух – 2 км) ўқиладиган даражада улкан экан, иншоотнинг бутун маҳобати қанчалик бўлган?! Бу ҳозирги кунда унинг ҳатто харобаларидан ҳам кўриниб турибди. Кейинги 20 йил мобайнида масжидда таъмир ишлари олиб борилмоқда - асосан, қадимги бинонинг тўлиқ макети тикланаётти.

Масжид саҳни тўртбурчак, бурчакларида баланд миноралар бўлган. Қираверишда кенг равоқли маҳобатли пештоқ ва икки ёнида улугвор миноралар бор. Масжиднинг кенг ҳовлисида пешайвонлар билан улар оралигидаги равоқлар ва гумбазчаларни тўрт юздан зиёд мармар устунлар кўтариб турган. Ҳовлининг кўндаланг ўқида пешайвонлар оралигида иккита гумбазли бино бўлган, бўйлама ўқ эса мақсуранинг асосий ҳажмини яқунлаган.

Асосий бинонинг олд томонида пештоқ, марказида равоқ ва бурчакларида иккита кўп қиррали минора бор. Пештоқ орқасидаги хона оддий, аммо салобатли ҳандасавий шакллар йиғиндиси (хонанинг саккиз қиррали қисми устига тутилган пой гумбаз ва гумбаз)дан иборат. Кубсимон призма бинонинг асосий ҳажми бўлиб, томонлари 14,6 м га тенг. Унинг устида хона деворлари бўйлаб ўтувчи равоқлардан иборат саккиз қиррали призма бор. Гумбазнинг доирали асосига гардиш туташтирилган.

1. Захидов П.Ш. Мавзолей Биби-Ханым. В книге "Архитектурное наследие Узбекистана". Ташкент, 1960.

2. "Бобурнома", Тошкент, "Юлдузча", 1989, 44-6.

Гардиш сиртига Қуръони карим оятлари битилиб, усти феруза кошнлар билан пардозланган гумбаз билан беркитилган (қолдиги кўришиб турибди).

Унинг кириш томонлари ҳам бош пештоқ каби ранг-баранг кошнлар билан қопланган, сопол ғиштчалар ётиқ, сирланган рангли ғиштчалар тик терилган. Асосий нақш шакллари тиник, ложувард ғиштчалардан теришиб, уларнинг оралиги зангори ғиштчалар, оқ тошлар билан тўлдирилган. Оддий ҳандасавий шакллар ва печак каби чирмашиб кетган ёзувлар бино безагининг таркибий қисмини ташкил этади. Меҳробли бинонинг баланд миноралари сатҳи тўрт бурчакли кичик деворий тасвирларга бўлинган. Деворий тасвирлар турли ранглардаги ҳандасавий шакл ва ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Улар парчинкорлик, кошнкорлик услубида ишланган. Хуллас, бу ерда ҳамма нарса - иншоотнинг ўлчамлари ва ҳашамати ҳам ҳукмдорнинг ижтимоий буюртмасини ва давр руҳини ақс эттирган ҳолда ниҳоятда улғувор ҳамда салобатли.

Улутбек даврида юксак нуфузли Бухоро руҳонийларига ҳурмат-эҳтиром маъносидан мўғуллар давридан олдин барпо қилинган Бухоро Жоме масжиди (Калон масжиди)ни кенгайтириш ва қайта қуриш бўйича катта кўламдаги ишлар бошлаб юборилган эди, бироқ у кейинроқ, XVI асрга келибгина ўзининг узил-кесил қиёфасига эга бўлди.

Мадраса - олий диний ўқув юрти. Темур даврида Самарқандда фақат иккита мадраса қурилган эди, холос. Иккови ҳам мўъжазгина ва сулолавий даҳмалар билан боғлиқ бўлиб, Гўри Амир мажмуасидаги ҳамда Сарой Мулк хоним мадрасаларидир. Улутбек ва Шохруҳ давларида эса мадрасалар сафи анча кенгайди. Бироқ агар Ҳиротдаги улкан Гавҳаршодбегим мадрасаси унинг таркибига кирувчи ҳиротлик теурийлар макбараси билан машҳур бўлса, Улутбек учун мадраса аввало билим масканидир. Унинг топшириғига кўра, Бухорода (820/1417), Самарқандда (823/1420) ва Гиждуванда (836/1433) мадрасалар қурилди.¹ Булар руҳонийлар тайёрлайдиган шунчаки бир муассаса эмас, балки ўқув юрти, ўзига хос дорилфунун эди. Чунончи, Улутбекнинг Самарқанддаги мадрасаси шундай бўлиб, унда илоҳиётдан ташқари аниқ, табиий, фалсафий фанлар ҳам ўқитилган. Бу ерда фалакнётчи Қозизода Румий мударрислик қилар ва фалакнёт, риёзиёт фанларидан дарс беради, шу фанлардан Улутбек ҳам дарс ўтган. Улутбекнинг Бухородаги мадрасаси эшикларига “Билим олмакка интилиш - ҳар бир муслим ва муслима учун қарзу фарз” деган ҳадис ёздирилгани ҳам бежиз эмас. Улутбекнинг Самарқанддаги мадрасаси тафаккур ўчоғи сифатида теурийлар даврида жозибадор кучга эга эди - унинг ҳужраларидан бирида ҳиротлик буюк шоир Жомий маълум вақт яшагани ҳам тасодиқий бўлмаган.

XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил қиёфасига эга бўлди - ҳовлининг гир айланасини талабалар истиқомат қилувчи ҳужралар эгаллаган, дарсхоналар бурчакларда жойлашган, ёз кезлари дарслар очик ҳавода, айвонларда ўтказиларди, бу ерда яна кундалик намозларни ўқиш учун масжид ҳам бор эди. Йирик мадрасалар икки қаватли, ҳужраларнинг ҳовлига қараган томонидан равоқли

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958, с.76 сл., 127 сл.; Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. Алма-Ата, 1989, Шишкин К.А. Медресе Улутбека в Гиждуване. Материалы Узкометариса. вып.23, Ташкент, 1933.

айвонлар бўлган. Мадрасанинг олд томонида гумбазли пештоқ, унинг бурчакларида гулдаста номли кичик миноралар, йирик мадрасаларда эса икки-уч бўйинли баланд миноралар қад кўтарган. Мадраса деворларига кошни қопланган, айниқса пештоқ ва гулдасталар чиройли қилиб безатилган. Мадрасалар қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз кифасига эга эди. Шу боис ҳам темурийлар даври меъморий санъатининг икки ноёб дурдонаси - Самарқанддаги Улуғбек ва Хиротдаги Гавдаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, ўзаро кескин фарқланади. Қолаверса, Хирот мадрасаси безакларида гуллар ва китобалар устунлик қилгани ҳолда Самарқанд мадрасасида гўё Улуғбекнинг самовий қизиқишларини акс эттирувчи юлдузсимон гириҳлар кўпчиликти ташкил этади. Улуғбек мадрасаси хусусида Абу Тоҳир Хожа келтирган шеърлар ҳам “юлдузли-самовий” образларга тўлуғ.

Эй ҳайҳот! Бу бино нақадар буюк,
тутмишдир фалак,
Анинг пештоқлари кўкнинг аксиður
Замин қояларин айламиш ҳалак.
Қадама гиштлири маҳорат машки,
Мисли қоинотдан оқар сумалах.
Ложувард осмоннинг юлдузларини,
Мусаввир сочибдир бўлак ва бўлак.

Диний йўналишдаги бошқа бинолар қаторида четдан келган олим ва шоирлар яшовчи мусофирхона ва сўфийлар зикр тушадиган жой сифатида хонақоҳ эслаб ўтилади, аммо улар бизгача етиб келмаган. Фақат шуниси маълумки, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси рўпарасида қурилган Улуғбек хонақоҳи Бобурнинг ибораси билан айтганда, “дунёда энг улкан гумбазга эга эди” Бу қисман хонақоҳ XVI-XVII асрлар ёдгорликлари бўйича маълум тизимда қурилганини кўрсатади: марказда хочсимон шаклдаги ва усти гумбазли зикрхона, бурчакларда кичкина ҳужралар, бинонинг олд томонида гумбазли чуқур тоқчалар ва кираверишда пештоқ бўлган.

Ўрта Осиёда темурийлар давридан мерос қолган меъморий обидалар диний-мемориал иншоотлар: мақбара, мўътабар диний арбоб, аслзода ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-ҳазира, авлиёларнинг қадамжолари, дахма (исломдан аввалги бу атама хилхона ва қабртошлардан иборат тепаликни аңглатган) алоҳида гуруҳни ташкил этган.

Мақбаралар ҳукмрон хонадон аъзолари ва машҳур диний арбобларнинг қабри устига қурилган. Улар гумбаз марказда ёки кўпинча пештоқ устида бўлишига қараб, икки хил тузилишига эга эди. Марҳумлар ер остига қўйилган, қабрларнинг тартиби эса юқорида сағанада тақрорланган.

Самарқандда Темур даврида барпо қилинган ва гумбази марказда бўлган мақбараларнинг энг улугвор намуналари шайх Бурҳониқдин Сағаржий хилхонаси - Рухобод мақбараси ва темурийлар хилхонаси - Гўри Амир мақбарасидир. Биринчисига кубсимон ҳажм ва сферик-конуссимон гумбаз, иккинчисига саккиз

киррали призма, баланд гир айланали пой гумбаз ва киррадор гумбаз хос. Рухобод мақбараси сипогина – фақат пештоқ кошин билан безатилган, холос. Гури Амир мақбарасида Оллохни улуғловчи куфий битик сиркор гиштчалардан терилган, гумбаз сатҳи эса зангори қопламадан яркирайди. Темур даврида қурилган пештоқли мақбараларга келсак, Шоҳизинда мажмуасида уларнинг бутун бошли бир гуруҳни кўриш мумкин. Уларнинг бари учун пештоқларга жамланган қопламаларнинг хилма-хил ранга бойлиги, ички безакларда эса зарҳал ва ложувард рангга бой нақшлар ҳашамдорлиги ҳосидир.

Улуғбек даврида турли соҳаларда қонунлардан чекиниб, икқодий изланишга ўтилиши даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир этмай қолмайди. Чунончи, Шоҳизинда мажмуасида саккиз киррали мақбара қурилди (у ерга ким дафн этилгани номаълум), бу иншоот долға ёки ярим долға шаклдаги гумбазли қилиб қурилган унинг икки томони очик равоқдир. Бошқа бир иншоот даҳма бўлиб, узоқ вақтгача фалакнётчи олим Қозизода Румий мақбараси деб ҳисоблаб келинчи, бироқ қисман сақлаиб қолган ёзувада айтилишича, у “султоннинг онаси” учун қурилган экан (икқовининг кимлиги номаълум). Археологик қазилма бу ерда чиндан ҳам аёл киши дафн этилганини кўрсатди. Мақбара зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Зиёратхона баланд, кўркам қилиб қурилган, гўрхона эса кичик, лекин икқаласи ҳам пойдор гумбаз билан ёпилган. Бино ташқарисидан кошин билан қопланган, ичқарисидан сиркор парчинли саҳн ва оқ фонца кўк рангли нафис нақш билан безатилган.

Улуғбек даврида Самарқанддан ташқари салтанатнинг кўплаб бошқа шаҳарлари - Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам меъморий санъатнинг ноёб обидалари барпо қилинди. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги иншоотлар устунлик қиларди. Тошкентда пештоқ ва гумбазли, йирик қабртоши тоштарошлик санъатининг ноёб намунаси бўлган Зангиота мақбараси² ва Шайхонтоҳур мажмуаси³ диққатга сазовор. Мажмуа кейинги даврда қайта қурилган мўътабар шайх Ҳованди Тоҳур мақбараси асосида таркиб топди. Бу ерда асрий дарахтлари бор хиёбон, мўъжазгина масжид ва минора, бир неча даҳма ва кўплаб ўймакор қабртошлар бўлган. Қозоқ аслзодалари ваҳили Қалдирғочбийнинг мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб. Мазкур иншоотда Шимолий Туркистон меъморчилиги анъаналари акс этган, масалан, кўп киррали гардиши киррадор ва чодирсимон шаклдаги гумбаз билан тугал ҳолатга келган. Бироқ ички ва нишаб гумбазни тутиб турган тузилмалар XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд ва Хиротда ишлаб чиқилган тизимлар учун ҳосидир.

Темур даврида тузилиши ва миқёси бўйича мисли кўрилмаган иншоот барпо қилинди. Бу - салтанатнинг кўчманчи қозоқ аҳолиси кўп яшайдиган шимолий

---

1. Маньковская Л.Ю. К изучению приемов среднеазиатского Зодчества конца XIV в. (Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави). Искусство зодчих Узбекистана, вып.1, Ташкент, 1962; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана..., с.119 сл. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана... С.260 сл.

2. Шишкин В.А. Мазары в Занги-ата. В кн.: В.В.Бартольд, Туркестанские друзья и почитатели. Ташкент, 1927, с.90 сл.

3. Пугаченкова Г.А. Мавзолей Калдиргач-бия. Известия АН СССР, Серия Архитектурная вып.2, Алма-Ата, 1950, с. 90 сл.

қисмидаги Ясси (кейинроқ Туркистон деб аталган) шаҳрида қурилган Аҳмад Яссавий мақбарасидир.¹

Шайх Аҳмад Яссавий юксақ истеъодли мистик шоир бўлиб, XII-XIII асрда яшаган, оллоҳни мадҳ этувчи асарлар битган ва дашт аҳолиси ўртасида исломни тарғиб этган. Дин аҳлининг қўллаб-қувватлаши туфайли унинг нуфузи асрдан асрга орта борди, қабри эса доний қадимжого айланди. Қабр устида мақбара барпо қилиниши, бир жиҳатдан, сиёсий тадбир ҳам эди – Темур Хитойга юришни мўлжаллаган ва шу йўлда яшовчи аҳолининг меҳрини қозонишни истар эди. 1392 йили яқунланган бу қурилишга энг юксақ малакали меъморлар ва бошқа усталар жалб этилган, уларнинг аксари қисми эса Эронга юришлардан олиб келинган эди. Улар бинолар таркибига кўра мураккаб бўлган, аниқ режалаштирилган ва ихчам ҳажмий композицияга жамланган иншоотни бунёд этишди. Унга киравериш равоқли ва баланд гумбазли пештоқдан иборат. Ундан марказий хона – қозонли (ёки ҳалим) хонага ўтилади, бундай номланишига сабаб бу ерда ҳалим пишириб, тарқатиладиган улкан биринж қозон бор. Ундан кейин шайх дафн этилган гўрхона келади, икки томонида эса масжид, кутубхона ва икки қаватли, ўртаси йўлакли ёрдамчи хоналар бор. Иккита минорали пештоқдан сўнг параллелепипед шаклидаги асосий бино тепасида қозонлихона ва гўрхона гумбазлари кўринади, гўрхона гумбазли мўъжазроқ бўлса ҳам сатҳи қиррадорлиги алоҳида аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Безак Темур даврининг ҳашаматли меъморчилиги учун анъанавий, яъни, рангли гиштчалардан иборат нақшлар (гирихлар ва ҳандасавий ёзувлар) ҳамда белбоғлар, сумалаксимон безаклар, хошиялар ва тимпанлардаги қадама нақш ва сиркор парчинларда ранг-баранглик сипоғина. Бу ерда илоҳий мазмундаги битиклар муҳим роль ўйнайди. Уларга эса юқорида айтиб ўтилган усталарнинг камтарона ёзилган номлари уланиб кетган, лекин барча усталарнинг номи келтирилмаган. Ички безаклар ҳам сипоғина - асосий хоналар ёрқин сахилар, деворлар ва ички гумбаз нақшлар билан безатилган. Аҳмад Яссавий мақбараси мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир.

Шунингдек, қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Бу жиҳатдан Бухородаги Чашман Айюб ёдгорлиги диққатга сазовор.² Мазкур зиёратгоҳ ниҳоятда қадимий, исломдан олдинги даврларга бориб тақалса ҳам эҳтимол. Ривоятда нақл этилишича, Айюб пайгамбар шу ерда ҳассаси билан урганда ер остидан чашма чиққан. Унинг Бухоро учун ноёб бўлган суви ҳам, шу жой ҳам муқаддас ҳисобланган. Темурнинг фармонида биноан 1380 йили қудуқ устида ажойиб бино қурилган. Меъморий хусусиятларга кўра, қурилишда Темур Урганчни босиб олганида ўзи билан бирга олиб келган хоразмлик усталар қатнашган. Бўйлама ўқ бўйлаб жойлашган учта хона ичида гумбазлар Мовароуннаҳрга хос тарзда нозик дид билан ишлаб чиқилган. Шунга карамай, баланд пой гумбаз устига қурилган марказий гумбазнинг конуссимон шакли Хоразмнинг ҳашаматли меъморчилиги учун ҳосдир.

1. Маньковская Л.Ю. К изучению приемов среднеазиатского Зодчества конца XIV в. (Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви). Искусство зодчих Узбекистана, вып.1, Ташкент, 1967; Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930; Туякбаева Б.Т. Указ. соч.
2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958, с.75 сл.

Ҳазира - зиёрат ва дафн маросимлари учун мўлжалланган ва ҳовли атрофига қурилган иншоотлар мажмуаси. Темур даврида Шаҳрисабзда (1389-1400) ва Шоҳруҳ даврида Ҳиротда (1427) иккита ажойиб ҳазира барпо қилинди. Шаҳрисабздаги ёдгорлик “Дор ус-Сиддат” (“Сайидлар, раҳбарлар уйи”) деб аталган ва хилхона сифатида бунёд этилган. Бу тўғрида Темур севишли тўнғич ўғли Жаҳонгир тўсатдан вафот қилганида ўйлаб қолди. Шаҳзоданинг жасади Шаҳрисабзга келтирилиб, дафн этилди. Меъморлар, олдига нафақат Жаҳонгир, балки Темурнинг ўзи ва яқин қариндошлари учун ҳазира қуриш вазифаси қўйилди. Бурчакларида минораларни бўлган улкан пештоқнинг икки томонида иккита дахма бўлган, улардан Жаҳонгирнинг қабригина бизгача етиб келган, холос. У халқ орасида аллақандай Ҳазрати Имом номи билан машҳур, эҳтимол, шу туфайли ҳам омон қолгандир, зотан, қадамжоларни вайрон қилиш мусулмонлар наздида, оғир гуноҳ ҳисобланади. Ўтмишдаги ҳукмдорларнинг ўзаро муносабати эса бошқача бўлган – тахтда сулола вакилларига ортиқча эслатиш бўлиб кўринган.

Темур ҳаётлик чоғидаёқ бошқа иккита ўғли – Умаршайх билан Мироншоҳ ҳам оламдан ўтишди ва уларнинг жасади ҳам Шаҳрисабзга келтирилиб дафн этилди, бироқ кўп ўтмай Темурнинг ўзи вафот этиб Гўри Амир (Самарқанд)га қўйилди, кейин ўғилларининг ҳоқи ҳам ўша ерга кўчирилди. Ваҳоланки, Темурнинг ўзи барлосларнинг она маскани Шаҳрисабзда ором топишни истаганди. Дор ус-Сиддатда унинг учун оқ мармар билан қопланган ҳашаматли сағана тайёрлаб қўйилганди. У ерда оқ мармардан ишланган улкан тоштобут қопқоғи очик ҳолда бизнинг кунларгача етиб келган. Қазинималарда сағана устидан гўрхона излари топилди. Яна шу нарса ҳам маълум бўлдики, ҳовли айланаси бўйлаб айрим бошқа бинолар жойлашган, лекин баъзи ўринларда деворнинг ўзи бўлган, холос.¹

Жаҳонгир (Ҳазрати Имом)нинг сақланиб қолган мақбараси эса томи мураккаб тузилмада ёпилган ва шу боис кўкка интилувчи қиёфа қасб этган улугвор иншоот сифатида гавдаланади. Бу ерда равоқлар ва бурчак елканларига асосланган ички тузилмали гумбаз, унга осиб қўйилган, сумалаксимон безаклари ва юлдузсимон нақшли шифти бўлган ички гумбаз ҳамда кўп қиррали пой гумбаз устида қад кўтарган, конус шаклидаги чодирсимон ташқи гумбаз бор. Ушбу тузилма Хоразмга ҳос меъморий анъаналарни эслатиши бежиз эмас: Темур Урганчин босиб олганидан сўнг у ердан келтирилган усталар ёрдамида Шаҳрисабзда катта кўламдаги қурилиш ишларини олиб боргани тарихий маълумотлардан аён.

Ҳиротдаги ҳазира XI асрда яшаб ўтган ва шаҳарнинг пири-ҳомийси ҳисобланган Абдуллоҳ Ансорийнинг мўътабар қабри асосида барпо қилинган. XV асрда қабр тепасига улугвор тош ҳамда шайхнинг фазилатлари мадҳ этилган кўп сатрли ёзуви бор баланд ёдгорлик ўрнатилди. Уларнинг устига гумбазли кенг айвон қурилди. Ҳовлининг гир айланасини турли ўлчамларда қурилган ва хилма-хил қилиб безатилган бинолар ўраб олган, ҳазиранинг равоқли пештоқ бўлган олд томонида масжид билан қабулхона жойлаштирилган. Кошинли безак олд томонида ва айниқса ҳовлидаги айвонда ниҳоятда бой, Абдуллоҳ Ансорийнинг шу ердаги гумбазли

1. Гулямова Я.Г. К вопросу о традиции архитектурных ансамблей в городах Средней Азии XV в. В кн: Великий узбекский поэт. Ташкент, 1948, с.151 сл.; Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шаҳрисабз при Тимуре и Улутбеке..., с.50 сл.73 сл.

сағанасининг атрофи эса хиротлик теурийлар, аслзодалар ва диний арбобларга кўйилган қабртошларга тўлиб кетган.

Темур ва Улугбек даврида аҳолининг уй-жой қурилиши кенг кўлам касб этган, бироқ бизгача улардан жуда кам намуналаргина етиб келган. Бунинг сабабларидан бири шуки, турар жой ва хўжалик бинолари учун ишлатилган хом ғишт, пахса, ёғоч каби қурилиш материаллари чидамсиз бўлиб, икки-уч авлоддан кейинроқ узаланиб кетган. Пишиқ ғишгдан тикланган иншоотлар эса ана шу ажойиб қурилиш материаллини олиш учунгина бузилган.

XIV-XV асрлардаги бинолар орасида ҳукмдорлар ва аслзодаларнинг саройлари, аҳоли турли табақаларининг турар жойлари, ҳаммомлар, шаҳарларда ёпиқ бозорлар - чорсу ва тимлар, шаҳарлару савдо йўлларида карвонсаройлар, муҳандислик иншоотларидан сардоба, кўприк, тўғон, сувайирғич, шаҳар оқава тизимлари эслаб ўтилади. Буларнинг бари эса меъморлар, муҳандислар, усталар олдига хилма-хил, гоҳо бажарилиши мураккаб вазифалар кўяр эди.

Шаҳарларнинг меъморий киёфасини явваламбор истехкомлар белгилаган. Доимий уруш ҳаракатлари шароитида мудофаани мустаҳкамлаш муҳим давлат вазифасига айланган ва унга ҳарбий иш мутахассисларидан ташқари шаҳар аҳолиси ҳам кенг кўламда жалб этилган. Темур даври учун ҳисор ва қалъани ўраб олувчи хандақ ҳамда ярим доирасимон миноралари бўлган кунгурадор юксак деворлар хос. Айниқса шаҳар дарвозалари иккита бақувват минора, соқчилик ва жанг майдончалари билан мустаҳкамланган. Қалъанинг дарвозаси битта бўлган, душман унга кириш учун бетўхтов ўққа тутиб туриладиган қия кўтарма йўлдан ёхуд хандақ устига зарур пайтдагина тушириладиган осма кўприкдан ўтиши керак бўлган. Бу хил мудофаа усули эса узоқ муддатли камалга бардош беришга ҳам имкон яратарди. Бироқ, ҳар қалай, уни мукамал ва енгиб бўлмас усул дейиш қийин - Темур ниҳоятда мустаҳкам шаҳарларни ҳам олишга моҳир бўлган.

Пойтахтларда қалъа деворларини безатишга катта эътибор берилган. Истехкомнинг асосий бўгинларида оддий ғиштлар фониди сиркор ғиштлардан безак ишланган, у, масалан, Хиротдаги Ихтиёриддин қалъасининг айрим минораларида сақланиб қолган.

Шаҳарга яқинлашганида унинг меъморий киёфаси белгиси сифатида аввало қалъа девори кўзга ташланган, у йироқ-йироқларда қад кўтариб турган энг йирик биноларнинг минора, пештоқ ва гумбазларидан иборат умумий манзарани тўлдирган.

Шаҳар дарвозаларидан шаҳарнинг асосий кўчалари бошланган. Улар Самарқандда олтига, Бухорода еттига, Шаҳрисабзда эса тўртга эди. Шаҳар ҳаракатининг асосий оқимлари шу кўчаларга жамланган, пиёда ва отликлар, арава ва қўл аравалар ўтиб турган. Кўчаларнинг йирик-йирик қисмлари ёғоч том, гумбаз ёки кубба билан ёпилган, шу тарикка узун йўлақлар ҳосил бўлиб, ёруғлик тушиши учун ҳар ер, ҳар ердан туйнук қолдирилган. Тим деб аталувчи бу хил қурилиш Ўрта Осиёда узоқ давом этувчи жазира иссиқдан ҳимоя қилган, бошқа пайтлар ёғин-чочиндан сақлаган. Асосий бозорлар, дўкону устахоналар шу тимлар бўйлаб чўзилган, кўпинча кўндаланг кўчаларга ҳам ёйилиб кетган. Бозор кўчаларининг туташган жойларига кўпинча йирик гумбазли чорсу қурилган, унинг атрофини дўконлар устидаги кичик гумбазлар ўраб олган, савдо айниқса қизгин бўладиган бундай жойларни сотувчилар

алоҳида қадрлашган, бу ерларда одатда бир хил мол сотилган. Чунончи, Темур даврида Самарқанд марказида нафақат амирнинг суюкли хотини, балки қурилиш ҳомийси сифатида тарихда қолган Туман оқа номидаги тим бўлган, бу ерда бош кийимлари – оддий ва каштали саллалар, дўппи ва мўйнали қалпоқлар сотилган.

Ўрта Осиёда Темур даврида қурилган кўп сонли бозор иншоотлари сақланиб қолмаган. Бироқ Бухородаги Тоқи Заргарон XV асрга мансуб, XV–XVI асрлар ўрталарида шоир Восифий "... шахид султон Саъид Улуғбек Мирзо Бухоро шахрининг Чорсуки тепасида қурдирган мадрасага етганимизда..."¹ дея шу чорсуни эслаб ўтади. Бу иншоот кейинроқ қайта қурилган, ammo дастлабки композицияси сақланиб қолган - иккита асосий кўча туташган жойда сажкиз қиррали асос устида улкан қиррадор гумбаз кўтарилган, атрофини эса бурчак бўғимли кичик гумбазлар ўраб олган, заргарларнинг устахоналари ва дўконлари икки қаватли бинода жойлашган.²

XIV -XV асрларда карвонсаройлар кўп бўлган. Самарқанддаги Регистон майдонининг шимолий томонида Улуғбек қурдирган Мирзон карвонсаройлар бўлгани ёзма манбалардан маълум. Бироқ XVII асрдаёқ унинг ўрнида Тиллақори мадрасаси қурилди.

Шаҳрисабздаги ҳаммом ва Самарқанднинг Регистон майдони яқинида ҳозирда ҳам турган ҳаммом XV асрга мансуб. Маиший хизмат кўрсатиш биноларининг бу оддий намуналари Ўрта Шарқда кенг тарқалган ҳамда вақт ўтиши билан қайта қуриб турилган. Шунга қарамай, темурийлар салтанатининг шаҳарларида, айниқса йирик марказларда темурийлар сулоласининг вакиллари, аслзодалар ва ҳатто йирик дин арбоблари кўплаб ҳаммомлар қурдиришган, уларнинг айримлари вақф ихтиёрига ўтказилган. "Шоҳнома"га (Фирдавсий унинг улуг меҳнати эвазига Маҳмуд Ғазнавий берган мис таңгаларни тақсимлаши мавзуи) ва Низомий "Ҳамса"сига (ҳаммомда мактанчоқ сартарош ва халифа ал-Матъун билан боғлиқ мавзу) чизилган миниатюралар ана шу хил ҳаммомлар тўғрисида тасаввур беради.³

Миниатюраларда ҳаммомнинг турли қисмларини кўриш мумкин. Чунончи, ҳаммомларнинг счиниладиган, чой ичиб ҳордиқ чиқариладиган ёғоч устунли улкан залидан зинапоялар орқали пастга тушиб, асосий хоналарга қирилган. Усти гумбаз билан ёпилган катта зал (уқалаш учун) атрофида ювиниш учун алоҳида хоналар бўлиб, улар ҳам кичик гумбазлар билан ёпилган. Фишт, тош териб ишланган ҳовузакларда иссиқ ва қайноқ сув бўлган, хоналар остидан қайноқ ҳаво билан иситиб турилган. Ҳаммом ичи қошинли саҳн билан, деворлар нақш билан безатилган. Ўрта Осиё ҳаммомлари Қадимги Рим терилари сингари шунчаки ювиниш жойи бўлмаган, балки чўмилганидан кейин одамлар чой ичиб ҳордиқ чиқарадиган, учрашиб, суҳбатлашадиган, шахмат ўйнайдиган жой ҳам эди.

Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси темурийлар даврида нафақат илм-фаннинг, аynи пайтда меъморий санъатнинг ҳам ноёб ёдгорлиғидир. Ёр юзига кўтарилган қоя жинси устига қурилгани зилзила тез-тез юз бериб турадиган

1. Зайниддин Восифий. Бадоеъул-вақоъ. Тошкент, 1979. 43 б.

2. Пугаченкова Г.А. Бухара. Торговые купола. Ташкент, 1969.

3. Пугаченкова Г.А. Восточная миниатюра, как источник по истории архитектуры XV-XVI вв. В кн: Архитектурные наследие Узбекистана. Ташкент, 1960, с. 139 сл.

шаронгта иншоотнинг мустақамлигини таъминлар эди. Расадхона авваламбор улкан астрономик асбобдан иборат бўлиб, унинг жамик мейморий шакллари астрономлар Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Мўъиниддин Коший ва Улугбекнинг ўзи мейморлар олдига қўйган вазифаларга мослаштирилган эди. Кейинчалик улар бу ерда ҳар куни (аниқроғи, ҳар туни) кузатиш олиб боришди ва бу кузатувлар Улугбекнинг машҳур юлдузлар жаъвали “Зижи Кўрагоний”ни тузишга асос бўлди. Улугбекнинг ўлимидан сўнг расадхона ташлаб қўйилди ва гарчи XVI аср бошларида уни Бобур кўриб қисқача таърифлаган бўлса-да, кейинчалик иншоот шунчалик вайрон қилиндики, XX асрда археологлар бу ерда фақат пойдевор (баъзан эса унинг ўрни) ҳамда расадхонанинг асосий улкан асбоби - қоя ичига қараб кетган ва даражаларга бўлиб чиқилган иккита улкан мармар ёйни топилди, холос.

Қазинмаларда олинган маълумотларга қараганда, расадхона диаметри 48 м ли улкан айлана шаклида бўлган. Уч қаватли, юқори икки қавати очик равоқли. Археологлар биринчи қавати режасини аниқлашди – унинг ҳар бир ярим ўқи бўйича тик ёй билан ажратилган, марказий йўлагининг икки томонидаги хоналар, чамаси, кузатиш натижаларини қайта ишлаш, асбоб-ускуналарни сақлаш учун мўлжалланган бўлса керак.

Энди юқори қаватларга ва тегишлича расадхонанинг умумий қиёфасига келсак, тадқиқотчилар бу борада таъмирлашнинг беш йўлини тақлиф этишадикки, барица ҳам битта савол муҳим аҳамиятга эга: улкан ёй квадрант (айлананинг чорак қисми) бўлганими ёхуд расадхонанинг асосий асбоблари таркибида эслаб ўтилган фахри секстанти (айлананинг олтидан бир қисми) бўлганими? Бу ажойиб иншоотнинг ташқи беағи сиркор рангли ғиштчалардан иборат экани ва айниқса қора рангли ғиштчалар кўп бўлгани қазинмалардан маълум. Улар, афтидан, нусхалари теурийлар даври мейморчилигининг кўплаб ёдгорликларидан маълум бўлган юлдузсимон гириҳларни ҳосил қилган.

Ҳисор ичидagi зич маҳаллаларда турар жой бинолари устун эди. Улар XV асрдан етиб кела олишмаган, лекин китоб миниатюраси турар жойлар қиёфаси қандай бўлгани ҳақида тасаввур бера олади. Миниатюранинг ўзига хос хусусияти шундаки, мазмунига кўра у қанчалик олис даврни - Искандар Макдуний, Баҳромгўр, Хусрав замонларини тасвирламасин, қаҳрамонларнинг қиёфаси, либоси ва атроф-шаронгта кўра айнан мусаввирнинг даврини акс эттиради. Қаҳрамонлар ва улар ортида кўриниб турувчи биноларнинг кўламидаги нисбатнинг шартлилиги, мазмуниг ривожлантирилмаганлиги, ҳажмийлик сатҳда берилишининг бари нисбий бўлгани ҳолда мусаввирлар энг асосий нарсада – қаҳрамонлар қиёфасини ҳам, уларнинг атрофидаги муҳитни ҳам миниатюра яратилаётган ўз даврига айнан мувофиқ қилиб тасвирлайди. Ана шу боис ҳам миниатюралар Мовароуннаҳр ва Хуросондаги турар жойлар тўғрисида тасаввур беради, ўша биноларнинг қурилиш услуби эса кўп жиҳатдан халқ қурилишида ҳанузгача сақланиб қолган.

XIV-XV асрлар миниатюрасидаги уйлар бир ё икки қаватли қилиб кўтарилган. Ягона эшик тош терилган кичик довлига қараган, довли атрофига дарахт экилган, гоҳо ўртасида довуз бўлган. Кўпинча ёғоч устунларга ўрнатилган шийпон бор, иккинчи қаватда пешайвон ёки осма айвонча бўлиши эса Ўрта Осиё ҳудудида турар жойлар учун хос бўлган болохоналарнинг турли кўринишлари, холос. Миниатюраларда

бой-бадавлат одамлар уйининг девори ғиштлари бўртма қилиб терилган, кошнли хошиялар ва шарафалар билан безатилган, томи ясси бўлиб, уйга кираверишда чодирсимон шаклдаги кичик минора ўрнатилган.

Тураар жойлар меъморчилигига оид тасвирларда бой хонадонлар уйи эркаклар ва аёллар қисмига бўлингани кўришиб турибди. Саройлар тасвири эса қурилиш кўлами ва безакларнинг ҳашамдорлиги билан ажралиб туради. Саройлар шунчаки ҳукмрон хонадон аъзолари ёки олийнасаб зотлар яшайдиган жойгина эмас, балки улугвор қабул маросимлари ўтказиладиган жой ҳам бўлган, ўзининг ҳашаматию дабдабаси билан ҳукмдорнинг маъқенни ақс эттирган. Буларнинг бари эса меъморлар олдида ҳатто бой-бадавлат хонадонлар учун бўлса ҳам, ҳар қалай, оддий уй-жой қуришдагига нисбатан мутлақо бошқача вазифалар кўяди.

Саройлар ҳам икки хил бўлган. Биринчиси – асосан маъмурий-сиёсий вазифаларни бажаришга мўлжалланган бўлиб, қалъа ёки ҳисор ичига қурилган. Иккинчиси – шаҳар ташқарисидаги қароргоҳлар бўлиб, боғ-роғлар бағрида эди. Бу ерда ҳам қабул маросимлари базми билан ўтган, лекин кўпинча оддий базм-мажлислар ўтказилиб, ҳукмдор давлат юмушларидан бўш вақтларида ҳордиқ чиқарган, тириклик қувончларидан баҳра олган.

Биринчи хил саройни Темур Шаҳрисабзда қурдирди ва у Оқсарой номи билан шуҳрат топди.¹ Унинг расмий вазифаси тўғрисида Бобур қисқача таърифлаб, Темурбек Кешда улугвор бино қурди, девонининг мажлислари учун улкан пештоқ, девон тожибеклари билан девон бекларининг мажлиси учун ўнг ва сўл томонларда иккита кичик пештоқ барпо қилди, арзга келувчилар учун бинонинг бир томонида кичикроқ тоқчалар қолдирди. деб ёзади.

Ҳозирги вақтда Оқсаройдан бош пештоқнинг асосларигина бизгача етиб келган, лекин Клавиҳо унинг муфассал тавсифини ёзиб қолдирган: “Эртасига, жума куни элчиларни ҳукмдорнинг фармонига биноан бунёд этилаётган улкан саройни кўришга олиб кетишди. Айтишларича, бу ерда иш йигирма йилдан буён бир кун ҳам тўхтамай давом этар ва ҳатто ҳозирда ҳам кўплаб усталар ишлашар эди. Саройда ниҳоятда узун йўлак ва ниҳоятда баланц дарвоза бор, ўнг ва чап томондан кираверишда ғиштни равоқлар ўрнатилиб, хилма-хил нақшлар шаклида терилган кошнлар билан безатилган. Бу равоқлар остида эса гўё эшиксиз кичик қорхоналар бор - поли кошн билан қопланган бу тоқчалар сеньор саройда бўлганида одамлар ўтириши учун қилинган. Бу дарвоза ортида бошқа дарвозалар, улар ортида эса оқ плиталар тўшалган ва безаклар ва серҳашам айвонлар билан атрофи ўраб олинган катта ҳовли бор. Ўртасида катта ҳовузи бўлган бу ҳовлининг эни уч юз кадам, ундан ўтиб саройнинг энг йирик хонасига кирилади, кираверишдаги ўта улкан ва баланц эшик эса олтин, ложувард ва қозин билан бағоят гўзал қилиб безатилган. Ўртадаги эшикнинг тепасида ҳам, иккала томонида ҳам қуёш фонидagi шер тасвири туширилган. Бу самарқандлик сензорнинг герби эди... Бу девордан тўртбурчак шаклдаги қабулхонага кирилади. унинг деворлари олтин ва ложувард нақшлар билан безатилган, шифт ҳам буткул олтинранг. Элчиларни юқори каватта олиб чиқишди,

1. Засылкин Б.Н. Памятники Шахрисабза. Архитектурные памятники Средней Азии. Вопросы реставрации. П., М., 1928, с.52; Мажсон М.Е., Пугаченкова Г.А. “Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке”, с.35 сл., 69 сл.

уй бошдан-оёқ олтин билан безатилгани учун уларга шунчалик кўп хоналарни кўрсатишдики, ҳаммаси ҳақида бир йўла ҳикоя қилиш ҳам қийин. Олтин, ложувард ва бошқа хилма-хил ранглар билан ишланган безаклар эса ҳатто моҳир усталари бўлган Парижда ҳам ҳайрат уйғотган бўларди. Бу иш (уларда ҳам) гўзал деб ҳисобланар эди.

(Кейин уларга) сеньорнинг ўзи ва хотинларига мўлжалланган, поли, шифти ва деворлари ниҳоятда ҳашаматли қилиб безатилган хоналарни кўрсатишди. Бу сарой қурилишида кўплаб хилма-хил усталар ишлаган".¹

Оқсаройнинг бош фасадида саройга кираверишда улугвор пештоқ қурилган, унинг олдида жанубдан шаҳар девори билан ўралган майдонча бор. Диаметри 22 м ли улкан гумбазнинг икки ёнида саккиз қиррали пойдевор устида доирасимон миноралар кўтарилган. Безакда оқ, кўк, зангори ғиштлардан иборат кошни қоплама ҳамда кўк-зангори рангларга бой ўймакор қадама нақшларнинг ҳашамати кўзларни ҳамаштиради. Бу бежяёс безакларни асир олинган озарбайжон уста Юсуф Табризий бажарган.

Сарой пештоқини безаган кўплаб битикларнинг аксарияти йўқолиб кетган, лекин айримлари аввалроқ кўчириб олиниб, авлодлар хотирасида сақланиб қолingan. Улар панд-насихат руҳидаги ҳикматлар ёки саройни ва унинг ижодкори Темурни улугловчи шеърлардан иборат.

Низомиддин Шомийнинг ёзишича, "Унинг (Оқсаройнинг) тоқ ва равоклари Айиқ юлдузига етади, бинобарин, дунёда унга тенг келадиган нарсани ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган ва эшитмаган".

Халқ ўртасида Оқсаройнинг қурилиш тарихига оид афсоналар яратилди. Шулардан бирида пештоқ гумбазини қурган меъмор тўғрисида ҳикоя қилинади. Темур уни шошириб турганига қарамай, уста бир куни пештоқда узун занжирни осилтириб қўйганича ғойиб бўлди. Темур ғазабланиб кетган, аммо киширттириб устани топа олмаган, бошқа усталар эса бу мураккаб вазифани бўйинларига олишга журъат қилолмаганлар. Шу алфозда икки йил ўтган ва тўсатдан устанинг ўзи дарғазаб Темур ҳузурда пайдо бўлиб, шундай деган: "Қаранг, олампаҳо: мен кетганимда занжирнинг учи бошимга тегиб турарди, энди эса елкамдан ҳам пастга тушибди. Демак пештоқ пойдевори чўккан ва энди мен гумбазни тиклай оламан, акс ҳолда у ёрилган ва кейин бузилиб кетган бўларди". Темур ғазабини марҳаматга алмаштирган, қурилиш поёнига етиб, уста мукофотланган.

Вақт ўтиши билан саройнинг пештоқ пойдеворидан бошқа қисмлари вайрон қилинган. Айниқса XVI асрда Бухоро ҳукмдори Абдуллаҳон Темурнинг ишларини халқ хотирасидан ўчириб ташлаш мақсадида саройни бузишга фармон берди. Бироқ пештоқнинг орқа томонида ўтказилган қазилмаларда девор безакларининг қолдиқлари, ҳовлининг ғишт терилган ва олтин баллиқчалар учун саккиз қиррали мўъжазгина ҳовузи бўлган бир қисми очилди.

Темурнинг, кейинчалик эса Улуғбекнинг ҳам асосий ҳукумат қароргоҳи Шаҳрисабздаги Оқсарой эмас, балки Самарқанддаги Кўксарой эди. У қалъа ичида жойлашган ва машғум донг таратган. Зотан, бу ерда ҳукумат мирзахоналари, ғазна билан бир қаторда зиндон ҳам бўлиб, у ерда гаровга олинган аслзодалар сақланар,

1. Де Клавихо. Указ. соч., с.102 сл.

махфий қатллар амалга оширилар эди. Темур даврида амир деб эълон қилинган кўғирчоқ хон Суюрғотмиш ҳам шу ерда яшар, ammo олтин қафасидан чиқиб кеч каерга кетишга ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди. Сарой тўрт қаватли бўлган, чамаси, қалъа девори баланслигидан кўтарилиб тургани учун ҳам ўзига хос соқчилик минораси хизматини ҳам ўтаган. Энди Кўксарой деган номига келадиган бўлсак, безакларида кўк-зангори рангдаги сиркор кошнлар ва гиштларга бойлиги учун ҳам шундай аталган кўрнади.¹

Айни пайтда, юқорида айтиб ўтилганидек, бошқа хил саройлар – дам олиш, хордиқ чиқариш, базм ва учрашувлар учун мўлжалланган, боғ-роғлар кўйнида барпо қилинган оромгоҳлар ҳам бор эди. Шундай масканлардан бири Бўстонсарой Самарқанд қалъаси ичида жойлашган, лекин улар асосан шаҳар ташқарисида, юксак дид билан яратилган сўлим боғлар бағрида бўлган. Темур шундай оромгоҳлар барпо қилишга ниҳоятда ишқибоз эди, унинг иштиёқи билан Самарқанд атрофида ўн иккита беҳиёс боғ яратилди. Юришлар оралигидаги қисқа муддатли дам олиш вақтларини у ана шу боғларда ўтказарди.

Археологлар бу боғлардан аксариятининг ўрнини аниқлашди, бироқ афсуски, уларнинг яққол излари жуда кам, чунки саройлар алақачон вайрон қилиниб, қурилиш ва безак материаллари талаб кетилган. Археологик қазималар айрим аҳамиятсиз қолдиқларнигина аниқлай олди, холос. Шарқ муаллифлари бу боғларнинг номларини кўрсатишди, айримларини Клавиҳо ҳам эслаб ўтган:

Дастлаб – XIV асрнинг 70-йилларида Кўҳак тоғи этагида “Боғи Накшижаҳон” қурилган. 1378 йили Самарқанддан ғарбда Темурнинг хотини Туман оқа учун “Боғи Беҳишт” барпо қилинди. “Боғи Амирзода Шохруҳ” 1394 йили Шохруҳ Кавказ ортига юришидан қайтиши шарафига бунёд этилган бўлса керак. “Боғи Бўлди” (“Олис” деб ҳам аталган) Самарқанднинг шарқида, Кўчан Хиёбон мавзеида жойлашган “Боғи Дилкушо” ҳам шаҳардан шарқда, Хончорбоғ деган жойда бўлган, у 1396 йили қурила бошланиб, 1399 йили битказилган, ammo саройдаги безак ишлари кейин ҳам давом этаверди. “Боғи Шамол”ни Темур 1397 йили набираларидан бири - Мироншоҳнинг кизига атаб қурдирган, у Самарқанддан шимол томонда. “Боғи Зоғон” ҳам Кўчан Хиёбон мавзеида бўлиб, “Боғи Бўлди”дан ўтилгандан кейин келган. “Боғи Баланц” Темурнинг энг ажойиб боғларидан бири бўлган. “Боғи Давлатобод” 1399 йили Самарқанддан жанубда, Дарғом чўлида, Темур Хиндистонга юришидан қайтиши шарафига қурилган. “Боғи Чинор” шаҳардан жанубда эди. “Боғи Нав” 1404 йили Самарқанд ҳисорининг ғарбий девори ортида қурилган. “Боғи Жаҳоннамо” Шаҳрисабз йўлида, чамаси, Тахтақорача довоғига чиқаверишдаги ёнбағирликка қурилган. “Боғи Майдон”ни Афросиёбнинг шимолий томонида Темур қура бошлаган ва Улугбек яқунлаган. Бу боғларнинг ҳар бирида сарой бўлган.

Шаҳар ташқарисидаги саройларнинг меъморчилиги ўзида кўп асрлик аграр тажрибани ва уни эстетик жиҳатдан англаб етиш хусусиятларини жамлаган боғ меъморчилиги билан узвий боғлиқдир. Дехқончиликка оид маҳсус қўлланмалар пайдо бўлиб, алоҳида боблар боғ яратиш, дарахт экиш, суғориш ва меъморчилик масалаларига бағишланган. Ана шундай рисоалардан бири - 1505 йили Ниёзий Ҳиравий томонидан ёзилиб, теурийлардан Султон Маҳмудга тақдим этилган асар

1. Массон М.Е. Самарқанд времени Улугбека..., с.98.

“Иршод аз-зироъа фи илм ал-хираса” (“Дехқончилик агротехникаси ҳақида кўлланма”) деб аталади.¹ Унинг Ўрта Шарқ учун хос бўлган чорбоғ яратишга бағишланган боби эса Темур боғларини тавсифлаган замондошларининг тасвирларига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади.

Чорбоғ – мунтазам режага эга бўлган меъморий боғ. У шаклан тўртбурчак бўлиб, девор ҳамда девор бўйлаб бир текисда саф тортган Самарқанд оқ тераклари билан ўраб олинган. Асосий дарвозадан бошланувчи бош хиёбонни кўндаланг хиёбон кесиб ўтади. Ҳосил бўлган тўртта қисм ичида тўғри ёки кня йўллар ўтган, улар бўйлаб ва улар ораллигидаги майдончалар, чаманларда дарахтлару гулзорлар бўлган. Шу ўринда манзарали ва мевали дарахтларнинг гулзорлар ва майсазорларнинг муфассал рўйхати тавсия этилган қолаверса, уларнинг нафақат ўзаро уйғунлиги, балки меваларнинг пишиб етилиш пайти, баъзи гуллар тўкиладиган вақтда бошқаларининг очилиши ва ҳатто дарахтлару буталарнинг кузда баргини тўкиб, боғ олтинранг ёғдуга чўмилишига қадар ҳисобга олинган.

Марказда - асосий ва кўндаланг хиёбонлар туташган жойда баланд иморат ёки сарой қурилиб, олдидаги майдончага тош ё плитка терилган. Сугориш ҳам пухта ўйланган - ариқлар девор бўйлаб ўтиб, ундан чаманлар ва марказга шоҳобчалар ажратилган. Иморат олдида плитка қопланган ҳовуз бўлган. Миниатюраларда чорси, тўртбурчак, доиравий, саккиз қиррали ва кунгурали шакллардаги ҳовузларни кўриш мумкин. Улуғбекнинг Боғчаси ҳудудидаги тош плиталар билан қопланган 12 қиррали мўъжаз ҳовуз очилди.

Чорбоғдан ташқари боғларнинг зинаси: имон хили ҳам учрайдики, бу баланд адир ёнбағрида; умуман, нишаб жойда боғ яратишнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир. Чўпонотада Темур қура бошлагани ва Улуғбек яқунлагани Боғи Майдон мана шундай эди. Боғ учун ер пилапооялар кўчилишида тайёрланиб, дарахт ва гуллар ҳам шунга мос равишда экилган, иморат эса юқорида барпо қилинган. Аслзода дарвеш Муҳаммад Тархоннинг гўзал боғи шундай бўлиб, Бобур уни давосининг тозаллиги, жойлашган ўрнининг кўркемлиги ва обдончилиги бўйича Самарқанднинг энг сўлим боғларидан бири деб таърифлайди.

Шаҳар ташқарисидagi боғларнинг асосий меъморий қисми сарой эди, албатта. Шарафуддин Али Яздий Боғи Дилқушодаги саройни шундай тасвирлайди: “799 (милодий 1397) йил кузининг бошларида Темур гўзал Конигил водийси чеккасида бекиёс чиройи билан салтанатда шу пайтгача қурилган барча боғлардан ҳам ўтиб кетувчи бир боғ барпо қилишга амр этди. Мунажжимлар унга асос солиш учун саодатли пайтни белгилашди, меъморлар эса хиёбонлару майсазорлар ўрнини белгилаб тарҳ чизишди. Фишт терувчилар ўз касобларини, мусаввирлар бўлажак саройга чизиладиган безакларнинг хомаки нуҳасици тайёрлаб қўйишди. Бутун Осиёдан йиғилиб келиб Самарқандда яшаётган меъморлар ҳар бир томони бир ярим минг келадиган чорси шаклдаги саройга пайдевор қўйишди, тўрт томондан баланд дарвозалар қурилди. Саройнинг гумбазли шифтлари ганчкор ва қадама нақшлар билан безатилди, деворларга кошин қопланди. Боғнинг тўрт бурчагида ўта юксак шийпонлар қурилиб, гаройиб ранглардаги, қатта санъат ва ҳайратомуз маҳорат билан терилган кошинлар бекиёс гўзаллик мазатади. Хиёбонлар боғни ажойиб

1. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство... с.152 сл.

мутаносиблик билан чорси шаклдаги гулзорлар ва турли шаклдаги мўъжаз боғ майдончаларига бўлди. Темур хиёбонлар четига анжир экилишини ва баъзи жойлар меваги дарахтлардан, бошқа жойлар гулзорлардан иборат бўлишини истади. Боғ унинг кўнглидагидек чиққанида Темур унга Боғи Дилкушо деб ном берди. Боғ ўртасида гумбазлари юксак бўлган уч қаватли сарой қурилди ва инсон нигоҳини мафтун қилиши мумкин бўлган жамики безаклар билан зийнатланди. Сарой мустаҳкам, узоқ замонларга етадиган қилиб барпо этилди, хилма-хил нақшлар билан безатилди ва унга шоҳона улуглик ато этувчи мармар устунлар билан ўраб олинди”.

Бундай саройларнинг ички кўриниши қандай бўлгани тўғрисида Клавихонинг кундалиги ҳам муайян тасаввур беради. Чунончи, элчиларни Темурнинг хотини Сарой Мулк хоним қабул қилган ёзги сарой шундай тасвирланади. У дарахтлари гулларга бой боғда жойлашган, бу ерда яна нақшли гиламлар ва гулдор матолар ёпилган чодирлар ҳамда айвонлар бор эди: “Бу боғ ўртасида бағоят гўзал бир уй турар, у хочсимон шаклда қурилган бўлиб, безаклари ҳашаматли эди. Уйнинг ўзига учта тахмон бор, у ерга қаравот қўйиш мумкин ёки супача қилинган; пол ва деворларга эса кошин қопланган. Қираверишда энг йирик тахмон бўлиб, у ерда баландлиги одам бўйи барабар ва эни уч тирсак келадиган қатта, устига олтинкумуш қопланган стол турибди, унинг олдидаги ўриндиқ устига зар тикилган қимхоб ва ипак кўрпачалардан бир неча қават тўшалган. Сеньор (Темур) шу ерга ўтирган. Деворларга пушти рангли дарпардалар тортилиб, зумрад, марварид ва бошқа жавоҳирлар қадалган ва усти зар билан қопланган кумуш осилмачоқлар билан безатилган. (Тепадан) эни бир қаричли ипак матолар осилиб полгача тушиб туради, улар ҳам дарпардалар сингари безатилган. Бу матолардан ранг-баранг ипак шокилалар осилиб турар ва шамол эганида тебраниб, ниҳоятда чиройли кўринар эди. Қатта равоқ кўринишида (ишланган) бу тахмонга қираверишда ҳам найзаларга ўхшаш тиргақларда худди шундай безатилган худди шундай дарпардалар осилдик, ҳамма томонидан қатта ипак шокилалар ергача осилиб турибди. Бошқа тахмонлар бошқача тарзда безатилган дарпардалар билан тўсилган, ерга эса бўйралар устидан гиламлар тўшалган”.¹

Меъморчиликда энгил қурилмаларнинг алоҳида бир тури айвон (кўшк) ва чодирдан иборат эди. Улар боғларга ўрнатилган, аини пайтда кўчма айвонлар қаторида мустаҳкам қилиб қурилганлари ҳам бўлар эди. Чунончи, Клавихо Шаҳрисабздаги Оқсарой ёнида шу хил ҳашаматли айвонни кўрганини қуйидагича тасвирлайди: “Кейин элчиларни сеньор базм қуришга ва ўз хотинлари билан (вақт ўтказишга) мўлжалланган зални кўришга (олиб боришди). У йирик ва безакларга бой. Бокқа қираверишда эса шу қадар кенг майдон борки, бу ерда ёз кезлари ҳовузлар ёқасида, дарахтлар соясида жуда кўп одам ўтириши мумкин”.²

Шунингдек, Улугбекнинг Боғи Майдон яқинида жойлашган мўъжаз “Боғча”сидаги Чинниҳонани ҳам эслаб ўтиш даркор. Бу номнинг ўзнёқ бу ердаги безак ишларида ўша вақтларда бениҳоя қиммат бўлган ҳақиқий хитой чиннисидан ва унинг хитойча нақш мавзулари такрорланган кошини (силикат) асосидаги ўхшашмасидан фойдаланилгани билан боғлиқ. Археологик қазинишларда ҳар иккала кошин

1. Де Клавихо. Кўрсатилган асарлар, 112 б.

2. Уша ерда, 103 б.

парчалари топилди ва ҳозир Самарқанд ўлкашунослик музейида сақланмоқда. Темур ва темурийларнинг фармониغا биноан уюштирилувчи тантанали байрамларда чодир ва айвонларнинг хилма-хиллиги айниқса яққол кўринади. Уларни ўтказишга шаҳарликларнинг турли қатламлари, айниқса ҳунармандлар кенг кўламда жалб этилиб, хилма-хил, баъзан гаройиб айвон ёки безакли чодирлар қуришда ўзаро баҳслашишган.

Дехқончилик билан шуғулланувчи ўтрок ва кўчманчи аҳолининг турмуш хусусиятлари доимо кўшни бўлган Ўрта Осиёнинг кўплаб халқларида чодирлар алоҳида рол ўйнаган. Чодирнинг икки-уч тиргак устига кигиз ёки зич жун газлама қопланган оддий тури билан бир қаторда Ўрта Осиёнинг кўчманчи олами йиғма турар жойнинг энг мукаммал тури - ўтовни яратди. Улар шаҳар муҳитига келтирилиб, қисман меъморчиликда йиғма шийпонга айлантирилди. Темурийлар даврида чодир ҳам, ўтов ҳам сарой аҳли ва умуман аслзодалар орасида кенг тарқалди. Шаҳар ҳунармандлари чодир ғоясини қабул қилиб, унинг асос тузилмасини мураккаблаштиришди, гулдор газлама ва гилам ёпишни кўллашди, улар ишлаб чиққан тузилмалар ўта мураккаб бўларди. Клавиҳо авваллари мавр(араб) ларнинг чодирларини кўп кўрганди, албатта, бироқ Самарқанддаги чодирлару шийпонларнинг хилма-хиллиги ва гўзаллиги уни ҳайратда қолдирди.

Урушдан қайтиш, темурийлар хонадони вакилларининг тўйи каби воқеа-ҳодисалар муносабати билан ҳукмдорлар ўтказадиган тантана кунлари кўчалар ва майдонлар чодир айвонларга тўлиб кетарди. Аслзодалар учун мўлжалланган сарой мажлисларидан фарқли ўлароқ бундай байрамларда шаҳар аҳолисининг кенг доиралари қатнашарди. Самарқандда байрамлар шаҳар майдонларида ва шаҳар ташқарисидаги Кониғил водийсида ўтказилар, чодирлар олдига хилма-хил моллар ёйиб кўйилар, созандалар куй чалиб, масҳарабоз ва дорбозлар ўз санъатини намойиш қиларди. Уларнинг ҳар бири касбий маҳоратини, кишиларга қувонч ва шодлик улашишдаги истеъдодини ишга соларди.

Замондошлар шундай байрамлардан айримларини тасвирлаб қолдиришган. Ҳиротда темурий маликалардан бирининг тўйи шундай ўтган. Пахта тозаловчилар пахтадан минора, нонвойлар эса нондан баланд кўшк ясаб кўтариб ўтишган. 1394 йили Шохруҳ Амударёдан ўтган жойидан то Самарқандга келгунига қадар бутун йўл бўйи байрамона учрашувлар билан кутиб олинган, аҳоли “Темир дарвозадан бошлаб жамики шаҳарлару маҳаллаларни жаннатмонанд қилиб безатишди”. 1396 йили Темурнинг келиши янада дабдаба билан нишонланган: “Ўша жойнинг аҳолиси шод-хуррамлик сари кучоқ очиб, шаҳарни безатишга киришди ва ҳамма жойда чиройли шийпонлар қуриб, уларга хушовоз хонадаларни ўтказиб кўйди” Бозорлар байрам марказига айланар, ҳашаматли қилиб безатилган чортоқлар (тўрт томони тоқи, яъни равокли шийпонлар)нинг сон-саногига етиб бўлмас, “уларнинг ҳар бири ложувард осмон гумбази билан рақобатлаша оларди”.¹

Руи Гонсалес де Клавиҳо, Шарафуддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳлар 1404 йили Темурнинг юришдан қайтиши ҳамда невараларининг тўйи шарафига Самарқанд яқинидаги Кониғил водийсида ўтказилган байрамни бир-бирларини тўлдирган ҳолда

1. Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV веках. Государственный Эрмитаж. Труды Отдела Востока. т. II, Л., 1940, с. 191.

муфассал тасвирлашади. Испан элчиси Темурнинг базмларида, шаҳар ташқарисидаги саройларида ва Темур уни икки хотини билан бирга қабул қилган пайтида ўзи кўрган чодирлару шийпонларни муфассал тасвирлаш учун завқ-шавқда тўла кўплаб саҳифалар битган. Кониғилда ўрнатилган бутун шийпонни у айниқса муфассал тасвирлайди.¹ Бу ерда “худди шаҳарда ёки қасрда бўлганидек” ниҳоятда баланд, кунгурадор ва гулдор ипак газламалар тортилган маҳсул тўсиклар алоҳида жойни ўраб олган. Равоқли пептоқдан ўтиб ичкарига кирилган, нақшинкор эшик узра кунгурадор минора қад кўтариб турган ва шуларнинг ҳаммаси гўзал қилиб безатилган. Бу хил қурилмалар хилма-хил: марказидаги устундан матони кўтариб туриш учун бурчакларга арқон тортиладиган чорси чодирдан тортиб, “турлича қурилган” мураккаб тузилишли шийпонларга қадар бор эди. Темурнинг ўзи учун мўлжалланган улугвор шийпон Клавихони айниқса ҳайратда қолдирган: “Бу шийпон шу қадар кенг ва шу қадар маҳобатли эдики, нақ қаср дейсиз. Баландлиги ва ўлчамлари ақлни шоширади, гўзаллигини таърифлашга эса тил ожиз”. Шундан кейин Клавихо уни батафсил тасвирлашга ўтади. Ун иккита устунли пиллапоёлар ниҳоятда бақувват ўн иккита ташки устунли чорси шийпонга олиб боради. Кейинги устунлар тўртта бургутнинг тасвири билан безатилган ипак матодан тортилган гумбазсимон шифтга кўтариб турилди. Бурчакларда яна тўртта устун бор. Ташқаридан тортилган оқ, қора ва сариқ рангли ипак матони беш юзтагача рангли арқонлар кўтаради. Полга зар билан гул тикилган қизил гилам тўшалган. Қурилма ичида икки қаватли, марказий бўлма тўртта устунда сал кўтарилиб, кунгурали минорани ҳосил қилган ва унга ҳам ипак мато тортилган. Унинг ичидаги баландликда қабул пайтлари ва базм чоғлари Темур ўтирган.

Клавихо шакли, баландлиги ва безаги билан уни ҳайратга солган ҳашаматли ўтовни ҳам муфассал тасвирлайди. У яна “арқонларда тортилган”, кумуш медальонлар қадалган ёки гул солинган қизил баҳмал ва бошқа матолар ёпилган кўплаб чодирларни эслаб ўтади. Чодирлардан бирининг безаклари орасида парвозга шайланган бургут ва лочиннинг зарҳал ҳайкалчалари, шунингдек, устунлар учига “хиллол ва олма” шакллари ўрнатилгани ҳақида ёзади, булар, чамаси, ой билан ҳуёшнинг қадимги рамзлари сифатида исломда ҳам қабул қилинган шакллар бўлса керак.

Шийпонсоз усталар Темур учун ёғочдан йиғма масжид қуриб беришган, яқин-йироқ сафарларда ҳукмдор масжидни ўзи билан олиб юрган. Чунончи, Кониғилдаги байрамда у алоҳида тўсик ортица, чодирлар орасида қад кўтариб турган. “Бу уй, – деб ёзади Клавихо, – баланд ва унга зинапоёлардан чиқиб кирилади, гир айланаси ёғоч йўлақлар ва айвонлардан иборат. Уй бошдан-оёқ тилла ва ложувард рангли нақшлар билан чиройли қилиб безатилган, уни исталган пайтда бузиш ва йиғиш мумкин”

Шарафуддин Али Яздий Кониғилдаги байрамга бағишлаб, шундай байт битган:

Бу масканда қарор топмиш гумбазлар,
Гўё Бағдоц мулки ила баҳслашар.

1. Де Клавихо. Кўрсатилган асар, 191 бет.

Клавихо муфассал тасвирлаган Темурнинг асосий шийпони тўғрисида у шундай деб ёзди:

Баландда кўринмиш анвойи шийпон,
Парчаю шохига бурканмиш чунон.

Остонадан токи тоқига кадар,
Ранго-ранг гиламлар чўгдек товланар.

Шундай байти ҳам бор:

Яна юрсанг бир гуруҳ аҳли ҳунар,
Турфа маҳоратлар намоён этар.

Бундай шийпонлар бир юз тўртта эди, деб ёзди муаррих, пахта тозаловчилар ясаган ва Клавихо ҳайратга солган “минора” ҳам шу жумладан:

Фишданку иморат солмоқлик осон,
Момикдан минора тикламоқ гумон.

Бу минора кўтарилмиш шу қацар,
Мезанаси худди осмонни ўпар.

Ўқтамликда дейсан гўё нозанин,
Кўчириб кўзгалмиш жойидан тағин.

Бу пахта минора роса безанмиш,
Оқу кизил турфа ранги кўзни олмиш.

Минора ягона бўлмаган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, пахта тўқувчилар пахтадан шундай мустаҳкам шийпонлар (мадинат) яратишганки, улар нисбатлари бўйича жозибадор, қурилиши бўйича пишиқ, кўриниши бўйича гўзал, қорақўз (нигор)нинг кўз оқидан-да оппоқроқ, пойдевори бўйича саройлардан мукамалроқ”.¹

Манбаларда Хиротда 1412 ва 1464 йиллари ўтган шу хил бошқа байрамлар ҳақида ҳам хабар келинади. 1462 йили Самарқанд яқинидаги Кониғилда гўдак шахзодаларнинг хатна қилиниши муносабати билан ўтказилган байрамда “гумбази ою куёшга теккудай, арқонлари Зухал чўққисига етгудай шийпон, чодир, тўсиқлар қурилган”.²

Темурийлар даврининг тасвирий санъатида “чодир мейморчилиги”нинг бу хилма-хиллиги қисман акс этди, ҳолос. Султон ҳузуридаги мажлис ёки унинг маҳбубаси билан учрашуви тасвирланган миннатюраларда боғдаги шийпон ҳам кўрсатилади. Одатда у тўртбурчак шаклда, тўртта илғичка устунга ўрнатилган, текис шифтли, жимжима шарафали ва гоҳо минорачали қилиб тасвирланади. Овдан қайтиб,

1. Беленицкий А.М. Кўрсатилган асар, 192 ва кейинги бетлар.

2. Беленицкий А.М. Кўрсатилган асар, 196 бет.

майсазорда дам олаётган Улутбек акс эттирилган миниатюрадаги шийпон анча мураккаб тузилмага эга. Унда асосий устунлар диагонал тарзда ўзаро туташтирилади ва устидан нақшли матодан иборат кенг чойшаб тортилади. Бундай шийпонларнинг яратилиши гўё меъморчилик билан амалий-безак санъати – нақшинкор тўқимачилик, каштачилик ва гиламдўзлик ўртасида туради.

Темурийлар давридаги меъморий шаҳарсозлик тафаккури ва амалиётининг энг буюк ютуқларидан бири меъморий мажмуалардир. Шаҳар маҳаллалари илонизи кўчалару баланц деворлардан иборат бўлиб, онла ҳаёти ичкарида кечарди. Уйларнинг фаҳат эшиги кўчага очилар, дераза, айвон, болохоналарнинг бари ички ҳовдга қарарди. Шаҳар маркази ва асосий кўчаларида эса улугвор меъморчиликнинг маҳобатли бинолари қурилар эди. Бу жойларда ер баҳоси жуда юқори бўлиб, ҳукирон хонадон, аслзодалар ва дин пешволарига қарашли эди.

Меъморий мажмуалар донмо ҳам ягона режа асосида қурилавермаган. Янги мажмуани бошлашганда меъморлар аввал қурилган ўзаро алоқадорликни кўзда тутншган ҳамишда, миқёс ва шаклда уйғунлик ёки зиддият принципига асосланишган. Темур ва Улутбек даврида яратилган бинолардан бизгача оз қисми, ўшанда ҳам катта талофатлар билан етиб келган. Етиб келмаган бинолар тўғрисида эса замондошларнинг тавсифи ва археологик қазинмалар асосида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Меъморий мажмуалар одатда ички ўзаро боғлиқликка эга бўлган, аммо қарийб мустақил биноларни ташқи қиёфаси бўйича бирлаштиради. Юқорнда тилга олинган Шаҳрисабздаги Дор ус-сиёдат ҳазираси шундай эди. Яна бир объект - Самарқанддаги Гўри Амир мақбараси мажмуидир.¹ XIV–XV асрлар ўрталарида бу ерда ички ҳовли орқали бирлашган иккита бино – Темур иккита катта ўғлининг ўлимидан кейин валиаҳдликка мўлжаллаган невараси, шаҳзода Муҳаммад Султоннинг мадрасаси ва хонақохи бор эди. Ҳовли ўқларида тўртта гумбазли айвон бўлган, уларнинг биридан хонақоҳга кирилган, рўпарада мадраса қад кўтарган. Бу бинолар камтарона ўлчамда, мадраса бир қаватли, йигирматагача ҳужралари ва бурчакларда дарсхоналари бўлган. Бу ўзига хос лицей бўлиб, Муҳаммад Султон аслзода оилалардан чиққан ўспиринлар билан биргаликда таҳсил олар, уларни келгусида давлат фаолиятига тайёрлашарди. Рўпарада жойлашган хонақоҳ намоз ўқиладиган ва ёшлар билан сўфиёна суҳбатлар ўтказиладиган зал ҳамда бир қанча ҳужрадан иборат эди. Ҳовлида худди ҳозиргидек икки-учта сояли дарахт, тоқ ва гуллар бўлгани эҳтимол. Бугун мажмуанинг марказдаги бош фасади кўркам пештоқ билан безатилган ва унинг тепасига меъмор Исмоил Исфаҳоний ўз номини ёзиб қолдирган. Ҳовли бурчакларида тўртта икки бўйинли адл миноралар қад кўтарган. У азон айтишга мўлжалланмаган, балки ўзига хос соқчилик миноралари бўлиб, шаҳзода билан дўстлари Самарқанд манзараларини шу ердан туриб томоша қилишган. Миноралар, ташқи ва ҳовли фасадлари кошнлар билан нафис безатилган, пушти рангли ғиштлар фониди яққол ажралиб турувчи ложувард тусли қадама нақшлар ва сиркор ғиштчаларнинг тиник ранги ханузгача хира тортмаган. Маълумотларга кўра, Муҳаммад Султоннинг саройи ҳам шу яқин атрофда бўлган. Фасад олдидаги ҳовуз ҳам ўша даврлардан қолган кўринади.

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана..., с.119 сл.

1403 йили Муҳаммад Султон фожиали ҳалок бўлганидан сўнг жасади Самарқандга келтирилиб, вақтинча хонақоҳга дафн этилди. Темур бу ерда сулоланинг бошқа вакиллари абадий ором топадиган ҳашаматли макбара қуришга фармон берди. Мухлат жуда киска эди ва бир йил ичида Гўри Амир макбараси қад кўтарди. Лойиха муаллифи ва уни амалга оширган буюк меъморнинг номи, афсуски, бизгача етиб келмаган. У Исмоил Исфажонийдан фаркли ўлароқ бошқа меъморчилик мактабига – Самарқандда XVаср бошларида бу ерга йиғилган маҳаллий ҳамда мусофир меъмор, муҳандис ва безак усталарининг ўзаро таъсирлари асосида таркиб топган мактабга мансуб бўлган. Макбара ҳовлининг шимолий айвонига тутшиб, унинг гумбазини кенгайтиради ва кўтаради.

Бу ерга биринчи бўлиб шайх Мир Сайид Бараканинг ҳоки қўйилган. Мазкур муътабар дин пешвоси бир куни жангда Темур кўшини ваҳимага тушганида олдинга отилиб, жангчиларни эргаштириб кетган ва шу туфайлигина ғалаба қозонилган. Темур уни пир деб билган, лекин макбара қуриб битказилганда пири Андхўйда дафн этилган эди, Темур унинг ҳокини келтириб қайта дафн этди. Пирнинг ҳоки Гўри Амирнинг асосий ўқига қўйилган. Айтмоқчи, бино дастлаб Гўри Мир, яъни, “Мир (Сайид Барақа)нинг дахмаси” деб аталган ва кейинчалик Гўри Амир - “Амир Темур макбараси” деган ном олди. Бошқа қабрларга Темур, ўғиллари ва неваралари дафн этилган, дахма уларнинг қабртошлари билан тўлик.

Макбара меъморий жиҳатдан юқорида таърифлаб ўтилди. Муҳаммад Султон мажмуаси темурийлар ҳилхонасига айлангач, мадраса дарсхоналарининг биридан темурийлар хонадонидagi аёллари дафн этиш учун фойдалана бошланган. Улугбек даврида, 1424 йили Гўри Амирнинг ғарб томонига йўлак қурилди ва энди макбарага асосий айвондан эмас, балки шу йўлакдан кириладиган бўлди, чунки улуг шахснинг бош томонидан кириш беҳурматлик эди. Узунчоқ йўлак қалқонсимон елканлардаги тўртта равоқ ва тоқлар билан бўлинган, оқ фондаги кўк нақшлар билан безатилган. Кейинроқ, макбара тўлганидан сўнг ғарб ва жануб томондан қўшимча хоналар қурилди. Ва, ниҳоят, XV асрда ғарб томонда улкан гумбазли йирик бино қурилиши бошланади, ammo яқунланмай қолиб кетади.

Шундай қилиб, Гўри Амир мажмуаси кўз олдимизда изчил ўзгаришларда гавдаланади, қолаверса, қурувчилар янги унсурлар қўшишар экан мавжуд биноларга катта эътибор билан қараб, кейинги биноларни миқёс ва уйғунликни бузмаган ҳолда жойлаштиришган.

Бу қадар улугвор бўлмаса ҳам, ҳар қалай, ажойиб меъморий услубда қурилган яна бир диний-мемориал мажмуа Дор ут-тиловат Улугбекнинг фармони билан Шаҳрисабзда барпо қилинган.¹ Бу ерда маҳаллий муътабар шайх Шамсиддин Кулолнинг қабри устига Темур давридаёқ макбара қурилган, унинг ёнига эса Темурнинг отаси Тарагай дафн этилган. Макбара рўпарасида 1435-36 йиллари Улугбек отаси Шоҳрух номидан Кўкгумбаз масжидини қуради. Бу ном марказдаги улкан кўк гумбаз билан боғлиқ, унинг икки томонида устунларга ўрнатилган ҳамда очик томони ҳовлига қараган равоқли йўлкалар жойлашган. Ҳовлига туташган Дор ут-тиловат мадрасаси сақланиб қолмаган, балки ундаги ҳужраларнинг бир қисми шимол томонда кейинроқ қурилган ҳужраларга ўхшаш бўлганшир. Ва, ниҳоят,

1. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шаҳрисабз при Тимуре и Улугбеке..., с. 52 сл., 77сл.

Шамсиiddин Кулол даҳмасига туташган ҳолда Гумбази сайидон мақбараси бунёд этилади. Халқ тасаввурига кўра, шажараси нақ Муҳаммад пайгамбарнинг ўзига бориб тақаладиган маҳаллий шайхлар шу ерга дафн этилган. Ваҳоланки, ичкарида гумбаз остидаги битикда “Ушбу даҳма (мақбарат) буюк султон ва улуғ аллома... Улуғбек Кўрагоннинг амри билан унинг авлодлари учун барпо қилинди, Аллоҳ унинг салтанатини барқарор этсин, 841 ҳижрий қамарий (1437-38)” дейилган. Бинобарин, шундай савол тугилади: мақбара ким учун қурилган – Улуғбекнинг теурийлар шажараси бошланган Шаҳрисабздаги қариндошлари учунми ёки сайидлар учунми? Афтидан, ҳар иккала томон учун: унда шу уруғ аъзолари ва пир сифатида сайидлардан бири дафн этилган. Гумбази сайидон кўш қават гумбазли кўркам бино: ташқи зангори гумбаз пой гумбазга, чети юлдузсимон гирихли ички гумбаз қалқонсимон елканларга ўрнатилган. Ички безакларда кошнкор саҳн, девор ва елканларда Улуғбек даврига хос тарзда оқ-кўк рангларда ишланган ўсимликсимон ва эпиграфик нақшлардан фойдаланилган.

Самарқандда ўрта асрларнинг машҳур фақири Хожа Абду Даруннинг қабри устида мўъжазгина мемориал мажмуа шаклланди. Дарун, яъни “ички” деган ном у ҳисор чегарасида жойлашгани билан боғлиқ. XII асрда қабр устида Султон Санжарнинг фармонига биноан мақбара қурилган эди, мўғуллар даврида у вайрон бўлди. Кейин Улуғбекнинг амри билан у тикланди ва ёнида пештоқ-гумбазли чоғроқ хонақоҳ қурилди. Хонақоҳ шакли кўркам, аммо ўлчами катта эмас, безаклари ҳам сипогина. Уч томонидан ғиштин хилхона ўраб олган, олшинда эса ўртаси ҳовузли мўъжаз ҳовли бор. Ҳовлининг икки томонида кичикроқ мадрасанинг хужралари, ғарб томонда эса ёғоч устунлари бор айвонли масжид жойлашган, ҳар иккала бино XIX асрда қурилган, лекин, кўринишидан, нураб бораётган аввалги биноларга тақлид қилади. Мажмуа ёнида вужудга келган қабристонда XV асрга мансуб ва ажойиб нақшлар ўйилган қабртошлар талайгина.

Меъморий мажмуа шу ерда жойлашган биноларни ташқи қиёфаси бўйича яхлит қилиб бирлаштирган. Энди меъморий дастага келадиган бўлсак, у бир ердаги мустақил бинолар гуруҳи бўлиб, ўзаро жойлашуви, нисбати ва уйғунлиги ҳисобга олинади.

Ўрта Осиёда меъморий дастанинг энг оддий тури биноларни қўшалок, яъни жуфт қилиб жойлаштиришдир. Бошқача айтганда, ягона ўк атрофида ўзаро кўча ёки кичик майдон билан ажралиб турувчи иккита йирик бино барпо этилади, улар бир-бирини такрорламайди, аммо кўлами ва шаклига кўра ўхшашдир. Мисол учун Темурнинг масжиди билан Сарой Мулк хоним мадрасаси шундай дастадир. Уларнинг пештоқи битта ўқда ётади, қолаверса, мадраса пештоқи улканроқ бўлган ва бу ҳол, Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темурнинг ғазабини келтирган, сўнг унинг фармони билан масжиднинг умумий кўлами катталаштирилиб, пештоқи шошилинич суратда қайта қурилган.

Самарқанд Регистони ҳанузгача жаҳон шаҳарсозлик санъатининг шоҳ асари бўлиб келаётир. Бироқ у Улуғбек даврида қурилган ва биргина мадрасаси бизгача етиб келган Регистон эмас, балки янги, XVII асрда қайта жиҳозланган Регистондир. У гўзал ва улугвор, аммо фазовий ҳамда ўзаро жойлашув ғояси XV аср Регистонидагига

нисбатан соддалашган. Лекин манбалардаги маълумотлар асосида ўша вақтдаги биноларнинг умумий таркиби ва ўзаро жойлашувини тасаввур этиш мумкин.¹

Регистон таркиб топиши 1417 йили ёш ҳукмдорнинг фармониغا биноан мадраса қурилишидан бошланди. Бироқ қурилиш майдончасини тайёрлашда мураккаб муаммо туғилди: бу ерда бундан сал олдинроқ Туман оқа тими қурилган ва Туман оқа уни вақфга васият қилган эди, шарият қонунларига кўра эса бундай бинони бузиб бўлмайди. Қонунчиликда қилни қирқ ёрадиган мутахассислар ниҳоят йўлини топишди: нарироқда айнан бир хил бўлган янги тим қурилди ва шундан сўнг аввалгисини бузишга йўл очилди.

Майдонга тўртбурчак шакл берилди ва томонларига улугвор иншоотлар қурилди. 1420 йили мадраса қуриб битказилди, кўп ўтмай унинг рўпарасида Улуғбек хонақоҳи қад кўтарди. Шимол томонда барпо қилинган Мирзойи карвонсаройини Улуғбек мадраса вақфига берди. Майдоннинг жануби-шарқий томонида мўғуллар давридан аввал қурилган жума масжиди хароба ҳолга келиб қолганди. Улуғбек даврида кекса аслзодалар Алиқа Кўкалдош ўлими олдиан уни қайта қурди. Устунлари, томи, шунингдек, безаклари алмаштирилиб, бино қарийб янгидан тикланди. Муқатта, яъни “Накшинкор” номли мўъжазроқ масжид ҳам шу яқин орада бўлган. Бу номга сабаб шуки, унинг ёғоч устунлари, шифтлари ва меҳроб ҳашаматли нақш билан қопланган, буни Бобур ҳам таъкидлаб ўтади. Чамаси, Муқатта қишки хонаси ва ёғоч устунлари бор ёзги айвонли маҳалла масжидларининг ҳашаматли намунаси бўлган, Самарқандга хос бундай иншоотлар XX аср бошларида ҳам қурилган.

Улуғбек даврида Регистон ижтимоий ҳаётнинг марказига айланди. Бу ерда кўриклар ўтказилар, давлат фармонлари ўқиб эшиттирилар, Қурбон ва Рамазон ҳайитлари байрам қилинарди. Шаҳарнинг олтига асосий савдо йўли шу ерга келиб тутаганини назарда тутсак, Регистон айни пайтда тижорат маркази ҳам бўлган.

Бу ерни ўраб олган биноларнинг фасади майдонга қараган, услуби ягона бўлса ҳам ҳар бири ўз қиёфасига эга. Улуғбек мадрасаси фасадида кўркам пештоқ, бурчак миноралари ва улар оралиғида қиррадор гумбазларга эга. Хонақоҳнинг баланд пештоқи ортида улкан гумбаз кўринади. Мирзойи карвонсаройнинг фасади, чамаси, унинг ўрнига қурилган Тиллакорининг фасадига ўхшаш бўлган: марказий пештоқ, манзарали равоқлар ва осма айвонлар билан безатилган деворлар ҳамда бурчак миноралари гулдасталардан иборат. Алиқа Кўкалдош масжидининг деворида фақат пештоқ бўлган, холос. Улуғвор ва ҳамма ёғи берк бу муҳташам бинодан фарқли ўлароқ Муқатта масжидининг устуви айвони очик эди.

Агар Регистон мунтазам мезморий дастанинг намунаси десак, дасталарнинг манзарали деб аташга арзигулик яна бир гуруҳи бўлган. Унинг энг ажойиб намунаси Самарқанддаги Шохизинда ёдгорлиғидир. Унинг қурилиши текисланган майдончада эмас, балки Болоҳисорда – Афросиёбнинг жануби-шарқий ёнбағрида олиб борилган, қолаверса, бир пайтда эмас, асосан XIV–XV асрларда барпо этилган. Лекин унга мўғуллар давридан олдин негиз қўйилган. Шохизинда, яъни “Тирик шох” деган ном эса аниқ тарихий шахс – Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси Қусам ибн

1. Массон М.Е. Самарқандский Регистан Тр.САГУ, вып. XI, Ташкент, 1950; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана..., Т., с. 126 сл.

Аббоснинг номи билан боғлиқ. У араб истилосининг дастлабки юришларида қатнашган, лекин Моваруннаҳрга ҳеч қачон келмаган ва Яқин Шарқда дафн этилган. Шунга қарамай, вақт ўтиши билан диний доиралар у айнан шу ерга қўйибган, деган тахминни қабул қилган. Шарқ афсонасида айтилишича, Қусам ибн Аббос раҳбарлигидаги араб қўшини Самарқандга келганида бир кун намоз пайтида уларга кофирлар ҳужум қилиб ҳаммасини кириб ташлашган. Шунда у кесилган бошини қўлига олиб, яқин орадаги суви йўқ қудуқ ичига тушиб кетган ва ўшандан буён шу ерда қиёмат кунини кутиб ётган эмиш. “Тирик шох” деган ном ҳам шундан келиб чиққан.

Шоҳизиндага сиғиниш ислом динидан аввалги даврларга бориб тақалиши аниқланган. XII асрга келиб Қусам ибн Аббоснинг сохта қабрини зиёрат қилиш бошланганидан кейин Самарқанд диний доиралари уни авлиё деб эълон қилишди. Шу даврда қабр устида даҳма ва олдида масжид қурилди, масжиддан ўймакор ёғоч тўсиқларнинг қолдиқлари билан мўъжаз гиштин минора бизгача етиб келган. Шу қадамжо атрофида қабристон пайдо бўлиб, юқори нуфуз касб этади. XII асрдаёқ дастлабки мақбаралар тикланди, чунинчи, XIV асрга мансуб мақбаралардан бирида, иншоотларнинг ўрта гуруҳида сиркор парчин тағидан гишти XII асрга ҳос тарзда шаклдор қилиб терилган дастлабки девор чиқди. Самарқанд босиб олинганда мўғуллар хурофий қўрқув таъсирида асосий қадамжога шикаст етказишга журъат этишмади.

Сиғиниш кучайиши ва қадамжо атрофида янги-янги иншоотлар пайдо бўлиши асосан Темур ва Улутбек даврига тўғри келади. Бу ерга фақат ҳукмрон хонадон аъзолари, шунингдек, айрим амирлар ва бошқа юксак нуфузли шахслар дафн этилиши ва уларга мақбара қурилиши мумкин бўлган, ҳолос. Темурийлар ҳарамидagi аёллар қабри кўпроқ экани эътиборни тортади. Даҳмалардан ташқари бир неча масжид ҳам қурилган.

Археологик қазинмаларда очилган пойдевор ва сағаналардан ташқари йнгирмадан зиёд бино сақланиб қолган. Бутун мажмуа шаклланишида учта – Қусам ибн Аббос мақбарасидаги юқори, ўрта асрлар девори чеккасигача бўлган ўрта ва ўша пайтда кўчага айланган собиқ хандаққа олиб боровчи ёнбағирликдаги қуйи даражаларга бўлинади. 1332 йили Қусам ибн Аббос мақбараси ёнида гўламга ҳос ҳашаматли нақшлар ва кошнлар билан безатилган зиёратхона ҳамда ер остида чиллахона қурилади. Уларнинг ёнида эса бизгача етиб келган энг дастлабки мақбаралардан номсиз киз (1360 й.) ва Хожа Аҳмад мақбаралари бор, безакларига қараганда икковининг қурилиш даври яқин. Улардан кейин 70-йилларда ўрта гуруҳ Шоди-Мулк (1372 й.), Амирзода, Туғли-тегин мақбаралари қад кўтарди. 80-йилларда шу гуруҳда Номсиз, амир Бурундук ва Ширинбика оқа (1385 й.) мақбаралари қуриши. XIV–XV асрлар ўрталарида Туман оқа номидан юқори гуруҳда аёллар дафн этилган мақбара ва унинг ёнида масжид барпо қилинди. Улутбек даврида юқорида айтиб ўтилган Султон онасининг мақбараси ва саккиз қиррали номсиз бино қад кўтарган. 1434 йили пастда – кўчага айланган собиқ хандақ ёқасида Улутбек севибли кичик ўғли Абдулазиз номига чортоқ ва ёнма-ён масжид қурдириши, XV аср ўртасида эса Қусам ибн Аббос зиёратхонаси олдида масжид пайдо бўлди. Шоҳизинда мажмуаси кейинги даврларда, ҳатто асримизга қадар ҳам кенгайиб борди, аммо асосий қиёфаси айнан темурийлар ва Улутбек даврида вужудга келди.

Шоҳизинда мажмуаси Темур ва Улугбек даврининг умумий меъморчилик услубини акс эттиради. Мазкур ёдгорлик нафақат меъморий санъат, балки безак санъатининг ҳам шох асаридир, зотан, безак усталари бир-бирларидан ўзишга ва айна пайтда такрорланмасликка уриниб, бор маҳоратлари ҳамда ижодий тасавурларини намойиш этишган. Бу ерда ҳандасавий ва ўсибликсимон нақшлар мавзунининг хилма-хиллиги, битиклар ҳамда кошн тайёрлаш техникаси ҳайратга солади. Аввалига нақшли сиркор терракота кўпрок эди, кейин сиркор парчин ва, ниҳоят, ўймакор қадама нақш пайдо бўлди, ҳаммаси рангларга гоят бой эди.

Пастдан, ён томонлардан, Афросиёб тепаликларидан, умуман қайси жойдан қараманг, Шоҳизинда ҳар сафар янги қиёфада кўринаверади. Айрим мақбаралар кўшалок қилиб қурилганига қарамай бу ерда қатъий симметрия йўқ, аксинча, ягона пештоқ—гумбазли композиция устунлик қилади. Меъморий шаклларнинг бу қадар уйғунлиги Шоҳизиндага такрорланмас гўзаллик бахш этган.

Темур ва Улугбек давридаги Ўрта Осиё меъморчилиги нақадар улугвор ҳамда ҳашаматли бўлмасин, барибир инсонга қаратилган эди. Башарти саройлар ва хусусий қароргоҳлар халқ кўзидан пана бўлса ҳам шаҳар майдонларини беаган ёдгорликлар, катта-кичик масжидлар, қарвонсаройлару тўмлар, мазорлару мақбаралар халқ учун очик эди. Шаҳар фуқароларининг ошдий қатламлари, кўшни кишлоқлардан келган деҳқонлар, дашт ё тоғдан тушган чорвадорлар, олис мамлакатлардан қарвон билан келган мусофирлар учун бу бекиёс иншоотлар ҳукмдорларнинг қудрати ҳамда уларни яратган меъморлару усталарнинг маҳорати рамзига айланган эди. Шу тариқа меъморчилик халқни гўзалликка жалб этиб, дидни тарбиялай бошлади.

2. Тасвирий ва амалий санъат

Амир Темур ва Улугбек давлари тасвирий санъатнинг раванқи билан ҳам намоён бўлади ва у турфа йўналишлари бўйича мислсиз даражада юксалади. Тўғри, ислом дини инсон қиёфасини чизишни ман этади. Бироқ Қуръони Каримда бу хусусда очик айтилмаган, фақатгина санамларга сизинмаслик тўғрисида гап боради ҳамда “ансос”, яъни ҳайкалларни шайтон васвасаси туфайли вужудга келгани қайд этилади ҳолос. Аммо, бироз кейинроқдаги шарҳ (тафсир)ларда шундай дейилади: “Оллоҳ таоло ҳамда инсон қиёфасини чизишдан эҳтиёт бўлинг ва фақат дарахтлар, гуллар ва жонсиз нарсаларни чизинг”¹.

“Жонли нарсаларни чизган одам бахтсизликка дучордир. Рўзи маҳшарда мусаввир тасвирлаган қиёфалар расмдан чиқиб унинг олдига келадилар ва бизга жон ато қилгин деб талаб қиладилар. Ана шунда у одам ўзи чизган суратларга жон ато этолмагани боис дўзахдан жой олади”

Бундай қатагон ўрта аср ислом шарқининг тасвирий санъатига ўз таъсирини ўтказмай қолмас эди албатта (айниқса сунний мазҳаби бунга мойил эди) ва шундай қилиб бу санъатнинг энг асосий диққат эътибори нақшга қараб йўналдики, бу соҳа бекиёс даражада раванқ топди. Аммо шундай пайтлар ҳам бўлдики, тасвирий санъат нақдошлик билан чекланиб қолмай, сўфийлик муҳитида таъжиклардан четга чиқа бошлади.

1. Денике Б.П. Живопись Ирана. М., 1933, с.8.

XI–XIV аср Эронининг Рай ва Кошон кулоллари яратган буюмларда бу ҳолат яққол кўзга ташланади. Бу идишларда бир-иккита қиёфагина эмас, балки халқ дostonлари ва шеърят лавҳалари намоён бўлади.

Мовароуннаҳрга келсак, инсон қиёфасини акс эттириш оммавий ижодда катъий ҳукм суриб келган бўлса, Амир Темур даврига келиб жамиятнинг сара табақаси вакиллари бу таъқиқни четлаб ўтадилар. Эҳтимол, Темурнинг ўзи ҳам бу ўринда таъсирга эга бўлгандир. Зеро Амир Темур салтанатида миниатюрачилик санъати қўлёзма адабиётнинг ажралмас бир қисмига айланиб қолган эди. Айни вақтда деворий суратлар чизиш санъати ҳам тиклансада, бироқ у кўп давом этмайди, XVI асрга бориб тўхтади.

Ибн Арабшоҳ ўз асарида Амир Темурнинг Самарқанддаги саройларида бир канча деворий суратлар бўлганини ёзади. Уларда саройдаги қабул маросимлари, жанг воқеалари, шикор манзаралари, халқ байрамлари ва ҳаттоки ошиқу мошиқ учрашувлари тасвир этилган. Арабшоҳ Темур, унинг ўғиллари ва набиралари, аёллари ва канизақлари тасвирини ҳам баён қилади. Албатта, булар барчаси Амир Темур буйруғи билан чизилган бўлиб, унинг нақадар улуғвор шахс эканлигини кўрсатиб турган. Зеро Арабшоҳнинг таъқиқлашича, “уни шу кунгача билмаган ва Фарбу Шарқдан келган элчилар ўзларини гўё Амир Темур оламига кириб қолгандай ҳис қилсинлар. Амир Темурнинг эзгу нияти шу эди”.¹

Боғи Шамол саройини безаган деворий суратлар ҳусусида эса Шарафуддин Али Яздий ўта кўтаринки руҳда ёзади, у ерда акс этган лавҳаларнинг мавзуини аниқ келтирмайди, фақатгина бу суратларни ишлашга ўз даврида Эрон ва Ироқда машҳур бўлган мусаввирлар таклиф этилганини таъкидлайди. XIV аср Бағдод ва Шероз миниатюра мактабларининг мавжуд бўлгани эса Эрон ва Ироқ мамлакатларида ажойиб санъаткорлар етишиб чиққанлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Улуғбек давридаги рассомчилик ҳақида Абдураззоқ Самарқандий хабар берар экан, у Самарқанддаги расадхонада тўққизта фалак шаклу шамойили, етти гардиш, етти ёритқич (юлдуз) даража, дақиқа, сониялари ва унинг бўлиmlари, шунингдек Ер юзи етти иклими, тоғлари, денгизлари, чўллари ила тасвирланганини баён қилади.

Булар барчаси Улуғбек даврида ҳам деворий суратлар мавзуи жиҳатдан бой ва ранг-баранг бўлганидан дарақ беради. Унинг қайси бир услуб масаласини очадиган бўлсак, бу даярли миниатюра санъати жанрига яқин тургани аён бўлади. Зеро Абдурахмон ас-Сўфийнинг (X аср) фалакиётга оид асари Мирзо Улуғбек даврида қайта кўчирилди. Унда тасвирланган бир суратда эса Андромеда юлдузлар туркуми чочлиқ аёл қиёфасида намоён бўлади.²

Темур давридан Самарқанддаги учта – Ширинбека оқа, Бибиҳоним ва Туман оқа мақбараларидаги тасвирлар бизгача етиб келган.³ Уларда наққошлик ва ҳаттотлик санъати намуналари билан бир қаторда тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека оқа мақбарасида кўп рангли сурат бўлса, қолган икки бино деворларида

1. Ibn Arabshah. Tamerlan of Timur the Great Amir. Transl. by H. Sanders. London, 1936, p.314.

2. Wellesz E. An Early al-Sufi Manuscript in the Podleyan Library. *Arts Orientalis*, vol.III, Baltimore. 1959, pp.1-15.

3. Давыдов С.С. Эпюд по иконографин самаркандских пейзажей XIV-XV вв. В кн.: *Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство.*-Ташкент, 1989, с.116 сл.

фақатгина оқ ва мовий ранглардан фойдаланилган. Буларда пальмадан тортиб тераккача хилма-хил манзарали ва мевали дарахтлар чизилган. Уларнинг айримлари гуллаб турган бўлса, бошқалари ҳосили етилган, бута ва гиёҳлар яшнаб турибди. Рассом ниҳоятда енгил бир манзарани кўз олдингизга келтириб кўяди: дарахт шохлари сал эгилиб турибди гўё енгил шабада эсаётгандек. Бундай деворий суратлар гўё бино ичидан боққа очилган деразани эслатади. Бу эса оддий боққина эмас, балки фирдавси пародиз, яъни сукунатга фарқ бўлган боғдир. Шерозда яратилган шеърини мажмуа асаридаги боғ тасвири айнан шу руҳда чизилганки, деворий суратларнинг китоб миниатюраларига ниҳоятда яқин турганлигини тасдиқлайди. Ас-Сўфий асаридаги сурат ҳам бунга асос бўла олади.

Хўш энди миниатюра рассомчилигига келсак, бу санъат энг аввало Темур ва Улутбек даврида қўлёзма асарлар ва шу билан боғлиқ хаттотлик санъатининг маънавий ҳаётда ниҳоятда юксак ўрни билан баробар баҳоланади. Зеро, хаттотлик ҳунармандчилик билан ақлий меҳнат оралиғидаги алоҳида бир касб ҳисобланарди. Ўта нафис хаттотлар саройлар ва мадрасалар қошидаги китобхоналарда ишлашарди. Бирок, шуни ҳам айтиш керакки халқ ўртасида кенг оммалашган китоблар – Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф, шунингдек, Ҳофиз, Беҳил, Савдий, Жомий, Навоий девонлари ва куллиётларига талаб катта эди. Шу боис ушбу китоблар ўз уйи ёки бевосита бозордаги дўконларда ишлайдиган хаттотлар томонидан кўчириб бериларди. Хаттотларнинг алоҳида бир қисми эса мактуботлар, арзлар, баённомалар, вақф ҳужжатларини кўчириш билан шуғулланишарди. Умуман олганда эса хаттотлик омманинг амалий эҳтиёжи билан бадий санъат ўртасида турарди. Айни XV асрда анъанавий қўлланиб келинган насхи, куфий, деворий хатлари билан бирга пештоқларни безовчи сулс ва тезкор – насталик темурийлар саройларида энг ноёб қўлёзма асарлар кўчириладиган махсус устахоналар китобатчиликнинг раванқ топишига хизмат қилди. Уларда маҳаллий ва қўшни Шарқ мамлакатларидан келган машҳур хаттотлар, миниатюрачи рассомлар, саҳхофлар, музаҳҳиблар ишлашган.

Амир Темур даврида Самарқандда ўзига хос миниатюра рассомчилик мактаби қарор топди/Бу ерда гап фақатгина эстетик туйғу тушунчаси билан боғлиқ бўлган мактаб хусусидагина эмас, балки асл маънодаги мактаб ҳақида бормоқда. Туркиядаги Тўпқопи Сарой ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган “Стамбул альбоми”даги кўчирма ва ҳомаки миниатюра нусхалари шундан далолат беради.¹ XIV–XV асрга оид бу ҳомаки нусхалар нозиклик билан алоҳида шахслар, дарахтлар, гуллар, нақшлар, кичик композициялардан иборат бўлиб, ниҳоятда зукко усталар тарафидан қоғозга туширилган ҳамда шогирд рассомлар улардан нусха кўчириш билан ишни давом эттираверишган. Бу расмлардаги чизиқлар уйғунлиги, хатти-ҳаракатларнинг аниқ берилиши, ҳар бир қиёфани ўша тўғри тўртбурчак саҳифада ўз ўрнини топиб жойлаштирилиши устоз рассомларнинг беинсал маҳоратидан далолат беради.

Миниатюра рассомчилиги – шарқ тасвирий санъатининг энг ажойиб санъатларидан ҳисобланади. Ҳозирги замон тадқиқотчилари эса унинг тасвирий маъносини турлича талқин этишади. Айримлар миниатюрани шеъринг, тарих, маънавий-тарбиявий аҳамиятига, воқеа-ҳодисаларни кўрғазмали равишда бериш жиҳатига эътиборни қаратишса, бошқа бир гуруҳ вакиллари миниатюралардаги

1. Ipsiroglu M.S. Saray-Albem. Wiessbaden, 1964, Taf. XXIX-LXVII.

композиция, образлар, айрим деталлар сўфийлик таълимотига хос ҳаққа етишиш йўлидаги саъйи ҳаракатларни ифодалайди, деб баҳо берадилар.

Бизнинг назаримизда шарқлик муаллифлар – миниатюра билимдонлари бу баҳони ҳал этиб берсалар ажаб эмас. Зеро XVI–XVII асрларда яшаб ўтган олим Қозин Аҳмад миниатюрачи рассомлар ва безакчи хаттотлар хусусида шундай ёзган эди: “Шу нарса аён бўладикки, мазкур санъат усталарининг кишини хайратда қолдирадиган фикрлари ва ғаройиб ғоялари барча вилоятларда маълум ва барча зиёли кишиларнинг диққат-эътиборига моликдир. Санъат кишиларининг ҳеч кайсисига худди мана шу мўйқалам соҳибларидаги каби кучли тафаккур ва истеъдод нозиклиги насиб бўлмаган. Мусаввир лавҳаларида ифодасини топаётган образларни ҳеч ким бу қадар гўзаллик онасига тушириб беролмайди”.¹

XVI аср хаттот ва мусаввирлари ҳақидаги асар муаллифи Дўст Муҳаммад эса бир шеърда шундай ёзади:

Улар ижоди жаҳонни билишга хизмат қилади,
Қалам эса улар қўлининг ишораларига бўйин этади,
Суратлар эса моҳиятини очиб
Гўё дилларидаги сўзни сўзлайди.

Бу ўринда муаллиф суратлардаги рамзий ифодаларга эмас, балки предмет-образли ифодасига эътиборни қаратади. Зеро ўз даврида омма бу расмларни тўғридан-тўғри қабул қилаверган, яъни унинг сўфийлик билан алоқаси борми, йўқми, бу иккиламчи ҳол деб қаралади. Шу ўринда Восифийнинг бир ҳикояти ўринлидир. Алишер Навоий қошидаги бир мажлисга мусаввир Бехзод эндигина тугатган бир миниатюрани олиб келади. Унда шоир гуллаган боғ ичида тасвирланади. Навоий бу суратни йиғилганларга кўрсатиб фикр сўраганида шундай олқишларни эшитади. Сухбатдошлардан бири бу суратни кўриб, ундаги гуллардан бирини узиб ўз салласига қистириб олмоқчи бўлганини, иккинчиси – шу гулларга қўл узатса дарахт шохидagi қушларни чўчитиб юбораман дея ҳаёлга борганини, эшик олдида ўтирган учинчиси эса бу ҳолатда Навоийнинг қошлари чимирилгандек бўлганини, тўртинчиси эса, Навоий қўлидаги асони олиб гулни узмоқчи бўлган кишини уришга ҳозир эканлигини баён этадилар.²

Реал тарихий шахсларнинг мусаввирлар тарафидан ифоца этилиши қатор миниатюраларда намоён бўлади. Амир Темури қиёфасининг акс эттирилиши бунинг мисолидир. Амир Темури қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Бирок, асл ҳолатига яқин чизилган суратлар “Зафарнома”нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Шундай асарлардан бири Шерозда 939 ҳ. (1435 м.) йилда кўчирилган бўлиб, унинг атрофини қуршаб олган одамларнинг кийим-кечаклари – баланд оқ кулоҳ, ёхуд кигиз қутатту – бўрк шундан далолат беради.³

1. Қозин Аҳмад. Трактат о каллиграфгах и художниках. Введение, перевод и примечания Б.Н. Захедера. М., 1947, с.177.

2. Болдырев А.Н. Алишер Навоий в рассказах современников. В кн. Алишер Навоий. М.Л., 1946, с.151-152.

3. Lentz N.W. and Lowry C.D. Timur and the Princely Vision. Persian Art and Culture in the Fifteenth Century. Los Angeles, 1989, p.101-106.

Темурнинг бирмунча ёрқин ифодали киефаси Хирот шаҳрида 872 х. (1467–68 м.) йили кўчирилган “Зафарнома” асарида келтирилади. (Террот, Балтимор коллекцияси).¹ Ушбу миниатюра Бехзод томонидан йиғирма йил муқаддам қозоғга туширилгани эҳтимол қилиниб, мусаввирнинг илк асарларидаги услубга анча яқин туради. Бироқ бундай ажойиб асарнинг узок вақт чизилмай қолгани эса, балки асл чизгиларини Бехзоднинг устози Мирок Наққош қозоғга туширган бўлиши мумкин деган мулоҳазани тугдиради. Ушбу миниатюра бошқаларидан жуда гавжум композиция ва сержило бўёқларининг уйғунлиги билан ажралиб туради. Шу ўринда рассом Амир Темур саройининг деворида акс эттирилган ва Ибн Арабшоҳ ёзиб қолдирган лавҳалардаги киефа ва ҳодисаларни акс эттирмаганми, деган савол тугилади. Аммо ҳар иккала миниатюра яратилишида орада анча вақт ўтганига қарамай, Темурнинг ҳаётлик чоғидаги киефасини яқинроқ ифодалайди, деб айта оламиз. Шу ўринда бир ажойиб ҳолат очилади. Темур Балхни эгаллагач ҳокимиятни қабул қилиб олиш маросимида нақшкор тахт устида бир оёғи букиб олинган, иккинчиси ерга осилтирилган ҳолда тасвирланади. Бу эса оқсоқ одамнинг ҳолатидир.

Шарқда миниатюра рассомчилигининг равожланиши адабиётнинг равнақи билан бевосита чамабарчас боғлиқ эди. Мусаввирлар кўпинча Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, кейинчалик эса Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишляшади. XIV асрга келиб эса улар “Жомеъ ут-тавориҳ”, “Тарихи Рашидий” каби замонасининг воқеа ва ҳодисаларидан баҳс этадиган тарихий асарларни безай бошляшди. Бу анъана темурийзода султонлар замонасида ҳам давом этди. Шу тарққа Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си, Хотифийнинг “Темурнома” асарлари ҳам жангу жадал лавҳалари билан жилоланди. Жуда камдан-кам ҳолларда диний асарларда ҳам айрим лавҳалар пайцо бўлиб, Макка ва Мадина каби муқаддас жойларнинг акси кўрсатилади. Бундай расмларда одамлар киефаси акс этмайди. Бироқ шунини айтиш керакки, бадий асарларда диний таъкиқдан четга чиқилиб одамлар киефаси билан биргаликда улар қошида турган Муҳаммад пайгамбар ҳам акс эттирилади. (Унинг юзи доим икқобланган ҳолда ифодаланади). Саллолоху алайҳи вас-салламнинг меърожга чиқишларига онд лавҳалар шулар жумласидандир. Пайгамбаримиз Буроқ отига минган ҳолатда тасвирланганлар. Буроқнинг танаси отга, боши эса тоғли аёл бошига ўхшайди, атрофларида малоикалар учиб юрибди.

Аммо XV аср миниатюраларининг асосий қисми шарқ шеърийатининг қахрамонларини ифодалайди. Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширийн, баҳодир Рустам, жанг лавҳалари, султон саройидаги мажлис ёхуд унинг ўз машуқаси билан ҳолатлари ўз даври мусаввирларининг энг асосий мавзуй бўлиб қолган эди.

Тадқиқотчилар ушбу суратларга қараб ўша ўрта асрлардаги аждодларимизнинг кийим-кечаклари, атрофларида ашёлар, буюмлар, асбоб-ускуналар, қурол-яроғлар, сарой аҳдларининг одатлари хусусида аниқ тасаввур ҳосил қиладилар. Аммо миниатюра асарларининг асосий қиммати шу билан чегараланиб қолмайди. Миниатюра санъати мусулмон Шарқнинг Ироқдан Эрон орқали Хуросондан Мовароуннаҳргача ва Ҳиндистонгача бўлган ҳудудида муайян бир даврнинг ўзига ҳос бадий эстетик ҳодисаси эди. Бу жанрга ҳос айрим бадий шартлар (барча санъатларда бўлганидек) эса даврлар ўтган сари авлоддан-авлодга мерос бўлиб

1. Lentz and Lowry, p.359.

қоларди, бироқ бу омиллар ўз ўрнида қотиб қолмаганди. Миниатюра санъати ўзининг бир неча асрлик тарихида пухта ишлаб чиқилган эстетик қонуниятларини сақлагани ҳолда эволюцион ўзгаришларга учради.

Шу тариқа бир неча илгор миниатюра мактаблари вужудга келдики, булар деярли барчаси теурий давлатларнинг марказларида ўрнашган эди: Бағдод, Шероз, Табриз, Ҳирот ва Самарқанд мактаблари. Самарқанд мактабининг мавжудлиги мутахассислар тарафидан фақат сўнгги йиллардагина тая олинди.

Гарчи ушбу китобда гап Теуур ва Улугбек замони хусусида борар экан, биз Самарқанд доирасида XIV аср мобайнида ва XV аср биринчи ярмида қарор топган мактаб хусусида тўхталамиз.

Умуман олганда бизгача етиб келган миниатюра асарларини у ёки бу мактабга тааллуқли эканлигининг бонси, уларнинг аксарида на ишланган вақти, на бир макони белгиламаган (умуман жой номи камдан-кам қайд этилади). Бордию жой номи таъкидланганида ҳам усталар одатда марказ шаҳарларга ўз юртини ташлаб келганлар, қолаверса Амир Теуур жангу жадалларда кўп ҳунармандларни ўзи билан бирга олиб келган. Шу боисдан ҳам тадқиқотчилар у ёки бу миниатюра мактабини аниқлашда расмда тасвирланган кишиларнинг кийим-кечаклари, этник ҳолати, атроф-манзара, шунингдек муайян мактаб услубига қараб баҳо берадилар. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, Шероз ва Ҳирот миниатюра мактаблари учун бу хил аломатлар етарли даражада аниқланган бўлса, Самарқанд мактаби учун эса жуда кийинчилик билан, яъни бошқа миниатюра мактаблари аломатларидан бўлган фарқлари, шунингдек ўртаосиёликларга хос этник аломатлар асосида аниқланади.

Мутахассислар биз юқорида таъкидлаб ўтган “Стамбул альбом”ларидаги XIV аср мобайнида ва XV аср биринчи ярмида яратилган анча хилма-хил туркумдаги миниатюраларни Самарқанд мактабига тааллуқли деб ҳисоблайдилар. Уларда Шарқий Туркистон санъатига хос бўлган туркий образларда хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради. Теуурийлар муҳитидаги хитой шойилари ва қоғозларига ишланган расмларга бўлган қизиқиш ҳақида эса тўғридан-тўғри ёзма манбалар мавжуд. Жумладан, “Маъмуан Фасихий”нинг муаллифи баънича 820 ҳ. (1417–1418 м.) йилда Умаршайх Мирзонинг ўгли султон Сайфи Аҳмад Тархонга Шарқий Туркистон хони тарафидан овчи бургутлар, атлас, шойи, зигиртолали газламалар, чинни-чеват, хитой қоғози, бамбукдан ишланган буюмлар, шунингдек хитойлик рассом ишлаган от суратини юборган. Бундай расмининг алоҳида тилга олингани ҳам унинг ўз даврида нақадар юқори баҳоланганидан дарак беради.¹

Шуниси ҳам маълумки, Бойсунқур Мирзо Хитойга Ҳиротдан элчи юбораётганида улар қаторида Фиёсиддин Накқош деган мусаввирни йўллар экан унинг Султон Аҳмад деган киши билан биргаликда ўша мамлакатнинг диққатга сазовор жойлари хусусида хотираларини ёзиб боришини таъкидлайди. Фиёсиддин Накқош эса ўз навбатида хитойлик мусаввирларнинг ишларини кўздан қочирмайди.

Амир Теуур даврида эса у ўзи енган мамлакатлардан турли ҳунар эгаларни, шу жумладан хаттотлар, саҳдофлар, музаҳҳиблар, рассом-наққошларни олиб келган эди. Улар барчаси саройдаги китобхонада ижод билан машғул бўлишадди. XV аср

1. Фасих Аҳмад Хавафи. Извлечения из “Муджах-я Фасих” В кн.: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1983, с.165.

вақф ҳужжатидаги бир маълумотта кўра Самарқандда ҳатто наққошлар турадиган алоҳида бир кўча – Кўйи Наққошон бўлган.

1393 йили Амир Темур Бағдодни эгаллаган пайтида шу ерлик машҳур мусаввир Абдул Хайяни Самарқандга юборди. Бу ҳақда Ибн Арабшоҳ, Дўст Муҳаммад, Муҳаммад Хайдар кабилар хабар берадилар. Уларнинг маълумотлари кўтаринки сўзлар билан тўла, бироқ ўша рассом қиёфаси қисман бўлсада, ойдинлашади.¹

Бу мусаввирнинг ҳаёти аянчга тўла. У камбағал оилада дунёга келади, ўспиринлик чоғида эса Бағдоддаги Жалойирий Султон Увайсининг саройидаги бош рассом Усто Шамсиддиннинг эътиборини қозонади. Натижада у ўз устозидан кўп нарса билиб олади ва орада кўп вақт ўтмай “Девон битишда ва расм чизишда дунёда тенги йўқ мўйқалам соҳиб” бўлиб етишади, деб ёзади Дўст Муҳаммад. Бироқ 1393 йили Темур Бағдодни фатҳ этгач унинг тақдири ўз юртидан узоқдаги Мовароуннаҳр пойтахти – Самарқанд билан боғланади. Бу ерда у саройдаги мусаввирлар пешқадами эди. “Ўшандан бери, – деб ёзади Дўст Муҳаммад – ҳеч бир мусаввир Абдул Хайя услубидан четлаб ўтолмади, барчаси шу услубда чизишга интилди”. Аммо мусаввир қартайган чоғида ўз қилган ишларидан пушаймон бўлиб ўша куфр, яъни ислом динида ман этилган суратларнинг қоғозини ювиб ташлайди ёки ёкиб юборди.

Шу боис бўлса керак, бу мусаввир ишлаган миниатюраларнинг жуда озчилик қисми бизгача етиб келган. Улардан иккитаси – Берлин кутубхонасидаги “Мураккан Сарой” альбомида сақланган. Улардан бирица – ўрдак, иккинчисида эса – қакшатқич жанг лавҳаси тасвирланган. Унга ниҳоятда қаттиқ кўл билан ранг бериш услуби қўлланилган, гарчи умумий композиция учун уйғунлик хос бўлса-да.

Абдул Хайя шогирдларидан айримларининг номлари бизгача етиб келган. Шайх Маҳмуд Талилий ва Пир Аҳмад Боғи Шамоллий шулар жумласидан. Пир Аҳмад гарчи Темур саройи деворларига расмлар ишлаган бўлсада, аммо у асосий йўналишларини ўз устозидан олган. Унинг яна бир шогирди – Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ ал-Хайёмнинг ҳам айрим ишлари сақланиб қолган.

Абдул Хайянинг юқорида эслатиб ўтилган жанг тасвири билан Стамбул альбомидаги айрим расмларда ўхшашлик кўзга ташланади. Унда отда югуриб бораётган суворийлар йўл-йўлакай камондан ўк узаётганлари намоён бўлади. Мазкур манзара худди шундай уйғунлик услубида XV аср бошларига оид бўлган рангли миниатюрада ўз аксини топган. Бу расм эса Абдул Хайянинг шогирди, деб эҳтимол қилинадиган Дарвеш Мансур томонида ишланган. Ушбу миниатюрадаги расмлар ниҳоятда ажабланарли тарзда нозик ишланиб, бўёқлар ҳам усталик билан берилган: сарғиш рангли чўл-биёбонда якка-якка ҳолда худди шамолдан қоматлари эгилаётгандек баргсиз буталар орасидан отлик овчилар боришмоқда ва улар ўз камонларидаги ўқни сиртлон томон йўналтиришган. Суворийлар устидаги кийимларнинг ранги ва отларнинг турли зотдан эканлиги ўз ранглари билан чўлнинг қумлик тусидан ажратиб кўрсатиб турибди.

Абдул Хайя мўйқаламига мансуб “Чўлда қолган дарвеш ва бой” миниатюраси сақланган. Бу расм 1486 йилга мансуб Саъдий расмлари рўйхатидан ўрин олган. Шу боис у асл нусха бўлмай, балки Саъдийдан кўчирмадир. Зеро ўрта асрлар Шарқида

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века. М., 1965, с.268.

буюк устозлардан нусха кўчириш фахрли иш саналиб келинган. Миниатюра мавзуга келсак, унда бир дарвешнинг эшакка миниб чўлдан ўтгани ва йўлда туя миниб бораётган бойнинг ўлимига дучор бўлгани ҳақидаги ривоят асос қилиб олинган. Миниатюрада ривоятнинг энг кескин нуктаси қаламга олинади: Дарвеш ва чодирдан чиқиб турган кўчманчилар кўз ўнгида қўққисдан туя устидан йиқилаётган бойнинг ҳолати. Миниатюрадаги бу расм ниҳоятда холисона ифодаланган, воқеалар тезлик билан ривож топади. Бўёқлар эса худди Дарвеш Мансур расмларидаги каби жуда оҳиста берилган.

Ов-шикор мавзуи темурийлар давридаги зодагонларнинг вақтихушлик ва айни чоғда ҳарбий машқлари сифатида миниатюра расмларида кенг тарқалган эди. Абдул Хайянинг энг машҳур шогирдларидан бири Маҳмудшоҳ ал-Хайём эди.¹ Бизгача унинг Абдул Хайядан олган кўчирма расмлари етиб келган. Бу ҳақда ҳатто расмнинг бир четда ёзиб қўйилган. 1420 йилдан кейин Бойсунқур Мирзо тарафидан Ҳиротда ҳаттотлик ва наққошлик устахонаси ташкил этилгач, мусаввир шу шаҳарга кўчиб борди. Бироқ у чизган расмлардан бири 1409 йил билан белгиланадиги, бу вақтда Бойсунқур Мирзо ҳали 9 ёшли бола бўлиб, Абдул Хайянинг ўзи эса Самарқандда хизматда эди. Унинг альбомдаги силсиласига кирган расмлари орасида, айниқса отда югуриб бораётган суворийларнинг ўқ отиш манзараси диққатга сазовордир. Бизнингча бу келгусидаги муҳорабаларни акс эттирувчи лавҳалар яратилиши учун машқ сифатида чизилган учқур чавандозлар сиймосининг хомаки тасвирларидир. Қиёфаларнинг кескин бурилиши, от анатомияси соҳасидаги билимдонлик, отларнинг ҳатти-ҳаракатидаги лаҳзаларнинг қаламга туширилиши – булар барчаси Абдул Хайянинг тарихий асарларга ишлатган айрим миниатюраларда (жумладан Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида) Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, баъзан бадний асарларга ишланган расмларда ҳам ҳукмдорнинг мажлис кургани, боғ кезаётгани ва ҳоказо ҳолатлари тасвирланади. Амир Темур сиймоси шу тариқа бир неча миниатюраларда етиб келган ва бундай расмлар XV аср мобайнида қандайдир асл нусхадан кўчирма ҳолда чизиб келинган.

Тўпқопи Сарой кутубхонаси альбомида сақланаётган тахтдаги Амир Темурнинг фарзандлари билан бирга чизилган шажаравий сурати диққатни ўзига тортади.² Амир Темур тасвирига бўёқ берилган, аммо бошқа тасвирлар эса юзаки чизиб қолинаверган (қандайдир сабаб билан бу суратлар ниҳоясига етмаган). Ўтириш ҳолатлари ўхшаш, фақат оёқ жойлашиши турлича, 8 туширилган ёки чордона қурилган ҳолда, шунингдек бош кийимларида ҳам бироз фарқ бор, уч киши, Амир Темур ҳам туркча кулоҳ (ҳозирги қирғизча қалпоқни эслатади) кийишган, қолган икки кишида икки чўққили мўғул қалпоқ.

Шажара қуйидаги тарзда берилган. Амир Темурнинг бевосита авлоди сифатида ўртада Мироншоҳ, унинг ўнг томонида Умаршайх ва Шохруҳ, чап қўли томонида – Жаҳонгир Мирзо ва албатта соҳибқирон ўз вориси деб санаган набираларининг суратлари келтирилган. Бу ўринда тасвир аниқлиги борасида бирон сўз айтиш

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века. М., 1965, с.268.

2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана, с.294 - 295; Пугаченкова Г.А. К дискуссии. с. 199 - 200.

мушкул, чунки барча тасвирларнинг юз кўриниши деярли бир хил, фақатгина Шохрух Мирзо бироз ажралиб туради. Шу боис шахзодаларнинг соч - соқолларига қараб ёшининг катта-кичиклигини ажратиш мумкин бўлади.

Бизнинг фикримизча XV аср бошларида Самарқандда, кейинчалик Стамбулдаги “Йилдиз” кутубхонаси альбомидан жой олган бир миниатюра ишланган.¹ Унда график тарзда шаҳар девори яқинидаги жанг ҳолати ифода этилган. Бу ҳеч қандай ҳарбий ҳаракат бўлмай, балки бир исёнга ўхшаб кетади. Чунки девор яқинида калтак ва тошлар билан уришишмоқда. Деворнинг устидаги қуббалар орқасидан эса шаҳар ҳимоячилари камондан пастга ўқ узишяпти. Улар ичидаги энг асосий қаҳрамон – соқолсиз, ёш, саллални йигитча устида Халил Султон деб ёзилган. Демак бу миниатюра тарихий ҳақиқатни намоён қилади.

1409 йили Шохрух Халил Султонни Самарқанддаги тахтидан жудо қилади ва кўп ўтмай Халил Султон тўсатдан вафот қилади (у захарланган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас). Халил Султон жуда оз вақт тахтда ўтиради. Биз ҳикоя қилаётган миниатюрада эса унга қарши кўтарилган бир исённинг бостирилиши воқеаси тасвирланган бўлса керак. Албатта Шохрух дукмронлик қилган даврда шахзода Халил Султон тўғрисидаги хотиралар унутилади, шу боис мусаввирлар ҳам унинг билан боғлиқ воқеаларни чизишга журъат этолмаганлар. Бироқ бу расм Халил Султоннинг тириклик вақтида чизилган бўлиши мумкин. Яъни у 1405–1409 йилларда Амир Темурнинг сарой китобхонасида чизилган сурат бўлиб чиқади. Умуман олганда бу миниатюра ажойиб тарихий ҳужжат бўлиши билан бирга бадий жиҳатдан ўзига хос “сиёҳи қалам” услубида ишлангани билан ҳам ажралиб туради. Зеро сарой мусаввирлари Абдул Хайя ва Муҳаммад ал-Хайёмлар ана шу услубда ижод қилишган.

Хўш, тасвирий жиҳатдан Халил Султоннинг қиёфаси аслига тўғри келадими? – деган савол туғилади. Чунки бирмунча умумлашма тарзда бўлсада қаҳрамонлар қиёфасини ифодалай оладиган чинакам портрет, яъни Камолиддин Бехзод томонидан шакллантирилди. Аммо Темур тириклик чоғида унинг сарой деворларида шох ва шахзодаларнинг қиёфаларини бўй баравар ифодаланганини ҳам назарда тутилса, уларнинг қиёфаси аслига тўғри бўлиши талаб этиларди. Бу қонда эса бевосита миниатюра санъатига ўтиб борган бўлиши керак.

Умуман олганда, Амир Темурнинг жанг майдонларидаги ва саройда қабул маросими ҳолатларини намоён қилувчи бир неча миниатюралар бизгача етиб келган. Шулардан бири 791 ҳ. (1389м.) йиллари “Шохнома” асарига ишланган, эҳтимол у Амир Темурнинг тириклик чоғига тўғри келар². “Зафарнома” асарининг XV аср бошларида Хиротда кўчирилган бир нусхаси (ЎзР ФА Шарқшунослик институти), мусаввир хаттот томонидан бўш қолдирилган саҳифаларга учта миниатюранинг хомаки чизикларини чизишга улгурган ҳолос. Шу миниатюралардан бирида кўп сонли кўшинини Амир Темурнинг ўзи жанговар ҳолда бошлаб келаяпти. “Зафарнома”нинг бирмунча аввалги нусхаси (хусусий жамғармада). 872 ҳ. (1467) йилда Хиротда кўчирилган бўлиб XV асрнинг охирида Камолиддин Бехзод томонидан расмлар ишланган. Бундан кейинроқ кўчирилган асарлардаги миниатюрада ҳам соҳибқирон қиёфаси намоён бўлади. Масалан, Хотифийнинг 1028 ҳ. (1619м.)

1. M. Vanberechen. Arabische Inschriften. Berlin, 1914, Abb. VII, z.13.

2. Lents and Lowry, p.102,105, fig.17,18, cat.no 20.

йилда кўчирилган “Темурнома”си (Честер Батти кутубхонаси)¹ – ва Самарқанд шахрида 1038 х. (1628м.) йилда кўчирилган “Зафарнома” (ЎзР ФА Шарқшунослик институти)² асаридаги суратлар.

Бу барча миниатюраларда соҳибқироннинг ҳаёт ва фаолияти – унинг жанглари, саройдаги қабул маросимлари, Бедзод асарида эса Самарқанддаги масжид қурилиши каби воқеалар қаламга олинади. Албатта, унинг ёлғиз тасвири туширилган ҳолатлар ҳам бор.

Мазкур асарларни чизган мусаввирлар, Темурнинг барҳаёт чоғида чизилган ва кутубхоналарда сақланиб қолинган китоблардаги тасвирлардан фойдаланиб имкони борича унинг асл кифасини чизишга ҳаракат қилишган дейишга тўла асос бор.

Темур ҳаётига оид илк асарлардан бири Самарқанд мактабига мансуб бўлиб, “Тоғдаги ов” деб аталади. У Абдурахмон Жомийнинг XVI асрга оид ва “Олтин занжир” рўйхатидан жой олган китоб муқовасининг ички қисмига ёпиштириб қўйилган (Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонаси).³ Ушбу расм, ушбу рўйхат тузилишидан деярли юз йил аввал чизилган бўлиб, сафавийлар Эронини учун хос қандайдир бир қўлёзма асардан олингани, эҳтимол. Миниатюранинг XV аср биринчи ёки иккинчи ўн йиллигига оид эканлигини нафақат мусаввир услубидангина эмас, балки илғор овчининг қўлидаги туғидан ҳам билса бўлади. Унда нур сочиб турган қуёшсимон шернинг боши тасвирланган. Клавиҳо сўзлари билан айтганда, бу “Самарқанд шохининг герби” Темур саройининг пешгоҳига ҳам туширилган эди. Худди ана шу рамзий сурат Халил Султон чиқарган тангаларда ҳам бор. Улуғбек зарб эттирган дастлабки (1415) тангаларда ҳам бу рамз учрайди, ammo шундан кейин темурийзодалар зарб эттирган тангаларда бу рамз учрамайди. Миниатюрадаги рамзга келсак, рассом бу нишонни илғор овчи байроғида кўрсатиш билан унинг шахзодалардан бири эканлигига ишора қилади. Шундай қилиб бу ерда ё Халил Султон ёхуд ёш Мирзо Улуғбек ифода этилган бўлиб чиқади. Демак, ушбу миниатюра нафақат бадиний, балки тарихий ҳужжат сифатида аҳамият касб этади. Расмда шахзода ўз овчи ҳамроҳлари ва сарой хизматчилари билан бирга шикорга чиққани тасвир этилади. Рассом арчазор тоғ ёнбағрини эмас, балки унча катта бўлмаган тоғлар оралиғидаги ям-яшил ўт ва буталар билан қопланган водий манзарасини яратади. Мутахассисларнинг таъкидлашича ушбу тасвирдаги ўсимликлар ва ҳайвонот олами – Қашқадарё воҳасига тааллуқли экан. Демак ушбу асар Ўрта Осиё, яъни Самарқанд миниатюрачилик мактаби соҳибларининг мўйқаламига мансуб деб айтиш мумкин. Миниатюрадаги расмлар анча хилма-хил, бироқ улар тўқ ранглидир (Балки бу узоқ йиллар китоб яхши сақланмагани боис эскириб шундай ҳолатга келгандир). Миниатюра манзараларида тўқ яшил ва жигарранг кўп бўлгани боис ов иштирокчиларининг хилма-хил рангли кийимлари яққол кўзга ташланади.

1. The Chester Beauty Library. A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures, vol.III, Publish, 1962, p1.25.

2. Семеслов А.А. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. “Зафарнаме” Шарафутдина Йезди // Труды АН ТаджССР, Т.ХII, Сталинабад, 1956, с.3 сл.

3. История искусства Узбекистана...,с.293 сл.; Массон М.Е. К истолкованию миниатюры “Шахская охота”. В кн.: Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство. Ташкент, 1984, с.113 сл.; Пугаченкова Г.А. К дискуссии..., с. 197-198.

Шунингдек бу миниатюрада туркий миллатга хос ифодаларни кўриш мумкин. Чунки Ҳирот ва Шероз миниатюра қаҳрамонлари бошларига салла ўраганлари ҳолда бу ўринда ов иштирокчилари бошларида айвони туширилган кигиз кулоҳ ва оёқларида эса эронийларга хос пошнасиэ пойабзал ўрнига жанговар этик кийиб олишган.

Миниатюра пукта ўйланган композиция асосида яратилган. Ўртада бир нечта машҳур чавондозлар отда чошиб бориб йўл-йўлакай оху ва архарларни нишонга олишмоқда. Адир ёхуд ёнбағирликка қараб чопаетган бу жониворларни эса бошқа икки чавандоз яна камон билан қарши олмоқда. Пастда эса мазкур лавҳаларни бирлаштириш мақсадида ана шу ов манзарасини бир қанча одам гавжум бўлиб кузатиб туришибди. Уларнинг эса орқа ўгириб тургани ёхуд ён томондан тургани ифодаланган. Энг тепада заррин осмон қаърида бир неча ногинч булутларнинг бостириб келаетгани манзарани янада жонлантириб юборган.

Гарчи Ҳирот ва Шероз миниатюра мактаблари лавҳаларида ов мавзуи кўп чизилган бўлсада, аммо ушбу манзарага айнан тенг келадигани топилмайди. Шундай қилиб нафақат тарихий аломатларнигина эмас, балки мусаввирнинг иш услуби ҳам ушбу асарнинг илк темурийлар даври Самарқанд мактабига онд эканлигини кўрсатади.

Вашингтондаги Фрер галереясида¹ сақланаётган бошқа бир ов манзарасини тасвир этувчи асар эса Мирзо Улуғбекка бағишланган. Улуғбек ҳаётлик чоғида чизилган бу миниатюра Тарагай Баҳодирнинг табиат кўйнида ўз оила аъзолари билан дам олаётгани тасвир этилади. Ўртадаги кўчма айвонда Улуғбек, унинг чап томонида, пастда, гиламчаларда тўрт аёли бегимларга хос анвойи кийимларда савлат тўкиб ўтиришибди. Бошларидаги рўмол остидан безакли тақинчоқлар кўриниб турибди. Сўнгра шаҳзодалар – Абдуллатиф ва Абдулазиз тасвирланган. Айвонга яқин жойда ва унинг орқа тарафида амирлар, беклар, сарой аъёнлари Улуғбекка илтифот бажо қилиб турибди. Кўлларида бургутсимон овчи қуш, ўк тўла садок, хизматкорлардан бири анвойи таомни узатиш ҳаракатида.

Гарчи кўчма айвонда табиат кўйнида дам олаётган шоҳнинг тасвири Ўрта Шарқ миниатюраларида кенг тарқалган бўлсада, ушбу ҳолатда у бирор бошқа мусаввир ишини такрорлаган, деб бўлмайди. Чунки ушбу асарда айвон чеккасида бир гуруҳ одамларнинг гавжум ҳолда кўрсатилиши Улуғбек – шоҳни алоҳида ажратиб туришга хизмат қилади. Миниатюра рангларга ниҳоятда бой – ям-яшил ўтлоқ ва осмоннинг заррин ёғдусида одамлар устидаги рангоранг кийим-кечак, тўшалган қирмизи гиламлар, айвоннинг гулдор томи мутлақо ажралиб манзарани бойитиб борган.

Бир вақтлар “Шоҳнома” асаридаги миниатюралар рўйхатидан жой олган (Лондондаги Кейр коллекцияси)² айловдаги манзара асари ҳам Самарқанд миниатюра мактабига тааллуқлидир. Бу шундай бир асардирки, уни юқоридаги Улуғбекнинг дам олиши миниатюрасининг иккинчи ярми бўлса керак, деб ҳам тахмин қилиниб

1. Пугаченкова Г.А. Портрет Улуғбека. К проблеме миниатюрной живописи тимуридского Самарқанда//Народы Азии и Африки, 1969, №1, с.97 сл.; Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии в избранных образцах. М., 1979, с.18, 60, рис. 4.

2. The Keir Collection. Islamic Painting and the Art of the Book. By B.W. Robinson and others. London, 1986, pl.10, p.150.

келинади. Бироқ, бу асардаги танланган ранглар, рассомнинг иш услуби ва ҳатто матн асло мос тушмайди. Ушбу миниатюрада меҳмонлар – улардан иккитаси алчилар бошнинг бўлса керак, ўртада алоҳида гиламда туришибди, учтаси ўтиришибди ва яна учтасининг кўлида турли совғалар. Уларнинг барчаси ўнг томонга (эҳтимол расмнинг ўнг қисмида чизилган шохга) назар ташлаб туришибди. Барчаларининг бошларида туркий бош кийим – кулоҳ, устки кийимлари ёрқин рангда бўлгани боис ям-яшил ва парча-парча ўтлоқ узра ажралиб турибди. Гарчи бу ҳолат, бу воқеа мавзун “Шохнома” асарига тааллуқли деб билинса ҳам, аммо асар қаҳрамонларининг кийимлари теурийлар давридаги туркий халқларга хос экани яққол кўриниб турибди.

Умуман олганда миниатюрачиларнинг Самарқанд мактаби вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирининг маҳоратида беқиёсдирлар. Кейр коллекциясида келтирилган яна бир миниатюра буни яққол исботлаб беради.¹ Бу расмда чизилган тоғ манзарасининг чап томонида ўралаб турган қоялардаги бир текис арчазорлар ва яқкаю-ягона Тяньшань арчаси, унинг рўпарасида баҳайбат ёнғоқнинг кучли шохлари ва бир тул гулхайри. Манзаранинг аксари қисмини зафарон осмон камраб олган, бу эса мазкур тоғларга салобат бағишлайди. Ҳавода бир гала қушлар ҳам кўринади ва фақат расмнинг бир чеккасида бир неча киши суҳбатлашиб турибди, расмнинг ҳошиядан ҳам чиқиб кетгани эса гўё уларни ҳаракатга солаётгандай. Бу ерда асосий эътибор кишиларга эмас, балки табиатдаги улутворлик, гўзаллик ва нафосатга қаратилган. Мутахассисларнинг фикрича бу ердаги ўсимлик олами кўп жиҳатдан Чотқол ёнбағирлари ва Фарғона водийси тоғларидаги ўсимлик оламига мос келади.

Туркиянинг Тўпқопи Сарой кутубхонасида сақланаётган Низомийнинг “Ҳамса” асарига ишланган ўн саккизта миниатюра силсиласи алоҳида диққатга сазовордир. Бу асар ҳижрий 856 йилда, яъни милодий 1446–1447 йиллар арафасида қайта кўчирилган.² Асар муқаддимаси сифатидаги нақш ичида унинг “ҳар қандай ёрдамга муҳтожларнинг пушти-паноҳи, ислом динининг ҳимоячиси Улуғбек Кўрагоний” даврида оққа кўчирилгани баён этилади. Бошқа бир кичик лавҳада эса китобнинг эгаси хаттот ва мусаввир Султон Али Бовардий исми қайд этилади. Ўз иш услубларига кўра китобни икки киши безатгани маълум бўлади, бироқ иккинчи мўйқалам соҳибининг исми яширин қолган. Бовардийнинг нисбасидан эса унинг Обивард шаҳридан эканлиги маълум бўлади. Бу шаҳарнинг харобалари жанубий Туркменистонда Каахки яқинидадир. Аммо ҳақиқий мусаввир ва хаттот сифатида Султон Али Самарқанд шаҳрида шухрат топди. Унинг миниатюраларида чизикларнинг кескинлиги, рангларнинг эса ярқ этиб кўзга ташланиши ҳосдир. Унинг асарларида, одатда, марказда асосан икки қаҳрамон ажратиб кўрсатилади. Масалан, Хусрав билан Ширин учрашуви, Мажнун эса овчининг кўлидаги тутқун оҳуни қутқариб олиш учун, эгнидаги кўйлакни ечиб бераётгани. Ваҳоланки бу ҳолатлар табиатнинг бой манзараси ичида юзага чиқади. Албатта кўпчилик қатнашган лавҳалар ҳам бор, булар асосан шох саройидаги маишат ва машваратлардир.

1. The Keir Collection, pl. 11, p. 150-151.

2. Shtoukin I. Sultan Ali al-Baverdi un peintre inconnu du XV Siecle. Syria, t. XLII, 1-2, Paris, 1967; Пугаченкова Г.А. К дискуссии..., с. 208 сл.

Жумладан Баҳромгўр гўзалнинг хосхонасида бўлганида ҳам унинг атрофи гавжум – меҳмонлар, аъёнлар, хизматкорлар, чўрилар, мусикачи ва раққослар. Бу қаҳрамонларнинг барчасини улардаги андиша, ўй ажратиб туради. Аммо иккинчи мусаввирга мансуб расмларда эса ҳар бир қаҳрамонларнинг жадал ҳаракати, жонли шаклу шамоийли кўзга ташланади. Асар композициялари ниҳоятда зужколик билан ташкил этилади. Масалан, Искандар девори қурилишида ҳарбий қурувчиларнинг ҳошиясига чиқариб юборилиши гўё унинг фазосини кенгайтириб юборади. Боз устига тоғ ортидан душманлар бошларининг мўралаб туриш ҳолати ҳам бу манзарадаги деворнинг аҳамиятини кучайтиришга хизмат қилади. Бироқ иккинчи мусаввир бўёкларни анча одми, унда оч ҳаворанг ва қовоқ ранги кўпроқ ишлатилган. Умумий иш услуби Ҳирот мактабига яқин туради, бироқ композицияларда айнан такрорлаш учрамайди.

Миниатюрочи мусаввирларнинг Самарқанд мактабининг қарор топишида Тўпқопи Сарой кутубхонасида сақланаётган “Шоҳнома”асари алоҳида ўрин тутади.¹ Ушбу асарга мусаввирлар 49 миниатюра ишлаган. Гарчи бу расмлар XV асрнинг 60–70 йилларига тааллуқли деб ҳисобланса ҳам Мирзо Улуғбек ҳаётининг охириги йилларида яратилгани эҳтимолга яқиндир. Ушбу расмлар Самарқанд миниатюра мактабига хос бўлгани учун ҳам бошқа бир мактаблардагидан фарқли лавҳалар танланиб олинган. Мўйқалам соҳибининг иш услуби ҳам бошқача, тўқ ҳаворанг ва оч ҳаворанг кўпроқ ишлатилган. Алоҳида-алоҳида тоғтулларнинг туллари ва ҳар гал қийшиқ пояли арча дарахтининг такрорланиши, қояларнинг эса ёнма-ён тўлқин ҳосил қилиши манзараси киши диққатини ўзига тортади. Бироқ бу ерда мусаввир кишиларни узун бўйли қилиб чизади ва улардаги ҳаракатни яхши чиқара олмайди. Масалан, тошни жаҳд билан кўтараётган Рустам гўё унинг устига қулаб тушаётгандай кўринади. Семурғ Сомнинг ўглини қайтариб бериши лавҳасида ҳам Рустам Зол учаётган қушнинг панжаларида серрайиб қолган.

Абдурахмон ас-Сўфийнинг “Силжимас юлдузлар рўйхати” асарига ишланган миниатюралар (у Париж кутубхонасида сақланади)² ҳам Самарқанд мактабига тааллуқлидир. У Мирзо Улуғбек учун расадхона биноси қуриб битказилиши муносабати билан тақдим этилганини унинг муқовасидаги қайдномадан маълум бўлади, яъни бу ҳодиса милодий 1428–1429 йиллардан кейин содир бўлган. Маъқур асар Улуғбек китобхонасида кўчириб тайёрлангани ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Ас-Сўфий асари ўрта аср мунажжимлари орасида кенг тарқалган, бизнинг кунларгача унинг бир неча нусхалари етиб келганки, ҳатто XI асрга тааллуқли қўлёзмалар бор. Уларда юлдузлар туркуми ҳаритаси берилиб, расмлар билан тегишлича таъминланган. Бу аъёна XV асрга оид Самарқанд мактабида яратилган қўлёзма учун ҳам ҳосдир. Бу ҳариталарда қизил ва қора доиралар билан катта ва кичик юлдузларнинг жойланиши кўрсатилади ҳамда тегишли юлдуз туркумига оид қиёфа чизилиб остига номи ёзилиб қўйилади. Расмлар график тарзда ранг бермай, қора сиёҳда чизилган. Шунини ҳам айтиш керакки, Абдурахмон ас-Сўфий асарининг XI–XII асрларга оид қўлёзмаларда афсонавий туркумлар – зодагонлар қиёфаси акс этса, Самарқанд

1. Robinson T.W. Fifteenth-Century Persian Painting. Problems and Issues, New York-London, 1991, p.51, fig.16.

2. Пугаченкова Г.А. К дискуссии..., с. 208.

кўлэмасида юлдуз туркуми оддий халқ вақили кифаси тасвир этилади. Булар кенг юзли, кучли, оддий кийинган, ҳеч бир зеб-зийнатсиз аёл ва эркеклардир. Бизнингча бу вақтга келиб миниатюра санъатида, янги халқчил йўналиш вужудга кела бошлаган ва бу асарлар зодагон ва бойлар учун эмас, балки оддий халқ вақили бўлган зиёлилар табақасини назарда тутган.

Умуман, шарқ миниатюрачилигида оддий халқ ҳаёти мавзун худди теурийлар даврида пайдо бўлганини таъкидлаш зарур. Самарқанд масжидини қуриш ёхуд Искандар деворини бунёд этиш, кўчманчилар турмуши, Жамшиднинг оддий халққа хунар ўргатиш мавзулари шулар жумласидандир.

Теурийлар даврида маданий фаолиятнинг юксалиши нафақат олий санъат ёдгорликларидагина эмас, балки бадий хунармандчиликнинг турли шаклларида ҳам намоён бўлади. Улардан айримлари мейморчилик билан боғлиқ бўлсада, бироқ баъзи ҳолларда бинолардан ташқари чиқиб бошқа мақсадларга ҳам хизмат қилган. Масалан, кошнларни тайёрлаш оддий кулолчилик билан боғлиқ эди. Бадий ўймакорлик усталари эса ёғоч устунлар, эшиклар, шип, панжаралар билан бирга меҳроб ва курсилар, зеб-зийнат қутчалари, қаламдон, лавҳлар ҳам ишлаган. Тош ўймакорлиги билан шугулланган усталар ичида эса қабртош лавҳаларини ишлайдиган мутахассислар етишиб чиққан. Бу тошларнинг бир хили сағанага ўхшаса, бошқа хили супа шаклида бўлган. Бу тошлар одатда маҳаллий хом ашё – бўз рангли мрамрдан ясалган, бироқ жуда ҳам зарур деб ҳисобланган ҳолларда ўта ноёб тошлар тайёрланган. Масалан, Амир Теуур қабрига набраси Мирзо Улуғбек Шарқий Туркистон сафаридан қайтишда кўктош– нефритни келтириб ўрнатган. Уша мақбарадаги Муҳаммад Султон қабрига эса ҳақиқдан, Ахмад Яссавий мақбарасидаги қабртош эса тўқ яшил табризий мрамрдан ишланган. Мазкур қабртошларнинг сиртки қисмида (Ўри Амирдан ташқари Шаҳрисабз мақбараси, шунингдек Термиздаги Ҳаким ат-Термизий мақбараси, Тошкент вилоятидаги Зангиота мақбарасида¹) қисман ўсимликсимон (ислимий) нақшлари билан асосан геометрик (гирих) нақшлар, хаттотлик намуналари билан сўзлар битилган. Ушбу лавҳаларда асосан Куръони Қаримдан оятлар келтирилади, аммо марҳумнинг таваллуди, вафоти, наслу-насаби ҳам келтирилади. Амир Теуур мақбарасида эса унинг авлод-аждодларининг чизгиси ҳам ниҳоятда гўзал тарада келтирилади. Бундай лавҳаларнинг хомаки нусласи, андозасини уста хаттотлар чизиб беришган, бу ёзувларнинг ўйиқлари чуқур, кўша ўйиқлар учрайди.

Ярим нодир тошлардан ажойиб тантана идишлари ишланган, бу ўринда албатта жуда қадимда кенг тарқалган Хитой буюмларининг таъсири бўлган. Оч жадеит (Гулбениан коллекцияси)дан ишланган кўра шу жумладан. У оддий Хитой кўраларига ўхшайди, банди буралиб турган аждарҳо шаклида бўлиб, кўранинг умумий кўриниши XIV аср Самарқанд усталари ишлаган бронза кўраларни эслатади. Кўранинг бўйин қисмида Мирзо Улуғбек исми шарифи ва насл-насаби қайд этилиши эса унинг Самарқанд мактаби маҳсули эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

1. Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-Эмире//Эпиграфика Востока, III, М.-Л., 1949; Гулимов Я.Г. О надгробии Зенги-ата//История материальной культуры Узбекистана, вып.2, Ташкент, 1961, с.267 сл.; Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.-Л., 1939, илл.108-110.

Ёғоч ўймакорлиги ҳам ўз қадимий анъаналарини давом эттириб келаётгани. XV асрга оид уй устунлари ва эшикларидagi ўймакор нақшлар шундан далолат беради. Жумладан Гўри Амирда Шохизиндадаги Қусам ибн Аббос мақбарасига, Туркистон шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараларига кираверишдаги эшиклар шулар жумласидандир.

Бухородаги Мирзо Улуғбек мадрасасининг эшиги эса фақатгина ўзининг ўймакорлик нақшлари билангина эмас, балки ўша эшикка Ҳадиси Шарифдан олиб ёзилган “Билим олмоққа интилмак, ҳар бир муслим ва муслима учун фарзdir” каби ёзуви билан кишини қойил қолдиради. Туркистонда илгари бузилиб кетган бир масжиднинг иккита устунидagi нақшлар хусусида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Умуман олганда эшикларнинг умумий сатҳи бир неча қисмга ажратилгани ҳолда ёки устунлар бутун айлана ҳолатидан фойдаланилгани ҳолда ҳам ўсимликсимон нақшлар тушириб улар ичига жуда усталик билан ёзувлар жойлаштирилган.

Ёғоч ўймакорлиги мебель жиҳозлари тайёрлашда ҳам қўл келган. Масжид минбарига оддий уй жиҳозлари, яъни ёғоч қутичалар, китоб қўйиб ўқиладиган лавҳ, пастак столчалар, курсилар шулар жумласидандир. Бизгача қўп нарса етиб келмаган. Аммо Тўпқопи Саройда сақланаётган ёғоч қутича¹ диққатни ўзига тортади. У сандал дарахти ёғочидан ишланиб жуда юпка, икки сидра ислимий нақш берилган. Гул барглари ва шохлари бир-бирига чирмашиб боради. Қутичанинг қопқоғидаги саккиз баргли гулларнинг марказдагиси ичидан аждарҳо ҳамла қилиб турибди. Қутичанинг иккита ён деворида эса Мирзо Улуғбек унвони ва наслу-насаби келтирилган. Албатта бу қутича ҳар қанча ноёб ҳисобланмасин, бироқ ҳали бизгача етиб келмагани ҳолда ўша даврда бу каби буюмлар бадавлат шаҳар аҳолиси ҳаётига у ёки бу тарзда кириб боргани маълум бўлади.

Темур ва Улуғбек яшаган даврда металл ўймакорлиги ҳам тараққий этади. Самарқанддаги Регистон майдони яқинида олиб борилган казишмалар вақтида топилган буюмлар хазинаси шундан дарак беради.² Ер сатҳидан саккиз метр пастдан казиб олинган бу жой темирчилик устахонаси бўлиб, металл эритадиган ўчоқ, унинг ёнида темир ва қўр қолчиқлари, бир қанча тайёр кўза ва яна иши охирига етмаган буюмлар бор. Бу ерда айрим кўзаларга нақш туширилгани ҳолда, уларнинг аксари қисми ишловга тайёрлаб қўйилган ҳолос. Бу буюмлар – олтинсимон бронзадан ишланган, нақшлар ўйиб туширилган, кертилган, бўрттирилган, қадама сифатида олтин, кумуш, қизил мисдан фойдаланилган. Ўймакор нақшлар кўзаларнинг айрим қисмларида, бўйин ёхуд чекка қисмида жойлашган, айрим ҳолларда бўйиндан то тубига қадар нақш берилган. Нақшлар, асосан, ислимий, бир-бирига чирмашиб кетган, эгилиб-букилиб бораётган гул шохчалари, ҳаёт шажараси, бурама, пальмабарг, тўпбарг гулсимон қилиб ишланган. Булар орасида афсонавий қуш – сирин, одам бошли йиртқич, от ёнидаги чавандоз ва йиртқич, тахтада ўтирган эркак ёхуд базм давраси лавҳалари учраб туради. Баъзан нақшлар насх ёки сулс хати билан

1. Lentz and Lowry, p.142, 207, 339.

2. Буряков Ю.Ф. Коллекция бронзовых художественных изделий XIV-начала XV вв. из Самарканда //Общественные науки в Узбекистане, 1969, №8-9; Он же. Мастерская теревта XIVв. в Самарканде //Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство.- Ташкент, 1990.

алмашинади. Булар одатдаги дуолар бўлиб, уларда бой-бадавлат, соғ-саломат бўлиш, олий ҳимматлилик, куч-қудрат ато этилиши баён қилинади. Устахонанинг қайси даврга оид эканлигини билиш учун Амир Темур 1379–1380 йилларда зарб эттирган танга ёрдам беради. Кўзалардаги XIV аср охирига оид хусусиятлар ҳам буни тасдиқлайди. Ушбу буюмларда қўлланилган бадий услуб ва танланган мавзулар XV аср Хирот мактаби асарларига яқин туради.

Албатта бу давр ҳунармандчилиги хусусида гап борганда фақат шу устахона топилмалари билан чекланиб қолмаслигимиз зарур. Зеро Ўрта Шарқнинг кенг ҳудудида бу даврда жуда кўп ҳунармандчилик буюмлари – лаган, жом, дастшуй, пиёла, шамдон, чирокдон, чилим, қаламдон каби ниҳоятда нақшинкор қилиб ишланган санъат асарлари кўп эди. Ушбу буюмлар бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Уларнинг нақадар зийнатланишига қараб бу буюмларни фақат ўзига тўқ хонадон соҳибларигагина мўлжаллангани маълум бўлади. Бироқ ушбу буюмларнинг тарқалишида Улугбек ва Темур давридаги халқ фаровонлигини ҳам назардан қочирмаслик керак. Бу ҳолда ушбу буюмлардан кенг халқ оммаси фойдалана олгани маълум бўлади.

894 ҳижрий /1489 милодий йилга оид вақф ҳужжатларидан бири Самарқанд шаҳрида тузилган бўлиб, Хожа Аҳрор жаноблари вақфига берилган буюмлар орасида мис идишлар – қозон, лаган, кўзалар санаб ўтилади.¹ Шунинг ҳам айтиш керакки, бу даврда муайян буюртма асосида ҳам санъат асари сифатидаги ҳунармандчилик буюмлари ишланган. Туркистон шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасига тегишли жиҳозлар шулар жумласидандир.²

Масалан, шу ерда ўрнатилган қирқ кулокли қозонда ҳалим пиширилган. Бу ерда ўрнатилган улкан шамдонларга қараб эса уларнинг буюртма сифатида ишланганини яққол кўриш мумкин. Зеро бундай улкан буюмлар ҳаётда камдан-кам учрайди. Туркистон қозонини эса бронза қуйиш санъатининг энг юксак намунаси деб қаралади. Чунки унинг вазни 2 тоннадан зиёд, устки доирасининг диаметри 2,5 метр. Унинг баланд оёқлари буткул нақш билан қопланган. Қозоннинг қорнига икки қатор йирик хат, улар орасида ингичкароқ хат белбоғ бўлиб тушган. Пастки қисмида эса нақшлар бор. Юқоридаги ёзув нақш ичидаги насх усулида битилган. Ушбу қозон Амир Темурнинг буйруғига биноан Хўжа Аҳмад Яссавий масжиди учун ҳижрий 801, яъни милодий 1399 йилда ишлангани, ҳаж сафари ҳадяси сифатида берилгани қайд этилади. Шу ерда мазкур қозонни ясаган уста Абдулазиз Шарафуддин ал-Табризий экани ҳам қайд этилади. Абдулазиз Амир Темурнинг эътиборини қозонган ажойиб усталардан бири эканлигига эса ҳеч бир шубҳа йўқдир.

Чирокдонлар икки хил. Улардан бири – барқарор таянчга эга бўлгани ҳолда юқори қисмида мой солиш учун идиш қилинган. Чирокнинг банди текис давом этиб, уларга турли нақш ва оятлар туширилган. Нақшлар ислимий бўлиб, пальма барғисимон гулларга эга. Улардан бирида Амир Темур номи қайд этилган. Пастки

1. Чехович О.Д. Самарқандские документы XV-XVI вв. -М., 1974, с.232.

2. Якубовский А.Ю. Мастера Ирана и Средней Азии при Тимуре. В кн.: Иранское искусство и археология. III Международный конгресс. М.-Л., 1939, с.121 сл., табл. СХІХ-СХХІІІ; Иванов А.А. О бронзовых изделиях конца XIV в. из мавзолея Ходжа Ахмеда Яссави. В кн.: Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. -М., 1981, с.144 сл.

белбоғда кейинчалик ўйиб ёзилган ёзув – Иззаиддин ибн Тождиддин Исфажоний номи бор, бироқ бу устанинг ушбу чирокдонни тайёрлашга алоқаси йўқ деб ҳисоблайди.

Шу ерда мавжуд бўлган чирокдонларнинг яна бири – икки шохли бўлиб, унинг барқарор асоси – таглиги бор.¹ Шохлари эса анъанага кўра аждар шаклида ишланган. Аждар астрологияга кўра ой ва қуёш тутилишига сабаб бўлувчи улкан махлуқнинг рамзи ҳисобланади.

Ибн Арабшоҳ, Амир Темур дафн этилгандан сўнг Халил Султоннинг ишларини шундай тасвирлайди: “У қабри сағана қилиб ишлатиб (Темур) ишини ниҳоясига етказди. Қабри устига кийимларини ёйиб, деворларига эса қурол-аслаҳа ва анжомларини осди. Буларнинг ҳаммаси қимматбаҳо тошлар ва олтин билан безатилиб, зарқач берилиб ишланган эди. Улардан энг арзимаганининг қиймати бир иқлимнинг хирожига баробар ва у жавҳарлар уюмидан бир буғдой донаси (микдори)нинг баҳоси таквимдан, яъни бир мамлакатнинг кенглигю узунлигидан келадиган фойдадан ортиқ эди. Унинг қабри шифтлари самосига олтин ва кумуш қандиллар юлдузларини илди”.² Кейинчалик Шохруҳ Мирзо бу бойликларни ўз хазинасига қўшиб олди.

Ўймакор усталар олий тоифага мансуб лашкарбошиларнинг ҳарбий қурол-аслаҳалар – дубулга, қалқон ва қилч сопларига ўйма нақшлар билан зеб беришган. Гарчи музейларда сақланаётган бир қанча намуналар мавжуд бўлгани ҳолда асл Мовароуннаҳрда ишланган бундай қурол-яроғларни аниқлаб топиш мушкул. Шунга қарамай Самарқанд қалъасида Темур даврида қурол-яроғ ясовчи усталарнинг устахонаси бўлгани шубҳасиздир. Чунки бу ерда Темур ва унинг лашкарбошилари учун энг зукко усталар томонидан нақшинкор ва зеб берилган турли ҳарбий қурол ва аслаҳалар қуйилган, тайёрланган.

Самарқанд саройларида бўлган Испан элчиси Клавиҳони у ердаги олтин ва кумуш идишлар дол қолдирган. Қабул маросимларидан бирида у узун, олтин юритилган оёқли курсилар устидаги “еттита олтин кўзадан иккитасига марварид, зумрад ва феруза қадаб зеб берилган. Ҳар бирининг учли қисмига ёқут қадалганига” зътибор қилади. “Бундан бошқа яна бу ерда олтита олтин пиёла бўлиб, улардан бирининг ичига йирик ва ноёб марварид қадалгани, ўртасига ўрнашган ажойиб товланиб турадиган ёқутнинг катталиги” эса бу сўзларни яна бир бор исботлайди.³

Ноёб металлдан ишланиб, қимматбаҳо марварид ва ёқут тошлари билан безатилган пиёлалар аслини олганда заргарлик санъатининг намунаси деб қараш мумкин. Бу санъат қанчалик юқори чўққига кўтарилгани эса шубҳасиздир. Гарчи биз айнан Ўрта Осиёда ишланган буюмларни ажратиб кўрсатолмасак ҳам миниатюралардаги айрим лавҳалар бой-бадавлат хонадонларнинг аёллари учун бундай зеб-зийнатлар алоҳида аҳамият касб этганини кўрсатади. Бундай тақинчоқлар орасида сирға, узук, билакузук, сочтумор, тиллақошларни учратиш мумкин. Айниқса бу зийнатлар ичида Темур ва Улуғбек саройидаги аёлларнинг бош кийими култалўшак жуда бой эди. “Бу бош кийими аёлнинг юзини ёпиб турувчи парда билан

1. Lentz and Lowry, p.223,354.

2. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи II т., 1992 й., 12-б.

3. Де Клавихо Руи Гонсалес. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1405). Перевод И.С. Мироковой. -М., 1990, с.131.

қўшилиб кетган эди. Унга йирик-йирик ёрқин ва думалоқ марваридлар, ёқут, феруза ва яна ажойиб тошлар қадалган. Никоб зар билан тўқилган, аёлнинг пешонаси устида эса жуда кўп нодир тош ва марваридлар қадалган олтин гултож бор эди”¹ деб ёзади Клавихо. Албатта шаҳар ва қишлоқларда яшовчи аҳоли аёллари ҳам турли тақинчоқлар тақиб юришган ва бу бойликларни авлоддан-авлодга қолдиришган. Шунинг ҳам айтиш керакки, бой оилада яшовчи эркаклар учун заргарлар узук, зeb берилган камар, қайиш, яхши чармдан пичоқ қинлари тайёрлаб беришган. Баъзан бадавлат кишилар минадиган отларнинг эгар жабдуклари ҳам ажойиб тошлар билан безатилган. Сарой Мулкхоним қабулида бўлган Клавихо ўз эсдаликларида афсонавий “Олтин дарахти”нинг таърифини келтиради.²

Амалий санъатнинг кенг тарқалган турларидан бири – кулолчилик бўлиб, маҳаллий усталар жуда қадимдан бу соҳада ўз маҳоратларини намойиш қилишган. XV асрга келиб эса у Мовароуннаҳрда нафакат тараққий этибгина қолмай, балки янада юксак поғонага кўтарилади. Оммавий кулолчилик учун яшил, зангори тусдаги ёрқин сир устига содда ислямий нақшларни қора бўёқ билан туширишга ёки уюрма гуллар туширишлар, шу даврда пайдо бўлган оппоқ садафдек идиш-товоқларга шаффоф сир устидан кобальт ёрдамда нақш берилиши мутлақо янгилик эди. Бу ҳодиса Хитойнинг Минь давридаги чинни буюмларига тақлидан пайдо бўлган. Клавихонинг ёзишича, Темур саройидаги зиёфатда унинг хизматкорлари “гўшти олтин ва кумуш лаганларга ва яна жуда қимматбаҳо бўлган чинни идишларга солиб қўйишган”.³ Чинни идишлар асосан Хитойдан келтирилиб, нархи жуда баланц эди.

Зангори оқиш чиннини ясаш Хитой давлатининг сирли сифатида сақланиб, уни ошкор қилувчи кишига ўлим жазоси тайинланган. Бу сир фақатгина XVIII асрда Саксонияда маълум бўлди, яъни чинни лойи ўрнида каолин ишлатилиб келинган экан. Мовароуннаҳрлик усталар эса бу сирни билмаганлари боис чиннисимон сопол буюмларни тайёрлашда кошинкорлик хом ашёсидан фойдалана бошлашди. Бу ўзига хос силикат массаси бўлиб мейморчиликда қўлланарди. Кошин қайишқоқ, пухта ва жарангдорликда чиннига етишолмасида ташқи жиҳатдан унга жуда яқин туради. Унинг ранги чиннига яқин, таркиби эса кобальт бўёгини ютади, шу боис бундай буюмлар Хитой чиннисига ўхшаб кетади. Бундай сополга сир берилиши эса унга янада жозиба бахш этади.⁴

Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Баъзи бир кулоллар нақшларни тўғридан-тўғри Хитой идишларидан олишган – гул ва унинг барглари, булутлар тўдаси, қўшалок шафтоли меваси (бахт рамзини) чизилган, айрим усталар эса ўз анъанавий ижодларини давом эттиришган.

Аввалги асрларда сопол буюмларига гириҳ нақшлар чизишган, ҳатто ислямий ҳам қатъий қоидадан четга чиқмаган: шохча, печакгул, тўлбаргдан нари ўтилмаган бўлса, темурийлар даврига мансуб чиннисимон сопол буюмларда кулол-рассом ўз

1. Ўша асар, 125 б.

2. Ўша асар, 131 б.

3. Ўша асар, 110 б.

4. Пугаченкова Г.А. Самаркандская керамика XV в.//Труды САГУ, новая серия, вып.VII, Ташкент, 1950, с.91 сл.; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана..., с. 300, илл.294.

мўйқаламини эркин кўяди, ранглар эса оч ҳаворангдан тортиб то ложувардга қадар тусланади.

Бу даврда Ўрта Осиёда тўқимачилик, гиламдўзлик, каштачилик санъат даражасига кўтарилади. Бу даврдаги буюмлар бизгача етиб келмаган. Гўри Амир мақбараси ва Ишратхонадан топилган шойи матоларнинг айрим парчаларигина сақланган ҳолос. Аммо ўтмишдаги муаллифлар, шу жумладан испан элчиси Клавихо ҳам бу матолар ҳақида маълумот қолдиришган.

Агар биз тарихий асарларда Хитойдан келтирилган совғалар қаторида Хитой шойиси санаб ўтилганини эсласак, қаха шойиси Ўрта Осиёда жуда қадимдан худди бўз, зигир газламаси, жун матолар қаторида тўқиб келинганини унутмаслигимиз керак. Миннатиюрочи рассомларнинг асарларига қараб эса темурийлар давридаги кишиларнинг кийимлари ниҳоятда ранг-баранг ва сидирға, одми бўлганини кўрамиз. Клавихо Амир Темурнинг расмий қабул маросимида “сидирға, гулсиз кўйлак кийиб олганини” ҳикоя қилади. “Унинг набираси Муҳаммад Султон эса бир мунча хашамдор кийинган. Унинг эгнидаги ҳаво ранг шойи кўйлакнинг зар иплар билан орқаси, кўкраги ва енгларига гардишин нақш туширилган эди”.¹ Бундай нақшли кашталар эса темурий шаҳзодалар ва юқори табақа вакиллариининг расмларида учрайди. Юқорида таъкидлаганимиз Халил Султоннинг буйруғига биноан Амир Темур сағанаси устига осиб қўйилган унинг кийим-кечаклари ҳам бунга мисол бўла олади.

Юқорида айтганимиздек, Шохизинда, Гўри Амир, Ишратхона мақбараларида XIV аср охири XV аср бошларига оид мато парчалари топилди. Улар орасида шойи ва иплик матолар, шунингдек жун чойшаб қолдиқлари учрайди. Олиб борилган кимёвий текширишлар натижасида чойшаб табиий оқ рангда, устки кийимлар эса оч пуштидан то тўқ қизилгача тусда экани маълум бўлди. Шохизиндадаги Бурундук мақбарасидан топилган ёш боланинг тўнида ромбсимон нақш излари бор эди. Бола устига ёпилган жун чойшаб эса йўл-йўл экан.

Ўтовлар, чодирлар, ёзги шийпонлар учун ишлатилган тўқима ва жун матолар эса нақш ва кашталари кўплиги билан эътиборни тортади. Клавихо кашталар тикилган йўл-йўл матолар ҳақида маълумот беради: “бу оқ матоларга турлича гуллар, нақшлар ва рамзлар туширилган” деб ёзади у. Ўтовлар одатда чўгдек кип-қизил гулдор гиламлар билан ёпилган. Баъзан бу гиламларга “зар иплар билан ниҳоятда хилма-хил гуллар ва нақшлар туширилган”.

Шоҳ саройидаги жиҳозлар ичнда Клавихо “зар иплар билан тикилган кўрпачалар, пушти рангли чойшабларга ҳам заркашталар туширилиб қимматбаҳо тошлар билан безатилганини, оёқ остига эса гилам ва бўйра тўшалганини” ёзади. Албатта бундай манзарани Темур ва темурийлар даврига оид миниатюраларда ҳам кўриш мумкин.

Умуман олганда Темур ва Улутбек давридаги амалий санъатнинг бизгача етиб келган айрим намуналарининг ўзи ҳам мамлакатдаги барқарорлик вазиятида халқ хунармандлари бу соҳада нақадар буюк ютуқларга эриша олиш имкониятлари мавжудлигини яққол намоян этди.

---

1. Де Клавихо. “Дневник...”, с. 124.

3. *Ўрта Осиёда қўлёзма китобнинг бадиий беази*

Китобнинг аввал қўлёзма, кейин босма китоб кўринишида вужудга келиши башарий маданият шаклланиши ва ривожланишининг мураккаб бир жараёнидир, таъбир жоиз бўлса, китоб яратилиши моддий маданият қуролилари пайдо бўлишидан камроқ рол ўйнамаган, дейиш мумкин. Хилма-хил тарихий даврларда турли халқларда тутилган қўлёзма китоб кўплаб асрлар мобайнида жамийи соҳалардаги инсон билимларининг хазинаси ва шу билимларини тарқатишининг муҳим воситаси бўлиб келди. Инсоният тарихий маданий тараққиётининг махсули сифатида яратилган кундан бошлаб шу тараққиётнинг қудратли рағбатлантирувчисига айланди. Қўлёзма китоб барча замонларда ва барча халқларда, айниқса Ўрта Осиё халқларида алоҳида эъзозга эга бўлган. Шу соҳа тадқиқотчиларининг айтишича, ўтмишни тушунишга ва келажак тўғрисида ўйлашга даъват этувчи, билим ва эстетик завқ манбаи бўлган қўлёзма китобни ўқиш ва беазабларини томоша қилишидаги туйғуга фақат кашфиёт туйғусигина тенглаша олади. Қўлёзма китоб инсон жамиятининг шундай бир ҳаётий унсурини, унда маданиятнинг ўзи инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятидаги янги натижалар сифатида, айниқса яққол намоён бўлади. Шу жиҳатдан Оврупо ва Шарқ халқларида қўлёзма китобнинг ижтимоий ва маданий аҳамияти қарийб бир хил эди. Бирок, айни пайтда Шарқда бир-бирига ўхшамаган маданий-диний ҳудудлар кўп бўлгани боис Шарқ халқларида унинг кадри баландроқ эди.

Тилдаги ўзгаришлар ва ёзув Ўрта Осиёда ҳам қўлёзма китоб яратилишига олиб келди. Бу ерда у бир қанча жаҳоний динларни тарғиб этишга, кўплаб диний-ахлоқий тизимларни қарор топтиришга, ўрта асрларнинг турли-туман мафжуравий ақидаларини ёйишга хизмат қилди. Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётида қўлёзма китоб шу қадар улкан рол ўйнадики, уни шу халқларнинг маданий қадриятларини ворисларга узатувчи ишончли восита, инсон руҳи намоён бўлишининг муҳим омилларидан бири, деб бемалол айтиш мумкин. Қўлёзма китобни тадқиқ этиш Ўрта Осиё халқларининг тарихий ўтмишидан яна бир ёрқин саҳифани тиклашга, уларнинг цивилизацияси хазинасига қўшган салмоқли ҳиссасини кўрсатишга имкон беради. Бизгача етиб келган қўлёзма китоблар Осиё тарихининг барча томонларига онд билимларимизни тўлдирди, кўпинча унинг шу пайтгача маълум бўлмаган янги саҳифаларини очди.

Ана шу сабабли ҳам ҳозирги пайтда Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда қўлёзма ёдгорликлар маданий мероснинг муҳим бир қисми сифатида умумий эъзоз-эҳтиромга лойиқ экани ва ниҳоятда диққат-эътибор билан ўрганилаётгани табиий ҳолдир. Олимлар, географлар ва сайёҳларнинг фидокорона фаолияти натижасида шарқ қўлёзма китобларининг йирик коллекциялари тўпланган ва бу хил хазиналар Шарқ Фарбдаги деярли барча мамлакатларда бор.

Қадим замонларда қўлёзма китоб учун материал сифатида папирус, пергамент ва қогоздан фойдаланилган. Яхшилаб ишлов берилган кўй, эчки, бузоқ ва оқу териларидан тайёрланувчи пергамент қимматга тушади, бирок шунга қарамай, ҳижрий сананинг дастлабки асрларида ундан кенг фойдаланилган. Маълумки, папирус фақат Мисрда ўсади, Арабистонда, чамаси, исломдан аввал ҳам маълум бўлган. Ҳижрий сананинг дастлабки уч йилида эса у пергамент ва Хитойдан келтирувчи қоғоз билан биргаликда араб адабиёти асарлари учун муҳим ёзув

материали бўлиб хизмат қилди. Ҳижрий III аср бошларида папирус Самарқанд қоғози билан рақобат қилиб, пировардида унга тенг келолмади, лекин ҳар қалай Ҳижрий IV аср охиригача ишлатилади. Папирусдан асосан ҳужжатлар, хусусий ва хизмат ёзишмалари учун фойдаланилган. Адабий матнлар ёзуви бўлгани ҳақидаги маълумотлар кам етиб келган, папируслар эса янада камроқ. Улар орасида 889 санаси билан белгиланган ва нисбатан тўлиқ бўлган битта китоб бор, холос.

Кўрсатиб ўтилаётган адабий асарлар қандай материалга ёзилгани тўғрисида асл манбалар бўйича фикр юритиш қийин, тасодифан ва камдан-кам учрайдиган ёки бевосита маълумотлар эса бирдек қийматга эга эмас, чунки бир хил атамалар (варақ, киртас, тумор)нинг ўзи турли даврларда хилма-хил материалларга нисбатан қўлланган.

Хитойдан келтирилувчи қоғоз Эронда сосонийлар давридаёқ VI аср охири ёки VII аср бошларида маълум бўлган. Ҳижрий сананинг дастлабки асрларида Араб халифалигида у бошқа материаллар билан биргаликда ишлатилган. Ибн ан-Надим (Ҳижрий IV аср) хитой қоғозига ёзилган китобларни фарқлаб, бошқалардан алоҳида эслаб ўтади.

Бу қоғозни тайёрлаш сирини милодий VIII аср ўрталарида Самарқандга асир сифатида олиб келинган хитой усталаридан ўрганилган ёки исломдан аввалги даврдан қолган. Икки аср мобайнида хитой қоғозини ишлаб чиқариш ва сотиш Самарқанднинг қўлида бўлди. X асрнинг иккинчи ярмига келибгина Сурия ва Ироқ шаҳарларида қоғоз тегиримонлари вужудга келди. XI–XIII асрларда ҳунармандчиликнинг бу тармоғи аста-секинлик билан Миср, Шимолий Африка ва Испанияга ёйилди, яъни уни араблардан овруполиклар ўрганиб олишди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, нисбатан арзон ва юқори сифатли ёзув материали кенг ишлаб чиқарила бошланиши қўлёзма китоблар кўпайиб пайдо бўлишига ҳамда пировард оқибатда адабиёт билан илм-фан гуркираб ривожланишига олиб келди. Техник янгиликлар катта ҳажмдаги ва мураккаб тузилишдаги кўп жишли китобларни кўпайиб нусхада яратиш имконини берди. “Самарқанд” қоғози ёки “Шарқона” хилдаги қоғозни тайёрлаш технологияси асрлар мобайнида ўзгармади. Темур ва Улуғбек даврида яратилган, бизга маълум бўлган кўпайиб қўлёзма китоблар ана шу қоғозга битилган.

Қўлёзма китоб яратиш учун зарур бўлган ёзув ашёлари орасида қалам биринчи ўринда турарди. У дастлабки кўринишида қамишдан қирқиб олинган, охири қий қилиб кесилган, учини ўткирланиб, иккинчи ажратилган. Араб адабиётида ижодга ва гўзалликка дахлдор буюм сифатида қаламга мадҳу санолар ўқилган, унинг сифати жуда қадрланган, бу эса қамишнинг йўгонлиги, ранги ва ўсадиган жойига қараб танлаб билиш ҳамда қаламни тайёрлаш маҳоратига боғлиқ эди. Шунингдек, қалам ўрнида учини ўткирланган ясси тахтача, қуш пасти ва пальма шохчасидан ҳам фойдаланилган.

Котибнинг бошқа бир муҳим қуроли давог-қаламдон эди. У қопқокли узунчоқ қутича бўлиб, ичидан давог, яъни сиёҳдон, қалам, уни очувчи пичоқча, сиёҳни қуриб қолишдан сақловчи мослама, слим солинган идишча, бигъзча қисқич, катта чизғич ва ҳоказолар жойлаштирилган. Ёзув ашёларини аъло навли материалдан, аъмо одмигина кўринишда тайёрлаш тавсия этилган.

Айниқса сиёҳнинг сифатига талаб қатъий эди, у қора рангда, қуюқ ва ялтироқ бўлиши кераклиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Сиёҳнинг ҳар хил навлари келиб чиққан жойига қараб турлича номланарди. Уларни тайёрлашнинг кўплаб усуллари сақланиб қолган, лекин асосан икки хил – таркибида темир бўлган ва фурсат ўтиб жигар рангга айланадиган ёнғоқ сиёҳи ҳамда қурумдан олинувчи, тушга ўхшаш барқарор қора рангли сиёҳ эди. Турли тусдаги қизил, сарик, кўк, бинафша ранг каби сиёҳлардан кам фойдаланилган.

Кўлёзма китобларнинг бадний безаги содда бўлган. Кенг тарқалган безак тури китоб бошланишида келадиган унвон эди, у матндан аввал (биринчи варақнинг орқа томонига) саҳифанинг ярми, учдан ё тўртдан бир қисмига рангли қилиб ишланган: кўк, қизил, яшил ва тилларанг устунлик қилган: унвон шакли гумбазсимон (тухумсимон, ярим айлана) ёки тўртбурчак кўринишида. Унвон майдонига чизиклар тортилиб, атрофи ҳошияга олинган. Икки саҳифага чизилган ёки такрорланган унвонлар кам учрайди. Унвон кўлёзма ўртасида ёки йирик асарнинг ҳар бир жиши бошида келиши эса янада ноёброқ ҳодиса. Унвон одатда ёзувсиз бўлади, лекин баъзан унга асар номи ёзилади.

Буюртма бўйича ёки султон (амир, амалдор)га ҳаё сифатида тайёрланган китоб ҳашаматли қилиб безатилган, биринчи саҳифага миниатюра, рангли ҳошия ва накш чизилган, буюртмачи, яъни китоб эгасининг номи, гоҳо уста (хаттот-безакчи)нинг номи ва тилаклари, асар ва муаллиф номи битилган. Иккинчи саҳифа ҳам биринчиси каби безатилиши мумкин бўлган, у ёғига эса ҳар бир саҳифасига ҳошияга олинган матн бошланган. Қуръони Карим кўлёмалари бошқа китобларга нисбатан бойроқ ва ҳашаматлироқ қилиб безатилган.

XV асрдан бошлаб Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Ҳиндистон олимлари хаттотлик, миниатюра санъати, бадний безак тарихи ва назарияси бўйича кўплаб рисолалар ёзишди. Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, Қози Аҳмад ибн Мушшай ал-Ҳусайн ва бошқаларнинг асарларида айрим мусаввирларнинг ҳаёти ҳамда ижодий фаолияти ва хаттотлик назариясига оид баъзи мулоҳазалар келтирилган.

Китоб безагининг бу жиҳатини ўрганишда кейинги эллик йил мобайнида Оврупо ва Шарқ мамлакатлари олимлари жуда катта ишни амалга оширишди. Афсуски, Темур ва темурийлар даврининг миниатюра санъати, хаттотлик ва кўлёзма безагини ўрганишда тадқиқотчилар аксари ҳолларда фақат ўз мамлакатлари ёки бошқа мамлакатларнинг айрим фондларидан топилган материалларнинг ўзи билангина чекланиб қолишган.

1969 йили Самарқанд шаҳрида Темурийлар даври санъатини ўрганиш бўйича илмий анжуман бўлиб ўтди ва унда профессор Ҳамид Сулаймон Темурийлар даврининг бадний ёзуви ва хаттотлик санъати бўйича маъруза қилди. Ушбу маърузасида олим Темурийлар даври кўлёзма асарларининг бадний безатилиши юзасидан қатор муаммоларни кўриб чиқди.

Маълумки, безакли кўлёзма бир қатор усталар – хаттот, накшош, музахҳиб (зарҳал берувчи), мусаввир ва саҳдофнинг ҳамкорлигидаги ижоди маҳсулидир.

Миниатюра билан безатилган кўлёмалардан ташқари хаттотларнинг ўзи яратган ва фақат накшошлар безаган кўп сонли кўлёмалар ҳам Темур ва Улуғбек даврининг безакли кўлёмалари тоифасига киради.

Шу давр санъатининг бошқа турлари қаторида безакли қўлёзма ҳам аввалги асрлардаги усталарнинг энг яхши анъаналарини ижодий ўзлаштириш асосида ривожланади. XIV–XV асрларда қадимги Самарқанд, Ҳирот, Бухоро, Табриз, Шероз шаҳарларидаги жамоат ва хусусий кутубхоналарда чиройли қилиб безатилган Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Рашидиддиннинг “Жомий ут-тавориҳ”, Низомийнинг “Ҳамса” ва XIII–XIV асрларда кўчирилган бошқа ноёб қўлёзмалар кўп бўлган. Улар Темур ва Улуғбек даври қўлёзмалари безатилиши янада ривожланишига, бу борада янги усуллар шаклланишига таъсир кўрсатмай қолмасди, албатта.

Безакли қўлёзмалар тўғрисидаги мавжуд илмий адабиётда тадқиқотнинг асосий манбаи шарқ миниатюраларининг ўзицангина иборат бўлиб қолган. Шарқ безакли қўлёзмаларига қизиққан санъатшуносларнинг қарийб бари санъатнинг мустақил тури сифатида, асосан миниатюрани ўрганиш билан шуғулланишган. Б.П. Денике, В.А. Крачковский, Л.Т. Гузальина, А.А. Иванов, О.Ф. Акимушкин, Г.А. Пугаченкова ҳамда бошқаларнинг асарлари, айниқса XV–XVI асрларда миниатюра санъатини ўрганишда катта хизмат кўрсатган оврополик тадқиқотчиларнинг асарлари сингари, асосан миниатюрага бағишланган. Блоше, Мартин Шульц, Сарқисян, Арнольд, Базиль Грей, Робинсон, А.Попп, Шукин ва бошқа олимларнинг кўп йиллик салмоқли тадқиқотлари миниатюра санъатининг шаклланиши, ривожланиш қонуниятлари, бадий хусусиятлари ва умумий тадрижий тараққиётини кенг қўламда ёритдики, бу изланишлар доираси Темур ва Улуғбек даврини ҳам қамраб олган.

Бироқ миниатюра мавжудлиги қўлёзманинг бадий қийматини белгиловчи ягона мезон бўлиб хизмат қила олмайди, албатта. Кўпинча миниатюралар қўлёзмалар ҳам учрайдики, улар бадий қийматига кўра миниатюрасиз, аммо бадий безакли қўлёзмалардан анча паст туради.

Тарихий ҳужжатларнинг шоҳидлигига қараганда, бадий безакли қимматбаҳо қўлёзмалар Темур, Шоҳруҳ, Улуғбек каби ҳукмдорлар, бадавлат кишилар ва сарой кутубхоналарининг эгалари берган буюртма бўйича яратилган ёки улар тайёр китобларни уларнинг эгаларидан катта пулга сотиб олишган. Бироқ ҳар қандай буюртмачи ҳам китоб безагининг бадий ечимини, унинг эстетик нормаларини ва ҳоказоларни аввалдан белгилаб бера олмаган. У нари борганда тайёр асарнинг бадий безагини етарлича баҳолай олган ва санъаткорларни хизматига муносиб равишда тақдирлаган. Қўлёзmani безаш гоёси эса санъаткорларнинг устахоналарида, китобат санъати барча тармоқларидаги усталарнинг ўзаро яқин ижодий мулоқоти жараёнида тутилган ва шаклланган.

Темур ва Улуғбек даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош, мусаввир ҳамда саҳдофларнинг юксак маҳорати безакли қўлёзманинг шу қадар гўзал намуналарини яратдики, улар ҳанузга қадар жумлан жаҳонни лол қолдириб келади.

Бадий безакли қўлёзмаларнинг янги нусхаларини яратишда безакнинг хили, усули ва ҳатто ўлчам асарнинг мазмуни ва мақсадидан келиб чиқиб белгиланган. Чунончи, диний таъқиқ туфайли Қуръони Карим ва бошқа диний китоблар, шунингдек, илмий-фалсафий асарнинг аксари қисми безатилмаган.

Бадий ва тарихий асарларда эса миниатюра кўринишидаги безакдан кенг фойдаланилган. Жаҳонда энг йирик бўлган қарийб барча қўлёзма фондларида сақланаётган бадий безак ва миниатюрага бой ноёб қўлёзмалар асосан Фирдавсийнинг

“Шоҳнома”си, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Навоий асарлари, Рашидиддиннинг “Жомий ут-таворих”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари ва ҳоказолардан иборат эканлиги тасоифий эмас. Айни пайтда қўлланш доираси чекланган миниатюрадан фарқли ўлароқ нақшлардан фойдаланиш умуман чегара билмаган. Нақш Куръони Каримдан бошлаб жамики диний ва дунёвий адабиётда кенг кўламда қўлланган, Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий, Мир Имод ва бошқаларнинг хаттотлигидан ҳатто мўъжаз намуналар – китъалар ҳам нақшлар билан гўзал қилиб безатилган ва ажойиб миниатюралардан кам кадрланмаган.

Қўлёзма муайян даражада бўлгуси китобнинг ҳажмига боғлиқ эди. Бир муқова ичидаги китоблар бир қанча қуллётлар ёки Навоий “Хамса”си, Жомийнинг “Ҳафт авранг” каби бир қанча дostonдан иборат бўлса муқова учун катта ўлчам, башарти мўъжазроқ девонлар ва рисолалардан иборат бўлса, кичик ўлчам танланган.

Қўлёзма таркибига кирувчи асарларнинг жанг хусусиятлари ва нусхалари сони қўлёзманинг нафақат ўлчамини, балки бадиий безак хусусиятларини ҳам белгилаб берарди. Хатнинг йирик, ўрта ёки майда бўлиши, матнни икки ёки тўрт устунга жойлаштириш, фронтисписларнинг сони ва хили, ҳар бир асар ёки бобнинг бошланишидаги лавҳа, ҳошма безаги, мазмун, миниатюралар сони ва ҳатто муқова қандай бўлиши бир гуруҳ мусаввир ва усталар иштирокида ҳар бир қўлёзма учун алоҳида ҳал этилган. Барча усталар ижодининг уйғун бирикуви ва пировард оқибатда даврнинг юқсақ эстетик эҳтиёжларига жавоб бера оладиган ягона бадиий асарга айланиши безакли қўлёзмани яратувчи ҳар бир ижодкорнинг доимий орзуси эди.

“Хаттотлар султони” Султон Али Машҳадий, миниатюра санъати бўйича Ҳирот мактабининг асосчиси Камолиддин Бехзод ва китоб безагининг машҳур устаси наққош мавлоно Ёрий Музаҳҳиб безакли китобнинг шоҳона намуналарини яратган юзлаб усталарнинг мураббийлари эди. Ҳар бир безакли қўлёзма бетакрор санъат асарига айланиб кетган.

Алишер Навоий “Хамса”сининг 896/1492–93 йили кўчирилган ва ҳозир Санкт-Петербургда сақланаётган нусхаси миниатюрасиз аммо безакли қўлёзманинг ноёб намунаси ҳисобланади. “Котиблар қибласи” мавлоно Султон Али Машҳадий кўчирган, Ёрий Музаҳҳиб ва “замона гавҳари”саҳхоф Султон Али Марвозий каби беназир усталар қўлидан ўтган бу нусхада “(Оллоҳнинг) қули Султонали 898 сана ойларида битди” деган ёзув бор. Қўлёзма варақлари 325 та, ўлчами 24,5×17 см дан иборат. “Хамса”нинг беш дostonидан ҳар бири учун иккитадан ва кўш саҳифали фронтиспис ягона усулда тайёрланган. Ҳар бир дoston бошида биринчи фронтиспис асар номини ўз ичига олган ҳолда шмуцтитул вазифасини ўтар, иккинчиси эса дoston бошланиши учун безак эди. Қўлёзма аввалида Навоийнинг бутун “Хамса”си учун муаллиф номи кўрсатилган битта кўш саҳифали фронтиспис берилган. Яъни, бу нусха қўлёзманинг 22 саҳифасини эгаллаган ўн битта ажойиб фронтиспис билан безатилган.

Нақшларнинг умумий усули, ягона уйғунлиги ва тузилиши, ўзига хос хусусиятлари ва оҳанглари сақланиб қолгани ҳолда ҳар бир саҳифа нақшлари безакчи-музаҳҳибнинг бир-бирини асло такрорламайдиган алоҳида-алоҳида мустақил асарига айланиб кетган. Наққош Ёрий Музаҳҳиб қўлёзма безагининг ўзига хос унсурини бўлган нақш парчаларини хилма-хил бирикув ҳолида ҳар бир дostonнинг варақлари

орасида бериб боради. Санъаткор бу билан кўлёманинг бошидан-охиригача бадий безак яхлит бўлишига эришган. Бутун кўлёманинг безагини яқунловчи нақшпикор ва бой хотима безакнинг учинчи асосий қисмини ташкил этади.

Қадимги кўлёмаларнинг муқоваси камдан-кам ҳоллардагина сақланиб қолган. “Хамса”нинг бу кўлёмаси бизга мавлоно Султон Али Марвозий тайёрлаган дастлабки муқовада етиб келган. Муқова қадимийлигига қарамай, бетакрор чиройи билан хануз ҳайратга солади. Муқованинг чарм қопламасига ва тасмаларга қизил олтидан нозик босма нақш туширилган ва олтин товланишида нафис уйғунлик теурийлар давридаги бадий саҳҳофликнинг мумтоз намунаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, “Хамса”нинг Санкт-Петербург нусхаси, миниатюралар йўқлигига қарамай, теурийлар даври безакли кўлёмаларининг шохона намунаси ва XV асрнинг иккинчи ярмидаги Хирот мактабининг ўзига хос янги усулини акс эттирган, деб билиш мумкин.

ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институниинг кўлёмалар фондида Алишер Навоийнинг Султонали Машҳадий кўчирган ва саналанган учта девони ҳамда Навоий “Хамса”сининг шоир кутубхонаси учун кўчирилган энг қадимий нусхаси сақланади. Бу кўлёмалар XV асрнинг сўнги чорагидаги турли мусаввирлар мўйқаламига мансуб миниатюралар бўлмагани ҳолда Хирот безакли кўлёмаларининг ажойиб йирик настаълик хатида кўчирган учта девоннинг бари ўзига хос бадий ечимга эга, бироқ аввалги кўлёмалардан фаркли ўларок, улар фақат биттадан ёйма фронтисписга эга, унинг нақшларида эса олтин суви нилий, норанжий ва ложувард ранглар билан нафис уйғунлик ҳосил қилиб, осуда ва ҳайратомуз гўзаллик касб этган. Кўлёманинг рангли ҳошиялари ислимий ва гириҳ нақшлар билан безатилган.

Навоийнинг Абдул Жамил котиб кўчирган “Хамса”си бадий безаклари бўйича юқорида кўрсатилган кўлёмалардан кескин фаркланади. У Навоийнинг бешта достонини ўз ичига олган. Варақлари сони 325 та, ўлчами 19x27,5 см. Кўлёма бошдан-оёқ қорамтир-жигарранг, қаҳвасимон рангга бўялган, Хирот шойи қоғозига майда настаълик хатида қора сиёҳда ёзилган. Достонларнинг барча бобларидаги сарлавҳалар зарҳал ва қизил сиёҳда ёзилган. Кўлёма матни тўртта устунга жойлаштирилган, зарҳал ва қора ҳошияга олинган. Ҳар бир достоннинг бошланишида жигарранг фонда кўк сиёҳ ва зарҳал билан чизилган бешта мўъжаз лавҳ бор ҳолос. Совуқ ранглар безакка ихчамлик ва сиполик бағишлаган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг сарой кутубхонасида буюк мусаввирлардан Камолиддин Бехзод, Мирақ Наққош, Қосим Али Маҳмуд Музаҳҳиб, Шох Музаффар, Султон Муҳаммад, Дўст Муҳаммад, Абдураззоқ, хаттотлардан Султонали Машҳадий, Муҳаммад ибн Нур, Дарвеш Муҳаммад Тақий, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхар, Шерали ва бошқалар ишлаган. Энг ажойиб безакли кўлёмалар авваламбор “Ҳусайний” таҳаллуси билан ғазал битган Султон Ҳусайннинг ўзи учун ишлангани шубҳасиз, албатта. Алишер Навоий қарийб барча асарларида шоир ва гўзаллик шайдоси сифатида Султон Ҳусайнга юксак баҳо беради.

Теуур ва Улуғбек даври, XV асрнинг иккинчи ярмидаги безакли кўлёмаларнинг айрим намуналарини кўриб ўтдик, ҳолос. Бундай кўлёмалар Самарқанд, Бухоро, Термиз, Шероз, Машҳад каби шаҳарларда ҳам тайёрланган.

Умуман, теурийлар даври қўлёмаларини безак хусусиятлари бўйича учта асосий гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Миниатюралар билан безатилган қўлёмалар.
2. Миниатюраларсиз, асосан нақшлар билан безатилган қўлёмалар.
3. Қиймати хаттотлар санъати билан белгиланадиган қўлёмалар.

Безакли қўлёмаларнинг ижодкорлари ўртасидаги меҳнат тақсимоти, ҳар бир уста ўз санъатини мукамал даражада эгаллагани, теурийлар даврида китобат санъати мисли кўрилмаган тарзда гуллаб-яшнашига олиб келди. Безакли қўлёмаларнинг мумтоз намуналари эса ўзида қуйидаги асосий унсурларни жамлаган эди.

1. Хуснихат – безакли қўлёманинг асосий хусусияти бўлган. Китобнинг асосий матни учун унинг мазмуни ҳамда вазифасидан келиб чиққан ҳолда теурийлар даврининг асосий хати бўлган настаълик ёки насх, титул ва майда сарлавҳалар учун сулҳ рикаъ, хатти девоний, хатти куфий ва ҳоказолар танланган.

2. Китоб матнини жойлаштиришга бадний безакнинг энг муҳим омилларидан бири шеб қаралган. Асосий матн саҳифа марказида ҳошияга олинган ҳолда, икки ё тўрт устунда берилган, айрим асарларда моҳирлик билан ҳошияга ҳам ёзилган. Мўъжаз матн - унвон, сарлавҳа, хотима, колофонлар хилма-хил тузилишда нақшга ўхшатиб берилиши тўфайли безак белгиларига айланиб кетган.

3. Матн нақшланиши асосан унвонлар ва сарлавҳаларда ҳарфлар зарҳал ва рангли чизиклар билан ўраб олинган шаклда учрайди. Алоҳида ҳарфлар ёки ҳарфлар гуруҳининг хилма-хил шаклда ярим айлана чизиклар билан ўраб олиниши ғиламдаги ҳашаматли нақшларни эслатади. Айрим қўлёмаларда бутун саҳифа бўйича сатрлар оралигини шу хил нақш билан тўлдирилган.

4. Безакли, нақшланган форзац камдан-кам ҳолларда, теурийлар даврининг энг ноёб қўлёмаларида, китоб боши ва охирида учрайди. Гоҳо форзац ўрнида икки саҳифада асар мазмуни билан узвий боғлиқ миниатюралар берилади.

5. Нақшинкор титул-унвон безакли қўлёманинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ҳирот, Табриз ва Шероз мактаблари титул-унвонларнинг икки хил анъанавий шаклини – шамс деб аталган юмалоқ шаклдаги титулни ва фронтиспис кўринишида икки саҳифада берилган нақшинкор титулни ишлаб чиқишган. Уларда муаллиф ва асар номлари кўрсатилади.

6. Фронтиспис-безакнинг асосий унсурларидан бири сифатида безакли қўлёма таркибига киради. Фронтиспис марказида, одатда асарнинг бошланғич қисмидан кичикроқ парча берилиб, атрофи нақшлар билан чиройли қилиб ўраб олинади. Фронтиспис нақшлари гуллардаги симметрияга қатъий риоя қилинган ҳолда тугаш саҳифаларга берилади. Баъзан қўлёманинг битта саҳифасига берилган фронтиспислар ҳам учраб қолади.

7. Лавҳа – фронтисписга нисбатан кичикроқ ўлчамда, лекин анча кўпроқ учрайдиган безак. Шарқ китобат санъатининг бадний анъаналарига кўра, у саҳифа юқори қисмининг учдан ёки тўртдан бир қисмини эгаллайди. Лавҳа барча турлардаги қўлёмалар, гоҳо боблар бошида берилади.

8. Теурийлар даври қўлёмалари саҳифаларини бадний жиҳатдан безаш санъаткорлар учун муҳим ва мураккаб вазифа бўлган. Уни ҳал қилишда қарийб барча усталар иштирок этган: қоғоз ишлари устаси (қоғозгар) зарурий сифатга эга қоғозни

танлаган, у баъзан матн ва ҳошия учун алоҳида бўлган. Айрим ҳолларда бўлгуси қўлёзма саҳифасига матн ёзилиши олтидан олтин суви пуркалган. Кейин ҳар бир саҳифага зарҳал ва ранго-ранг бўёқлар билан ҳошиялар чизилган.

9. Безакли қўлёзма ҳошиясининг безатилиши ҳам теурийлар даври китобат санъатининг ривожланган тармоқларидан бири эди. Қўлёзма ҳошияси китобнинг жамики бадий белгиларига мувофиқ ҳолда безатилган. Қўлёзмани безатиш хусусиятига боғлиқ равишда ҳошия олтин ва қумуш ҳаллар билан қопланган ёки ислимий, ўсимликсимон ва ҳайвон шаклларидан иборат нақшлар билан безатилган. Ҳошиясида воқеабанд миниатюралар, ҳатто айрим шахсларнинг тасвири бор қўлёзмалар ҳам учрайди.

10. Безакли мукова китобат санъатининг ўзига хос шундай бир турики, теурийлар даври безакли қўлёзмаларининг намуналарини усиз яратиш мутлақо мумкин эмасди. Мукова чарм қопламали бўлиб, устига махсус ишлаб чиқилган нақшлар олтин суви билан босилган, картондан тайёрланган турларига нақшлар туширилган.

XV аср китоб наққошлиги ўзининг нозик гуллари, чексиз давом этувчи нақшлари, ёркин рангларининг нафис уйғунлигида аввалги асрларнинг энг яхши анъаналарини ривожлантириш орқали санъатнинг юксак даражада тараққий этган жанрига айланди, теган халқчилликни ва бадий камолот чўққисини акс эттирди.

Безакли қўлёзмаларнинг теурийлар даврида вужудга келган янги услубидаги энг яхши анъаналар Тегриз, Ҳирот, Исфохон, Бухоро ва Самарқандда китобат санъатининг келгуси тараққиёти учун асос бўлиб хизмат қилди.

Ўрта Осиёнинг Теуир ва Улугбек даври санъатини, жумладан, қўлёзмалар безагини ўрганишда келгусида XIV–XV асрлардаги санъат тараққиётида Самарқанднинг родини ўрганиш каби муаммоларни ҳам тадқиқот доирасига киритиш лозим бўлади. Миниатюраларни тадқиқ этишда қурук таснифдан қочиш учун айрим ёдгорликлар ёки мусаввирнинг айнан бир мавзудаги миниатюраларини таҳлил қилиш усулини самаралироқ қўлламоқ зарур. Бу эса миниатюраларнинг бадий қийматини ва мусаввирларнинг маҳоратини яхшироқ баҳолашга имкон беради.

Миниатюралар жанрлар бўйича суёт ўрганилаётти. Чунончи, тарихий шахслар (Улугбек, Навоий, Жомий, Бехзод, Бобур)нинг тасвирини ўрганиш ва энг ишончли вариантларни аниқлаш нафақат тарихий, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Теуир даври санъати илмий адабиётда кўпинча эроний, эрон мактабига мансуб санъат деб баҳоланади. Ваҳоланки, у на тарихий, на жуғрофий ва на ижодкорларининг этник илдилари жиҳатидан ҳақиқатга тўғри келмайди.

Теурийлар санъатининг барча жанрларида умрибокий асарлар яратишда туркий тилли халқлар билан бирга форсий забон халқлар ҳам иштирок этишди. Мазкур асарлар Ўрта Осиё ҳудудида яшовчи ўзбеклар, тожиклар, эронийлар, озарбайжонлар, уйғурлар, афгонлар, туркманлар ижодий даҳосининг бадий уйғунлиги маҳсулидир, бу халқлар ҳамкорликдаги меҳнатлари билан жаҳон маданияти хазинасига сезиларли ҳисса қўшишди.

4. Томоша санъати ва мусиқа

Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиёда томоша сифатида биз билган маънодаги фожиа, драма, комедиядан иборат театр бўлмаган, албатта. Бироқ кенг халқ оммасига мўлжалланган театрлаштирилган томошалар бор эди. Халқ сайиллари, бозорлар ва тўйларда масхарабоз ва кўғирчокбозлар, дорбозлар ўйин кўрсатишган. Бу жанрлардаги артистлар мусикачилар билан биргаликда махсус тўдаларга бирлашган ва Жаброил фаришта уларнинг пири ҳисобланган.

XIV–XV асрларда Мовароуннаҳрда мавжуд бўлган анъанавий халқ байрамларининг илдизи минг йилликлар қаърига қараб кетар ва бу ерларда ўрнашиб қолган ислом ҳам уларни қабул қилишига тўғри келган эди. Булар табиат уйғонишига боғлиқ баҳорги сайил, Наврўз, илк гуллар, Гули Сурх, Лола, ҳосил байрами ва бошқалардан иборат бўлган. Байрамлар шаҳару кишлокларда бирдек ўтар, лекин пойтахт Самарқандда, айниқса кенг қўлам касб этар ва уларда жамики ижтимоий табакълар темурийлар хонақони аъзоларию сарой аҳлидан тортиб аҳолининг энг кашшок қатламларига қадар қатнашар эди.

Байрам кунлари шаҳар майдонларида мусикачию раққослар, масхарабозу кўғирчокбозлар, акробатлару дорбозлар, устасию ҳаваскорлари аралаш томоша кўрсатиши алоҳида рол ўйнаган. Халқ томошаларининг бу кўринишлари Ўрта Осиёда давлат театри ва концерт заллари вужудга келган, XX асрга қадар сақланиб келди.

Масхарабозлар санъати кўп жиҳатлардан бадиҳага, жонли мулоқот ёки монологга асосланган, халқ оғзаки комедиялари, сатирик ва юмористик хикоя ҳамда латифалар, ҳажвий ва пантомимик рақслар, қизик лапар ва кўшиқлар, танқид, аския ва чандишдан иборат бўлган, тақлидий қизикчилик алоҳида ўрин тутган. Томоша санъати гарчи мутаассиб руҳонийлар томонидан қораланса ҳам кенг омма ўртасида машҳур эди.

Масалан, Шарафуддин Али Яздий Самарқандда Темур даврида ўтган шундай байрамлардан бирини қуйидагича тасвирлайди: “Ҳамма томонда созандалар куй чалишар, хонандалар кўшиқ куйлашар, ой юзли, аял қоматли, гўзал ва ноз-қарашмали раққосалар нафис муқомлари, чапдаст раққослар шишдатли ҳаракатлари билан барчани мафғун... Туркча, мўғулча, хитойча, арабча кўшиқ ва рақслар ижро этилди. Қизикчилар гоҳ хикоялари, гоҳ кулгули томошалари билан томошабинларга чексиз қувонч улашишди. Турли-туман куй ва кўшиқлар, гўзал хонандаларнинг хумор боқишлари, акиқ лаблардан учаётган ром этувчи овозлар, ҳар бир чолғу асбобининг сирли садоси байрам қатнашчиларига лаззат ато этди. Жумлан жаҳон шодликка тўлуғ эди гўё. “Бу ерда ҳайвон терисини ёпинган муқаллидлар ҳам бўлиб, ўша ҳайвоннинг ётиши, сақраши ва бошқа қилиқларини кўрсатиб беришарди.” Бу хил муқаллидларнинг тасвири миниатюраларда ҳам учрайди. Ҳайвон терисини ёпинган муқаллиднинг маҳорати ҳақида Навоий ҳам ёзганди.

1. Раҳманов М.Р. Из истории древнего театра Самарканда. В кн.: Из истории искусства великого города. Ташкент, 1972, с.326.

Аслшодалар доирасида халқ томошалари расм бўлмаган, бу ҳол миниатюраларда ҳам кўринади. Мажлислар тасвирида тўпланганларнинг кўнглини очиш учун полвонлар курашини, висол онларида эса бир неча созанда қизлару рақосаларни кўриш мумкин.

Сағъат усталарининг иктимой аҳволи ниҳоятда оғир бўлган.

Олам уйғунлигининг намоён бўлиши ва идрок этилиши сифатида мусиқа Ўрта Осиёда қадимдан улкан рол ўйнаган. Ўрта асрларда у эстетик, илмий ва раамзий маънолар ҳам касб этди.

Ўрта асрларда аниқ ва табиий фанлар, айниқса математиканинг ривожланиши мусикани назарий жиҳатдан англаб етишга, оҳангдорлиги ва ёқимлилигини тушунишга олиб келди.¹ Темур ва Улуғбек даврида Самарқанд ва Хиротда мусиқага бағишланган бир қатор рисоалар ёзилди. Бунда чолғу ва кўшиқчилик мусикаси мавҳум-раамзий тарзда талқин этилди, чунки бу асосан тасаввур билан боғлиқ бўлиб, унинг маросимларида мусиқа муҳим рол ўйнади.

XIV–XV асрларда бутун Ўрта Осиёдаги мусиқа маданияти кенг аҳоли оmmasи ва олий табақалар ҳаётининг узвий бир қисми саналган.

Амир Темур забт этилган мамлакатлардан маданият ва сағъат арбоблари қаторида Самарқандга мусикачиларни ҳам жўнатиб туради. Улар орасида, айниқса Абулқодир (1353–1435) ниҳоятда машҳур эди. Озарбайжоннинг йирик маданият маркази бўлган Мароғадан чиққан Абулқодир уйғониш даврига мос тарзда хилма-хил билим ва истеъдодларга эга: шоир, хонанда, қори, мусиқа ижрочиси ҳамда назарийетчиси эди. Самарқандда ва кейин Хиротда эканида унинг ижодий фаолияти, айниқса сермахсул бўлди. Бу ерда пойтахт мусикачиларига мураббийлик, умумшаҳар байрамлари, сарой базмлари ва алоҳида мажлисларда мусиқа дастурига ташкилотчилик қиларди. Айни пайтда у турли классик оҳанглардаги асарларнинг, айниқса навбағ жанридаги тўрт қисмли бир асарнинг (ҳар бир қисми мустақил ва яқунланган асар сифатида ижро этилиши мумкин) ижодкори сифатида ҳайратомуз ижодий фаолият кўрсатган. Бундан ташқари, мусиқа бўйича бизгача қисман етиб келган бир қатор рисола ва қўлланмалар ёзган.

Манбалардаги маълумотларга қараганда, Улуғбек мусиқага эстетик завқ бергани учунгина эмас, балки уни ижодий ривожлантириш мақсадида ҳам қизиққан. Зотан, у математика билимдони сифатида формула ва ёзувларга асосланган мусиқага оид рисоаларни жуда яхши тушунарди. Унинг ўзи катта-кичик ноғораларда ижро этилувчи булужи, шодиёна, ахлоқий, усулиравон ва улучи каби бешта мусиқа асари ёзган.²

Кейинги давларнинг маълумотларига кўра, Улуғбек мусиқа назарияси ва ижрочилигининг умумий циклига кирган янги оҳангларнинг айрим турларини ҳам ихтиро қилган кўринади.³

1. Раджабов И.Р. О музыке Самарканда. В кн.: Из истории искусства великого города. Ташкент, 1972, с.302 сл.

2. Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в. В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, с. 40.

3. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Девриша Али (XVII века), Ташкент., 1946, с.13.

Аждодлардан меросга қолган ва айрим ўзгаришларга учраган мусиқа асбобларнинг таркиби торли ҳамда уриб, чертиб ва пуфлаб чалинадиган турлардан иборат эди. “Мусиқа асбобларининг шоҳи” – аввал тўрт торли бўлган уд тасвирланаётган даврда 10-12 жуфт торли эди. Ҳам торли, ҳам чертиб чалинадиган асбоблардан мана шу уд (нохуннинг бир хили бўлган плеутрада чалинган), чанг ва рубоб бўлган. Пуфлаб чалинадиган асбоблардан най ва карнай, уриб чалинадиганлардан ногора ва доира бор эди.¹ Асосий мусиқа жанрлари шашмақом сингари анъанавий шаклларда анча аввал таркиб топган, албатта, лекин бу даврда улар ижодий жиҳатдан бойиди.

Ўрта Осиё мусикасида кўп таркибли оркестр бўлмаган. Ижро этилаётган куйнинг оҳангдорлигини танбур яратар ва унга асосан уд, камдан-кам ҳолларда най ёки чанг жўр бўлар эди. Аксари вақт уд чалувчининг ўзи кўшиқ айтган, зотан, Шарқ халқларининг маънавий ҳаётида шеърят улкан рол ўйнаганига боғлиқ ҳолда кўшиқни бу даврнинг умуман мусиқа маданиятидан ажратиб бўлмаган. Анъанавий китобий шеърят ёки халқ оғзаки ижоди хонандалик ёки мусиқа жўрлигида шеър ўқишдан қатъи назар умуман ижрочилик учун хонанцага бой материал берарди. Қолаверса, бунда шеърнинг оҳангдорлиги мусиқа жўрлигининг оҳангдорлигини белгилаб берган.

Ҳарбий юришларда эса ногора ва карнайлардан фойдаланилган, чунки ногоранинг улуғвор оҳанги ва карнайнинг суронли садоси кўшиннинг жанговар руҳини кўтарган, айна пайтда душманлар юрагига кўрқув солган, Бундан ташқари, ногора-карнай садолари шаҳарга Темур, Улуғбек ва бошқа ҳукмдорлар кириб келаётганидан аҳолига хабар берган.

XV асрнинг биринчи ярмида ва ўртасида яшаб ўтган энг машҳур мусикачилардан айримларининг номи манбаларда сақланиб қолган. Жумладан, Дарвеш Аҳмад Қонуний қонун чалишда беназир бўлган, Султон Аҳмад найда ном чиқарган. Самарқандда хивалик мусикачи Девонаи Ҳисобий машҳур эди. Султон Муҳаммад бастакор ва уд ижросида бекиёс бўлган, қонун асбобини чалишда самарқандлик Хожагин Жаъфарий донг таратган. Самарқандга кўчиб келган Маҳсумзодаи Хоразмий савт ва нақш каби оҳанглари яратишда, бастакор Ҳофиз Чангий эса пешрав ижод қилишда моҳир эдилар.

Мусиқа асарларининг ишлаб чиқилган муайян оҳанглarga ҳамда амал, савт, пешрав, нақш, тарона сингари янграш изчиллигига бўйсундирилган шакллари кенг оммалашиб кетиб, айримлари, ҳатто, Шашмақомнинг умумий циклида ўрин олди.

Тасаввуф руҳидаги мусиқа асарларида мусиқий ижод ва ижронинг алоҳида бир куйи муҳим рол ўйнаган. Зикр тушиш даражасига етишда мусиқа билан сўз қудратли таъсир кўрсатишга тасаввуф таълимотининг илк босқичларидаёқ эътибор берилган.

---

1. Вызго Т.С. Музыка в миниатюрах Бехзада и художников его школы. В кн.: Камаледдин Бехзад (к 525 летию со дня рождения). Материалы научной конференции..., Ташкент, 1984, с.32 сл.

(Абд ар-Рахман Сират) Тимур-нама. Кулийат-и фарси. -Ташкент, (1331ҳ.) 1913, 441с. Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского языка Нила Лыкошина (по изданию Н.П. Остроумова, Ташкент, 1891).-Ташкент, 1894, 115с. (Рецензия Н.И. Веселовского // Журнал министерства народного просвещения, часть СССШ, Отд.2. СПб., 1896, январь, с. 224-227).

Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и миры. Тюркский текст, изданный (Н.П. Остроумовым) при пособии Туркестанского генерал-губернатора барона А.Б. Вревского. Ташкент, 1891. Текст по переводу с персидского Наби Джона "Хатифа" (Ходжент, 1835-36 гг.)

Ибн арабшах (Ибн Арабшах). Чудеса предопределения в судьбах Темура.-В кн.: (Тизенгаузен В.Г.). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Том 1. СПб., 1884, с. 456.

Уложение Тимура (Тамерлана). Н. Остроумова.-Казань, 1894, 145 с.

Хондемир. История монголов от древнейших времён до Тамерлана.-Перевод В.В. Григорьева, СПб., 1834.

(Абд ар-Рахман Сират). Тимур-нама.-Ташкент, 1920, 155 с. Сокращённый текст. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, лугатлар тарих фанлари номзоди А. Ўринбоевники.-Тошкент, 1969, 463 б.

Ahmad ibn Arabshah. Tamerlane or Timur the Great Amir, by J.H. Sanders.-London, 1936 (Reprinted, Lahore, 1976. Where not otherwise indicated, citations from ibn Arabshah refer to this edition).

Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. 1 китоб.-Тошкент, 1992, 328 б.

Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. 2 китоб.-Тошкент, 1992, 192 б.

Шу жойда Ибн Арабшоҳнинг қўлёзмаси ва бошқа нашрлар ҳақида маълумот берилди.

Материалы по истории туркмен и Туркменин. Том 1. VII-XI вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. М.-Л., 1939 (Труды института востоковедения, 24, источники по истории народов СССР). с. 511-524. (Перевод Г.В. Птицина).

Извлечения из Гийас ад-дина Али, Шараф ад-дина Йазди, Низам ад-дин Шами. Зафар-наме (извлечения).-В кн.: (Тизенгаузен В.Г.). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 2. Извлечение.

Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). Русчадан О. Тоғаев таржимаси //Санъат, Тошкент, 1989, №9-12, 1990, №1-10.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.А. Волиным. М.-Л., 1941, с. 104-125.

Тадж ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме. Перевод с турецкого языка акад. З.М. Буниятова. Предисловие проф. Исмаила Ака (Анкара, 1988). Баку, 1991, 140 с.

Темур тузуклари. Форс тилидан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси.-Тошкент, 1991.

Фома Метсопский. История Тимурланга. Баку, 1957.

Хондамир Ғиёсиддин. Книга благородных качеств (сокращённый перевод М. А. Салье). -В кн.: Родоначальник узбекской литературы, Ташкент, 1940, с. 177-214.

Хондамир Ғиёсиддин. "Ҳабиб ус-сияр", С. Муталибов нашрга тайёрлаган. Мухаррир В. Зоҳидов. Тошкент, 1941, 54 б.

Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланом (Шарафномаи Шохий). 1-жилд. Акад. Я.Ф. Фуломов таҳрири остида.-Тошкент, 1966; 2-жилд, Тошкент, 1969.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Ўринбоевники. Масъул муҳаррир А.К. Арендс.-Тошкент, 1972, 124б.

Шарафхан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шарафнаме. Том I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е.И. Васильевой. М., 1967.

(Абдаллах "Хатифи"). Зафар-нама-и Хатифи. Лакхнау, 1896 (также: Мадрас, 1957).

Abd al-Razzaq Samarkandi. Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre: Matlaas-saadein ov majma-albahrein, et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou-Said, trans., E. M. Quateremere, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque du Roi et autres bibliotheques, XIV, pt. 1.-Paris, 1843 (Bu ozetiin i. Kismi daha once Journal Asiatique, Troisieme serie, Tome 2. S. 193-233 ve 338-364, Paris, 1836.

Bloch Ed. Les inscriptions de Samarkand, 1, Le Gourimir ou Tombeau de Tamerlan //Revue Archeologique, t.XXX, s.3, Paris, 1897, 1. s. 71-74.

Bretschneider E. Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century, Vol. 2, London, 1910, pp. 258-261.

Dawlatshah Samarqandi. The Tadhkiratv'sh-Shuara, ed. E.G. Broune.-London, 1901 (Memories of the Poets).

Edu Talib-i Huserni Turbeti, Tusukat-i Timuri lng. terc. ve zaz. j. White.-Oxford, 1783.

Expedition de Timour-i-lenk ou Tamerlan contre Toqtamische, Khan de l'oulous de Djoutchy, en 793 de l'hegire ou 1391 de notre ere... per M. Charmou //Memoires de l'Academie imperiale des Saint-Petersbourg. Sixieme serie, sciences politiques, Histoire et philologie, tome 3, St-Petersbourg, 1836, s. 172-243 (персидский текст), 362-419 (французский перевод). Извлечение из "Зафар-наме" Шараф ад-Дина.

(Gonzalez de Clavijo). Narrative of the Embassy of Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand A. D. 1403-1406. Translated for the First Time with Notes, a Preface, and an introductory Notes about Life of Timour Beg by C.R. Murkahn. L., 1859.

- (Clavijo Rui Gonzales). The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Rui Gonzales de Clavijo, Original Spanish Text with Russian and Notes by j. Sreznevsky.-St.-Peterbourg, 1881. (Reprinted with a foreword by R. Dujcer. London, 1971.)
- Jean of Sultaniya. Memoir sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain, en 1403", ed., H. Moranville.-Bibliothegue de j'Escole des Charters, Paris, 1894. pp. 433-464.
- (Ибн ал-Асир). Ibn-el-Athiru. Chronicon quod pervestissimum inscribitur ed C.J. Tornberg, vol. 1-14. Upsaliae et Sugdini Batavorum, 1851-1876.
- [Ibn Arabshah]. Etran etes du destin sur les arentures de Timur. Traduit de l'arabe en francais par P. Vattera-Paris en 1658.
- [Ibn Arabshah] Ahmedis Arabsihac vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicituria. Latine vertit, et adnotationes adjecit S.H. Manger, T.1-2, Leovardie, 1767-1772.
- [Ibn Arabshah]. Аджаиб-ал-макдур фи ахбари Тимур. Кохира, 1888.
- Institutes, political and Military written... by the great Timour..., first translated into Persian by Abu Taulib Alhusseini, and thence in to English, with... notes by Major Darry... The whole work published with a preface, indexes... Ru J. White.- Oxford, 1783. (Темур тузуклари).
- Institutes, political and military of the Emperor Timour. In Persian and English.-Book the first, Calcutta, 1785.
- Китаб-и Кабус-нама... ва рисала-и Тузук-и Тимури. Техрон, 1285/1868.
- Хондамир Гиёсуддин ибн Хумомуддин. Хабиб ус-сияр фи-ахбор афрод албашар, жузь сейом аз жилд сейом. Бомбай, 1857.
- [Langlals L.] Instituts politiques et militaires de Tamerlan... traduits ... sur la version persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini... par L. Langles.-Paris, 1887. (Перевод с английского "Уложение Тимура" с его краткой биографией, географическими и историческими примечаниями.)
- [Medzoph Tomas]. Expose des guerres de Tamerlan et de Schah Roch dans l'Asie occidentale, d'apres la chronique armenienne de Tomas de Medzoph - Bruxelles, 1860.
- Мерсопецн Тома. Histoire. Париж, 1860.
- [Mirkhond]. Vie de Djenghiz-Khan, par Mirkhond.-Texte persan (publ. par A. Taubert). A l'usage des eleves de l'Escole royale et speciale des langues orientales virvantes.-Paris, 1841 (также лакхнауское, тегеранское и др. издания.)
- Мирхонд (Мухаммад Хавенд-шах Мирхонд). Раузат ас-сафа, Том VI, Лакхнау, 1891.
- Hafis-i Abry. Geography ms. London, British Library, Or. 1577.
- [Cherefeddin Ali]. Histoire de Timur-bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Emperuer des Mogols et Tartares Ecrite en Persan par Cherefeddin Ali, natif d'jesd, Auter contemporain. Traduite en Francais par feu M. Petis de la Croix... Avec des Notes Historiques... des Cartes Geographiques t. I-IV, Paris, 1722, Delft, 1723 (I-III, 1773).
- [Serefeddin Ali Yesdi]. The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd. Edition by Maulawi Muhammad Iahdad, rol. 1-2, Calcuta, 1887-1888 (Bibliotheca Indica).
- [Schildtberger H.] Ein wunderlich und Kurtzweilige History, wie Schildtberger, einer auss der Stadt Munchen inn Beywidder haim kommen ist, sehr lustig zu lesen. Ulm, MCDLXXIII (и другие издания).

Schiltberger's aus Munchen von den Turken in der Schlacht von Nicopolis 1395 gefangen, in das Heidentum gefuhrt, und 1427 wieder heimgekommen, Reise in den Orient und 1427 und wunderbare Begebenheiten. Von ihm selbst beschrieben. Aus einer alten Handschrift ubersetzt und hrsg. Von A.J. Penzel, Munchen, 1814.

Schiltberger J. Reisen in Europa, Asien und Afrika von 1392 bis 1427.-Munich, 1859.

Schiltberger Johann]. The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427, trans., J. Buchaan Teifer. London, 1879 (Hakluyt Society).

Tarikh-i Rashidi]. A History of Moghols in Central Asia been the Tarikh-i Rashidi. Transl. by Denisson Ross, ed. II, London. 1898.

The History of Timur Bec... Translated into French by... Petis de la Croix... Now faithfully rendered into English by J. Darby.-London, 1723.

Тузук-и Тимури. (Перевод на урду) Субхан-Бахша. Дели, 1845.

Тарих-и султан-и мабрур нуссами ба Тузук-и Тимур. Бомбей, 1307/1890.

Тузук-и Тимури ва Тузук-и Наполийон. Бомбей, 1808/1890-91.

Тузук-и Тимури.- Перевод Мухаммеда Гади ал-Хакка... из Ахмадабада.-Бомбей, 1908.

The Mulfuzat Timury, or Autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timur... translated... by Major C. Stewart. London, 1830.

Vambery A. Eine legendare Geschichte Timurs //Zeitschrift fur Assiriologie und verwandte Gelicte, Li, Strassburg, 1897. S. 215-232. "Автобиография Тимура"

Abd al-Razzag Samarqandi]. Meviana Kemalu'd-Din Abdurezzak, Matla'i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn, yay Muhammed Sefi. Lahor, 1360-1368.

Ahmad ibn Arabshah. Tamerlane of Timur the Great Amir, Translated J.M. Sanders.- London, 1936 (reprinted, Lahore, 1976 (Where not otherwise indicated, citations from Ibn Arabshah refer to this edition).

Ahmed B. Hvandsah EI. Huseini. Zafername, Fatih Ktb. nr. 4428. Aka Ismail., Timurun olumunden sonra Guney-cran'da hakimiyet mucadeleleri, Atziz Armagani, Istanbul, 1976, S. 3-15.

Ahmed B. Hvandsah EI-Huseyni. Timur'un olumunden sonra Dogu Anadolu, Azerbaycan ve Irak Acem'de hakimiyet mucadeleleri. Turk, kulturu Arastirmalari, XXII, 1-2, Ankara, 1984, S. 49-66.

Авлетшах Самарканди. Тазкирати ал-Шуара. Техрон, Мухаммад Аббасий.

Andamir Habibus-Siyen, yay. Celaledin-i Humayi.- Tahran, 1333 h. s.

Hafiz-i Abru. Dhayl-i jami al-tavarikh-i rashidi, ed., Kh. Bayani. Tehran, sh. 1350/1972-73.

Hafizi Abru]. Jughrafiya-i Hafiz-i Abru: qismat-i rub-i Khurasan, Harat, ed., Mayil Farawi.- Tehran, sh. 1349/1971-72.

Hafiz-i Abru]. Cing opuscules de Hafiz-i Abru concernant d, istoire de l'Iran au temps de Tamerlan. Edition critique par F. Tauer//Archiv Orientalni, suppl. V, Praha, 1959.

Hafiz-i Abru. Chronique des Rois Mongols en Iran. Zail-i cami at-tavarich-i rasidi. Texte persan edite et traduit par Hanbaba Bayani. I (Farsca metin).-Tahran, 1317; II. (tercume ve notlar). Paris, 1936.

Hafiz-i Abru]. Matma al-tavarikh (also called Zubdat al-tavarikh). ms. Istanbul, Fatin,

[Hafiz-i Abru]. Zail-i zafar-nama - Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru, editee d'apres les manuscrits de Stamboul par Felix Tauer//Archiv Orientaln, VI, Praha, 1934, p. p. 429-466.

[Хофиз-и Абру]. Зайл-и китоби Зафарнома Шомий Таълиф Абдуллох ибн Лутфуллох, ибн Абдурашид Хофиз Абру. Прага, 1934.

Хинц В. Исследование источников по истории Тимура //Анкара, Беллетасн, 1942, № 21-22.

Jafar b. Muhammad al-Husayni. Der Bericht uber die Nachfolger Timurs aus dem Tarih-i Kabir des Ca'far ibn Muhammad al-Hisayni, trans., Ablas Zaryab, Doctorae Dissertation. Mainz, 1960.

Ibn Arabshah Acaibu'l - makdur fi ahbar Timur'un ingilze ferc.; farsca terc. Muhammed Ali Necati.-Tahran, 1339. n.s.

Ibn Arabshah. Tamerlan of Timur the Great Amir. Transl. by S.H. Sanders.-London, 1936.

[Ибн Тагриберди]. Ал-нужуи аз-Зоҳира фи мулук. Миср ва-л-Қоҳира, таълиф Жамолуддин Абу-л-Маҳосин Юсуф ибн Тагриберди ал-Отабеки, ал-жузъ ас-соний ашараб XII, ал-Қоҳира, 1956. Темур ва Туркия, Миср, Сурия.

[Ca'feri Ibn Muhammed el-Hustini]. Der Bericht uber die Nachfolger Timur aus dem Ta'rih-i Kabir des Ca'feri ibn Muhammad al-Huscini. Herausgegeben, ins Deutsche ubertragen und erlautert von Abbas Zaryab Khyi. Mains, 1960.

Khwandamir Ghyath al-Din b. Human al-Din Dastur al-wuzara', ed. Said Nafisi.- Tehran, sh. 1317/1938-39.

Clavijo, Rui Gonzales de. Narrative of the Spanish Embassy to the Court of Timur at Samarkand in the years 1403-1406, trans., Gui le Strange.-London, 1928 (Broadway Travellers Series).

Clavijo, Ruy Gonzales. Embajada a Tamerlan.-Madrid, 1943.

[Clavijo Rui Gonzales]. The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Rui Gonzales de Clavijo. Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by C. Sreznevsky. St.-Petersbourg. 1881 (Reprinted with a Foreword by J. Dujer. L., 1971).

Marwarid Abb Allan. Staatsschrieben der Timuridenzeit: Das Saraf-nama des Abballah Marwarid in kritischer Auswertung, ed. and trans., Hans Robert Roemer.-Wiesbaden, 1952.

Natanzi Muin al-Din. Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonym d'Iskanar), ed. Jean Aubin.-Tehran, sh. 136/1957.

Нузхат ал-Кулуб. Таълиф Хамдуллох Муставфий ал-Казвиний.-Бомбей, 1311 х. Mirhvand. Rauzatu's-Safa.-Tahran, 1338 h.s.

[Nizamuddin Sami]. Histoire des conquetes de Tamerlan intitule Zafarnama par Nizamuddin Sami. Avec des additions empruntees au Zubddatu-ttavarih-i Baysunguri de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. t. I. Texte persan du Zafarnama, Praha, 1937; t. 2. Introduction, commentaire, index. Praha, 1956 (Monografie Archivu Orientalniho, Vol, V).

Nizamuddin Sami. Zafername. Farsgadan ceviren Necati Lugal.-Ankara, 1959.

Roemer Hans Robert. Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Saraf-nama des Abdallah Marvarid in Kritischer Auswertung. Persischer Text in Faksimile (Hs. Istanbul Universites: F 87). Wiesbaden, 1952.

[Sami Nizamud-Din]. Histoire des Conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama par Nisamuddin Sami avec additions empruntees au Zublatu't tavarikh-i Baysunguri de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. Tome I: Texte persan du Zafarnama (Monografie Archiv Orientalniho, Vol. V). Prag, 1937; Tome II: Introduction, commentare, index. Prag, 1956.

[Sami Nizamu'd-Din]. Zafername, farscadan cev. Necati Lugal. Ankara, 1949.

[Шафар ад-Дин Али Йазди] Тарих-и умӯмӣ-и муфассал-и Иран дар даура-и Тимурийан ли-Маулана Шараф ад-Дин Али Йазди аз руи-и нусахи кидар аср-и мусаннир навишта шуда Ба-тасхих у интимам-и Мухаммад Аббаси. т. I-II, Техрон, 1336 (1957).

Serefettin Ali. Timur ve tuzukati. Mutercim: Mustafa Rahmi. Istanbul, 1929.

Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafarnama, ed., Muhammad Abbasi, 2vols. Tehran, sh. 1336/1957.

(Tag as-Salmani). Sams al-husn. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tag as-Salmani. Persischer Text in Faksimile (Hs. Lala Ismail Efendi 304), ins Deutsche ubertragen und Kommentiert von Hans Robert Roemer. Wiesbaden, 1956. Alexandrasca-Darsca M.M. La Campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942, peed Londres. 1977.

Aubin Jean. Comment Tamerlan prenait les villes // Studia Islamica, XIX, 1963. pp. 83-122.

Aubin Jean. Tamerlan a Bagdad. //Arabica, IX/3, 1962, pp. 303-309.

Aubin Jean. Un santon qushanite a l'epoque timuride // Revue des Studes islamiques, 1967, pp. 185-216.

Bartold W. 12 Vorlesungen uber die Geschichte der Turken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel. Berlin, 1935, 278 s.

Bartold W. Four studies on the history of Central Asia. Translated from the Russian by V and T. Minorsky, Vo rol. A short history of Turkestan. History of the Semipechye.-Leiden, 1956, XVI + 183 s.

Bartold W. Hafiz-i Abru//Enzyklopaedie des Islam, II, Leiden - Leipzig, 1927. S. 225-226.

Bartold W. Histoire des Turcs d'Asie Central. Paris, 1945, 204 S. Империя отюреченных монголов: Тамерлан и тимуриды.

Bartold W. Turkestan down to the Mongol Invasion. Second edition. Transl from the original Russian and revised by author with the assistance of H.A.R. Gibb. London, 1928, XX + 514 s.

Brion M. Tamerlan. Paris, 1942.

Vernadsky G. The Mongols and Russia. New Haven, 1953.

Bourat L. L'Empir mongol. Paris, 1927.

Dequingnes M. Histore generale des Huns, des Mongols et des autres Tartars occidentaux, tt. I-IV, Paris, 1756-1758.

- Eliot H.H.** The History of India as told by its Own Historians. The Mohammedan Period. Londres, 1867-1877.
- Embajada a Tamerlan.** Estudio y edicion de un manuscrito del siglo XV par F. Lopez Estrada. Madrid, 1943.
- Fischel Walter.** Ibn Khaldun and Tamerlane. Their Historic Meeting in Damascus, 1401 a.d. (803 a.n.). Berkeley, Los Angeles, 1952.
- Gibbon Edvard.** The history of the decline and fault of the Roman Empire, v.I-VII, 1903-1906.
- Grousset R.** L'Empir des steppes. Paris, 1939.
- Guermisimor M.** Partraits de famille (Timur) // Le Courier de l'UNESCO, 1972.
- Haidar (Mansur).** The Mongol traditions and their survival in Central Asia (XIV-XV centuries) //Central Asiatic Journal, t. 28, rv. 1-2, 1984, pp. 57-79.
- Haidar (Mansur).** The sovereign in the timurid State (XIV-XV centuries) //Turcica, t. VIII, vol. 2, 1976, pp. 61-82.
- Hammer.** Geschichte des Osmanischen Reiches, 10 vol., Budapest, 1827-1835.
- Hilda Hookman.** Tamerlane conqueror. London. 1962.
- Kehren L.** Tamerlan, l'Empire du Seigneur de fer.- Neuchatel, 1978. Knobloch Z. In the fortsteps of Tamerlan in Central Asia // UNESCO features, Paris, 1960, Hov. 18, №368, p. 11-14.
- Lamb H.** Tamerlane, the Eart - Shaker. Londress, 1929.
- Lamb H.** La Vie de Tamerlan. Paris, 1931.
- Langlais.** Instituts politiques et militaires de Tamerlan. Paris, 1887.
- Lentz T.W. and Lowty C. D.** Timur and the Princely Vision.- Persian Art and Culture in the Fifteenth Century, Los Angeles, 1989.
- Leqlereq J.** Les monuments de Samarkand.- Bruxelles, 1890.
- [Le Stranfe]. G. Clavijo.** Embassy to Tamerlane. 1403-1406. Introduction and comment. by C. Le Strange, L., 1928.
- Mano E.** Amir Timur Kuragan. The timurid genealogy and Timur's position// Toyoshi Ken Kyu, may 1976.
- Manz Beatrice Forbes.** Administration and the Delegation of authority Temur's Dominion // Central Asiatic Journal, XX, 3, pp. 191-207.
- Manz Beatrice Forbes.** Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty // Iranian Studies, vol. XXI, 1-2, 1958, pp. 105-122.
- Manz Beatrice Forbes.** The Office of Darugha under Tamerlane // An Anniversary Volume in Honour of Francis Woodman Cleaves, Journal of Turkish Studies, vol. 9, 1965, pp. 59-69.
- Manz Beatrice Forbes.** The rise and rule of Tamerlane.- Cambridge University Press. Cambridge, 1989, 228 s. (Cambridge Studies in Islamic Civilization).
- Marcat R.P.** Histoire de Tamerlan, emperuer des Mongols et conquerant de l'Asie. Paris, 1739.
- Moranille H.** Memoires sur Tamerlan et sa cour // Bibl. de l'Ecole des chartes, LV, 1894. pp. 433-464.
- Neve F.** Expose des querres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie ossidentale, d'apres la chronique armenienne inedite de Tomas de Madzoph. Brussel, 1859.

- Pugachenkova G.A.** Samarkand. Buchar. Berlin. - VEB Deutscher Verlag der Wissenschaft, 1975, 88 s.
- Roemer Hans Robert.** Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seine Nachfolger. Central Asiatic Journale, II, 1956.
- Roemer H.R.** Timur in Iran // Cambridge History of Iran, vol.VI, Cambridge, 1986.
- Roux Jean-Paul.** Histoire des Turcs. Paris, 1984.
- Roux Jean-Paul.** La prise d'Ispahan par Tamerlain //L'Histoire, №94, november, 1986, pp. 32-41.
- Roux Jean-Paul.** Tamerlan. Paris, Fayard, 1991, 380 s.
- Sherif-ul-Ali.** An account of the war between His Majesty Sahib Kiran and Sultan Mahmood, the Lord of Hindiston and of the victory of the former over the latter. Translated from the Zuffernamah of Sherif-ul-Ali. By the Secretary (Jas. Cargill)// Journal of the Archaeological Society of Dehli, 1853, s. 4-27.
- D'Ohsson.** Histoire des Mongols, depuis Tchinguis-Khan jusqu'a Timur bey ou Tamerlan, t. I-IV, La Haye et Amsterdam, 1834-1835, (ed. 2: 1852; ed. 3: 1892).
- Prardin M. (Therol M.).** L'empire mongol et Tamerlan. Paris, 1937.
- Savory Roger Mervyn.** The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur // Der Islam, XI, 1964, pp. 35-65.
- Sainctyon.** Histoire du grand Tamerlan tire d'un excellent manuscrit. -Paris, 1677.
- Sanders J.H.** Tamerlane or Timur, the Great Amir. London, 1936.
- Sacy S. de.** Memoires sur une correspondance indite de Tamerlan avec Charles VI // Memoire de l'Academie des inscriptions, VI, 1822.
- Julius Smolic.** Die Timuridschen Baudenkmaler in Samarkand aus der Zeit Tamerlans. Wien, 1928, 470 s.
- Рецензия М.Е. Массона.** Труды Узбекстанской Государственной публичной библиотеки, т.I, Ташкент, 1935, с. 242-247.
- Spuler Bertold.** Die Golden Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. - Leipzig, 1943.
- Spuler Bertold.** Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965.
- Spuler B.** Die Mongolen in Iran. Wiesbaden, 1968.
- Тарихи Темурланг.** Ли-Назмизода Афанди. Истанбул, 1277, (1860-1861).
- Tauer F.** Vorbericht über die Edition des Zafarnama von Nizam Sami und der Wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's // Archiv Orientalni, vol, IV/2, Praha, 1932, pp. 250-256.
- Tauer Felix.** Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru. Editee d'apres les manuskrits de Stamboul par Felix Tauer // Archiv Orientalni, VI, Praha, 1934, S. 429-465.
- Tauer Felix.** Timur-Lular Devrinde Tarihsilik, cev. A. Ates, Belleten, XXIX/113, Ankara, 1965, S. 49-69.
- Teufel F.** Vorbericht über die Edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru, - Archiv Orientalni, t. IV, Praha, 1932.
- Togan Ahmad Zeki Velidi.** Tahqiq-i nasab-i Amir Timur, in S.M. Abdullah, ed. Professor Muhammad Shafi Presentation Volum, Lahore, 1955.

Togan A.Z.V. Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus// Annals of Ukrainian Academy of Art and Sciens in the U.S., VI, 3-4, 1958, pp. 1358-1371.
Togan Zeki Velidi. Umumi Turk Tarihine Giris. Istambul, 1970. Зеки Валиди Тоган Введение во всеобщую историю турок. Стамбул, 1970.
Zamlaur Edvard von. Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam.- Hanover, 1927.

АМИР ТЕМУР ХАКИДАГИ АДАБИЁТЛАР

- Абу Тахир Ходжа. "Самария", описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Перевод В.Л. Вяткина //Справочная книжка Самаркандской области, Вып. VI, Самарканд, 1899, с. 153-259. Амир Темур номига боғлиқ ёдгорликлар. Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Нила Лыкошина. Ташкент, 1894, 115 с.
- Автобиография Тамерлана. Новая книга // Туркестанские ведомости, 1895. №№22,24.
- Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и миры. Тюркский текст издан Н.П. Остроумовым, Ташкент, 1894. Текст по переводу с персидского Наби Джона. "Хатифи" (Ходжент, 1835/ 1836).
- Армянские предания о библиотеке Тимура // Туркестанские ведомости. 1870, №14.
- Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра. -В кн.: Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия (Сочинения, Том I, М., 1963, с. 114-237.
- Бартольд В.В. Мечеть Биби-Ханым // Русский Туркестан, 1899, №34. (Бартольд В.В. Сочинения. Т.IV. М., 1966, с. 116-118).
- Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 году //Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т.XVII, СПб., 1907, с. 01-019. (Бартольд В.В. Сочинения. Т.II, Часть 2, М., 1964, с. 302-379.)
- Бартольд В.В. Новые данные о самаркандских памятниках//Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т.XXV, 1921, с. 83-88 (Бартольд В.В. Сочинения, Т.IV, М., 1966, с. 238-242. Нефрит тоши.)
- Бартольд В.В. О погребении Тимура //Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т.XXIII. Пгр., 1916, с. 1-32. (Бартольд В.В. Сочинения, Т.II, Часть 2. с. 423-454).
- Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан). Автограф рукописи для энциклопедии "Брокгауз-Ефрон" (с вариантными отличиями и со сведениями о вымышленной автобиографии Тимура).-См. Туманович Н.Н. Описание архива Бартольда. М., 1976, с. 246.
- Бартольд В.В. Тимур// Энциклопедический словарь "Брокгауз-Ефрон", Т.XXXIII, СПб., 1901, с. 195-197.
- Бартольд В.В. Тимуриды// Энциклопедический словарь "Брокгауз-Ефрон", Т.XXXIII, СПб., 1901, с. 193-195.
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -Ч.I. Тексты. СПб., 1898, 201 с.; Ч.II. Исследование. СПб., 1900, 573 с. (Бартольд В.В. Сочинения, Т.I, М., 1963.

761 с.) Работа завершается временем до появления на политической арене Тимура. О Тимуре см. с. 101-105.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья //Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета за 1888 г. Том II., Верный, 1899. с. 74-175. (Бартольд В.В. Сочинения, Т. II, Часть I. М., 1963, с. 21-106).

Бартольд В.В. Хафиз-Абру и его сочинения.- В кн.: Сборник статей учеников В.Р. Розена..., СПб., 1897, с. 1-28 (Бартольд В.В. Сочинения, Т. VIII, 1973, с. 74-97). Амир Темур хакида.

Библиотека Тимура //Туркестанские ведомости, 1873, № 44.

Богданов М.Г. Последние дни жизни Тамерлана. Поход его на Китай (с персидского) //Туркестанские ведомости, 1872, №18.

Бороздин М.Ф. Тамерлан //Военно-энциклопедический лексикон, Том XII, СПб., 1858.

Вакуфная грамота Тамерлана (в извлечении), данная мечети Хазрата Яссави // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год второй, Ташкент, 1897 (протокол 29 августа 1897 г., с. 5-7).

Вамбери Герман [Тимур].-В кн.: Вамбери Г История Бухары или Трансоксиани с древнейших времен до настоящих. Перевод с английского А.И. Павловского, СПб., 1873, с. 217-237.

Васильев А.В., Балгимбаев Г.Г. История Чингис-хана и Тамерлана. Перевод джагатайской рукописи XIX в. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XIX, Оренбург, 1907. с. 117-157.

[Вебер Георг] Всеобщая история Георга Вебера. Том VIII. Перевод Андреева. М., 1887, с. 511, 541-549. Амир Темур шахси.

Веселовский Н.И. Рец. Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Н. Лыкошина, Ташкент, 1894// Журнал министерства народного просвещения, Часть 303, 1896, Январь, с. 224-272.

Веселовский Н.И. Надгробный памятник Тимура в Самарканде// Труды VII Всероссийского археологического съезда в Ярославле в 1887 г. Том II, М., 1894, с.67-72.

Веселовский Н.И. О надгробии Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Том XVI, СПб., 1906, с. XI-XIII.

Веселовский Н.И. О первоначальном месте погребения Тамерлана (Реферат сообщения)// Записки Восточного Отделения Археологического общества. Том XVI, СПб., 1906, с. 20-21.

Веселовский Н.И. рец.: Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура, 1881// Журнал министерства народного просвещения, Часть 224, 1882, Ноябрь, с. 123-132.

Вяткин В.Л. Гури-эмир (Библиографические заметки) //Справочная книжка Самаркандской области, Вып. VIII, Самарканд, 1906, с. 291-301.

Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаета// Справочная книжка Самаркандской области, Вып. VII, Самарканд, 1902, с. 1-83.

Гафаров Мирза Абдулла. Из области персидской историографии// Древности восточные, Труды Восточной комиссии имп. Московского археологического общества. Том IV. М., 1913.

Гиббон Эдуард. История упадка и разрушения Римской империи. Перевод с английского В.Н. Неведомского. Часть VII. М., 1888, с. 170-172. Амир Темур сиймоси.

[Гиас-ад-дин Али]. Дневник похода Тимура в Индию Гиас-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из "Зафар-наме" Низам-ад-дина Шами. Издание Л.А. Зимина под редакцией В.В. Бартольда, Пгр., 1915 (Тексты по истории Средней Азии, Вып. D).

Грановский Т.Н. Сочинения, Часть I. М., 1866, с. 311-312, 337. Амир Темур ва унинг фаолияти.

Грановский Т.Н. [Тимур]//Полное собрание сочинений, Том I, СПб., 1905, 341-352.

Григорьев В.В. История монголов от древнейших времен до Тамерлана.-СПб., 1834.

Демезон, барон. История монгол и татар. Тома I-II. Санкт-Петербург, 1871-1874 (на франц. яз.). Амир Темур хақида маълумотлар.

Джетбысбаев Д.Н. Ров Тамерлана //Туркестанские ведомости, 1899, № 88. Казахские предания о рве Тимура по почтовому тракту к городу Верному.

Диваев А. Бугор Тек-Турмас в связи с походами Тимура //Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год XI, Ташкент, 1906, с. 83.

Диваев А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Яссави. Перевод с персидского // Туркестанские ведомости, 1901, №39, 41.

Древние рукописи в Самарканде. Библиотеке Тамерлана //Туркестанские ведомости, 1870, № 3.

Зимин Л.А. Подробности смерти Тимура // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей Археологии, Год XIX, Вып. I, Ташкент, 1914, с. 37-52, 53-55.

Зимин Л.А. Четвертый поход Тимура на Хорезм // Туркестанские ведомости, 1910, № 266.

Жизнь Тимура. Сочинение Лянглэ. Перевел с французского Н. Суворов. Ташкент, 1890, 72 с.

Ибн Арабшах. Чудеса предопределения в судьбах Тимура.--В кн.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды В. Тизенгаузена. Том I, СПб., 1884.

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане.- СПб., 1846 (прижизненное издание).

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Издано (по смерти автора) Военно-Ученым Комитетом Главного штаба, СПб., 1875, 252 с. (Под ред. кн. Н.С. Голицына, посмертное издание).

Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И. Срезневского, СПб., 1881, 457 с. (Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук, Том XXVIII. №1).

Краткая история тюрков-татар. Казань, 1915.

Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана //Материалы для статистики Туркестанского края, Вып.Ш. СПб., 1874, с. 405.

Логофет Д.Н. Тамерлановская библиотека // Туркестанские ведомости, 1911, № 24. Л-ский (Лидский С.), Великие завоеватели Средней Азии: Александр Двурогий и Тимур Хромой // Туркестанские ведомости, 1889, № 5, 6.

Лэн-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими сведениями. Перевел с английского с примечаниями и дополнениями В. Бартольд. СПб., 1899. с. 344.

Ляскоронский В.Г. К вопросу о битве с татарами на р. Ворскле в 1399 году // Журнал министерства народного просвещения. СПб., 1908, июль.

Мушкетов И.В. О нефритовом монолите на гробнице Тамерлана в Самарканде // Труды V Всероссийского археологического съезда в Тифлисе, Том I, М., 1887, с. XXIV-XXVI (Также: Горный журнал, 1882, № 6).

Н.С. Последний поход Тамерлана и смерть знаменитого покорителя народов (Легенда, записанная со слов одного бухарца)//Окраина, Ташкент, 1894, № 90-92.

О.С. Самарканд во времена Тамерлана. По описанию Клавихо // Русский вестник, Приложение, М., 1875, с. 689-727.

Остроумов Н.П. Перевод и объяснение "Жалованной грамоты" Тимура // Туркестанские ведомости, 1910, № 255, (Также № 274; Разъяснения в дополнение к переводу).

Павлов Н.Г. Тимур. - В кн.: Павлов Н.Г., История Туркестана в связи с историческим очерком сопредельных стран (Персии, Афганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана). Ташкент, 1911, с. 12-16 и др.

Петров П.Я. О персидской рукописи (Краткие заметки о месте и времени рождения Тимура и некоторых событиях его времени). М., 1870.

Подлинный текст жалованной грамоты, данной Тимуром туркестанской мечети Хазрата Яссави (Текст, арабский шрифт)// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент, Год третий, 1897-1898, с. 75-78.

Поиски библиотеки Тимура Мэкензи Уоллсом //Туркестанские ведомости, 1889, № 28.

[Предание о библиотеке Тамерлана] //Материалы для статистики Туркестанского края, Ш, СПб., 1874, с. 405-506.

Путник. Песнь о Тимуре//Туркестанский курьер, 1913, №179.

Ростиславов М.Н. Предание о царице Биби-Ханым // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год Ш, Ташкент, 1897-1898, с. 140-144.

Рябинин А. Об истинных размерах нефрита на могиле Тамерлана.- В кн.: Памяти И.В. Мушкетова. Сб. статей, СПб., 1905, с. 65-73.

Самария. Сочинение Абу-Тахир-ходжи. Таджикский текст, подготовленный к печати Н.И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. СПб., 1904, Амир Темур даври курилишлари.

- Самаркандские мечети. Альбом архитектурных рисунков и чертежей. Вып. I Мечеть Гур-Эмир. -СПб., 1905, Текст, 18 многокрасочных таблиц.
- Сказание о проведении арыков Тимуром // Туркестанские ведомости. 1886, №49.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В. Тизенгаузена. Том I. Извлечение из сочинений арабских. СПб., 1884.
- Уложение Тимура (Тамерлана) Н. Остроумова. -Казань, 1894, с. 115.
- Умиравший Тамерлан. - В кн.: Средняя Азия. Сборник научно-литературных статей по Средней Азии. Ташкент, 1896.
- [Шильтбергер Иван]. Путешествие Шильтбаргера по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун // Записки Новороссийского университета. Год I, Том I, Вып. 1-2, Одесса, 1867, с. 156.
- Шлоссер Ф. Всеобщая история. Том III. - СПб., 1876, с. 503-504. Амир Темур лашкарбоши ва давлат арбоби.
- Яворский М.Л. Несколько слов о Тамерлановых воротах // Новое время, Приложение к №8375, М., 1899.
- Абдураззак Самаркандий. Место восхода двух счастливых созвездий и слияние двух морей. Перевод с персидско-таджикского, вводная часть и толковый словарь А. Урунбаева. - Ташкент, 1969, 463 с., на узб. яз.
- Абдураимов М.А. К изучению истории социально-экономической жизни государства тимуридов. - В кн.: Из истории развития общественно-экономической жизни в Узбекистане XV-XVI вв. Ташкент, 1960, с. 5-32.
- Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Тимуру и тимуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР, М., 1973, №5, с. 47-51.
- Абрамов М.М. Указатель источников и литературы по спецкурсу "Письменные источники по истории народов Средней Азии XIV-XIX вв" Самарканд, 1990, 36. Маъл. мотлар.
- Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингиз-хане и Аксак-Темире. Перевод с тюркского и джагатайского языков. Вступительная статья и комментарии В.А. Панова. М.-Л., 1934, 348 с.
- Автобиография Тимура, с. 49-215.
- Рецензия: Штейнберг Е. Историк-марксист, М., 1934, №6, с. 93-96.
- Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365 г. // Труды публичной библиотеки УзССР, Том I, Ташкент, 1935, с. 32-46.
- Шараф ад-дин Йезди, Абду ар-Раззак Самарканди, Мирхонд, Хонсемир, Мусеви. Азимджанова С.А., Ахмедов Б.А. Государство Тимура.- В кн.: История Узбекской ССР, Том I. С древнейших времен до середины XIX в. Ташкент, 1967, с. 435-460.
- Акрамов А.М. Сокращенная версия "Избранных историй "Книги побед"// Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1964, №5, с. 48-51.
- Акрамов А.М. "Таварих-и гузиде нусрат-намэ" как источник по истории Узбекистана XV - начала XVI вв. Общественные науки в Узбекистане // Ташкент, 1963, №8, с. 54-61. Амир Темур юришлари.
- Алиев Б.Г., Шахсаидова Р.С. О маршруте похода Тимура в 1395 г. через Дагестан/ / Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР, Том 20, Махачкала, 1970, с. 221-235.

Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, XIII -XIV вв. - Баку, 1956. Вторжение войска Тимура в Азербайджан, Грузию, Армению.

Алишер Навои. Пятерица. Смятение праведных. Перевод В. Державина. -Ташкент, 1986. с. 39. О Тимуре - полководце и завоевателе.

Архив Маркса и Энгельса. Том VI, М., 1939. с. 169-170, 183-187. Данные о Тимуре в конспективных записях Маркса при чтении "Всемирной истории" Шлоссера.

Асанов А.А. Мечеть Биби-Ханым.- В кн.: Из истории искусства великого города (К 2500-летию Самарканда). Ташкент, 1972, с. 110-160.

Ахмедов А. Правда о Тимуре// Фан ва турмуш, 1990, №8, с. 15-16; №9, с. 8-15, №10, с. 20-22.

Ахмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар), - Тошкент, 1991, 214 б. Темур ва темурийлар.

Ахмедов Б.А. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967.

Ахмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар. - Тошкент, 1991, 214 бет). Хофиз Абду, Шарафуддин Али Яздий, Мирзо Улугбек, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқ.

Бакланов Н.Б. Три сооружения Тимура //Труды Всероссийской Академии художеств. I, М., 1947, с. 51-66. Дворец Ак-Сарай в Шахрисябзе, мечеть Биби-Ханым в Самарканде, мавзолее Ходжа-Ахмеда Яссави в г. Туркестане.

Балашова Г.Н., Ставиский Б.Я. Культура и искусство народов Средней Азии XIV-XV вв. - В кн.: Культура и искусство народов советского Востока. Средняя Азия и Кавказ. Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа, Л., 1963, с. 59-71.

Амир Темур ва Мирзо Улугбек даврлари.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В.В. Сочинения, Т.V, М., 1968. с. 17-192. Источники по истории Тимура. Происхождение Тимура, его характеристика).

Бартольд В.В. Историк Мусеви, как автор "Та'рих-и хайрат"// Известия Академия наук. Серия VI. Том XI, СПб., 1915, №13, с. 1365-1370. (Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII, М., 1973, с. 323-327). Амир Темур ва темурийлар даври воқеалари.

Бартольд В.В. Историческая литература на персидском языке.- В кн.: Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана (Сочинения, Т.VII, М., 1971, с. 274-310). Ўрта аср муаллифлари Амир Темур ҳақида.

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана.- Вкн.: Бартольд В.В. Сочинения Т.II, Ч.I, М., 1963, с. 265-267.

Бартольд В.В. История Туркестана (Конспект лекций по истории Туркестана с древнейших времен до завоевания его русскими). - В кн.: Бартольд В.В. Сочинения, Т.II, Ч.I, М., 1963, с. 157-162.

Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Бартольд В.В. Сочинения, Т.II, Ч.I, М., 1963, с. 775-783. Амир Темур Озарбайжонда.

Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира// Бартольд В.В. Сочинения. Т.II, Ч.I, М., 1963, с. 731-746 и др. Амир Темур ва унинг давлати.

- В
 Бартольд В.В. Отчет о командировке в Лондон // Известия Академии наук, Серия VI, Том VIII, СПб., 1914, №13, с. 872-882. Рукопись Британского музея: Ходжа Таджас-Сальмани (О событиях первых лет после смерти Тимура); Рукопись анонимного сочинения по всеобщей истории, доведенное до смерти Тимура.
- Бартольд В.В. [Тимур и тимуриды]. Раздел VI "Истории Туркестана" // Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. I. М., 1963, с. 157-162.
- Бартольд В.В. Отец Едигея // Сочинения, Т. II., Ч. I, М., 1963, с. 718-803. Сохибқирон.
- Бартольд В.В. Характеристика Тимура // Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Сочинения, Т. V, М., 1968, с. 169-182.
- Бартольд В.В. [Царствование Тимура]. - В кн.: Бартольд В.В. Улутбек и его время. Пгр., 1918 (См. также: Сочинения. Т. II, Ч. 2, М., 1964, с. 37-62).
- Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Государственного Эрмитажа, II, Л., 1940, с. 186-201.
- Беленицкий А.М. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV-XV вв.) // Историк-марксист. М., 1941, №4, с. 43-58.
- Березиков Е. Магический камень Тимура // Звезда Востока, Ташкент, 1990, №4, с. 132-137.
- Березиков Е. Пещера Тимура // Звезда Востока, Ташкент, 1988, №7, с. 159-163. Легендарная запись Алимбека (1910 г.) о пещере, служившей скрытым лагерем обучения молодым Тимуром своих воинов (современный Яккабагский район).
- Березиков Евгений Предание о рождении Тимура. - В кн.: Березиков, Светлые лики Туркестана. Жизнеописания и легенды. - Ташкент, 1992, с. 98-122.
- Боскворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А. Грязневича. М., 1971.
- Буряков Ю.Ф. Историческая топография Самарканда тимуридского времени. - Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов, Ташкент, 1960, с. 26-28.
- Веймарн Б.В. Регистан в Самарканде. М., 1946, с. 100.
- Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Составитель А.С. Тверитинова. М., 1963, 239 с. Данные об остающихся неразысканными библиотеках Тимура и Улутбека в Самарканде (с. 111-112).
- Восточная миниатюра в собрании Института востоковедения Академии наук УзССР. Вступительная статья Э. М. Исманловой, Составитель Е.А. Полякова. Научный редактор Г.А. Пугаченкова. Ташкент, 1980, Табл. 32, 35, 36, 37.
- Вторжение войск Тимура в Моголистан. В кн.: История Киргизской ССР, Том I. С древнейших времен до середины XIX в. Фрунзе, 1984, с. 396-401.
- Гандзакеци К. История Армении. М., 1976.
- Галстян А.Г. Армянские источники о монголах. М., 1962.
- Гафаров М.А. Из области персидской историографии монгольского периода. М., 1913 ("Историография эпохи Тимура и тимуридов").
- Гафуров Б.Г. Таджикский народ в государстве Тимура и тимуридов. В кн.: Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, с. 476-517.

- Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек)// Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, Т.28. М., 1955, с. 151-175.
- Герасимов М.М. Портрет Тамерлана (Опыт скульптурного воспроизведения на хронологической основе //Краткие сообщения Института истории материальной культуры, XVII, М., 1947, с. 14-21.
- Герасимов М. Портрет Тимура // Курьер ЮНЕСКО, М., 1972, №10.
- Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А.А. Семенова. М., 1958, с. 207.
- Государство Тимура (карта). В кн.: Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, между с. 488-489.
- Государство Тимура. - В кн.: История Узбекской ССР, Том I, Ташкент, 1967, с. 435-460.
- Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда (Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII-XIV вв.). М., 1941, 204 с.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950, 479 с. Темур ва Олтин ўрда.
- Гуревич А.М. О классовой борьбе в Самарканде в 1365-66 гг. // Труды Гос. публичной библиотеки Узбекской ССР, Т.I. Ташкент, 1935, с. 25-32, (Приложение, с. 33-46).
- Денисова М.М. Памятник архитектуры эпохи Тимура (Соборная мечеть Биби-Ханым в Самарканде)// Труды Секции истории искусств Российской ассоциации н.-и, институтов, V, Искусство Средней Азии, М., 1930, с. 72-80. Темур Гуржистонца.
- Джавахишвили И.А. История грузинского народа, Том IV. - Тбилиси, 1948.
- Джагоев М.К. Походы Тимура в Аланию. В кн.: Проблемы истории СССР. Вып. II, М., 1980.
- Джордадзе И.И. История военного искусства Грузии. - Тбилиси, 1990, с. 141-151. (Поход Тимура в Грузию).
- Дмитриева Л.В., Муратов Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения АН СССР, II, М., 1975, с. 44-47. Темур тузуклари.
- Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность. - М., 1990, 64 с. ("Знание"). (Золотая Орда и Тимуры).
- Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948, с. 159. Историко-архитектурные памятники времени Тимура.
- Захидов П.Ш. Мавзолей Биби-Ханым -В кн.: Архитектурное наследие Узбекистана, Сборник статей, Ташкент, 1960, с. 60-74.
- Заходер Б. Империя Тимура //Исторический журнал, М., 1941, №6, с. 78-88.
- Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении. - В кн.: Опанина В.Л., Зезенкова В.Я. Материалы этногенеза народов Средней Азии и в свете данных антропологии. Сб. статей , Ташкент, 1953, с. 107-112.
- Зезенкова В.Я. Черепа Тимура и тимуридов (XV в.) //Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина, Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964, с. 190-196.
- Жизнь Чингиз-хана и Аксак-Тимура (Ахвалы Чингиз хан ва Аксак Тимур). Казань, 1819, 56 с.

- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 357-376.
- Образ Тимура в "Сказаниях об Едиге"
- Извлечения из "Книги побед" Шереф ад-дина Йезди. - Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинения, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М. - Л., 1041.
- История Азербайджана. Т. I. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. Баку, 1958. Темура юришлари.
- История Грузии. Часть I. Тбилиси, 1950.
- История Казахской ССР, Тома I-II. Алма-Ата, 1957-1959.
- История Туркменской ССР. Том I. Книги 1-2, Том II. Ашхабад, 1957.
- История Узбекской ССР. Том I. С древнейших времен до середины XIX в. Глава XI. Государство Тимура. Ташкент, 1967, с. 435-460.
- История Индии в средние века. М., 1968.
- История отечественного востоковедения до середины XIX в. М., 1990, с. 19-20.
- История таджикского народа. Том II. Книга первая. Возникновение и развитие феодального строя (IV-XIV вв.). М., 1964.
- Ичалов Г.Х. Борьба народов Дагестана против Тимура. - В кн.: Вопросы истории Дагестана, Том 2. Махачкала, 1975.
- Кабанов С.К. Руины дворца Ак-Сарай в Шахрисябзе // Труды института истории и археологии АН УзССР. Вып. I, Ташкент, 1948, с. 35-46.
- Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребения в мавзолее Гури-Эмир в Самарканде. В кн.: Кары-Ниязов Т.Н. Избранные произведения, Т. VII, Воспоминания о пройденном пути, Ташкент, 1967, с. 221-243.
- Коринниёзов Т.Н. Самарканд Темура даврида // "Фан ва турмуш", Тошкент, 1968, №3.
- Кацитадзе Д.В. Грузия на рубеже XIV-XV вв. Тбилиси. 1975.
- Кикнадзе Р.К. Некоторые сведения грузинских источников о Тимуре// Грузинское источниковедение. Вып. 3, Тбилиси, 1971, с. 196-205.
- Киргизия при Тимуре и тимуридах. В кн.: История Киргизии, Вып. I, Фрунзе, 1963, с. 189-225 и 243-245.
- Конрад Н.И. Средневековое возрождение и Алишер Навои// Иностранная литература, М., 1969, №2, с. 212-220. О Тимуре (с. 213).
- Крачковский И.Ю. Английский перевод Истории Тимура Ибн Арабшаха// Советское востоковедение, II, М.-Л., 1941.
- Кудайберды-улы Шахарим. Родословная Тимура. - В кн. Кудайберды-улы-Шахарим, Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов, Алма-Ата, 1990, с. 90-94.
- Ленобль Г. Тимур и сарбадоры// Литературная газета, 11 августа 1959 г.
- Литвинский Б.А. [О хозяйственном положении Хорезма и некоторых других областей Средней Азии при Тимуре]. - В кн.: Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955, с. 485-486.
- Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Ташкент, 1981, 224 с.

- Лунии Б.В. История, культура и искусство времени тимуридов в советской литературе (Библиографический указатель) // *Общественные науки в Узбекистане*. Ташкент, 1969, №№8-9, с. 100-145.
- Лунии Б.В. На переломном этапе. Размышления историка // *Коммунист Узбекистана*, Ташкент, 1990, №11, с. 73-74. Темура шахсига баҳо.
- Лунии Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды ее читателей (О книге "Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния, 1992)// *Общественные науки в Узбекистане*, 1992, №№9-10, с.66-70.
- Лунии Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, с.74, 98-99, 109-110, 132, 148, 167-168, 183, 193-194, 200, 220-221.
- Магомедов Р.М. Нашествие Тимура на Дагестан. - В кн.: *История Дагестана*, Махачкала, 1961.
- Мянандян Я.А. Критический обзор истории армянского народа. Том III. Ереван, 1952.
- Маньковская Л.Ю. Биби-Ханым. Издание 2-е, исправленное. Ташкент, 1965, 24 с. на узб. и рус. языках.
- Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса мавзолея Ахмада Яссави в городе Туркестане и вопросы его реставрации.- Автореферат канд. диссертации..., Ташкент, 1963, 24 с.
- Массон В.М., Ромодян В.А. Тимур и тимуриды. - В кн.: Массон В.М., Ромодян В.А. *История Афганистана. Том I. С древнейших времен до начала XVI в. М.*, 1964, с.323-382.
- Массон М.Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана // *Общественные науки в Узбекистане*. Ташкент, 1969, №№8-9, с.51-63.
- Массон М.Е. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница тимуридов. - 2-е издание. - Самарканд, 1920, 32 с. (1-е издание 1926 г.).
- Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави. Ташкент, 1930, 22 с.
- Массон М.Е. О местонахождении сада Тимура "Девлет Абад" // *Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы*. Вып. III, Ташкент, 1928, с.43-58.
- Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестане // *Известия Среднеазиатского общества*, Вып. XIX, Ташкент, 1929, с.39-45.
- Массон М.Е. Прошлое Ташкента (Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк)// *Известия АН УзССР*, Ташкент, 1954, №2, с.105-132.
- Тошкент. Темура ва темурийлар даврига.
- Массон М.Е. Регистан и его медресе. - 2-е издание, измененное и дополненное. Самарканд, 1929, 30 с. (1-е издание 1926 г.).
- Массон М.Е. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-Ханым. 2-е издание. Самарканд, 1929, 16 с. (1-е издание 1926 г.).
- Массон М.Е. Третий кусок нефритового намогильника Тимура // *Эпиграфика Востока*, II, М. -Л., 1948, с.63-75.

- Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисябз при Тимуре и Улугбеке // Труды Среднеазиатского гос. университета им. В.И. Ленина. Новая серия, вып. 61, Гуманитарные науки, Кн. 6, Археология Средней Азии. Ташкент, 1953, с.17-92.
- Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.- Ташкент, 1988.
- Амир Темур хакида.
- Махмудов Н. Феодалная рента и налоги при Тимуре и тимуридах // Труды Таджикского гос. университета, Серия исторических наук, Вып. 2. Душанбе, 1967, с.231-270.
- Мирокова И.С. Клавихо. "Дневник путешествия в Самарканд" (Сравнительная характеристика двух печатных изданий 1582 г.). -В кн.: Письменные памятники Востока. История. Филология. М., 1979, с.133-143.
- Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Ташкент, 1966.
- Мукминова Р.Г. Ремесло и торговля (при Тимуре и тимуридах).- В кн.: История Самарканда, Том I. Ташкент, 1969, с.195-212.
- Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников. Ташкент, 1968, 45 с. (также: 1968, 51 с. на узб. языке).
- Муминов И.М. К изданию факсимиле "Уложения Тимура". - В кн.: Уложение Тимура, Ташкент, 1968, с.III-V.
- Муминов И.М. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи тимуридов //Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1969, № 8-9, с.3-11.
- Муминов И.М. Самарканд - столица тимуридов (Тимур и его правление). В кн.: История Самарканда. Том I, Ташкент, 1969, с.163-173.
- Нашествие войск Тимура на территорию Ак-Орды и Могулистана. В кн.: История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т.II, Алма-Ата, 1979, с.163-175.
- Неру Джавахарлал. Открытие Индии. Перевод с английского. М., 1965, 650 с.
- Тимур: с.241-242, 250-252, 255, 271, 292, 348.
- Набиев Р.Н. XIV асрда ўрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Тошкент, 1942.
- Новичев А.Д. История Турции. Том I. М., 1963.
- Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура // Вопросы истории, М., 1973, № 2, с.3-20.
- Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. (Закавказье. Средняя Азия. Русь. Прибалтика). М., 1972.
- Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. Том I.
- Чингиз-хан. Перевод и предисловие Н.Н. Козьмина. Иркутск, 1937, 252 с.
- Ошанина Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Часть 2.- Ереван, 1958, с.56-58.
- Ошанин Л.В. Антропологические исследования скелетов Тимура и тимуридов. // Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964, с.74-189.
- Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV в. - М., 1982, с. 217-357. Повесть о Темир-Аксаке.

- Петрушевский И.П. Движение сербедаров в Хорасане // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. XIV. М., 1956. Анализ истории, социальной базы и идеологии сербедарского движения.
- Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и тимуридов. В кн.: История Ирана. М., 1977, с.160-164.
- Петрушевский И.П. К истории института сойургала // Советское востоковедение. Том VI, М.-Л., 1949.
- Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.М., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. I. 1958. Темура ва Эрон.
- Повесть о Тимир Аксаке. - В кн.: Памятники литературы древней Руси. XIV - середина XV века, М., 1984, с.230-243.
- Ползикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал, М., 1937, №12, с.96-105.
- Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1949, с.222-223; Т. XI, М., 1965, с.151-152.
- Полупанов С.Н. Архитектурные памятники Самарканда. М., 1948, 34 с. Таблицы.
- Пономарев А.Н. Поправки к чтению "Надписи Тимура" // Советское востоковедение, III, М.-Л., 1945, с.222-224.
- Поппе Н.Н. Карасахпайская надпись Тимура // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа, II. Л., 1940, с.185-187.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник I. (У в. до н. э. - XVIII в н. э.). Под редакцией С.Д. Асфендиарова и П.А. Кунте. Москва - Алма-Ата, 1935.
- Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Темура даври ёдгорликлари.
- Пугаченкова Г.А. рец.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. М., 1990 // Общественные науки в Узбекистане, 1991, №3 с.51-52.
- Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов // Труды Среднеазиатского гос. университета. Новая серия. Вып. 57. Исторические науки, Кн. 7. Ташкент, 1957, с.163-167.
- Пугаченкова Г.А. Самарканд. Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары. Издание второе, дополненное. М., 1968, 203 с. (1-е изд. -1961).
- Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисябз, Хива (Архитектурные памятники I-XIX вв.). - М., 1976. 207 с.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958, 292 с.
- Ратия Ш.Е. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Ташкент, М., 1950, 108 с.
- Росляков А.А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI-XV вв. // Ученые записки Туркменского гос. университета им. А.М. Горького. Вып. 21. Ашхабад, 1962, с.185-244.
- Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ. - В кн.: Археолого-этнографический сборник, Том IV, Грозный, 1976.

- Ртвеладзе Э.В. Термезский клад монет Тимура и Халил Султана //Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №8-9, с.95-98.
- Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.). Перевод со староиспанского, предисловие и комментарий И.С. Мироковой. М., 1990, 212 с.
- Сафаргалиев М.Т. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960, с.162-164.
- Семенов А.А. Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365 года//Труды Государственной библиотеки Узбекской ССР, Том I, Ташкент, 1935, с.32-35, 39-45.
- Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевичского в г. Туркестане//Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. I, Ташкент, 1926, с.121-130.
- Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире // Эпиграфика Востока, II, М.-Л., 1948, с.49-62; III, 1949, с.45-54.
- Семенов А.А. "Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом" (Из Мирхонда, Бомбей, 1855, с.74-77). - В кн.: История Татарии в материалах и документах, М., 1937, с.79-89.
- Семенов Г.Ф. Государство Тимура в Средней Азии. - В кн.: История средних веков, изд. 4-е, М., 1975, с.250-257.
- Сангх Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954.
- Амир Темурнинг Хиндга юриши.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Книга II (Тома 3-4). М., 1960, с.369-370. Темур Рус ериша.
- Средняя Азия под властью Тимура и его потомков. В кн.: История таджикского народа, Том II. Кн. I, М., 1964, с.324-338.
- Стори Чарлз Амброуз. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Часть II. История Ирана, Курдистана, Средней Азии, Афганистана, Турции, Кавказа, арабских стран, Европы и Америки, Китая и Японии. Отв. редактор Ю.О. Борщевский. М., 1972, с. 787-843, 1108-1208.
- Сухарев И.А. Дворец-сад Тимура Давлат-Абад //Труды Узбекистанского гос. университета, Новая серия, №14, Вып. 2, Самарканд, 1940, с.1-8.
- Семенов А.А. Миниатюра Самаркандской рукописи начала XVII в. "Зафар-наме" Шарафуддина Иезди//Труды АН Таджикской ССР, Том XVII, 1956, с.3-16.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волыниным //М.-Л., 1941.
- Строева Л.В. Возвышение Тимура (1360-1370 гг.)// Научный бюллетень Ленинградского гос. университета, Л., 1945, № 4, с.26-28.
- Строева Л.В. Сербедары Самарканда //Ученые записки Ленинградского гос. университета, Вып. 98. Серия востоковедческих наук. Л., 1949. Табатадзе К.Г. Борьба грузинского народа против иноземных завоевателей на рубеже XIV-XV вв.- Тбилиси, 1974.

- Табатадзе К. О хронологии вторжений Тимура в Грузию // Вестник Отделения общественных наук ГССР. Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства. Тбилиси, 1973, с.63-81. (на груз. языке).
- Табатадзе К.Г. Борьба грузинского народа против иноземных завоевателей на рубеже XIV-XV вв. - Автореф. докт. дисс., Тбилиси, 1975, 48 с.
- Тамерлан. Эпоха, личность, деяния. Составление, обработка и подготовка текста Р. Рахманалиева. - М., 1992, 544 с.
- Тарасов (Дьячков-Тарасов) А.Н. Тимур на Кавказе. Историческая повесть. - Ростов-на-Дону, 1938, 108 с.
- Темурнома. - Тошкент, 1990, 350 б.
- Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии (VIII-XVIII вв.). - М., 1985.
- Амир Темурга оид айрим ишончсиз манбалар.
- Тимур, Тамерлан, Тимурленг ("Тимур-хромец") // Большая Советская энциклопедия, Т.25, М., 1976, с.557.
- Тимуриды, династия // Большая Советская энциклопедия. Т.25, М., 1976, с.557-558.
- Тимур // Большая Советская энциклопедия. Т.42, изд. 2-е. М., 1956, с.442.
- Тимур // Советская историческая энциклопедия, Т.14, М., 1973, стлб. 224-225.
- Тухтiev И. Монеты Тимура и тимуридов. - Ташкент, 1992, 48 с. (на узб. яз).
- Уватов У. Ибн Арабшах о Тимуре // Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Сб. Статей молодых ученых и аспирантов Института востоковедения АН УзССР, Вып. I. Ташкент, 1970, с.108-111.
- Уватов У. Об ибн Арабшахе и его книге "Аджайб ал-макдур фи навайб"
- Таймур // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1972, №7.
- Уватов Убайдулла. Ибн Арабшах и его сочинение "Аджайб ал-макдур фи навайб Тимур" - Автореферат кандидатской диссертации..., Ташкент, 1974, 34 с.
- Уложение Тимура. Ташкент, 1968, 144 с. Факсимиле с издания Н.П. Остроумова "Уложение Тимура (Тамерлана)", выпущенного в Казани в 1894 г. (Перевод с французского).
- Уложение Тимура (Журнальный вариант) // Звезда Востока, Ташкент, 1992, №5, с. 23-43.
- Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. - В кн.: История Самарканда, Том I, Ташкент, 1969, с.173-195. Дипломатическая переписка Тимура с правителями государств Западной Европы.
- Умняков И.И. Из истории дипломатических отношений. Переписка Тимура с государствами Западной Европы // Таджикистан, Душанбе, 1959, №5, с.21-22, на тадж. яз.
- Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века. - В кн.: Тезисы I конференции ученых вузов и научных учреждений города Самарканда. Самарканд, 1958, с.25-27.
- Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // Известия АН УзССР. Серия общественных наук, Ташкент, 1960, №1, с. 27-33.

- Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. - М., 1960, 11 с. (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Краткое сообщение // Известия АН УзССР, Серия общественных наук. Ташкент, 1958, №3, с.57.
- Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды Самаркандского гос. университета им. А. Навои. Новая серия, Вып. 101. История (Материалы по истории народов Узбекистана), Самарканд, 1960, с.173-179).
- Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. - В кн.: Научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрель 1956 г. Тезисы докладов. Самарканд, 1956, с.55-58.
- Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и с Францией // Труды Узбекского гос. университета. Новая серия. Вып. 61. Исторический факультет, Самарканд, 1956, с.179-200.
- Урунбаев А. Дневник путешествия Гийас-ад-Дина накаша как исторический источник // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1986, №11, с.44-49.
- Урунбаев А. Шараф ад-дин Али Йазди и рукопись его труда. - В кн.: Шараф ад-дин Али Йазди. Зафар-наме. Подготовка к печати, предисловие А. Урунбаева. Под ред. А.К. Арендса. Ташкент, 1972, с. XXIII-XXXIV. (на узб., рус., англ. яз).
- Фазлаллах ибн Рузбихан. Михман-нама-ий Бухора. М., 1978.
- Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.
- Феодалное общество на территории Туркменистана при Тимуре и тимуридах. В кн.: История Туркменской ССР. Т.1, кн. I. Ашхабад, 1957, с.327-342.
- Филиппова О. Кастильское посольство ко двору Тамерлана. Книга для чтения по истории средних веков. Ч. 2, XI-XV вв. М., 1957, с.231-245.
- Фома Мецопский. История Тимур-Ланка и его преемников. Баку, 1957, 126 с.
- Халаминский Ю. Столица Тамерлана. - В кн.: Халаминский Ю. Дорогами легенд, М., 1968, с.83-104.
- Хасанов А.А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Европой в конце XIV - начале XV вв... Востоковедение. Сборник научных трудов ТашГУ им. В.И. Ленина, № 589. Ташкент, 1981, с.126-133.
- Хидоятов Г.А. Тимур. Золотая Орда и Тимур. Крушение империи Тимура - В кн.: Моя родная история, Ташкент, 1990, с.155-197. Глава 4. Военно-имперский феодализм.
- Хизриев Х.А. Из истории борьбы народов Чечено-Ингушетии и Ставрополя против Тимура. - В кн.: Вопросы истории Чечено-Ингушетии, Т. XI, Грозный, 1977.
- Хизриев Х.А. Нашествие Тимура на Северный Кавказ и сражение на Терек. // Вопросы истории. М., 1982, №4, с.45-54.
- Хизриев Х.А. Походы Тимура на Северо-Западный и Центральный Кавказ. В кн.: Вопросы истории Чечено-Ингушетии, Т. XI, Грозный, 1977.
- Чехович О.Д. Тимуриды в освещении агнографических источников, неизвестных В.В. Бартольд и роль шейхов. - В кн.: Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений, М., 1974, с.58-61.
- Чехович О.Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока, IV, Л., 1951, с. 56-67. Шараф ад-дин Йазди. Зафар-

- наме. Подготовка к печати, предисловие, примечания и указатели А. Урунбаева. Отв. ред. А.К. Арендс. Ташкент, 1972, 240 с. Факсимиле рукописи.
- Шахурин К.А. Еще раз о погребении Тимура. В кн.: Материалы из истории Узбекистана (Музей истории). - Ташкент, 1963, с.116-118.
- Шишкин В.А. Гури-Мир // Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964, с.3-73.
- Шишкин В.А. Гури-Эмир // Бюллетень АН УзССР, Ташкент, 1946, №2, с.24-27.
- Якубовский А.Ю. Государство Тимура. В кн.: История Узбекской ССР. Т.1, Кн. 1, Ташкент, 1955, с.313-334.
- Якубовский А.Ю. Государство Тимура. Мавераннахр и Хорасан при тимуридах. В кн.: История Узбекской ССР, Т.1. Ташкент, 1967, с.435-508 (с дополнениями Р.Н. Набиева, С.А. Азмиджановой и Б.А. Ахмедова).
- Якубовский А.Ю. Из истории падения Золотой Орды // Вопросы истории. М., 1947, №2, с.30-45. Темур ва Тўхтамиш.
- Якубовский А.Ю. Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре В кн.: Иранское искусство и археология. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М. - Л., 1939.
- Якубовский А.Ю. Образы старого Самарканда (Время Тимура) // Восток, Кн. 5, М. -Л., 1925, с.140-163.
- Якубовский А.Ю. Падение Золотой Орды. - В кн.: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950, с.216-428. (глава "Борьба Тимура и Тохтамыша в 80-х годах XIV века").
- Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах. Очерк. Л., 1933, 68 с.
- Якубовский А.Ю. Средняя Азия в XIII-XV вв. В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. М., 1953, с.648-679.
- Якубовский А.Ю. (Тимур, его держава и военные походы). В кн.: Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч.II. М., 1953, с.654-676.
- Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. М., 1946, №8-9, с.42-74.
- Якубовский А.Ю. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть I. Л., 1932, с.1-60.
- Якубовский А.Ю. и Петрушевский И.П. Образование государства Тимура. Походы Тимура и его внутренняя политика. Иран под владычеством Тимура и тимуридов. В кн.: Всемирная история, Т.III. М., 1957, с.572-587.
- Ўринбоев А. Абдураззок Самаркандий. Тошкент, 1965, 47 б.
- Ўринбоев А. Абдураззок Самаркандийнинг Хиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.

- Ал-Кашш, Джемшид Гивсэддин. Ключ арифметики. Трактат об окружности. Перевод Б.А. Розенфельда, под ред. В.С. Сегала и А.П. Юшкевича. Комментарии А.П. Юшкевича и Б.А. Розенфельда. М., 1956, с.186-224.
- Ар-Руми, Казы-заде. Трактат об определении синуса одного градуса. Перевод с арабского Б.А. Розенфельда и А.П. Юшкевича, статья и комментарий Б.А. Розенфельда и А.П. Юшкевича //Историко-математические исследования, Вып. VII, М., 1956. с.539-556.
- Бабур Захириддин Мухаммед. Бабур-намэ. Перевод М.А. Салье.- Ташкент, 1948, 231 с.Бобур расадхона хусусида.
- Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. I қисм.- Тошкент, 1948, 252 б.
- Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М. Салье. Отв. редактор С.А. Азимджанова. Ташкент, 1958, 530 с.
- Бабур Захириддин Мухаммед. Сочинения. Том II. Бабур-наме. Подготовил к печати П. Шамсиев. Ташкент, 1966, 204 с.
- [Бабур] Бабур-наме. Книга вторая, Фергана. Кабул. Хиндустан. Сост. Сабохат Азимджанова. Перевод на русский язык М. Салье. Ташкент, 1982. 256 с.
- Обсерватория Улугбека. Мечеть, построенная Улугбеком в Самарканде. Сад Улугбека Баг-и Майдан. Здание Чил-Сугун; с. 44-46.
- Гавелий Ян. Атлас звездного неба. Редакция и вступительная статья академика АН УзССР В.П. Щеглова. Ташкент, 1968, XXXI с. +56 табл.
- Улугбек расадхонаси ва илмий фаолияти.
- Лэн-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перевел с английского с примечаниями и дополнениями В.В. Бартольд. СПб., 1899.
- Maгг G. Le zigje d'Oloug-Beg, traduction de Vakhtang avec glossaire persan-georgien // Studes persanes-georgiennes, vol.I, Leningrad, 1926. p. 1-53.
- Мулла Шереф ад-дин б. Алям Самарканди. Тарих-и Рақими (перевод Мулла Абду-Гани отрывка с краткими сведениями об Улугбеке). - Мирза Улугбек. С сартовского языка перевел Мулла Абду-Гани // Приложение к Вестнику Ташкентской офицерской школы восточных языков, Вып. I, Ташкент, 1911, с.24-25.
- Алишер Навоий. Асарлар, VI жилд, Тошкент, 1963. 404 б. Стихи Навои об Улугбеке и его обсерватории.
- Салье М. "Книга благородных качеств" и ее автор (Хондемир). - В кн.: Родоначальник узбекской литературы. Сб. Статей об Алишере Навои. - Ташкент, 1940. с.170-176.
- Canicularia... quibus accesserunt, insigniorum aliquot Stellarum Longitudinis et Latitudinis ex astronomicis observationibus Ulug Begi, nunc primum a J. Grravio publicatae... Oxoniae, 1648.
- Quibus accesserunt, Insigniorune aliquot Stellarum Longitudines, et Latitudines, Ex astronomicis Observationibus Ulug Beigi, Tamerlani Magni nepotis.- Oxoniae, 1648.
- The first edition of extracts from "Zij Ulugh Beg". Prepared by J. Creares, Oxford, 1648.

(Gravius Johanne). Binae Tabulae Geograficae, una Nassir eddini Persae altera Ulug Beigi Tatari: Opera et Studio T. Gravii nunc primum publicatae et commentario ex Abulfeda allisque Arabum Geographis illustratae Lugdun, Batavorum, 1648.

(Gravius Johannes). Epochae celebrionis, Astronomis, Historicis, Chronologis, Chataionum, Syro-Graecorum, Arabum, Persarum, Charasmiarum usitatae ex tradition Ulug-Beigi... Eas primus publicavit, recensuit et commentariis illustrativ Johannes Gravius. - Londoni, 1650 (London, 1652).

Tabule Longitudinis et latitudinis stellarum ex observatione Ulug Beighi, Tamerlani: Magni Nepotis, regionum ultra Gihonum (Oxum) principis Luce (ac Latio) donavit, et commentariis illustravit, Tomas Haxde... Oxonii, 1665.

Flamsteedus D. Historia caelestis, v. III, part II, London, 1725.

[Thomas Hyde]. Syntagma Dissertationum quas olim auctor doctissimus T. H. (Thomas Hyde) separatim edidit. Accesserunt nonnulla ejusdem opuscula hastenus inedita... Omnia dilligenter recognita a (Gregorio) Sharpe, 2 vis. v2. Tabulae longitudinis et latitudinis Stellarum fixarum... Oxonii, 1767.

The Shajrat ul Atrak, or Genealogical Tree of the Turks and Tatars, translated and abridged by Col. Miles..., London, 1838.

(Baily Francis). The Catalogues of Ptolemy, Ulugh Beigh, Tycho Brahe, Halley, Hevelius, Deduced from the best Authorities. With various notes and Corrections, and a Preface to each Catalogue... By Francis Baily, Esq. President of Society. Memoirs of the Royal Astronomical Society, vol. XIII, London, 1843 (... Fr. Baily R. A. S., Monthly Notes, XXXIX, 1879).

(Baily Francis). The Catalogues of Ptolemy, Ulug Beigh, Tycho Brahe, Halley, Hevelius, Deduced from the best Authorites. With varios notes and corrections and Preface to each Catalogue... By Francis Baily, Esq. President of Society. Memoirs of the Royal Astronomical Society, vol. XIII, London, 1879.

Sedillot L. A. Tables astronomique d'Oloug Beg, commentees et publies avec le texte en regard. Tome I, Introduction, fascicule, Paris, 1839.

(Sedillot L. A.). Prolegomenes de Tables Astronomiques d'Oloug-Beg. Publies avec notes et variantes, et precedes d'une introduction; psr M.L.P.E.A. Sedillot..., Tome I (Texte), Paris, 1847; Tome 2 (Translation-et commentaire), Paris, 1853.

Laplace M.D. Precis de l'Histoire de l'astronomie.- Paris, 1865, p. 68-69. Улугбек Джамшид ал-Кашгари. Мифтах ал-хисаб.- Тихран, 1307 (1889).

Babur-Nama. Turk-text, facsimile ed. Anette Susannah Beveridge, - GMS I, London, 1905.

[Knobel E. B. J.]. Ulug Beg's Catalogue of Stars. Revised from all Persian Manuscripts existing in Great Britain, with a Vocabulary of Persian and Arabic words, By Edward Ball Knobel. - Washington, 1917.

[Babur, Zahir ad-Din Muhammad]. The Babur-Nama in English (Memoirs of Babur) translated from the original Turks Text of Zahir'i'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Anette Susannah Beveridge, 1-2, London, 1922.

Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un hatirati, Dogvu turkcesinden ceviren, izahli indeksi ve notlari hazirlayan Resit Rahmeti Arat, 1-2, Ankara, 1943-1946.

Ulyg Bey ve Semerkanddeki ilim faaliyeti Hakkida Giyasuddini Kosinin mektubu (Chiyath al Din al Kashi's letter on Ulugh Bey and the Scientific Activity in Samarkand), published by Aydin Sayili. Ankara, 1960.

Жамшид Ғийас ад-Дин ал-Коши. Мифтах ал-хисаб. Қоҳира, 1968.

ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР

Bartold W. Ulugh Beg und seine Zeit, Alm. tere. W. Hinz (AKM, XXI, I), Leipzig, 1935.

Bigourdan C. L'astronomie. Paris, 1911, p. 300-312.

Voquet. Histoire de l'Astronomie. Paris, 1925. Улугбек расадхонаси хусусида.

Хаджи Халифа. Кашф аз-зунун 'ан 'асами ал-кутуб ва-л-фунун. (Раскрытие сомнений от названий книг и наук). - Ed. I.T. Flurel, T.V., London, 1858.

УЛУГБЕК

[Абу Тахир ходжа]. Самария (Самарийа). Описание древностей и мусульманских святынь Самарканца. Мир Абу Тахир-ходжи Садр Самарканди. Перевод и примечания В.Л. Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области, Вып. VI, Самарканд, 1899.

Бобынин В.В. Улуг Бек, Мохаммед ибн Шахрух // Энциклопедический словарь "Брокгауз - Ефрон", Том XXXIVa- (68), СПб., 1902, с.696-697.

(Вяткин В.Л.) К открытию "Самаркандской обсерватории" // Туркестанские ведомости, 1909, №260.

Вяткин В.Л. Об обсерватории Улугбека // Ойна (Зеркало), Оренбург, 1913, №№2, 3.

Вяткин В.Л. Отчет о раскопках обсерватории Мирза Улуг-бека в 1908 и 1909 гг. // Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношении, Серия II, №1, СПб., 1912, с.76-93.

Глазенап С. Раскопки обсерватории Улуг-бека в Самарканде // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 31-му. СПб., 1909, с.33-35.

Доклад акад. В.В. Бартольда "Улуг-бек и Ходжа-ахрар" // Туркестанские ведомости, 1915, №193.

Крымский А.Е. Археологические раскопки В.Л. Вяткина в Самарканде и вновь открытая им обсерватория Улуг-бека XV в. // Древности Востока, Том IV, М., 1913, с. 31-34.

Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. - СПб., 1870.

Надпись Улугбека в Джиляутдинском ущелье (между Джизаком и Самаркандом).

Милованов В.Н. Астрономические познания самаркандских астрономов (По поводу раскопки обсерватории Улуг-бека) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год XVIII, Вып. I, Ташкент, 1913, с.42-53.

Мулда Шереф ад-дин б. Алям Самарканди Тарих-и Рахими (Перевод Мулла-Абду-Гани отрывок со сведениями об Улугбеке.) Мирза Улуг-бек. С сартовского языка

перевел Мулла-Абду-Гани//Приложение к Вестнику Ташкентской офицерской школы восточных языков, Вып. I, Ташкент, 1911, с.24-25.

Осипов М.И. О раскопках обсерватории Улугбека //Известия Русского астрономического общества. Вып. XV, №3, М., 1909.

Памятник Улуг-Беку // Туркестанские ведомости, 1911, №231.

Памятник ученому //Туркестанские ведомости, 1914, №6. (Прибавление). Об ассигновании средств на памятник Улугбеку.

Сикора И. О памятнике Улуг-Беку //Известия Туркестанского Отделения Русского Географического общества, Том IX, Ташкент, 1911, с.78-83. (Также отд. оттиск, 7 с.).

Сооружение памятника Мирзе Улуг-беку //Туркестанские ведомости, 1911, №258 (Также, 1914, №6, приб., об ассигновании на памятник).

Эспе. Самаркандская обсерватория //Туркестанские ведомости, 1909, №252.

Абдуллаев И., Хикматуллаев Х. Самаркандлик олимлар. -Тошкент, 1969

Абдухалимов Б.А. "Кашф оз-зунун" Хаджти Халифы как источник по истории точных наук Мавераннахра и Хорасана //Общественные науки в Узбекистане, 1993, №1, с.756-59.

Азимджанова С.А. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV-XVI вв. //Труды Института востоковедения АН УзССР, Вып. III, Ташкент, 1954, с.25-42.

Азимджанова С.А., Ахмедов Б.А. Мавераннахр и Хорасан при тимуридах. (Улугбек и его царствование). - В кн.: История Узбекской ССР, Том I, Ташкент, 1967, с.461-478.

Акромов С.А. Улугбек – буюк ўзбек олими. Тошкент, 1961, 43 б.

Алескеров Ю.Н. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1965, 28 с. на рус. узб. яз. (изд. 2-е, 1968, 24 с.).

Али Кушчи. Астрономический трактат. Перевод А. Усманова. Самарканд, 1970. (См. также: Ансари Муслихиддин. Комментарии к астрономическому трактату Али Кушчи. Перевод А. У. Усманова. Самарканд, 1972).

Али Кушчи. Астрономияга оид рисола. И.М. Мўминов томонидан тахрир этилган ва сўз боши мақола ёзилган. - Тошкент, 1968.

Ахмедов А. О комментариях Абд ал-Али Хусайна Бирджанди к "Зиджу" Улугбека. - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.69-109.

Ахмедов А., Розенфельд Б. Кто был автором "Трактата об определении минуса одного градуса?" // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1975, № 10, с.51-53.

Ахмедов Б.А. Из политической истории Хорезма XV в. //Известия АН УзССР, Серия общественных наук, Ташкент, 1960, №5, с.45-53.

Ахмедов Б. Улугбек. Тошкент, 1965, 38 б.

Ахмедов Б.А. Улугбек и его исторический труд "Тарих-и арба улус". -В кн.: Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1979, с.29-36.

Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1965, с.5-66.

Ахмедов Б.А. Улугбек. Ташкент, 1989.

- Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В.В. Сочинения, Т.V, М., 1968, с.179-181. Улугбек фаолияти.
- Бартольд В.В. Культура мусульманства. Пгр., 1918 (Бартольд В.В. Сочинения, Том VI, М., 1966, с.141-204.) Астрономы - сподвижники Улугбека, с.196-197.
- Бартольд В.В. Монеты Улугбека // Известия Российской академии истории материальной культуры, Том II, Пгр., 1922, с.190-192. (Бартольд В.В. Сочинения, Том IV, М., 1966, с.362-364.).
- Бартольд В.В. Новый источник по истории тимуридов // Записки Института востоковедения АН СССР, У, М.-Л., 1936, с.5-42. (Бартольд В.В. Сочинения, Том VIII, М., 1973, с.354-574. "История Джаухари" Антитимуридское восстание 1441-1442 гг. в Хузистане ("неимущих против имущих").
- Бартольд В.В. Улугбек и его время. - Пгр., 1918, 160 + 24 с. (Бартольд В.В. Сочинения, Т.П. Ч.1, М., 1964, с.25-296).
- Бартольд В.В. Улугбек и Ходжа Ахрар // Записки Восточного Отделения Русского археологического общества, Т.ХХIII. Вып. III-IV, СПб., 1916, с. VII-IX (Также: Туркестанские ведомости, 1915, №193).
- Бородин И.Ф. Интерьер зданий Самарканда времени Улугбека // Советская археология, М., 1962, №2, с.185-200.
- Бреаницкий Л.С., Розенфельд Б.А. Архитектурная глава "Ключ арифметики" Гияс ад-дина Каши. В кн.: Искусство Азербайджана, V, Баку, 1956.
- Булатов М.С. Мирзо Улугбек. Свет сквозь столетия // Звезда Востока, Ташкент, 1982, №1.
- Булатов М.С. Обсерватория Улугбека // Архитектура СССР. М., 1985, №1.
- Булатова В.А. К истории сложения ансамбля Шах-и-Зинда в XV в. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, с.256-273.
- Булатова В.А. Медресе Улугбека в Самарканде // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №3, с.45-48.
- Булгаков П.Г. К биографии Улугбека // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №8-9, с.99-100.
- Булгаков П.Г. Комментарии Казизаде Руми на "Компендий астрономии" Чагмини. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.163-175.
- Булгаков П.Г. Школа Улугбека и Беруни. - В кн.: Из истории точных наук на Средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1972, с.57-60.
- Буриев А. О границах семи климатов "Зидже Гурагани" Улугбека и на карте мира Хафиза Аbru. - В кн.: Из истории наук эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.192-198.
- Бухарев А. Координаты тайны. - "Памир", 1968, №2, с.83-87. Вопросы истории математике и астрономии в Средней Азии. Сборник статей. Самарканд, 1962, 142 с. (Труды СамГУ им. А. Навои, Новая серия, вып. 119).
- Вороновский Д. Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX-XVI вв.) - В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Сборник статей. Ташкент, 1965, с.100-172.
- Вяткин В.Л. Мирза Улугбек и его обсерватория в Самарканде. - В кн.: Мирза Улугбек. Ташкент, Туркестанское научное общество при САГУ, 1925, с.6-8.

- Вяткин В.Л. Памятники древностей Самарканда. Издание 3-е. - Самарканд, 1933, 32 с. (1-е и 2-е издание: 1927 и 1929 гг.).
- Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. - М., 1949, с.163-166.
- Голубов Глеб. Улугбек. - М., 1960, 200 с. (Жизнь замечательных людей Вып. 12 (302), М., 1960, 200 с.
- Гулямов Я. Г., Буряков Ю.Ф. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 г. // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1968, №2, с.69-71.
- Давидович Е.А. Денежная реформа Улугбека. - В кн.: Давидович Е.А. История денежного обращения средневековой Средней Азии (Медные монеты XV - первой четверти XVI вв. в Мавераннахре). - М., 1983, с.165-180.
- Давидович Е.А. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1965, с.274-299. Улугбекнинг пул ислохоти.
- Давидович Е.А. О среднеазиатских средневековых монетах в связи с датировкой археологических объектов. - В кн.: История, археология и этнография Средней Азии, М., 1968, с. 244-249.
- Давидович Е.А. Свидетельство Даулет-шаха о размерах земельной ренты при Улугбеке // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник, 1971, М., 1974, с.19-37.
- Давидович Е.А. Улугбек как государственный деятель: оценка В.В. Бартольда и опыт новой интерпретации. - В кн.: Бартольдские чтения 18-20 марта 1974 г. Тезисы докладов и сообщений, М., 1974, с.26-28.
- Джалалов Г.Д. Гияс-ад-дин Джемшид Чусту (Каши) - крупнейший астроном и математик XV в. // Ученые записки Ташкентского гос. педагогического института им. Низами. Вып. VII (Физико-математические науки), Ташкент, 1959, с.141-158.
- Джалалов Г.Д. К вопросу о составлении планетных таблиц Самаркандской обсерватории // Историко-астрономические исследования. Вып. I. М., 1955, с.110-122.
- Джалалов Г.Д. Некоторые замечательные высказывания астрономов Самаркандской обсерватории // Историко-астрономические исследования, Вып. IV, М., 1958, с.381-386.
- Джалалов Г.Д. Обсерватория Улугбека в свете новых данных. - В кн.: Научная сессия Академии наук Узбекской ССР. 9-14 июня 1947 г. Ташкент, 1947, с.127-136.
- Джалалов Г.Д. Отличие "Зидж Гурагони" от других подобных зиджей // Историко-астрономические исследования. Вып. I, М., 1955, с.85-100.
- Джалалов Г.Д. Секстант как главный инструмент обсерватории Улугбека // Астрономический журнал, Том XXIV, Вып. IV, М., 1947, с.87-92.
- Жалолов Ф. Улугбек // Соц. Фан ва турмуш, Тошкент, 1941, №4, б.14-17.
- Еремеева А.И. Выдающиеся астрономы мира. Рекомендательный указатель. Научный редактор Б.А. Воронцов-Вельяминов. М., 1966, 382 с. Улугбек и другие (с.49-52).
- Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении. - В кн.: Ошанин Л.В., Зезенкова В.Я. Материалы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. статей. Ташкент, 1953, с.107-112.

- Зезенкова В.Я. Черепа Тимура и тимуридов (XV в.)// Научные труды Ташкентского гос университета им. В.И. Ленина, Вып. 232. Археология и антропология, Ташкент, 1964, с.190-196.
- Из истории науки эпохи Улугбека (Сб. статей). Отв. редактор С.Х. Сирожидинов. - Ташкент, 1979, 200 с.
- Из истории эпохи Улугбека (Сб. статей). Отв. редактор Арендс. Ташкент, 1965, 378 с.
- Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. Отв. редакторы С.П. Толстов и Л.Л. Маткевич. М.-Л., 1950, 330 с.
- Кары-Ниязов Т.Н. Мировое значение астрономической школы Улугбека в Самарканде. - В кн.: Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов. Ташкент, 1969, с.4-6.
- Кары-Ниязов Т.Н. Обсерватория Улугбека в свете новых данных. - В кн.: Научная сессия Академии наук Узбекской ССР 9-14 июня 1947 г., Ташкент, 1947, с.127-136.
- Кары-Ниязов Т.Н. О некоторых результатах, полученных обсерваторией Улугбека. - М., 1969, 10 с. (XXV Международный конгресс востоковедов, Доклады делегации СССР).
- Кары-Ниязов Т.Н. Самарканд - центр научной мысли Мавераннахра в XIV - XV вв. (Улугбек и его деятельность). - В кн.: История Самарканда. Том I, Ташкент, 1969, с.212-231.
- Кары-Ниязов Т.Н. Секстант, как главный инструмент обсерватории Улугбека// Астрономический журнал, М., 1947, Т. XXIV, №7, с.249-253.
- Кары-Ниязов Т.Н. Улугбек - великий узбекский астроном XV в. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Сборник статей, Ташкент, 1965, с.67-99.
- Кары-Ниязов Т.Н. Улугбек - великий узбекский астроном// Природа, М., 1952, №10, с.77-82.
- Кары-Ниязов Т.Н. Улугбек и последнее слово дотелескопической астрономии // Общественные науки в Узбекистане, 1969, №3, с.21-29.
- Кары-Ниязов Т.Н. Улугбек и Савай Джай Сингх. - В кн.: Физико-математические науки в странах Востока, Вып. I (IV), М., 1986, с.247-255.
- Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гури-Мир в Самарканде. - В кн.: Кары-Ниязов Т.Н. Избранные произведения, Том VII. Размышления о пройденном пути. Ташкент, 1967, с.221-223.
- Леонов Н.И. Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М., 1960, 117 с.
- Леонов Н.И. Улугбек - великий астроном XV в. Изд. 2-е М., 1950, 95 с.
- Леонов Н.И. Улугбек - великий узбекский астроном XV в. // Природа, М., 1952, №10, с.77-82.
- Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. - Ташкент, 1981, 224 с. Бартольд ва Улугбек.
- Лунин Б.В. История, культура и искусство времени тимуридов в советской литературе (Библиографический указатель)// Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №8-9, с.100-145.
- Лунин Б.В. Самаркандский любитель древности и каллиграф Абу Саид Малсум// История материальной культуры Узбекистана, Вып. 7, Ташкент, 1966, с.178-184.

- Массон М.Е. Обсерватория Улугбека. - Ташкент, 1941, 48 с.
- Массон М.Е. Самарканд времени Улугбека // Звезда Востока. Ташкент, 1948, №5, с.89-101.
- Массон М.Е. и Пугаченкова Г.А. Шахрисябз при Тимуре и Улугбеке // Труды Среднеазиатского гос. университета им. В.И. Ленина, Новая серия, Вып. 61. Гуманитарные науки, кн. 6. Археология Средней Азии, Ташкент, 1953, с.17-97.
- Матвиевская Г.П. Зиджи (Улугбека и др.) - В кн.: Матвиевская Г.П. Очерки истории тригонометрии. Ташкент, 1990, с.51-55.
- Матвиевская Г.П. К истории математики Средней Азии IX-XV вв. - Ташкент, 1962, 125 с.
- Матвиевская Г.П. Литература, посвященная истории математики Средней Азии. Общий обзор. - В кн.: Матвиевская Г.П. К истории математики в Средней Азии IX-XV вв. Ташкент, 1962, с.73-120. Улугбек, ал-Коши ва бошқалар.
- Матвиевская Г.П. Математические и астрономические рукописи Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР. - В кн.: Из истории точных наук на средневековом Среднем и Ближнем Востоке. Ташкент, 1972, с.169-200.
- Матвиевская Г.П. Обзор математических и астрономических рукописей Института востоковедения АН УзССР. В кн.: Матвиевская Г.П., Тлашев Х. Математические и астрономические рукописи ученых Средней Азии X-XVIII вв., Ташкент, 1981, с.38-42.
- Матвиевская Г.П. Средневековые зиджи и развитие тригонометрии. - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.152-162. Улугбек ва бошқалар.
- Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды. (VIII-XVII вв.) - Том II, М., 1983, с.493-495.
- Матвиевская Г.П., Тлашев Х. Математические и астрономические рукописи ученых Средней Азии X-XVII вв. - Ташкент, 1981, 148 с.
- Марр Ю.Н. и Дондуа К.Д. "Зидж" Улугбека с персидско-грузинским комментарием. - В кн.: Персо-грузинские исследования. Часть I, Тбилиси, 1926, с.1-53.
- Мирза Улугбек. Сборник статей. - Ташкент, 1925, 32 с.
- Муминов И.М. Об одном трактате Али Кушчи. - В кн.: Муминов И.М. Избранные произведения, Т.II, Ташкент, 1970, с.198-204.
- [Муминов И.М., Файзуллаев А.Ф.] Естественные идеи астрономо-математической школы Улугбека. - В кн.: Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, 1977, с.200-211.
- Муминов И.М. Али Кушчининг бир рисоласи ҳақида //Фан ва турмуш, Тошкент, 1967, №5, 23-27 б.
- Набиев Р.Н. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра XV в. - В кн.: Великий узбекский поэт. Сб. статей. Ташкент, 1948, с.25-49.
- Насыров Абдулла. Указатель литературы (источников) о жизни и деятельности Улугбека. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, с.362-377.
- Невская Н.И. Забытый перевод "Зиджа" Улугбека - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.110-129.
- Невская Н.И. Труды Улугбека в работах членов Петербургской Академии наук (XVIII век)// Доклады АН УзССР, Ташкент, 1971, №12, с.5-7.

- Института истории и археологии АН УзССР, Т. V. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1953, с.101-128.
- Нильсен В.А. Обсерватория Улугбека в Самарканде. Ташкент, 1986, 50 с.
- Обсерватория Улугбека. Сборник статей. Ташкент, 1953, 128 с.
- Орбели Р.Р. "Зидж" Улугбека на грузинском языке// Доклады АН УзССР, Ташкент, 1971, №2, с.3-5.
- Ошанин Л.В. Антропологическое исследование скелетов Тимура и тимуридов// Научные труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина, Вып. 232, Археология и антропология. Ташкент, 1964, с.74-189.
- Полякова Е.А. Использование антропологических представлений в некоторых хрониках эпохи Улугбека. - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с.176-192.
- Пугаченкова Г.А. Архитектура обсерватории Улугбека. - В кн.: Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 4, Ташкент, 1969, с.107-132.
- Пугаченкова Г.А. Архитектурная композиция обсерватории Улугбека. - В кн.: Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов. Ташкент, 1969, с.28-30.
- Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1965, с.227-255.
- Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Справочник-путеводитель. Москва-Лейпциг, Эдицион, 1983, 486 с. Улугбек даври ёдгорликлари.
- Пугаченкова Г.А. Портрет Улугбека. К проблеме миниатюрной живописи тимуридского Самарканда// Народы Азии и Африки, М., 1969, №6, с.97-103.
- Пугаченкова Г.А. Самарканд. Бухара. Изд. 2-е, дополненное. - М., 1968, 204 с.
- Пугаченкова Г.А., Галеркина О. Миниатюры Средней Азии в избранных образах (Из советских и зарубежных собраний). М., 1979, с.18-19, 60. Улугбек, унинг оила аъзолари ва сарой кишилари тасвирлари.
- Райнов Г.Н. Влияние самаркандской школы Улугбека на развитие математики и астрономии за пределами Средней Азии. - В кн.: Из истории науки эпохи Улугбека, Ташкент, 1979, с.130-142.
- Розенфельд Б.А. О математических работах Джемшида Гияседдина Каши// Ученые записки Азербайджанского гос. университета, Баку, 1957, №5.
- Розенфельд Б.А., Юшкевич И.П. О трактате Кази-заде Руми об определении синуса одного градуса// Историко-математические исследования, Вып. XIII, М., 1960, с.530-538.
- Савицкий А.П. Заметка о памятнике Улугбека//Труды Ташкентского гос. университета им. В.И. Ленина, Новая серия, Вып. 169, Исторические науки. Кн. 34. Материалы по истории Средней Азии и Узбекистана. Ташкент, 1960, с.40-44.
- Савицкий А.П. Чтобы память жила (Об Улугбеке) // Звезда Востока, Ташкент, 1964, №3, с.158-160.
- Сираждинов С.Х. О вычислении синуса одного градуса в Самаркандской школе Улугбека// Из истории науки эпохи Улугбека, Ташкент, 1979, с.65-68.

- Сираждинов С.Х., Матвиевская Г.П. О математических работах школы Улугбека. - В кн.: Из истории эпохи Улугбека, Ташкент, 1965, с.173-199.
- Собиров Г. Анализ математических трудов ал-Кушчи // Вопросы истории и методики элементарной математики. Вып. I. Душанбе, 1965.
- Собиров Г. Анализ творчества Алаэдина ибн Мухаммада ал-Кушчи и его деятельность в развитии математических наук на Среднем и Ближнем Востоке. - Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1963, 24 с.
- Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской школе Улугбека. - Душанбе, 1973, 208 с.
- Собиров Г. Умножение и деление целых чисел в "Трактате по исчислению" ал-Кушчи // Вопросы истории и методики элементарной математики, Вып. I, Душанбе, 1962.
- Собиров Г., Бабаев Н. Джемшид Гиясидин ал-Каши. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе. - В кн.: Собиров Г., Творческое сотрудничество ученых..., с.183-208.
- Субботин М.Ф. Астрономические работы Улугбека. - В кн.: Мирза Улугбек, Ташкент, 1925.
- Тахиров М. Состояние школы в Мавераннахрском государстве и педагогико-просветительная деятельность Мирзы Улугбека. - В кн.: Проблемы совершенствования воспитания и обучения в школе. М., 1975, с.149-158.
- Улугбек (Извлечения из "Зидж Гурагани"). В кн.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Под. ред. И.М. Муминова - Ташкент, 1957, с.211-217.
- Улугбек Мухаммад Тарагай // Биографический словарь деятелей естествознания и техники. Т.2., М., 1959, с.290-291.
- Улугбек Мухаммад Тарагай // Большая Советская энциклопедия, 2-е изд., Т.44, М., 1956, с. 191.
- Улугбек Мухаммад Тарагай // Большая Советская энциклопедия. Т.26, М., 1977, с. 605.
- Улугбека обсерватория // Большая Советская Энциклопедия, Т.26, М., 1977, с. 785-786.
- Умняков И.И. Аннотированная библиография трудов В.В. Бартольд. - М., 1976.
- О переводах работ Бартольда об Улугбеке на иностранные языки; №305.
- Урунбаев А. Новые данные о жизни Али Кушчи. - В кн.: Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Ташкент, 1972, с.242-247.
- Урунбаев А. О времени выезда Али Кушчи из Самарканда // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1971, № 9, с.51-56.
- Файзуллаев А.Ф. Вопросы познания в "Зидже" Улугбека // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1969, №3, с.43-45.
- Файзуллаев О. Улугбек жадваллари ва уларнинг фанларни ривожлантиришдаги роли /Фан ва турмуш, Тошкент, 1957, № 3, 12-13 б.
- Федоров М.Н. Клад монет Улугбека из Самарканда // Общественные науки в Узбекистане, Ташкент, 1969, №8-9, с.98-99.